

પ્રસ્તાવના

સામાન્ય માણુમના અત કન્થુને, ભગવાન છુદે, જેની કાળજી સેવામા ન આવતી હોય એવા શાનવનની ઉપમા આપી છે. ભગવાન કહે છે. “હે લિન્હુઓ ! મમ્ને કે, કોઈ ગામ પાસે કે શહેર પાસેનુ શાલવન એરડાઓથી આચ્છાદિત થયુ છે. કોઈ માણુસ તેની સુધારણા અને અભિવૃદ્ધિ કરવા ઇચ્છે છે તે માણુસ તે જગવમાના વાકા અને વિનાશક ઝાડો તોડીને બહાર નાખી દેશે, અને જંગલ માફ કરીને શાનવૃક્ષના મીઠા રોપાઓને વધવા દેશે. આથી કેટલેક કાળે એ શાલવન વૃદ્ધિ પામશે તે જ સુજળ, હે લિન્હુઓ, તમે અકુશલ વિચારોનો ત્યાગ કરો, અને કુશલ વિચારોની વૃદ્ધિ કરવા માટે મહેનત કરો તેનાથી તમાગી અબ્યુજ્જતિ થશે ”

—(મન્નિઝમનિકાય કંકચૂપમસુત.)

ઉપરની ઉપમામા આવતા એરડાચ્છાદિત શાનવનની જેવી હિન્દી મસ્કૃતિની સ્થિતિ થઈ છે. સેકડો વરગો સુધી તેની કાળજી સેવામા આવેલી ન હોવાથી તેમા કુમચ્છારોનુ જગનવ્યાપી ગયુ છે, અને આ જંગલ કાપી નાખ્યા મિવાય તેમાના સુસસ્કારોનો વિકાસ થવો અશક્ય છે. જાવિ મશોધનકરોને આના મશોધનકાર્યમાં પ્રસ્તુત પુસ્તક જો થોડુંબંધુ પણ ઉપયોગી થશે તો, આ માટેનો મારો પરિશ્રમ સાર્યક થશે

ચાર પાંચ વરમથી આ પુત્રક લખવાનો વિચાર માગ મનમાં ધોળાયા કરતો હતો; પરંતુ અનેક અડચણોને લીધે એ વિચારને મૂર્ત સ્વરૂપ આપી શકાતું નહોતું. આથી દેશલાય આત્મચિન્ત્રાની આર્થિક સહાય લઈને હું કાશીમાં રહ્યો. અહીં કાશી વિદ્યાપીઠના સંચાલકોએ માગ ગહેવાની ઉત્તમ વ્યવસ્થા કરી આપવાને લીધે આ કાર્ય વગર મુશ્કેલીએ ચિદ થયું. આથી આર્થિક મદદ આપનારા આત્મચિન્ત્રાનો અને કાશી વિદ્યાપીઠના મચાલકોનો હું અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

કાશી વિદ્યાપીઠ, બનારસ,
માર્ગશીર્ષ સુદિ ૧૦
તા. ૫, ડિસેમ્બર ૧૯૩૫.

}

ધર્માનંદ કોસાંબી

અનુક્રમ

૧ વૈદિક સંસ્કૃતિ—

પ્રાસ્તાવિક	૩
બ્રાહ્મિયોનિયન સંસ્કૃતિ	૬
આર્યોનું નિવાસસ્થાન અને સમય	૮
આર્ય અને બ્રાહ્મિયોનિયન લોકોના દેવાદેવ	૧૧
આર્યોની મત્સિંધુ ઉપર ચઢાઈ	૧૫
મત્સિંધુનો પહેલો ગમ્મટ	૨૨
વૈદિક સંસ્કૃતિનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ	૩૦
વૈદિક વાડ્મયનો સમય	૪૭

૨ શ્રમણ સંસ્કૃતિ—

અહિંસા ધર્મનું મૂળ	૫૩
બુદ્ધના સમયની શ્રમણસંસ્થા	૬૨
બુદ્ધની સક્ષિપ્ત માહિતી	૬૭
બુદ્ધનો મધ્યમ માર્ગ	૭૬
બુદ્ધ અને પાર્શ્વના ઉપદેશની તુલના	૭૭
અશોક અને શ્રમણ સંસ્કૃતિ	૮૨
શ્રમણ સંસ્કૃતિના ગુણદોષો	૮૫

૩ પૌરાણિક સંસ્કૃતિ—

પૌરાણિક સંસ્કૃતિનો ઉદ્ભવ	૧૦૧
ઈન્દ્ર	૧૦૬
અલ્પદેવ	૧૧૧
અગ્નિકૃષ્ણ શક રાજાઓ મુધી	૧૧૬
મહાદેવ	૧૨૧
સૌગંધ્ય	૧૨૫
વાસુદેવ કૃષ્ણ	૧૪૦
મહાભારત	૧૫૧
ભગવદ્ગીતા	૧૬૫
અમરોની અવનતિ	૧૭૮
દાહિયાનનો સમય	૧૮૫
આલ્પોને પુરાણો લાભકારક નીવડ્યા	૧૮૮
કર્પકાળ	૧૯૦
શૈવોનો જુલમ	૧૯૬
ગૌડપાદ અને શંકરાચાર્ય	૧૯૮
પુરાણોના હુમલા	૨૦૨
કાપાલિઓનું પરાક્રમ	૨૦૮
અમર્ય સંસ્કૃતિની ઇતિહાસ	૨૧૭
મુન્દલીમ કારકીર્દિ	૨૨૧
રામાનુજ અને માધ્વપંથ	૨૨૫
ગદાકૃષ્ણપંથ	૨૨૮
રામાનંદી અને વારકરોપંથ	૨૨૯
અકબરનો પ્રયત્ન	૨૩૫

૪ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ—

ગ્રીક અને રોમન લોકો	૨૪૨
---------------------	-----

યુરોપની મસ્કૃતિ	૨૪૪
અંગ્રેજોનો વિનય	૨૪૮
બ્રહ્મમહાજનો ઉદય	૨૫૪
આર્યમહાજનો ઉદય	૨૫૬
શિવાજી ઉત્સવ અને ગણપતિ ઉત્સવ	૨૫૮
મહાત્મા ગાંધીજીનું રાજકારણ	૨૬૧
પાશ્ચાત્યોનું અધિદેવત	૨૬૫
રશિયન ક્રાંતિ	૨૬૭
જાપાની તથા રશિયન ક્રાંતિની તુલના	૨૭૨
રશિયન ક્રાંતિનો પ્રભાવ	૨૭૪

૫ મંસ્કૃતિ અને અહિંસા—

વન્ય મંસ્કૃતિ	૨૮૧
સામાજ્ય અને તેના ગુણદોષ	૨૮૨
વ્યાપારી ક્રાંતિના ગુણદોષ	૨૮૭
દુ ખનું મૂળ તૃણા	૨૯૧
અપરિગ્રહ	૩૦૩
સત્યાગ્રહ	૩૧૮
અશા અને અહિંસા	૩૨૫

માધ્યમિક સાગાઓમાં ટેકેસ્ટ શુક તરીકે મળુ થયેલ—

સંસ્કૃત સાહિત્યની કથાઓ

ભાગ ૧ લો

મહાકવિ કાલિદાસની પ્રસાદી

મહાકવિ કાલિદાસનાં કાવ્ય-નાટકોની કથાઓ

વખનાર:—શ્રી. ન્હાનાલાલ નાથાલાલ ગાહ, એમ એ

મુદ્રાન વરાગ અને કનિષ્ઠવન માધે. સચિત્ર નવી આવૃત્તિ
કિંમત રૂ ૧-૮-૦

આ પ્રથમા નીચેની નાટ્ય કથાઓ છે —

- (૧) ગુપ્તવંશવર્ણન (૨) માત્રનિકામિમિત્ર (૩) વિક્રમોર્વશીય.
(૪) અભિજ્ઞાન શાકુંતલ. (૫) કૃમારસંભવ (૬) મેઘદૂત.

સંસ્કૃત સાહિત્યની કથાઓ

ભાગ ૨ નો: કિંમત રૂ ૨ અડી

આ ભાગમાં નીચેના છ મહાકવિઓની દશ નાટ્યકથાઓ છે:—

યાજ્ઞમદ-કાદંબરી.
સુચન્દ્ર-વાસવદત્તા.
નટ્યક-મૃત્યુકરિક.
વિશાખદક્ષ-મુદારાક્ષ.
મયમૂર્તિ—
(૧) મદાવીગચ્છિત

(૨) ઉત્તર ગમચરિત
(૩) માલતી-માધવ
ધૌર્ધર્મદેવ—
(૧) ગ્લાવલિ
(૨) પ્રિયદર્શીકા
(૩) નાગાનન્દ

રેલવ ૧૨ પેઇ. ૫૦૦ ૩૬૦ દિપર. નેનેગી ન મનુ પાકું પુકું.

હિંદી સંસ્કૃતિ અને અહિંસા

વિભાગ પહેલો

વૈદિક સંસ્કૃતિ

પ્રાસ્તાવિક

આર્થ લોકે ક્યારે અને ક્યાંથી આવ્યા એ સંબંધે અનેક મતો પ્રચલિત છે. ઈસ્વીસન પૂર્વે ૧૨૦૦ વરસોથી ઇ. સ. પૂ. ૨૫૦૦૦ વર્ષો સુધીમાં આર્યોના આગમનના જૂદા જૂદા અનેક કાળ અનેક લેખકોએ માનેલા છે. તેજ મુજબ સિંધથી ઉત્તર દ્રુવ સુધીમાં તેમનાં અનેક વસતિસ્થાનો માનવામાં આવે છે. આ વિષય મહત્વનો અને મનોવેધક હોય તો પણ પ્રસ્તુત પુસ્તક સાથે તેનો ખાસ સંબંધ આવતો નથી. છતાં માત્ર સત્યાન્વેષણની વૃત્તિથી અહીં તે વિષયના કેટલાક મુદ્દાઓ સંબંધે ચર્ચા કરવાનું યોગ્ય જણાય છે. કારણ કે અહિંસાનો વિકાસ થવા માટે સત્યજ્ઞાનની જરૂર છે.

૨. વૈદિક વાક્યમયથી હું બહુ પરિચિત નહોતો. એવામાં મારા પુત્ર ચિ. હામોદરે ૧૯૨૭ માં જાતક-અદ્વકથાની નીચેની ગાથા તરફ મારું ધ્યાન ખેંચ્યું:

અંતરાદિત્તં અયુક્ષપુરણં પञ્ચવિધા ઠપિતા અભિરક્ષા ।
 ઉરગ કરોટિ પયસ્સ ચ દ્વારી મદનયુતા ચતુરો ચ મહન્તા ॥

એ વખતે અમે જાને અમેરિકામાં હતા, અને તે જર્મન ભાષાનું વધારે અધ્યયન કરવા માટે જાતક—અટ્ટકમાંનું ભાષાંતર વાચતો હતો. આ ગાથામાં કંઈક ઐતિહાસિક તથ્ય હોવાનું તેને સ્પષ્ટ થયું. ટીકાકારે આ ગાથાનો જે અર્થ* જેસારેલો હતો તે અને બરાબર બધાંજેસતો ન લાગ્યો; અને હજી પણ મને એ અર્થ બધાંજેસતો લાગતો નથી. હતાં આ ગાથામાં કંઈક ઐતિહાસિક સત્ય સમાવેલું હોવાનું મને પણ લાગ્યું. પરંતુ તે વખતે વિસુદ્ધિમગ્નનું મરકગણુ કરવામાં હું રૈદાએલો હોવાથી વૈદિક વાક્યમયનો અભ્યાસ કરીને આ સબધે વિચાર કરવાનો અવકાશ મને મળ્યો નહિ.

૩. તમાર પછી ૧૯૨૮ માં ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં હું હતો ત્યારે જાગ્રવેદ વાચવાનું શરૂ કર્યું તોમાં મને એમ જણાયું કે, ઉપરની ગાથામાં કલા પ્રમાણે, ઈદ્ર એક કાળે મનુષ્ય હતો, અને તેની દયાતીમાં જ અથવા તો તેના મૃત્યુ પછી તે દેવ બનાવા લાગ્યો. આ સંબધે “વૈદિક હિંદુ દેવ કો મનુષ્ય?” એ મથાળાવાળો એક લેખ મરાઠીમાં મેં લખ્યો જે “વિવિધ જ્ઞાનચિન્તા” નામના મરાઠી માસિકના તે જ વરસના સપ્ટેમ્બરના અંકમાં પ્રગટ થયો. આ સંબધે ધણી ચર્ચા થશે એમ મને લાગેલું. પરંતુ હજી સુધી તેવી ચર્ચા મારા જોવામાં આવી નથી.

૪. નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકાના સપ્ત ૧૯૮૬ ના વૈશાખ-કાર્તિકના અંકમાં શ્રીમત્ જયશંકર પ્રમાદે લખેલ “પ્રાચીન આર્યાવર્ત” અને ઉસકા પ્રથમ સપ્તાહ” લેખ મારા જોવામાં આવ્યો. એમાં પણ ઉપરની ચર્ચાને ઉપયોગી બને એવી મદદરતની દૃષ્ટિકત મને મળી નહિ. ઈદ્ર એક કાળે સમ્રાટ હતો એ મને માન્ય છે પણ તેના સામ્રાજ્યની મર્યાદા સિંધ અને પંજાબથી આગળ વધી નહોતી એમ મને લાગે છે.

* વિ. ૧, ૫૬-૫૭ જુઓ

૫. ત્યારે હું ઋગ્વેદનું વાચન કરતો હતો ત્યારે, તેમાંની કેટલીક હકીકતોનો બાબિલોનિયન સંસ્કૃતિની સાથે નિકટનો સંબંધ હોય એમ મને લાગ્યું. ૧૯૩૪ ના ઓગસ્ટ માસમાં ત્યારે હું હિંદુ યુનિવર્સિટિમાં રહેવા આવ્યો, ત્યારે આ સંબંધે મેં ડૉ. પ્રાણનાથ સાથે વાતચીત કરી. સિંધ અને પંજાબમાં મળી આવેલ પ્રાચીન નગરાવશેષમાંની મુદ્રાઓ-સિદ્ધાઓ-ની લિપિ ઉઠાવવાનો પ્રયત્ન તેઓ કેટલાંક વરસોથી કરે છે. 'ૐ હ્રાં; હ્રાં' વગેરે તાંત્રિક પારિભાષિક શબ્દોની સાથે તે લખાવેલો સંબંધ બેસારવાનો તેઓ પ્રયત્ન કરે છે. આ જ વિષય સંબંધે પૂનામાં તેમણે એક બે વ્યાખ્યાનો આપ્યાનું મેં સાંભળ્યું હતું. પણ મારો મત એવો હતો કે, ઉપરના અક્ષરોનો સંબંધ બે કાળની સાથે હોય તો તે ઋગ્વેદની સાથે હોવો જોઈએ. આ બાબત કંઈક અંશે તેમને ગળે ઉતરી હોવાનો સંભાવ છે, અને ત્યારથી તેઓ ઋગ્વેદ અને બાબિલોનિયન વાદ્યમયનો સંબંધ શોધવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. આ બાબતના તેમના કેટલાક લેખો કાશીના 'સનાતન ધર્મ' નામના અઠવાલિકામાં પ્રસિદ્ધ થયા. પણ પછી સનાતનીઓનો વિરોધ થવાથી એ લેખમાળા તેમને બંધ રાખવી પડી. તેમનો મત એવો જાણાય છે કે, ઋગ્વેદની કેટલીક ઋચાઓ બાબિલોનિયન ઋચાઓની સાથે બંધબેસતી આવે છે, એટલું જ નહિ, પણ 'સુખ્યેવ જર્મરો તુર્ફરીત્' (૨૧૦ ૧૦-૧૦૬-૬) વગેરે ઋચાઓનો જે અર્થ સાયણ-ચાર્ય વગેરે પણ બેસારી શક્યા નથી, તે અર્થ બાબિલોનિયન ઋચાઓને આધારે સ્પષ્ટ સમજાય છે. બાબિલોનિયન ભાષાઓનું મને મુદ્દલ જ્ઞાન ન હોવાથી આ સંબંધે કંઈ પણ મત આપવો એ ધૂજતા ગણાય. છતાં બાબિલોનિયન સંસ્કૃતિ અને વૈદિક સંસ્કૃતિનો સંબંધ અતિ નિકટનો હોવો જોઈએ, એ સંબંધી ચારી ખાતરી થતી જાય છે.

૬. પરલોકવાસી લો. મા. તિલકે 'Sir R. G. Bhandarkar Commemoration Volume' માં ૧૯૧૭ માં 'The Chaldean

and Indian Vedas' નામનો લેખ લખ્યો છે. કાશ વિદ્યાપીઠના અધ્યાપક પંડિત રુદ્રેવ શાસ્ત્રીએ લખણાં જ આ લેખ તરફ માત્ર ધ્યાન એન્ધ્યુ, તેનો વિચાર યોગ્ય રચણે કરવામાં આવશે.

બાબિલોનિયન સંસ્કૃતિ.

જ. ઇ. સ. પૂ. ચાર પાંચ હજાર વર્ષ ઉપર મેસોપોટામિયાન અગ્નિખુણે જે લોકોની વસાહત હતી તેમને સુમેરિયન કહેવામાં આવે છે. આ સુમેરિયન લોકો ક્યાંથી આવ્યા એ સંબંધે કંઈ મતભેદ છે. મોટા ભાગના વિદ્વાનોનું માનવું એવું છે, કે તેઓ મધ્ય એશિયામાંથી આવ્યા હશે. કારણ કે આર્ય લોકો સાથે આ લોકોનો કંઈ સંબંધ હતો એવું મિદ્ધ થયું છે. આ લોકોએ પ્રથમ પોતાની વસાહતને યુર્કેતિસ અને તૈગ્રિસ નદીના મુખના પાસે કરી; અને પછી ધીમે ધીમે તેઓ ઉત્તર તરફ જવા લાગ્યા. આ લોકો નાનાં નાનાં શહેરોમાં રહેતા, અને આ શહેરો વચ્ચે વારંવાર યુદ્ધ થતાં.

૮. એવામાં સેમેટિક જાતના લોકો આવ્યા અને તેમણે ઉત્તર

* વિ. ૧૨૦-૨૩ જુઓ.

+ આજે આ જગ્યાને નદીઓને સંગમ સમુદ્રને મળ્યા પહેલાં જ થાય છે પણ પ્રાચીન કાળે તે નદી નદી સમુદ્રને મળતી. આજે સમુદ્ર પણ ૧૨૫ માઈલ દૂર ગયેલ છે.

When Sumeria was beginning to flourish, these two rivers had separate outlets, and Erida, the seat of the cult of sea god Ea, which now lies 125 miles inland, was seaport at the head of the Persian Gulf. A day's journey separated the river mouths when Alexander the Great broke the power of the Persian Empire

—Myths of Babylonia and Assyria : p. 22-23.

તરફનો પ્રદેશ હસ્તગત કર્યો આ લોકો ક્યાંથી આવ્યા, એ સંબંધે પણ ઘણા મતભેદો છે. પરંતુ પ્રાચીન આગળ લોકોની સાથે તેમનો નિકટ સંબંધ હોય એવું જણાય છે. આ લોકો કંઈક અંશે જંગલી હતા. ઉત્તરના સુમેરિયન લોકો ઉપર તેમણે વિજય મેળવ્યો, છતાં સુમેરિયન મંસ્કૃતિ તેમને અપનાવતી પડી. માત્ર નેઓએ ભાષા પોતાની ચાલુ રાખી-જો કે સુમેરિયન ભાષા પણ ચાલતી હતી આગળ જતાં જ્યારે આ લોકોએ દક્ષિણના સુમેરિયન રાજ્યો ઉપર વિજય મેળવ્યો, ત્યારે લગભગ ૪૦૦૦ જગ્યાએ આ લોકોની ભાષાનો પ્રચાર થયો, અને આપણી આજની મંસ્કૃત ભાષાની માફક સુમેરિયન ભાષા મૃતભાષા બની. તે મમજવા માટે કાષ અને વ્યાકરણો ગચના પડ્યાં.

૬. આ સેમેટિક લોકોએ પ્રથમ ઉત્તર તરફનો જે પ્રદેશ જીત્યો તેને અકકાડ (Accad) કે અગાદે (Agade) કહેતા, અને દક્ષિણ તરફના સુમેરિયન લોકોના પ્રદેશને સુમેર (Sumer) કે શુમેર (Shumer) કહેતા. આ બન્ને પ્રદેશોને બાબિલોનિયા કહેવાનો રિવાજ ચાલુ છે; અને આ અર્થમાં જ આ શબ્દ આ વિભાગમાં વાપરવામાં આવ્યો છે.

૧૦ ઈ મ. પૂ. ૧૮ માં સૈકાની શરૂઆતમાં કેશી લોકો (Kassia) બાબિલોનિયા ઉપર ચડાઈઓ કરવા લાગ્યા, અને ૧૭૬૦ ના અરસામાં ગદશ (Gandaash) નામના દેશી રાજ્યએ પોતાનું સાર્વભૌમ રાજ્ય સ્થાપ્યું આ કાળ પહેલાં સોબસો વરસોથી કેશી લોકો ઉદરનિર્વાહ માટે બાબિલોનિયામાં આવવા લાગ્યા હતા. તેઓ પાક વખતે કાપણી કરવામાં અને અનાજ એકઠું કરવામાં મદદ કરતા, અતે પાછા પોતાના પહાડી મુલકમાં જતા ગહેતા. પર્શિયા અને બાબિલોનિયાની વચ્ચે આવેલા એલામ (Elam) નામના પ્રદેશમાં તેમનું ગહેદાણું હતું બીજી બાજુમાં આ લોકો બાબિલોનિયન

લોકો કરતાં પછાત હતા, છતાં એક બાબતમાં તેઓ બહુ આગળ વધેલા હતા. તે આવ્યા પહેલાં બાબિલોનિયન લોકો ધોડાધી તદ્દન અજાત હતા, અને કેથી લોકો ધોડેસ્વારીમાં એટલા કુશળ હતા, કે ધોડેસ્વાર સરકરની મદદથી તેઓએ બાબિલોનિયા જીતી લીધી.

૧૧. પ્રથમ કેથી લોકો બાબિલોનિયન લોકો સાથે બળતા નહિ. તેમણે કર વસુલ કરવાની બાબતમાં કેટલાક સુધારા કર્યા; પણ બાકીની બીજી બધી બાબતોમાં બાબિલોનિયન લોકોની સંસ્કૃતિ અપનાવી લીધી. અકેડિયન કે સેમેટિક લોકોએ સુમેરિયનોને જીતી લીધા, પરંતુ સુમેરિયન સંસ્કૃતિએ સેમેટિક લોકોને જીતી લીધા. તે જ મુજબ કેથી લોકોએ જો કે બાબિલોનિયન લોકોને જીતી લીધા, છતાં બાબિલોનિયન સંસ્કૃતિએ તેમને જીતી લીધા. મતલબ, દેવદેવતા અને બીજી સામાજિક બાબતોમાં સુમેરિયન પરંપરા આજુ રહી. કેથી લોકોએ પોતાની ભાષાનો પ્રચાર કરવાનો પણ પ્રયત્ન ન કર્યો. તેમના બધો વહેવાર અકેડિયન ભાષામાં જ ચાલતો હતો. શરૂઆતમાં તેમનાં નામો માત્ર બાબિલોનિયન નામોથી જૂદાં તરી આવતાં હતાં. જેમ શક, માલવ, દ્રવ્ય, ગુર્જર, પર્શિયન વગેરે જૂદી જૂદી જાતિના લોકોએ આપણા દેશમાં પ્રવેશ કર્યા પછી પોતાની મૂળ સંસ્કૃતિ છોડીને હિંદુ સંસ્કૃતિનો સ્વીકાર કર્યો, તે પ્રમાણે આ કેથી લોકોએ બાબિલોનિયામાં પ્રવેશ કર્યા પછી ધીમે ધીમે બાબિલોનિયન સંસ્કૃતિ સંપૂર્ણપણે સ્વીકારી લીધી.

આર્યોનું નિવાસસ્થાન અને સમય.

૧૨. આર્યોનો આ કેથી લોકો સાથે નિકટનો સંબંધ હોવો નોંધવો; કારણ કે આર્ય લોકો પણ ધોડેસ્વારીમાં કાબેજ હતા. એટલે આર્યોનું રહેઠાણ એકામમાં રૂને આર્યોનો ઉદયકાળ ઈ. સ. પૂ. બે હજારથી સત્તરસો વર્ષ સુધીનો ગણવો નોંધવો. કેથી લોકોની અને આર્યોની ભાષામાં પણ ઘણું સામ્ય હોવાની એક કલ્પના પ્રચલિત છે.

પરંતુ કેશી લોકો બાબિલોનિયન લોકોમાં એટલા બધા ભળી ગયા હતા કે, તેમના કેટલાકે રાબલઓનાં નામ સિવાય કેશી લોકોની બાપા કેના પ્રગત્ની હતી એ સમજવાનું એક સાધન નથી.

૧૩ ઋગ્વેદમાં અનેક જગાએ ઈંદ્રના ઘોડાઓ સાથે કેશી શબ્દ વિશેષણ તરીકે વાપરવામાં આવ્યો છે. સાયણાચાર્યે આ શબ્દનો અર્થ યાજ કરેલો છે. પરંતુ ઘોડાને યાજ હોય છે એ કહેવાની શી જરૂર? આ શબ્દનો અર્થ કેશી લોકોએ કેળવીને તૈયાર કરેલા, કે કેશીના હેશમાંથી લાવેલા, એવો ડગ્વો જોઈએ હિંદુસ્થાનમાં મધ્ય-યુગમાં સિંધના ઘોડા (સિંધવ) પ્રખ્યાત હતા, તેમ વૈદિક કાળમાં કેશી ઘોડાઓ પ્રખ્યાત હશે, એમ જણાય છે. 'અવાઘચીત્સારચિ-રસ્ય કેશી' (ઋ. ૧૦-૧૦૨-૬) આ વાક્ય ઉપરથી કેશી માગ્યા પછી રથ ચલાવવામાં કુશળ હોવાનું જણાય છે.

૧૪ શૂપ અને શુષ્મ આ બે શબ્દો ઋગ્વેદમાં બમવાચક હશે એવું જણાય છે પણ ઋ મન્મહે શયસાનાય શૂપમાદ્ગૂર્ણ' (ઋ. ૧-૬૨-૧) વગેરે જગાએ શૂપ શબ્દ ઈંદ્રના વિશેષણ તરીકે વાપરવામાં આવ્યો હોય એમ લાગે છે. શુષ્મ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બગાળે સમજાતી નથી શુપન્ (Shupshan) એક કાળે એલામની રાજધાની હતી. એટલે એ શબ્દ અને આ બે શબ્દોનો કઈક મળધ હોય એવું લાગે છે ઈંદ્ર એ ગૂપ એટલે શુપન્માં રહેનારો; શુષ્મ એટલે શુપન્નું સામર્થ્ય કે શક્તિ એટલે આર્યોનું મૂળ વમતિસ્થાન શુપન્ની આસપાસ હોવું જોઈએ; અને ત્યા જ પ્રથમ ઈંદ્રની મઘદારી તળે પોતાનું સાર્વભૌમત્વ સ્થાપ્યું હશે.

૧૫. મિતગ્ન શબ્દનો ઉલ્લેખ ઋગ્વેદમાં ચાર જગાએ કરવામાં આવ્યો છે. સાયણાચાર્યે આ શબ્દનો અર્થ મિતગ્નનુક અથવા સંકુચિતગ્નનુક એવો કરે છે પરંતુ એલામની વાચ્ય દિશામાં ગહેના

મિત્રાન્નિ (Mitanni) લોકો મળધે આ ઉદ્દેશ્ય યજ્ઞમાં આવ્યો હોય એમ લાગે છે આ લોકો આર્યોના મિત્ર હતા તેમના રાજાઓના નામો પણ આર્ય હતા બોઘઝ-કોઈ (Boghaz-Koi) માં મળી આવેલ મિત્રાન્નિ નામના એ લેખ ઉપરથી એમ જણાય છે, કે આર્યોની પ્રાર્થના આ લોકો પણ મિત્ર વરુણ, ઈન્દ્ર, અને નાસત્ય વગેરે દેવોની પૂજા કરતા હતા.

૧૬ અહીં એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે આર્ય લોકો અતિ પ્રાચીન સમયે ઉત્તર ધ્રુવ તરફ અથવા તો મધ્ય એશિયામાં રહેતા હોય અને ત્યાંથી પછી એનામમાં કેમ ન આવ્યા હોય ? આમ બનવું સંભવિત છે પરંતુ આપણે જે વિચાર કરવાનો છે તે આર્યોના ઐતિહાસિક કાળના નિરામર્યાદાનો છે, તેઓના મૂળ સ્થાનનો નહિ. તેઓ યોડેસ્વારીમાં કુશળ હતા એ હકીકત તથા કેસી અને મિનટુ જાતિઓની પ્રાચીનતાનો જે મળધે દેખાય છે એ બંને હકીકતના આધારે આર્ય લોકો ઐતિહાસિક કાળમાં એનામમાં રહેતા હતા એમ માની શકાય.

૧૭ એનામની ઇક્ષિણે વસતા બાનિતોનિયન લોકો પ્રાચીન આર્યોની સારી એવી મૈત્રી હોવાનું જણાય છે ઉરુ (Ur) અને ઉરુમા (Urmu) નામના બે શહેરોમાં હેનાન લોકોનો ઉત્તેજ ઋગ્વેદમાં ધણી જગાએ યજ્ઞમાં આવ્યો છે ‘ચિત્રસેના રૂપવલા સમૃધ્વા સતોગીર ડરવો માતસાહા’ (સં. ૧-૭૫-૬) ‘યે અથમાસ ડરવો ચહિષ્ઠાસ્તેમિર્ન ઇન્દ્રામિ યક્ષિવાજમ્’ (સં. ૧-૨૧-૨૨) વગેરે સ્થાનોમાં આ ઉરુ લોકોના વર્ણનો અને ‘વિન્વેનિરુમેમિર ગહિ’ (સં. ૫-૫૧-૧) ‘પ્રથમાસ ડુમા’ (સં. ૧૦-૬-૭) ‘અનુ ય વિન્વે મદન્ત્યુ મા’ (સં. ૧૦-૧૨૦-૧) વગેરે સ્થાનોમાં ઉરુમાં રહેતા લોકોના વર્ણનો મળી આવે છે, અને એ ઉપરથી આ શહેરોમાં રહેતા લોકો પ્રત્યે આર્યલોકોનો પ્રેમ અને હતા એવું પણ અનુમાન થઈ શકે છે.

૧૮. પશ્ચિમે વસતા મિત્રશુ કે મિતાનિ લોકો, અને દક્ષિણ તરફ ઉરુ અને લિમા વગેરે શહેરોમાં વસતા બાબિલોનિયન લોકો સાથે આર્યોને મિત્રી હતી; પણ ઉત્તરે રહેતા તેમના જ લોકોમાંના પરિચિત લોકો સાથે તેમને હાડવેર હતું, એમ 'સં મા તપન્ત્યમિત્તઃ સપત્ની-રિચ પરિવાઃ' (ઋગ્ ૧-૧૦૫-૮) આ ઋચા ઉપરથી જણાય છે. આવેસ્તા ગ્રંથમાં ઈદ્રનો બે જગાએ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. અહીં તેને દૈત્ય અથવા રાક્ષસ કહેવામાં આવ્યો છે. દેવ એટલે કુટુંબમાં પ્રવૃત્ત કરનારા રાક્ષસો; અહુર મજદની પ્રાર્થનાથી અને મગ વગેરે સાધનોથી તેમને હાંકીબકાલીને સુખ કેમ ત્રાસ કરવું, એનાં વર્ણનો આવેરતામાં અનેક જગાએ મળે છે. આ ઉપરથી પણ ઉપરોક્ત કથનને પુષ્ટિ મળે છે.

૧૯. એક સમયે એલામમાં રહેતા આર્ય, અને પરિવામાં વસતા આર્ય લોકો મિત્ર અને વરુણ દેવતાઓની પ્રાર્થના કરતા. તેમાં મિત્ર એટલે સૂર્ય. તે સમયના બધા લોકોમાં જૂદે જૂદે સ્વરૂપે સૂર્યની ઉપાસના કરવાનો રિવાજ પ્રચલિત હતો. વરુણ દેવ આર્યોને એકત્રિત કરનાર અતિ પ્રાચીન કાળનો કોઈ નેતા કે રાજા હોવો જોઈએ. ઈદ્રે એલામમાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપવાને લીધે તેનું મહત્ત્વ વધ્યું. પણ તેથી પરિચિત લોકોને તે અત્યંત અપ્રિય થઈ પડ્યો હોવો જોઈએ. આર્ય અને બાબિલોનિયન લોકોના દેવાદિવ.

૨૦. ઉપર લખેલ લો. તિલકના લેખમાં 'અસિતસ્ય તૈમાતસ્ય વન્નોરપોદકસ્ય ચ' (અર્થ ૦ ૫-૧૩-૬) આ ઋચામાં આવેલ તૈમાત શબ્દનો સંબંધ તેમણે તિઅમાત્ (Tiamat) શબ્દની સાથે જોડ્યો છે. તિઅમાત્ એક રાક્ષસી હતી અને પાતાળ લોકમાં તેની સત્તા ચાલતી હતી, એમ બાબિલોનિયન લોકો માનતા હતા. લોકમાન્યનું એવું કહેવું છે કે અર્થર્વેદમાં આ રાક્ષસીનો જ ઉલ્લેખ

તૈમાત્ શબ્દથી કુરુનામા આવ્યો છે. પણ તિઅમાત્ શબ્દ નારી-
મતિનો છે અને તૈમાત્ નરમતિનો છે; અને તૈમાત્ એટલે તિઅ-
માત્ શક્ષસીનો પુત્ર, એવો અર્થ નો લીધો હોય તો તે બરાબર
બધમેમતો આવે છે. તિઅમાત્ શબ્દનું રૂપાન્તર દુર્મતિ શબ્દમા
થયુ દરી દાખવા તરીકે, 'જહિ યો નો અધાયતિ...યામન્નપ મૂતુ
દુર્મતિર્ચિશ્વાપ મૂતુ દુર્મતિઃ' (ઋ. ૧-૧૩૧-૭) 'અપામીજામપ
સ્ત્રિધમપસેધત દુર્મતિમ્' (ઋ. ૮-૧૮-૧૦) વગેરે ઋચાઓ લુઓ.

૨૧. નિઅમાત્ શક્ષસીના પતિનું નામ અપ્સુ તેનો ઉલ્લેખ
'અપ્સુજિત્' (ઋ. ૮-૧૩-૨, ઋ. ૬-૧૦૬-૩) 'અપ્સુક્ષિત્'
(ઋ. ૧-૧૩૬-૧૧) વગેરે જગાએ મળી આવે છે, એમ લોકમાન્ય
તિલકે પોનાના લેખમા જણાવેયું છે. છતાં મારે એમ માનવું છે કે,
મર્ધ કે ઈ જગાએ અપ્સુ શબ્દનું રૂપાન્તર 'અમ્વ' થયુ હોય. 'વાધને
કૃષ્ણમમ્વમ્' (ઋ. ૧-૬૨-૫) 'ઘાવા રક્ષતં પૃથિગી નો
અમ્વાત્' (ઋ. ૧-૧૮૫-૨-૮) 'મૂહન્તીરમ્વમસિતં રુશદ્ધિ.'
(ઋ. ૪-૫૧-૬) વગેરે ઋચાઓમા આનો ઉલ્લેખ મળે છે *

૨૨. યહ શબ્દનો મળધ બાર્જમવા જૈહોવા (Jehovah)
શબ્દ માથે છે. એમ લોકમાન્ય કહે છે પણ મને લાગે છે કે, તે
શબ્દનો મળધ સુમેરિયન શબ્દ 'લહ' કે 'ય' (Lah) ની સાથે લગે
આ સુમેરિયાનો જૂનો દેવ છે. તેનો મળધ ઋગ્વેદમાં અનેક જગાએ
અગ્નિની માથે આવે છે. 'ત્વં દેવાનામસિ યહ દોતા' (ઋ. ૧૦-
૧૧૦-૩,) આ ઋચામા 'તું યહ નામનો દેવ' એવો અર્થ દેખાય છે.
અને ધણી જગાએ યહ અને યહી વિશેષજો પણ જોવામા આવે છે.

* દિ હી ભાષાનો દોષ કે'દાડ શબ્દ અમ્વ શબ્દમાયો આવેલ છે
એવો હો મળજદેવ શાસ્ત્રીનો મત છે. નોમાતડી ભાષામા તેમજ ગુજરાતી
ભાષામા દાડ શબ્દ પ્રચલિત છે

ય દેવના અનુયાયી કે ય દેવમાંથી ઉત્પન્ન થએલા એવો આનો અર્થ થઈ શકે. 'પાવકયા યશ્ચિતયન્ત્યા કૃપા ક્ષામન્નુચ્ચ ઉપસો ન માનુના' (ઋં ૬-૧૫-૫) આ ઋચામાં તો ખાસ ય દેવનો જ ઉલ્લેખ છે એવી આશંકા લાગે છે.

૨૩. ઉર્વશી શબ્દનો અર્થ લોકમાન્ય જલદેવતા (Watery Nymph) કરે છે, પરંતુ ઉર્વશી શબ્દ ઉચ્ચમન્ત્રે ર્ પ્રત્યક્ષ લાગવાથી બનેલો છે. સુમેરિયન ભાષામાં અસુ શબ્દનો અર્થ મનુષ્ય થાય છે. એટલે આ શબ્દનો અર્થ ઉરુમાં વસનારી સ્ત્રી એમ થતો હોવો જોઈએ. આ સ્ત્રી પુરુરવસુ ઐલની સાથે એલામમાં આવી. પણ પુરુરવસનું જંગલી વર્તન તેને ન ગમ્યું તે તેથી ત્યાંથી ચાલી ગઈ. તે ગઈ ત્યારે તેની અને પુરુરવની વચ્ચે થએલ સંવાદ ઋગ્વેદમાં (૧૦-૬૫) છે, તેના ઉપરથી ઉરુમાં વસતી સ્ત્રીઓ અને એલામમાં વસતા પુરુષોના વિચારો કેવા પ્રકારના હતા તેનો થોડો ખ્યાલ આવી શકે છે.

૨૪. અહીં મુખી લોકમાન્યના લેખમાં આવતા શબ્દોનો વિચાર કર્યો. હવે ઋગ્વેદમાં ખીન્ન બામિલોનિયન દેવતાઓના જે નામે મળી આવે છે તેનું હુંકમાં દિગ્દર્શન કરીએ. બામિલોનિયન દેવ અંશન (Anshan) એ ઋગ્વેદમાં આવતો અંશ છે. 'ત્વમંશો ચિદ્યે દેવ ભાજયુઃ' (ઋં ૨-૧-૪) આ જગાએ સાયણાચાર્ય અંશનો 'ઘતન્નામકો દેવોઽસિ' એવો સ્પષ્ટ અર્થ કરે છે. ઘતન- (Etann) નો સંબંધ ઘતશ સાથે હોવો જોઈએ. 'સ ઘતશો રજાંસિ દેવઃ સચિતા મહત્ત્વિના' (ઋં ૫-૮૧-૩) વગેરે ઋચાઓમાં આનો ઉલ્લેખ જોવા.

૨૫. પરંતુ બામિલોનિયાના મુખ્ય દેવો તો ઇશ્તર (Ishtar) અને તમ્મૂઝ (Tammuz) કે દમુત્તિ (Damuzi) હતા.

તેમનો સંબંધ ઉપર અને દમૂનઃ શબ્દો સાથે છે. 'પુન પુનર્જા-
યમાના પુરાણો' (ઋં ૧-૯૨-૧૦) 'ઠપા યાતિ સ્વસરસ્ય
પત્નો' (ઋં ૩-૬૧-૪) 'યાં ત્વા જહ્નુર્વૃષમસ્યા રવેન' (ઋં
૭-૭૪-૪) વગેરે જગ્યાએ ઉપાર્વેવીનાં જે વર્ણનો છે તેનો ધસ્તરની
દંતકથાઓ સાથે અત્યંત નિકટનો સંબંધ જણાય છે. ધસ્તર દેવતા
છ માસ પાનાગમાં જાય છે અને પાછી પૃથ્વી ઉપર આવે છે, એ
કથા અને ઉપાર્વેવાની કથાનો સંબંધ છે એમ જો માનીએ તો આર્યો
ઉત્તર ધ્રુવથી આવ્યા એમ માનવાનું કશું કારણ રહેતું નથી.

૨૬. તમ્મૂજ્ઞ કે દમૂનઃ નાં વર્ણનો ઋગ્વેદમાં થોડીક જગ્યાએ
મળે છે. 'અપસ્વિદેપ ધિમ્વો દમૂનાઃ પ્ર સધીચીરણ્જદ્વિધ્વજ્ઞદ્રાઃ'
(ઋં ૩-૩૧-૧૬) 'નિત્યજ્ઞાકન્યાત્સ્વપતિર્દમૂના યસ્મા ઉ દેવઃ
સપિતા જજાન' (ઋં ૧૦-૩૧-૪) વગેરે ઋચાઓમાં તમ્મૂજ્ઞનું
વર્ણન હોતું જોઈએ.

૨૭ આ ઉપરાંત અનેક જગ્યાએ કંઈને મેષની સંજ્ઞા આપેલી
જોવામાં આવે છે. 'અમિ ત્વં મૈષં પુરહતમૃતિમયમિન્દ્રં' (ઋં
૧-૫૧-૧) વગેરે ઋચાઓમાં આવેલ ઉદ્દેશ મળે છે. અહીં માવજુ-
આયં મેષનો 'જઙ્ઘમિઃ સ્પર્ધમાનં' એવો અર્થ કરે છે, પરંતુ આ
અર્થ કેમ હોઈ શકે એ મમજનું નથી. મુમેરિયાના મેષ (Mes)
દેવતાનો આ ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ. એ જ મુજબ પાનાગ-દેવતા
અલ્લતુ (Allat)નું વૈદિક રૂપાંતર ઘરાતિ શબ્દમાં થયું હોતું જોઈએ.

૨૮. અહીં મુધી કરવામાં આવેલાં જર્ધાં અનુમાનો બરોગર
પૂરેપૂરાં સાચા છે એવો મારો આગ્રહ નથી. મારી પાસે સુમેગિયન
અને અક્કેદિયન ઇતિહાસ-પુસ્તકો ઉપર લખેલ માત્ર બે જ પ્રયો છે.†

† આ બે મથો તે History of Sumer and Akkad, and
History of Babylon, by L. W. King આ એ, અને Myths
A Babyloniz and Assyria, by D. A. Mackenzie આ બીજી.

અને બાબિસોનિયન ઇતિહાસ પુરાણ સમજવા માટે આ પુરતા નથી. ઉપરાંત મને સુમેરિયન અને અક્કેડિયન ભાષાઓનું પૂરું જ્ઞાન નથી, આથી તે ભાષાનાં ઐતિહાસિક સ્થળોનાં અને દેવતાઓનાં નામો વેદમાં કયા સ્વરૂપે આવ્યાં છે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. મારો ઉદ્દેશ તો માત્ર એટલું જ બતાવવાનો છે કે વૈદિક સાહિત્યની સાથે બાબિસોનિયન ઇતિહાસ પુરાણોનો નિરટનો સંબંધ છે. તે સિદ્ધ થયો છે કે કૃમ એ તજ્યો જ કહી શકો.

આર્યોની સપ્તસિંધુ ઉપર ચર્ચા.

૨૬. આજે જે ભાગને સિંધ અને પંજાબ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે તે ભાગને વેદકાળમાં સપ્તસિંધુ તરીકે ઓળખવામાં આવતો હોય એમ જણાય છે. ઋગ્ ૧-૩૨-૧૨, ૧-૩૫-૮ ઋગ્ ૨-૧૨-૧૨, વગેરે જગ્યાએ ‘સપ્તસિંધૂન્’ એવી જાતનો શબ્દપ્રયોગ કરવામાં આવેલો જણાય છે. વળી ઋગ્ ૮-૨૪-૨૭ માં ‘સપ્તસિંધુણુ’ એવો શબ્દપ્રયોગ પણ નજરે પડે છે. એટલે ઋગ્વેદના કાળમાં પંજાબ અને સિંધ પ્રતિવાળા ભાગને સપ્તસિંધુ તરીકે ઓળખવામાં આવતો એમ માનવામાં વાધો નથી. આવેસ્તા ગ્રંથમાં આ ભાગને હમહિન્દુ નામ આપવામાં આવ્યું છે. ઋગ્વેદના ચોથા મંડળના સપ્તર, અઠાર અને એકાદશીશમાં સૂક્તમાં અનુક્રમે ૧, ૭ અને ૮ માં ઋચાઓમાં ‘સિંધૂન્’ એવો શબ્દપ્રયોગ નજરે પડે છે. આ ઉપરથી સપ્તસિંધુને બદલે માત્ર સિંધુ કહેવાનો રિવાજ પ્રચલિત થયો હશે એમ અનુમાન થાય છે. તે શબ્દનું પ્રાચીન ઇરાની રૂપાંતર હિંદુ છે; અને આ ઉપરથી જ આજના હિંદુ અને હિંદુસ્થાન શબ્દો પ્રચલિત થયા હશે.

૩૦. એલામમાં રહેતા આર્યોની એક શાખા મિતનિ દેશમાં ગઈ અને ત્યાં તેણે એક બળવાન સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું. આનો ઉલ્લેખ

અગાઉ જણાવેલ ભોધછોકોઈના શિક્ષાવેળમાં મળે છે. દક્ષિણે તો ફેરીઓનું (Kassate) બળવાન નાત્રાન્ય હોવાથી તેમની સાથે ઐલ (Elamite) આર્યોને મિત્રાચારીથી વર્તવું પડ્યું હશે. પરિવન આર્યોની સાથે તેમને ઘણી લડાઈઓ થઈ પડ્યાં તેમાં તેઓ ઝાઝા ફાંચ્યા નહિ તેથી તેમણે પોનાનો મોરચો પૂર્વ તરફ વાળ્યો હોય તો નવાઈ નથી તેઓ કયા માર્ગે સિંધમાં આવ્યા તે જાણી શકાતું નથી, પણ જેમ શક, દૂણ વગેરે લોકોએ ખંજગઢાટને માર્ગે દિંદ ઉપર સ્વારી કરી તેમ આ લોકોએ પણ એ જ માર્ગે સ્વારી કરી હશે એવું અનુમાન કરવા માટે કોઈ આધાર મળતો નથી. અગાઉ જણાવી ગયેલ એકમીયમાં જાતકમાં જે ઈંદની કથા આવે છે તેના ઉપરથી આર્ય લોકો ધરાની અખાતના કિનારે કિનારે ચઢીને સિંધમાં આવ્યા હોય એવું અનુમાન કરી શકાય છે, અને ઝગ્ગેદમાં સમુદ્રના જે વર્ણનો મળે છે તે ઉપરથી આ અનુમાનને પુષ્ટિ મળે છે.

૩૧ આ નમસિંધુના પ્રદેશ ઉપર જનનું પ્રભુત્વ હતું. આ જનને અહિં ૧૫૦ કહે છે. 'વૃત્રં જયન્ત્યો અરુજદ્વિ સિંધૂન્' (ઋં ૪-૧૬-૮) આ ઋચામાં તેને જન નામ આપવામાં આવ્યું છે, તો, 'યો દત્વાહિમરિણાત્ સત્તસિંધૂન્' (ઋં ૨-૧૨-૩) આ ઋચામાં તેને અદિ નામે ઓળખવામાં આવ્યો છે તે લોકોને દાસ અથવા દસ્યુ કહેના આથી જનને પણ ધણી જગાએ દાસ કે દસ્યુ શબ્દ વિશેષણ તરીકે લગાડવામાં આવ્યો છે. 'વિશ્વા ઋપો અજયહાસપત્ની' (ઋં ૫-૩૦-૫) 'દાસપત્નીરહિગોપા' (ઋં ૧-૩૨-૧૧) વગેરે વાક્યો ઉપરથી સમસિંધુ ઉપર દાસલોકોનું સ્વામિત્વ હતું એ સ્પષ્ટ થાય છે. આજે એવું માનવામાં આવે છે કે દાસ લોકો કૂર અને જંગલી હતા પણ દાસ શબ્દનો મૂળ અર્થ આવો જણાતો નથી. દાસ એટલે દાના (જેને અમેજીમાં નોમલ કહેવામાં આવે) અર્થ હોવો જોઈએ.

૩૨. મહાભારતમા વૃત્રગોના નામનું એક પ્રકરણ છે. તેમાં બીજમ વૃત્રની પુષ્કળ સ્તુતિ કરે છે. તે સાંજગાને ધર્મરાજ બોલે છે—

અહો ધર્મિષ્ઠતા તાત વૃત્રસ્યામિતતેજસઃ ।

યસ્ય વિજ્ઞાનમતુલં ચિષ્ણૌ મક્તિષ્ઠ તાદૃશી ॥*

(હે પિતામહ, અમિતતેજ વૃત્રની ધર્મિષ્ઠતા મંબધે શું કહેવું ? તેનું તે અતુલ વિજ્ઞાન ! અને તેની વિષ્ણુ ઉપરની ભક્તિ ।)

૩૩. ત્યાર પછી યુધિષ્ઠિર બીજમને પૂછે છે, કે આવા બુદ્ધિવાળા અને વિષ્ણુભક્ત વૃત્રને ઇદ્રે દર્ધ રીતે માર્યો ? ત્યારે ‘ મહાદેવે જ્વર યર્ધ વૃત્રના શરીરમાં પ્રવેશ થયો અને વિષ્ણુએ ઇદ્રના વજ્રમાં પ્રવેશ કર્યો, તેથી વૃત્રનો વધ યર્ધ શરૂ થયો ’ વગેરે કથા બીજમ કહે છે. પછી જ્યારે વૃત્રનો વધ હજારમા આવ્યો ત્યારે વૃત્રના શરીરમાંથી બ્રહ્મદત્તા નીકળ્યા અને તેણે ઇદ્રને ઘેર્યો, વગેરે હકીકત આવે છે.

૩૪. આ કથા સંબધે વૈદિક સાહિત્યમાં જો આધાર મળ્યો ન હોત તો આ કથાની ગણના નરી હંતકથામા કરી શકાત. પણ વિશ્વકર્પને માર્યાનો, વૃત્રને માર્યાનો, પતીઓને દૂતરાઓ પાસે ફડાવી ખવરાવવાનો, અરુમંબોને મારી નાખવાનો અને બહસ્પતિ ઉપર પ્રતિહાર કરવાનો એવા પાંચ આરોપો દેવોએ ઇદ્ર ઉપર કર્યાની કથા ઐતરેય બ્રાહ્મણના પાત્રીશમા અધ્યાયના બીજા અડમા મળે છે. આ ઉપરથી વૃત્ર બ્રાહ્મણ હતો એવું કહે છે. કોઈ કોઈ વાર પુનરીઓએ જ રાજસત્તા હાથ કરવાનાં દાખવા તેમજ રાજા પણ કોઈ કોઈ વાર દેવોનો પુનરી બનવાના દાખવા સુમેગ્નિય લોકમા મળે છે. એટલે કે બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયોના કાર્યો એક બીજાથી માત્ર ભિન્ન છે એવી માન્યતા તે વખતે નહોતી. પરશુરામની કથા પણ આ વિધાનને પુષ્ટિ આપે છે. આથી વૃત્ર બ્રાહ્મણ હતો એમ માનવામા વાધો આવતો નથી.

* કુંભકોણ, રાતિપર્વ, અં. ૨૮૭, શ્લોક, અધ્યાય ૨૮૨, શ્લોક ૨.

૩૫. તે ગમ્યના જૂન જૂન લોકોમાં સૂર્યોપાસના આરંભ હતા આ સૂર્યોપાસના બ્રાહ્મણોનીચામાં મર્દુક (Marduk) દેવના સ્વરૂપે, અથ અને ઇરાન દેવના મિત્રના સ્વરૂપે અને સિંધ દેશમાં વિંધુના સ્વરૂપે પ્રચલિત હોય એવું જાણાય છે. 'અથાવ્રતીદ્વૈતમિન્દ્રો દ્વિતિ-
પ્યન્તસ્યે વિષ્ણો વિતરં વિક્રમસ્ય' (૮-૧૮-૧૧) આ ઋચામાં આવતા વિક્રમસ્ય શબ્દનો અર્થ માવધાચાર્યે 'પરાક્રમ કર' એવો કર્યો છે, પરંતુ 'દૂર યા' એવો તેનો અર્થ હોય એ મતલબિત છે. અને જો એ જાનતો તેનો અર્થ કરવામાં આવે તો ઉપરની મહા-
વાગ્દાનની કથા માથે તેનો અર્થ મળી શકે છે. વ્રતને મારતી વખતે ઇન્દ્ર વિંધુને કહે છે, 'હે મિત્ર વિંધુ! તું પૂર્વેથી દૂર યા.' એટલે તુ તારા ભક્ત વ્રતને મદદ કરીશ નહિ, એવો અર્થ થઈ શકશે, અને તેથી મહામારની ઘાતે પુષ્ટિ મળે.

૩૬. મોહનજોડેરા અને હરપ્પા જન્ને જગ્યાએ હમણાં જ મળી આવેલા નગરાવેગેયો દામ લોકોના મમયના છે એમ જો માનવામાં આવે તો કેટલીક બાબતોમાં દાસ લોકોની મંસ્કૃતિ ઉચ્ચ પ્રકારની હતી એમ કહી શકાય છે. દામ લોકો સુમેરિયન લોકોમાંના જ હોય એ પણ સંભવનીય છે. મુદ્રેતિમ અને ત્રમ નદીઓના કાંઠા પાસે સુમેરિયન લોકોએ વસવાટ કર્યો પછી કેટલાક વખતે આ લોકોમાંના દાસ લોકોએ સમગ્રિત દેશમાં વસવાટ કર્યો હતો. પણ જ્યારે સુમેર દેશમાં અકકડિયન સેમેટિક લોકોનું મહત્ત્વ વધ્યું ત્યારે સુમેરિયન લોકોનો વસવાટ અને દાસ લોકોના વસવાટ વચ્ચેનો સંબંધ તૂટી ગયો અને કેટલી લોકોના આગામી પહેલાં જોમ નામિલેનિયન લોકો ઘોડાઓ અગ્રાજ હતા, તેથી જ રીતે આર્યો આન્યા પહેલા દાસ લોકો પણ ઘોડાઓ અગ્રાજ જ હતા એવું લાગે છે. કાંચ કે, મોહનજોડેરા અને હરપ્પામાં મળેલી મુદ્રાઓ ઉપર જીર્મ અનેક જનાવરોનાં ચિત્રો જોવામાં આવે છે, પણ ઘોડાનું ચિત્ર જોવામાં આવતું નથી. આથી જ અનેક કારણોને લીધે દાસ લોકો હાર્યો તેમાં

તેઓ પાસે ઘોડેસ્વાર લશ્કર નહોતું એ પણ એક મુખ્ય કારણ હોતું જોઈએ.

૩૭. અમેરિકન સેમેટિક લોકોએ સુમેરિયા ઉપર વિજય મેળવ્યા પછી સુમેરિયામાં જે નાનાં નાનાં શહેરો હતાં તે બધાં એક થયાં; અને સુમેર અને અક્કાડ એક સામ્રાજ્ય તરીકે આવ્યા. ત્યારથી ત્યાંના લગભગ ધણી સાર્વભૌમ રાજાઓની પૂજા શરૂ થઈ. તે જ હકીકત સમર્પિત દેશમાં પણ બની હતી. દામ લોકો નાનાં નાનાં શહેરોમાં રહેતા હતા, અને આ શહેરો વચ્ચે અંદર અંદર લડાઈઓ થતી હતી. વૃત્ત જો કે નામનો નેતા હતો, છતાં પણ મધ્ય શહેરો ઉપર તેની સત્તા આક્રમી હોય એવું જણાતું નથી. આથી આઈ લોકો વૃત્તનો પરાજય સહેલાઈથી કરી શક્યા.

૩૮. દાસ લોકો રજપૂતોની માફક જ શરવીર હોય એવું જણાય છે. પણ તેમનામાં સંપન્ન હોવાથી તથા ઘોડેસ્વાર લશ્કર ન હોવાથી તેઓ આર્યોની સામે યદ્ધ શક્યા નહિ. નમુચિ દાસે તો પોતાના રાજ્યની બધી સ્ત્રીઓને પણ યુદ્ધમાં લડવા માટે ઉતારી હતી, એવો ઉલ્લેખ ઋગ્ ૫-૩૦-૯ ઋચામાં મળે છે. 'સ્ત્રિયો હિ દાસ આયુધાનિ ચક્રે કિમા કરન્નવલા અસ્ય સેનાઃ।' (દાસે સ્ત્રીઓ પાસે યુદ્ધ કરાવ્યું પણ આવી દુર્બળ સેના શું કરી શકે ?) અર્થાત્ આ યુદ્ધમાં નમુચિ મરાયો.

૩૯. શંખર દામનાં તો ઈંદ્રે નગ્નાણુ શહેરો ભાગ્યાં. 'નવર્તિ ચ નચેન્દ્રઃ પુરો દ્યૈરચ્છંવરસ્ય (ઋગ્ ૨-૧૯-૬). ખીછ એક ઋચામાં ઈંદ્રે એક સો શહેરો ભાગ્યા એવો ઉલ્લેખ મળે છે 'યઃ શતં શંવરસ્ય પુરો વિમેદાદમનેવ પૂર્વોઃ' (ઋગ્ ૨-૧૪-૬). આમ હતાં શંખરે આગામ વર્ષ સુધીનો ઈંદ્રને દાદ ન દીધી 'યઃ શંવરં પર્વતેષુ ક્ષિયન્તં ચત્વારિંદ્રયાં શરચન્વવિન્દત્' (ઋગ્ ૨-૧૨-૧૧). એટલે કે શંખરનો પરાજય થયા પછી આગામ વર્ષ

મુંધી તે પર્જિતોમા અંતર્ધ રહી હતો, અને આર્ષો ઉપર છાપા માર્યા કર્યો હતો અને આગ્રીયમા વર્ષે છટે તેને પદ્મીને માગી નાખ્યો.

૪૦. કોર્ન પશુ સામાન્યના અતકાને એ સામાન્યમા દાટકુટ પડવા લાગે છે આ સ્થિતિ છટે દરેક સામાન્યના ઇતિહાસમાં જોવામા આવે છે. દાસ લોકોએ સામાન્ય રચાયુ હેલ્પ એવું જણાવું નથી; પરંતુ નેમનામા અદર અદરનો કુશ્મ પ ભરપૂર હતો. દાખલા તરીકે ત્વષ્ટા બ્રાહ્મણ હતો તે વૃત્તને મારવા માટે વજ તૈયાર કરે છે અને ઈંદ્રને આપે છે. 'ત્વષ્ટાસ્મૈ વજ્રં સ્વયં તતક્ષ' (ઋગ્ ૧-૩૨-૨) આ વજ્ર કેરી જાતનું હતુ એ સમજાવું નથી. જગીમખાને ચીન દેશ કમળે ક્યાં પહોં ત્યાંના કારીગરોની મદદથી તેને એક લાકડાનું વજ તૈયાર કર્યું હતુ નિસ્વેચંદીવાળા શહેરો છતવા માટે તે આ વૃત્તનો ઉપયોગ કર્યો. જ્યાં પૃથ્વર ન મળતા ત્યાં તેના લોકો બહાવથી ખડાગ ઉપર તેમજ કોરો ઉપર પથરો લાવતા અને આ પથરો આ વૃત્તની તલેંગમા ઝપાટામધ ફેંકવામાં આવતા. તે જ મુજબ શહેરના મકાનોને આગ લગાડવા માટે આ વૃત્તની બળતા કાકડા શહેરમા ફેંકવામા આવતા. ત્વષ્ટાએ ઈંદ્રને માટે જે જાતનું વજ તૈયાર કર્યું તે આજ પ્રકારનું હોવાનો સંભવ છે. આ વજની મહાવથી ઈંદ્રે દાસ લોકોના શહેરો લાગી નાખ્યા. જાના જગ્યામા ઈંદ્રે ત્વષ્ટાના પુત્ર ત્રિધીર્વાને પોતાનું પુરોહિત પદ આપ્યું.

૪૧. આગળ જતા આ ત્રિધીર્વા પોતાની વિગ્ધ નંડ કરશે એવું લાગવાથી ઈંદ્રે તેને મારી નાખ્યો આ ત્રિધીર્વાને વિશ્વરૂપ પશુ કહેતા હતા. તે મજબી તૈત્તિરીય મહિતામા આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ આવેલો છે — “વિશ્વરૂપો વૈ ત્વાપ્તઃ પુરોહિતો દેવાનામાસીદ્ રસ્યોયોઽસુરાણાં...તસ્માદિદ્રોઽવિમેદીદ્ધ્ વૈ રાષ્ટ્રં વિ પરાવર્ત-યતીતિ તસ્ય યજ્ઞમાદાય શીર્ષાણ્યચ્છિન્નત્...ત મૂતાન્યભ્યક્રોશ-

બ્રહ્મહત્તિતિ । ॥ (ત્રણનો પુત્ર અને અસુરોનો બાણેજ વિશ્વૃપ દેવોનો પુરોહિત હતો...તે બંડ કમ્બે એવી બીક લાગવાથી ઇંદ્રે તેનાં માથા ભાંગી નાખ્યા*...ત્યારે લોકો પાછાજીને માગનાર કહીને ઇંદ્રની નિંદા કરવા લાગ્યા.) [તૈ. મ. ૦ શ્લ ૨-૫-૧]

૪૨. ત્રિશીર્ષાની આ કથા મદાભાગ્યના ઉદ્યોગપર્યામાં આવી છે. ત્રિશીર્ષાને માથા પછી તક્ષ ઇંદ્રને પૂડે છે. “ક્રપિપુત્રમિમં હત્વા બ્રહ્મહત્યામયં ન જ્ઞે ?” (આ ક્રપિપુત્રને મારગથી તને બ્રહ્મહત્યાની બીક નથી લાગતી ?) ઇંદ્ર તેને જનામ આપે છે: ‘પથ્યાદ્ધર્મ ચરિષ્યામિ પાવનાર્થ સુદુષ્ટરમ્ ।’* (૯ પાઠગથી સુદુષ્ટર ધર્મનું આચરણ કરવાનો છું.) એટલે દમણા જે થયું છે તે રીક જ થયું છે. તેનું પ્રાપચિતં થું કરવું તે પાઠગથી જોઈ લેવાનો. અહીં ક્ષોર્ધવ અને તેના મિત્ર ઉભીચદનુ રમણ થયા વગર ગઈનું નથી.

૪૩. હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે, શંખર દામના મહેરા ઇંદ્રે કોના માટે ભાગ્યા ? દિવોદાસ માટે. ‘મિનત્પુરો નવતિમિન્દ્ર પૂરવે દિવોદાસાય મહિ દાશુપે’ (ઋ. ૧-૧૩૦-૭) ‘શતમદમન્મયીર્ના પુગમિન્દ્રો વ્યાસ્યત્ । દિવોદાસાય દાશુપે’ (ઋ. ૪-૩૦-૨૦). દિવોદાસ પછી નેનો પુત્ર સુદા ગળગાદીએ આવ્યો. તેને ૫ થું ઇંદ્રે મદદ કર્યાનો ઉલ્લેખ ઋ. ૭-૮૩ ઋચામા મળે છે, તે જ મુજબ તસદસ્યુ, પુરુકુતસ વગેરેને મદદ કરીને ઇંદ્રે સાર્વભૌમ રાજ્ય સપાદન કર્યું હતો ઋ. ૪-૩૦-૧૭-૧૮ ઋચામા ઋષિ કહે છે કે, તુર્વશ અને મદુ દાસ હતા, છતાં ઇંદ્રે તેમને બચાવ્યા, અને અર્ણ અને ચિત્રાન્થ આર્ષ હોવા છતાં તેમનો તેણે વધ કર્યો. આ ઉપરથી એમ

* વિશ્વ ૫ ત્રિશીર્ષાના માથા ભાંગ્યાનો હલ્લેખ ઋ. ૧૦-૮-૮-૯ ઋચામા મળે છે. ‘ત્વાયસ્ય ચિદ્વિશ્વરૂપસ્ય’ મોનામા ચક્રાણ્છીણિ શીર્ષા પરા વર્ક્.

x ઔષ. ઉદ્યોગપર્યા-અધ્યાય ૯ ગ્રોહ ૩૪-૩૫.

માની સકાય છે કે આત્માન્ય સ્થાપવાના કાર્યમાં બ્રાહ્મણ અને અબ્રાહ્મણ, યતિ અને ગૃહસ્થ કે આર્ય અને દામની વચ્ચે હદ બેદ માનતો નહેતો. સમસિંધુનો પહેલો સમ્રાટ

૪૪. ઉપગ્ના નિવેચન ઉર્પગ્થી એમ જણાય છે કે, એકામના છોટા આર્યોનું નેતૃત્વ સ્વીકારીને મહમિધુમાં રહેતા દામ રાજાઓનો પગભવ થયો અને પોતાનું આત્માન્ય સ્થાપ્યું. ઋગ્વેદમાં હિંદની પ્રાર્થનાનાં સૂત્રો પુરઃગ છે. પરંતુ તેમાં તેના બાળપણની અને તેણે કેમ ગાન્ય મેળવ્યું તેની દકીકૃત ઝાઝી મળતી નથી. એક ઋચામાં હિંદને દૈવિક* નામ, આપવામાં આવ્યું છે. આ ઉર્પગ્થી, તે દૈવિક કુળમાં જન્મેયો હશે એમ જણાય છે. પૃથુ જીજ અનેક ઋચાઓમાં તેને માટે રચેલ સજ્દાપાત્રમાં આવ્યો છે. વેદકાળમાં રચેલ અને દૈનિક એ બન્ને એક જ પદ્ધતિ દ્વારા એમ માનવામાં આવતું હતું ?

૪૫. ‘સઘો હ જાતો યૂષમઃ કનોનઃ’* (ઋ. ૩-૪૮-૧) આ ઋચામાં કનોન સમ્બંધે અર્થ માપણાચાર્ય કમનીય (સુંદર) કરે છે. ખજી કનોન સમ્બંધે કાનોન (કન્યાવસ્થામાં જન્મેય) હોવાનો નંભવ છે, કાગ્જી, ‘અવચમિવ મન્યમાના ગુહાકર્ચિં માતા ઘોચિણા ન્યુષ્ટમ્’ (ઋ. ૪-૧૮-૫). (પોતાની આમરને દાનિંદર છે એમ માનીને તેની માનાએ તે મામર્ષવાન હિંદને સંતાડ્યો.) આ ઋચામાં તેની માનાએ હિંદને જન્મતાની સાથે જ સંતાડી દીધો એવો દલ્લેખ છે. આ જ સૂત્રની દસમી ઋચામાં ઋષિ કહે ન્હે કે, જેમ ગાય વાછડાને જન્મ આપે તેમ માનાએ હિંદને જન્મ આપ્યો. આ ઉપગ્થી એમ લાગે છે ઇશુ ખ્રિસ્તની માદક હિંદનો જન્મ પણ ગાયને ગાયવાની કોડમાં થયો હતો. કન્યાવસ્થામાં આ બાળકનો જન્મ થવાથી ગાવની કોડમાં જન્મ આપ્યા પછી તેને સંતાડવો પડ્યો હોય એ માદજી છે.

* જા તુ ન હ્દ કૌશિક, (ઋ. ૧-૧૦-૧૧)

૪૧. કસ્તે માતર વિધવામચક્રચ્છયં

કસ્ત્વામજિઘાં સચ્ચરન્તં ।

કસ્તે દેવો અધિ માર્દીકઃ આસીદ્

ચત્રમાક્ષિણા પિતરુ પાદગૃહ્ય ॥

(ઋં ૪-૧૮-૧૨)

(તાગે માતાને વિધવા ગણે કરો? તુ જ્યારે મૃત હો અને ફરતો હો ત્યારે તને માગવાની કાશીવ ગણુ કરતો હતો? જે તે પિતાને પગે આસીને માગે નાખ્યો તે તાગ કરતા વધારે સુખ આપનારો બીજો કયો દેવ હોય?) આ ઉપરથી એવું અનુમાન કરી શકાય કે, કૌશિંગોત્રી મર્દ માતા ગળને એક કન્યાથી પુત્ર થયો પરંતુ જન્મ વખતે તે રાત્રએ આ કન્યાનો સ્વીકાર કર્યો નહિ શકુ તનાનો જેમ દુખાવતે અસ્વી ૧૨ ક્યો તેમ જ આ કન્યાનો તેણે અસ્વીકાર કર્યો હશે, પણ પછી તેનો સ્વીકાર કર્યો હોવો જોઈએ. ઈંદ્ર પોતાની માતાનું અપમાન સ્વીકાર્યું નહિ અને તદ્દ મળતા તેણે પિતાને પગ આસીને મારી નાખ્યો તથા તેનું ગળ પડાવી લીધું. આ રીતે શસ્ત્રાન ધરીને ઈંદ્રે એનામમા વમના આર્ષ સોકાનું સ્વામિત્વ મેળવ્યું હતું.

૪૭ ઈંદ્રે જે અનેક પરાક્રમે કર્યા તેમાનું મોટું પગક્રમ તેણે વૃત્તે મારવાનું કર્યું આથી તેનું વૃત્તહા એવું નામ પડ્યું. તેનાથી બીજા નમસ્તુ પનાક્રમ એ દાસના શહેરો તોડીને આખો દેશ આર્યો માટે ખુલ્લો કરવાનું હું આ ઉપરથી તેને પુરંદર (શહેર ભંગનારો) એવી મહા મળી ઇંદ્રના પગક્રમને પગિણાએ દાસ લોકો દાર્યા અને નીચ પડ પામ્યા 'વિશ્વે દાસીરઠ્ઠણોરપ્રશસ્તા' (ઋં ૪-૨૮-૪) દાસ ધર્મમઘરં મુદ્ધાક (ઋં ૨-૧૨-૪), તથા દાસ શબ્દ યુનાનના અર્થમાં વપરાયે વાગ્યો ઇંદ્રના વિજયને લીધે આર્યોનું

પ્રજ્જત વધુ અને આયોની ગણના મહા પુરુષોમાં થવા લાગી; દરેક માણસ પોતાને આર્થ કહેવાવડામાં જુલુ માનવા લાગ્યો.

૪૮ સમસિંધુના પ્રદેશમાં હિંદની મત્તા પૂરી સ્થાપિત થયા પછી તેણે પોતાનો મોગ્યો મસમિંધુની પૂર્વ તરફ વાળ્યો હોવાનો મંભવ છે. આમાં કેટલી જગાએ હિંદનો પરાજય થયો એ મંભજનુ અશક્ય છે. દારણ કે, ઋગ્વેદમાં હિંદ સંબંધેના જે સૂકનો આવે છે તે બધા તેની ગુનિધી ભરપૂર છે, એમાં હિંદના પગજપની કથા આવવાનો મંભવ નથી હતા નીચેની ત્રણ ઋચાઓ વિચારવા જેવી છે.

અથ દ્રપ્સો અંશુમતીમતિષ્ઠદિયાન 'દૃષ્ણો દશમિ' સહસ્રૈઃ ।
 આરત્તમિન્દ્રઃ શન્યા ઘનન્તમપ સ્નેહિતીર્નમણા અથત્ત ॥
 દ્રપ્તમપદ્યં દિપુણે ચન્તનુપદ્ધરે નયો અશુમત્યા. ॥
 નમો ન દૃષ્ણમવનસ્થિત્રાંમ—મિપ્યામિ યો દૃષ્ણો યુધ્યતાજો ॥
 અથ દ્રપ્સો અંશુમત્યા ઉપમ્યેઽધારયત્તન્વંતિત્તિવાણ. ।
 વિશો અદેયીરમ્યા ચરન્તી—મૃદસ્પતિના યુજેન્દ્ર. સસાહે ॥

(ઋ. ૮-૬૧-૧૩-૧૫)

૪૯ અહીં માણસાંઆર્થ તન્વ સંબંધેનો અર્થ સરીર કહે છે. પંદરમી ઋચામાં અમિ ઉપસર્ગનો સસાહે સંબંધની માથે મનુષ્ય જોડીને 'જઘાન' એટલે મારી નાખ્યો એવો અર્થ કહે છે પણ આવો અર્થ શા માટે કરવો જોઈએ ? તો તેઓ કહે છે કે 'પ્રસંગા દયગમ્યતે' (આ પ્રસંગ ઉપગ્રથી મળજી નહીં છે) એટલે સાયણાચાર્યે એમ માની જ લીધું છે કે, બધા જગ્યા હિંદની તેના શત્રુની સાથેના મળધની વાત આવે છે ત્યાં ત્યાં છદ્દે તેના શત્રુને માર્યો જ હોવો જોઈએ ! પં-વુ 'સંહ' માત્રુમાથી આવો અર્થ કેમ નીકળી શકે એ સમજી શકાતું નથી સહ ધાતુનો અર્થ મહન કરવું કે જીતવું એવો થઈ શકે, પણ મારી નાખવું એવો યતો હોય એ માની શકાતું નથી.

૫૦. આ ઋચાઓનું સીધું ભાષાંતર આ રીતે હોઈ શકે:-
 “ તે જલદી ચાલવાવાળો કૃષ્ણ દસ હજાર સૈન્ય સહિત અંશુમતી નદી પાસે આવ્યો (અને ત્યાં તેણે જાવણી નાખી). જ્યાં ત્યાં મહા- શબ્દ કરનાર એવા કૃષ્ણ પાસે ઇંદ્ર આવ્યો, અને સલાહ કરવાના હેતુથી તેણે કૃષ્ણ સાથે મૈત્રીની વાટાઘાટ ચલાવી. તેણે પોતાના સૈન્યને કહ્યું, ‘ અંશુમતી નદીની ભેખડોમાંનાં જંગલોમાં છુપાઈને બેઠેલા તે દ્રુતગામી અને આકાશ જેવા તેજસ્વી કૃષ્ણને હું જોઉં છું; અને હે શૂરવીરો, તમે હવે તેની સાથે યુદ્ધ કરો. એવી મારી ઇચ્છા છે.’ ત્યાર પછી તે કૃષ્ણે પોતાની સેના અંશુમતીની ભેખડોમાં એકત્રિત કરી, અને મહા પરાક્રમ કરી ખતાવ્યું. ચારે તરફથી ચડાઈ કરીને આવતી આ દેવેતર ગેનાનો ઇંદ્ર બૃહસ્પતિની મદદથી પરાજય કર્યો (અથવા તો, ઇંદ્રે તે સૈન્યના હલ્લા સહન કર્યાં). ”

૫૧. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે, ઇંદ્ર પોતાના દેશમાંથી કૃષ્ણ ઉપર હુમલો કરવા અંશુમતી નદી સુધી ગયો. ત્યારે કૃષ્ણે પોતાના સૈન્યને એવી ચિકિત્સા જગાએ ગોઠવ્યું કે જેથી તેના ઉપર હુમલો કરવાની ઇંદ્રને સુસ્તેલી પડી. પોતે હાથે નથી એ જ વિજય છે એમ માનીને ઇંદ્ર પાછો હટ્યો; અથવા તો બૃહસ્પતિએ તેને આ સંકટમાંથી બચાવ્યો, એમ ગણવામાં વાધો નથી.

૫૨. ઇંદ્રે કૃષ્ણની ગર્ભવતી સ્ત્રીઓને મારી નાખી એવો ઉલ્લેખ એક બીજી ઋચામાં મળે છે (યઃ કૃષ્ણગર્ભા નિરહન્ ઋઠ ૧-૧૦૧-૧). એટલે અંશુમતી નદી ઉપર કૃષ્ણને જીતી ન શકવાથી કૃષ્ણના દેશની કેટલીક ગર્ભવતી સ્ત્રીઓને મારી નાખીને અને એવા જ બીજા અભિપ્રાયો કરીને ઇંદ્ર પાછો હટ્યો હતો.

૫૩. ભાગવતના દરમરકંઠના ચોવીશમા તથા પચીશમા અધ્યાય- માં આ જાતની કથા આવે છે:- ‘ નન્દ વગેરે ગોપાલોએ યશ કરીને

ઈંદ્રને મનુષ્ય રૂપનો વિચાર કર્યો પરંતુ આ વાત કૃષ્ણને ગમી નહિ. તેણે સાદુ બોજન કરાવ્યું, અને ગોપ-ગોપીઓને લઈને તે ગોવર્ધન પર્વત તરફ ગયો આ દૃશ્ય ઈંદ્રને ન ગમ્યું, અને તેથી મુશ્કેલી વડાઈ વરમાવીને ગોકુળનો નાશ કરાવે તેણે પ્રયત્ન કર્યો આથી કૃષ્ણે ગોવર્ધન પર્વતને પોતાની હથેળી ઉપર ઉચક્યો, તેની નીચે ગોકુળને આશરે આપ્યો અને ઈંદ્રની ઘડી ઘડી માવવા દીધી નહિ. 'ભાગવત'ની આ દૃશ્ય યાત્રા અને જીવન બતાવેલી નસાઓનો નિકટ સંબંધ હોવો જોઈએ.

૫૪. ભાગવતમાં આવેલી વાત ઈંદ્રને દેવતા મન્યા પત્રીની છે છતાં તેમાં થોડો ગૌતમીય અંશ હોવાનો સંભવ છે ઉપરની ઋષિઓને ધ્યાનમાં રાખીને આ વાતને ન વાચીએ તો સાગ્ર આ જાતનો નીમો — “ઈંદ્રે પગડમી કૃષ્ણ ઉપર કુમનો કર્યો ઈંદ્રની પાસે યોડેસ્વા લશ્કર હોવાથી તેનું લશ્કર બગવાન હતું કૃષ્ણનું બળ ગાય, બગદ અને ઝડપથી આનંદ મેન્યમાં હતું પગડુ કૃષ્ણે એવી જગા રોધી દાદી કે, ઈંદ્રનું તેની આગળ ઘસી ચાલ્યું નહિ, તેના યોડેસ્વા લશ્કરનો દમો ઉચોગ થયો નહિ પોતાના સૈન્ય સહિત તેને પાછા ફરવું પડ્યું” ત્યાં બાદ પૂર્વ તરફ ચાલે જવાની ઈંદ્રે દિશત કરી નહિ દોષ.

૫૫. ઈંદ્રના મદદનીશ મરુત લોકો હતા તેઓ આ પ્રદેશમાં રહેતા હતા એ મમજી લગતું નથી તેઓ કદાચ ઈરાન અને એવામની વચ્ચે આવેલ ખીણના દેશના અથવા તો આજે જેને અનુચિસ્તાન તરીકે ઓળખવામાં આવે છે ત્યાંના હશે. ઋગ્વેદમાં એક બે જગાએ મરુતોને શોક દેવામાં આવ્યા છે ‘અસ્ય શાર્ફેયંદૌ મોમ્મામ મુપુતા અમન્દન્’ (ઋ. ૫-૩૦-૧૦), ‘અસ્ય શાર્ફેયંદૌ નૂતં યાજયન્તો દુવેમ’ (ઋ. ૧-૧૬-૪), આ બે ઋષિઓમાં શાક

શબ્દ મરુતોને માટે વપરાયો છે એમ સાયણાચાર્ય લખે છે. શાક લોકોનો સંબંધ શક લોકોની સાથે હશે ખરો ? જો એમ હોય તો મરુત લોકોનો નેતા જે રુદ્ર તે જ શક લોકોનો મદાદેવ હોવાનો સંભવ છે.

૫૬. એકત્રીશમી જાનકમાં જે કથા આવી છે, અને જેનો ઉલ્લેખ આ વિભાગના આરંભમાં કરવામાં આવ્યો છે તે આવી છે—

અન્તરા દ્વિષ્ઠે અયુજ્જપુરાનં

પશ્ચિધા ઉપિતર અમિરવયા ।

ઉરગ કરાટિ પયસ્ત ચ હારી

મદનયુતા ચતુરો ચ મહન્તા ॥

દીનાકારે આ ગાથાનો અર્થ આ પ્રમાણે કર્યો છે—દેવોનું અને અસુરોનું એમ બે અયોધ્ય નગરો હતાં, તેમની વચ્ચે ધ્રુવે હિરગ (નાગ), કરોટિ (સુપર્થુ), પયરસ હારી (કુંભવજ્ઞ=દાનવ ગણસ), મદનયુત (યક્ષ) અને ચાર મહન્ત એટલે ચાર દિક્ષાસ ગણાયુ માટે રાખ્યા.

૫૭. અહીં એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે, આ બે અયોધ્ય નગરો તે કયાં ? એક હિરાનની ગજધાની અને એક એલામની રાજધાની એવા આ બે અયોધ્ય (હિતવા માટે મુશ્કેલ) નગરો હશે ? વચ્ચે ધ્રુવે પાંચ જગાએ રક્ષકો રાખ્યા. દીનાકારે કરેલા અર્થ મુજબ હિરગ, કરોટિ વગેરે નામના જૂદા જૂદા લોકો હતા. પણ પયરસ હારી કરોટિ નામના નાગ અને મદન એટલે મીડિયન (Median કે Medes) લોકોના ચાર નેતાઓ એમ મણીને પાંચ એવો અર્થ થાય ખરો ? આજે અંગ્રેજ સરકાર જેવી રીતે દિલ્હીસ્તાનની સરહદના બચાવ માટે સરહદ ઉપરના જૂદા જૂદા લોકો સાથે મુબેદયી વર્તે છે, તે રીતે ધ્રુવે પાંચ પોતાના સામ્રાજ્યના રક્ષક માટે આ લોકો સાથે સુલેહ કરી હશે.

૫૮. સમસિંધુ ઉપરની ચડાઈનું કામ પત્ની ગયા પછી ઇંદ્ર એલામમાં જઈને રહ્યો હતો, તેણે જેમને ગાદી આપી હતી તે માંડસિકામાં તેની પૂજા થાય એ સ્વાભાવિક છે. આજે જેમ એડવર્ડ આફ્રિકાની જાયંતી બધે ઉજવવામાં આવે છે તેવી રીતે સમસિંધુમાં ઈંદ્રની જયંતી ઉજવાતી હતો એમ નિઃશંક માની શકાય. દર વરસે મંચુક્ત પ્રાંતમાં રામલીલા ભજવવામાં આવે છે અને તેમાં દ્વાવણને અને બીજા રાક્ષસોને મારવાનું જેમ ભજવી બતાવવામાં આવે છે, તેવી જ રીતે સમસિંધુ પ્રદેશના સંસ્થાનિકોમાં જ નહિ પણ સામાન્ય લોકોમાં પણ ઇંદ્રે જીતે તથા તેના અનુયાયીને કેમ કાર ક્યાં એની લીલા ભજવવામાં આવતી હશે. “ક શ્વં દશમિર્મમેન્ત્રં ક્રીणाति घेनुभिः । यदा वज्राणि जह्वनदयेन मे पुनर्ददत् ॥” (ઋ. ૪-૨૪-૧૦) (દશ ગાયો આપીને આ મારો ઇંદ્ર કેણું વેચાનો છે છે ? જીતના મેન્યને માર્યા પછી આ મારો ઇંદ્ર તેણે પાંછો આપેલો.) આ ઋચા ઉપરથી એનું જણાય છે કે, કારીગર શેઠા ઇંદ્રની મોટી મૂર્તિઓ બનાવીને ઇંદ્રલીલા વખતે બાડે આપતા હશે; અને એ લીલા પૂરી થયાં પછી, પાછા બીજા વરસ માટે તે ગાયત્રીને રાખી મૂકતા હશે.

૫૯. ઇંદ્ર પછી તરત જ એવા જ કોઈ બીજા બગવાન રાજાની ચડાઈ આવી હતી તે આ બધી લીલા જઈ ચર્ચાત, અને તેની જગ્યાએ નવીન વિજેતાની લીલા શરૂ થઈ જાય. પરંતુ ઇંદ્રથી માંડીને અંદ્રગુપ્ત મૌર્ય સુધીના કાળમાં બીજાં એકે માત્રાન્ય સ્થપાયું નહિ, +

* મૂળમાં પંચમ જેજંતું નામ છે, પણ આજે પ્રસિદ્ધાનુસાર તેમાં આ પ્રમાણે ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે. —(બા. ૭ કં.)

+ ઇંદ્ર પછી ઇંદ્રની બાદલીલ દરાવણે સિંધ પ્રદેશ કબજે કર્યો હોય છે, પરંતુ તેનો પ્રભાવ હિંદુસ્તાનના દરિયાકાંઠા પર પડ્યો નથી એમ કહેવાનો આશય છે.

અને તેથી ઇંદ્રનું નામ અમર થયું. છતાં કેટલોક સમય વીત્યા બાદ પ્રહલ્યસ્પતિ કે બ્રહ્મસ્પતિનું મહત્વ વધ્યું, અને ઇંદ્રનું ઘટ્યું.

૬૦. બાબિલોનિયન ઇતિહાસનો જેને થોડો પણ પરિચય હશે તેને ઇંદ્રની ગણના દેવોમાં થવા લાગી એ બાબતમાં જરા પણ આશ્ચર્ય લાગશે નહિ. બાબિલોનિયામાં ઘણા સમ્રાટો એવા થયા કે જેમની હયાતીમાં જ દેવ તરીકે પૂજા થવા લાગી હતી. તેમને સોમપાન માટે નિર્મિત થયેલા આપવાનો મોટો ગિધિ કાવામાં આવતો. આવા વિધિના ઘણા કાતરી ગાદલા ચિત્રો બાબિલોનિયામાં મળી આવ્યા છે. ત્યાંના સમ્રાટોની આ પદ્ધતિનું અનુસરણ કરીને ઇંદ્રે પણ પોતાની ગણના દેવોમાં કરી હોય, અને તેનો પ્રચાર પોતાના સામ્રાજ્યમાં કર્યો હોય એમ જણાય છે.

૬૧ એલામમાં અનેક ઉચ્ચપાથલો થવાને લીધે ઇંદ્ર, તેના અનુયાયી દેવો અને તેમને મદદ કરનાર મરુતોનું નામનિશાન પણ એ દેશમાં રહ્યું નહિ, પરંતુ વૈદિક સાહિત્યના સ્વરૂપમાં હિંદુસ્તાનમાં આજે પણ અસ્તિત્વમાં છે. આમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું પણ કશું નથી. બુદ્ધધર્મ હિંદુસ્તાનમાં જ ઉદય પામ્યો, અને શકચાતમાં તેનો વિસ્તાર પણ આ દેશમાં જ થયો. એમ છતાં મુસલમાની કારકીર્દિ દરમિયાન એ ધર્મનું નામનિશાન પણ આપણા દેશમાં રહ્યું નથી. ઇંદ્રને અને દેવોને જેમ ઇરાની લોકો રાક્ષસ ગણવા લાગ્યા તેમ બૌદ્ધ લોકોને પણ હિંદુસ્તાનના લોકો નારિતક ગણવા લાગ્યા. પરંતુ તેજ બૌદ્ધધર્મનો વિજય દક્ષિણ તરફ સિલોન, ઉત્તર તરફ તિબેટ, અને પૂર્વ તરફ પ્રહલ્યેશ, મયામ, ચીનના જાપાન વગેરે દેશો માં થયો. તે જ પ્રમાણે ઇંદ્ર અને દેવોનો તેમના દેશમાં લોપ થયો અને હિંદુસ્તાનમાં વિજય થયો એમ ગણવું જોઈએ.

૬૨. અહીં અસુરો સબધે થોડુંક લખવું અમ્યાને નહિ ગણાય. આને મામાન્ય લોધે એમ અમને છે કે, સુર એટલે દેવ, અને ને દેવ નથી, ને દેવોના શત્રુ છે તે અસુર. પણ આ અમળ્યુને વૈદિક સાદિત્યમા જગત આધાર મળતો નથી. સુર શબ્દ વૈદિક સાદિત્યમાં કોઈ જગતે વપરાયો નથી, અને અસુર શબ્દ વિગેરે તરીકે ઈંદ્ર, વરુણ, મિત્ર, અગ્નિ વગેરે દેવોને લગાડવામાં આવેલો છે. ‘અનાયુ ઘાસો અસુરા અદેવા.’ (ઋગ્ ૮-૬૬-૬) આ વાક્યમાં તો બધા જ દેવોનો અસુરોમાં અભાવેશ કરવામા આવ્યો હોય એવું લાગે છે દેવો અસુરોમાના જ હતા, તેથી આ મિત્રાદિ ને બીજા તે બધા અસુરો, એવો અર્થ અહીં થાય છે. બ્રાહ્મણ, આગ્ન્યક અને ઉપનિષદોમાં ‘દેવાસુરા’ એવો પ્રયોગ અનેક જગ્યાએ આવે છે. તે જ મુજબ પ્રાચીન માદ્ સાદિત્યમાં ‘દેવાસુરસંગામો’ વગેરે પ્રયોગો નગરે આવે છે. આ ઉપરથી એમ જણી શકાય કે, ઇંદ્રુ ખ્રિસ્તની પહેલા આશરે દમમા સૈકા પછી દેવોથી અસુરોને જૂદા ગણવાનો નિવાજ શરૂ થયો હતો. આમ થવાના કયા કારણો હશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. આમીગિયન લોકોએ ય મિનોનિયા ઉપર ચડાઈ કરી અને તેમનો ધાક ચારે બાજુ ખેંચી ગયો, ત્યાર પછી, તેમનો મુખ્ય દેવ અસુર હોવાથી એનામમાં અને એનામની પૂર્વે આવેલ મહાસિંધુમાં અસુરો પ્રત્યે તિગ્ગર ચરો હોય એ બનવાનો ભ્રમ છે. બાકી અસુર શબ્દનો ખરો અર્થ તો પ્રાણવાન, બળવાન, સામર્થ્યવાન થાય છે. અસુર એટલે પ્રાણ શબ્દ ઉપરથી આ શબ્દ બનાવવામાં આવ્યો છે.

વૈદિક સંસ્કૃતિનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ

૬૩. ઉપરના વિવેચન ઉપરથી અમળ્યુ હશે કે વૈદિક સંસ્કૃતિનું મૂળ બામિનોનિયન સંસ્કૃતિમાં છે માકે એવું ચોક્કસ માનવું છે કે, બામિનોનિયન બાજુનો ત્યા મુખી બગાડ અભ્યાસ કરવામાં નહિ

આવે ત્યાં સુધી ઋગ્વેદની ધણી ઋચાઓનો અર્થ બરોબર મમણ સકાશે નહિ. ઇદ્રનું વધારી દીધેલું મહત્ત્વ સોમયાનનો વિધિ વગેરે બાબતોનું મૂળ બાગ્ધોનિયન સંસ્કૃતિમાં જ છે. તે સંસ્કૃતિના આધારે એલામમાં રહેનારા લોકોએ પોતાની સંસ્કૃતિની રચના કરી, અને એ જગ્યાએ જ ધણી ઋચાઓ રચાઈ હોવી જોઈએ.

૧૪. વામદેવ ઋષિ એલામમાં રહેતો હોય એવું જણાય છે. ઋ. ૪-૧૮ માં મુકતનો તેને કર્તા માનવામાં આવે છે. તે સૂક્તના અને તે કહે છે—

અવત્યાં શુન આંત્રાણિ પેચે ન દેવેષુ ચિવિદે મહિતારં ।
અવદ્યં જાયામમહોયમાના—મધ્યા મે દ્યેનો મધ્યા જમાર ॥

(‘ખાવાનું’ કશું ન મળવાથી મેં કૃતરાનાં આંતરડાં રાધ્યાં. મને દેવોમાં કોઈ રક્ષણ કરનારો મળ્યો નહિ. મારી સ્ત્રીએ કરેલું મારું અપમાન મેં જોયું. આ સ્થિતિમાં રહેને (ઇદ્રે) મને મધ આપ્યું.) આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે આ ઋષિ પોતાની પૂર્વાવસ્થામાં અત્યંત ગરીબ હશે. પછી ઇદ્રનાં સ્તોત્રો રચવાનો ધધો તેણે સ્વીકાર્યો; અને ઇદ્રે તેને મોટું ધન આપ્યું. તેના નામમાં દેવ શબ્દ આગ્યો હોવાથી તે મૂળ એલામમાં રહેનાર હોવો જોઈએ.

૧૫. પરંતુ વમિષ્ઠ ઋષિ અને તેનું કૂળ મૂળ દાસ લોકોમાંનું હશે. કારણ તે અને તેના મિત્રો દિવોદાસ અને સુનસના આશ્રિત હોય એમ જણાય છે. “યવેષ્ટુ ક દાશરાજો સુદાસં પ્રાચદિદ્રો વ્રહ્મણા ઘો વસિષ્ઠાઃ” (ઋ. ૭-૩૩-૩) (તે જ મુનિ, હે વસિષ્ઠ, દસ રાજાઓ યુદ્ધ કરવા આવ્યા હતા ત્યારે, તમારા સ્તોત્રને લીધે ઇદ્રે સુદાસનું રક્ષણ કર્યું.) આ જ સૂક્તની પાંચમી ઋચામાં, સ્તવન કરનારા વસિષ્ઠનું વચન ઇદ્રે સાંભળ્યું, એવી દક્રીકૃત આવે છે. આ

ઉપરથી એવું અનુમાન કરી શકાય છે કે, વસિષ્ઠ અથવા તો વમિષ્ઠના કુળમાંના કેટલાક જણા મુદામ તરફથી ઈદ્રની પાસે રહેતા હશે.

૬૬. ઈદ્ર એકવાર જણાવી ગયા કે ઈદ્ર શંખર માથે ૪૦ વરસ સુધી લડતો હતો. આ ઉપરથી તે દીર્ઘાયુષી હોય એવું લાગે છે. તેના મરણ પછી થોડાક અમય સુધી તેની પરંપરા ચાલી હોય એ સંભવિત છે. ઈદ્ર નાશ પામ્યા પછી દેવોએ નંદુપને અભિષેક કર્યો એવી કથા ઉગ્રોચ પર્વમાં આવે છે. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે, એક ઈદ્ર મરણ પામ્યા પછી એકામમાં રહેતા મરણરો તેમનામાં જે કાર્ત્ત શ્રેષ્ઠ હોય તેને ઈદ્રપદ દેના હશે. પરંતુ આ પરંપરા લાંબો કાળ ચાલુ રહી હોય એવું લાગતું નથી. જો લાંબો કાળ ચાલુ રહી હોત તો જામિણીનિવન માહિત્યમાં ઈદ્રનો ઉલ્લેખ વારંવાર આવ્યો હોત.

૬૭. ઈદ્રના આશ્રિત યુનિ પાકકાનો કે દામોમાના યુનિ પાકકાનો મુળ ધધો ંતોત્રો રચવાનો અને ઈદ્ર સમક્ષ કે જ્યાં જ્યાં ઈદ્રનો ઉત્સવ થાય ત્યાં ત્યાં તે ગાવાનો હતો; આજ કારણથી ઋગ્વેદમાં ચોથા ભાગનાં સૂક્તો ઈદ્ર મંત્રધેનાં આવે છે. ઈદ્ર પછી અગ્નિ વરુણ વગેરે દેવોનાં સૂક્તો આવે છે. આમનાં ઉપાદેવીનાં સૂક્તો જામિણીનિવામાથી આવ્યાં હશે. મિત્ર, વરુણ અને નામત્ય એ આયોના દેવો હતા. તેમનાં સૂક્તો એકામમાં રચાયા હોવાં જોઈએ. વિષ્ણુ દાસકેકાનો દેવ હતો. આથી જ્યારે આયોએ મત્તમિધુમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે ત્યાં વિષ્ણુનાં જે સૂક્તો ગવાતાં હતા, તેનું રૂપાવર ઋગ્વેદમાં વિષ્ણુ-સૂક્ત રૂપે થયું હશે અગ્નિપૂજા આર્ષ લોકોમાં પ્રચલિત હતી ખરી, પરંતુ વેદમાં જે અગ્નિસૂક્તો છે તેમાં જામિણીનિવાના ય, દમુત્તિ વગેરે દેવતાઓનું મિશ્રણ થયું હશે.

૬૮. આ રીતે જામિણીનિવન, આર્ષ અને દાસ ત્રણ લોકોની સંસ્કૃતિના મિશ્રણથી વૈદિક સંસ્કૃતિની રચના થઈ અને સહસ્રિંધુ

પ્રદેશમાં તે દૃઢ યર્ષા. એલામમાં ક્રાંતિ ચલાયો ત્યાં ઇંદ્ર અને ખીમ દેવદેવતાઓનું નામનિશાન પણ રહ્યું નહિ, પરંતુ સમસિંધુ પ્રદેશ ઉપર તેમની છાપ કાયમની પડી. ઇંદ્રનું સામ્રાજ્ય તૂટી પડ્યા પછી સમસિંધુના અસ્થાનિકો સ્વતંત્ર થયા હશે, છતાં ઇંદ્રનાં અને ખીમ દેવોનાં સ્તોત્રો ગાવાની પદ્ધતિ એમને એમ જ ચાલુ રહી. મુસલમાન બાદશાહોએ તરવારના જોરે ઇસ્લામ ધર્મનો પ્રસાર હિન્દુસ્તાનમાં કર્યો. આજના લગભગ મોટા ભાગના મુસલમાનો એક વાર હિંદુ હતા. પરંતુ મુસલમાન બાદશાહત આજે નષ્ટ પામ્યા છતાં હિંદી મુસલમાન ખુદ મહંમદ પેગમ્બરના વંશજો કરતાં ચુસ્તતામાં ઉતરે તેવા નથી. તુક લોકોએ ખલીફાને હદપાર કર્યો હોવા છતાં, આપણા દેશમાં ખિલાફત હજી ચાલુ જ છે. એટલે સમસિંધુ પ્રદેશમાં ઇંદ્રની ભક્તિ ચાલુ રહી હોય એમ માનવામાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી.

૧૬. અહીં પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે, વૃત્ત, ત્વષ્ટા વગેરે મૂળ સમસિંધુના જ બાહણ રાજાઓ હોવા છતાં, તેમના જ વંશજોએ ઇંદ્રનાં ગુણગાન ગાવાનું કેમ શરૂ કર્યું હશે? જવાબ સરળ છે. પેશવા પણ બાહણ રાજાઓ જ હતા. છતાં પેશવાઈ નાશ પામ્યા પછી તેમના જ વંશજો પૈકી માંગલીકર વગેરે સંસ્થાનિકોએ અંગ્રેજોની સાથે સંધિ કરીને અંગ્રેજોનું આધિપત્ય સ્વીકાર્યું છે. ગરીબ અને મધ્યમ વર્ગના બાહણો આજે ઝપાટાખંધ અંગ્રેજી નોકરીઓ સ્વીકારતા જેવામાં આવે છે. આ નોકરીઓનું પ્રમાણ ઘણું વધતું ગયું તેમ તેમાંનો એક ટુકડો પોતાને પણ મળે એ હેતુથી બાહણો-તરોએ એક નવો પક્ષ પણ સ્થાપન કર્યો છે. આજે જો આમ બને છે તો તે કાળે ઇંદ્રનું પ્રભુત્વ દાસ બાહણોએ સ્વીકાર્યું હોય એમાં શું આશ્ચર્ય?

૭

૭૦. પરંતુ ઇંદ્રના આવ્યા પહેલાં પોતાની ચુ સ્થિતિ હતી, એની વિસ્મૃતિ સમસિંધુના બાહણોને યર્ષ હોય એમ જણાતું નથી.

નીચેની પુરુષમુક્તની ઋત્યામાં એનો આધાર મળે છે--

‘બ્રાહ્મણોઽસ્ય મુખમાસીદ્વાહ રાજન્યઃ કૃતઃ ।

ઊરુ તદસ્ય યદ્વેદયઃ પન્દરાં શૂદ્રો અજાયત ॥

(ઋ. ૧૦-૯૦-૧૨.)

(એક કાલે બ્રાહ્મણ આ વિરાટ પુરુષનું મુખ હતો; રાજન્ય હાથ હતો; વૈશ્ય માથન; અને યદ્ર તેના પગમાંથી થયો.) આ વ્યવસ્થા ઇન્દ્રના આગમનથી સુચાર્થ મર્ષ. બ્રાહ્મણોનું વર્ચસ્વ નાશ પામ્યું અને રાજકર્તાઓનું પ્રભુત્વ વધ્યું. પરંતુ એમ થવામાં બ્રાહ્મણોને નુકસાન ન થતા લાગ્યે થયો. તેઓ પુનરી અને પુરોહિત હોવાથી લોકોમાં તેમની પ્રતિજ્ઞા ચાલુ રહી, અને ગાંધ્યશાસનની જવાબદારી અને તકલીફ ન રહી સામાન્ય નીતિનું ધોરણ લગભગ એવું જ બધાર્થ મધુ કે, મુદ્દા ચાલે તે સંત્રિયો ગ્રાણ્ય કરે, બ્રાહ્મણોએ એમાં પડવાની જરૂર નથી. આ જ કારણથી આદિત્યની વૃદ્ધિ કરવાની બ્રાહ્મણોને તક મળી.

૭૧. ઇન્દ્ર ન્યારે દિદુસ્તાનમાં આવ્યો ત્યારે બે પ્રકારના ‘બ્રાહ્મણો’ હતા : એક ગાંધ્યનાં હતા અને પુરોહિતપદ સ્થાયવના હતા, ‘અનુ’ બીજા યનિ હતા અને અગ્નિમા રહીને મંત્ર-તંત્રનો પાઠ કરતા હતા. ઇન્દ્ર, બાબિતોનિયા વગેરે દેવોમાં પણ પુનરી વર્ષ તેા હતા ‘જ’ પરંતુ તેમાંથી યતિવર્ગ જૂદો પડ્યો હોય એવું લાગતું નથી. એટલે યતિવર્ગ એ મત્સિધુનેા જ એક ખાસ બ્રાહ્મણવર્ગ હોવો જોઈએ. ન્યારે ઇન્દ્ર આવ્યો ત્યારે આ યનિવર્ગે પણ તેના વિરોધ કર્યો; અને તેથી ઇન્દ્રે તેમાંના ધણા યનિઓને કૂતરા પાસે ફાડી ખવરાવ્યા. આ અનુભવ ઉપરથી આગમ જતા આ યતિવર્ગે રાજકારણમાં મધુ મારવાનું મૂની દીધું અને યદ્રવાજમાં જ રમ્યા-પમ્યા ગલા દરી.

૭૨. જાતક વગેરે બૌદ્ધગ્રંથોમાં અગાઉના ઋષિઓના આશ્રમોનાં જે વર્ણનો મળે છે તે ઉપરથી એવું અનુમાન નીકળે છે કે, આ યતિ લોકો જંગલ પાસે, નદી કાંઠે કે એવી જ કોઈ અન્ય રમણીય જગ્યાએ આશ્રમ બાંધીને રહેતા. સાહિત્ય અને બીજાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવા માટે તેમની પાસે દૂર દૂરથી વિદ્યાર્થીઓ આવતા, અને તેમને આ યતિઓ બહુાવીને પાછા મોકલતા.

૭૩. હવે એવો પ્રશ્ન યાય છે કે, જે યતિઓને ઇંદ્રે કૃતરા પાસે કાઢી ખવરાવ્યા, તે જ યતિઓના વંશજો અરણ્યમાં રહીને એ જ ઇંદ્રનાં સ્તોત્રો ગાય એ નવાઈ નથી? પણ એમાં બીજો ઉપાય નહોતો. ઇંદ્રનું સામ્રાજ્ય સ્થપાયા પછી ઇંદ્રની પૂજા મર્વ જગ્યાએ પ્રસરી. પોતાની ઉપજીવિકા ચલાવવા માટે બ્રાહ્મણોને પણ સ્તોત્રો રચવાં પડ્યાં, અને આશ્રયદાતાઓના દગ્મારમાં આ સ્તોત્રો ગાવાં પડ્યાં. આથી અરણ્યમાં રહેનારા યતિવર્ગને પણ આ જ માર્ગનું અનુમરણ કરવું પડ્યું. આજે જે જટાધારી બાવાઓ જોવામાં આવે છે, તેઓ સુદ્ધના સમયમાં અગ્નિપૂજા કરતા હતા. એટલે આ લોકો યતિઓનું જ અનુસરણ કરનારા હતા. પરંતુ કાલાંતરે હિંદુસ્તાનના ગામોના ગાજરખારમાં શિવ અને વિષ્ણુનું મહત્ત્વ વધવાથી, માત્ર બ્રાહ્મણોએ જ નહિ, પરંતુ આ જટિલોએ પણ શિવ અને વિષ્ણુની પૂજાનો અંગીકાર કર્યો. એટલે મામાન્ય જનના જે ઇંદ્રાદિ દેવોને પૂજતી હતી એ જ પૂજાધર્મ યતિઓને પણ સ્વીકારવો પડ્યો હોય તો એમાં નવાઈ નથી.

૭૪. આ યતિ લોકો કે અરણ્યવાસી બ્રાહ્મણો વૈદિક સંસ્કૃતિનો ફેલાવ કર્ષી રીતે કરતા હતા તેનું ઉદાહરણ બૌદ્ધવાદ્ધમયના સુતનિપાતમાં એક જગ્યાએ આવે છે. બાવરી નામનો એક બ્રાહ્મણ કેસક દેશમાંથી ગોદાવરી તીર ઉપર જઈને અરણ્યમાં એક આશ્રમ સ્થાપે છે. ધીમે ધીમે આ આશ્રમની આજુબાજુમાં લોકવસ્તી વધતી જાય છે, અને

આ લોકોની મદદથી તે બાહ્ય ભોટો થઈ શકે છે. વાતો બુદ્ધિના સમયની છે. પરંતુ બુદ્ધ પહેલાં કેટલાક સૈકાઓથી આરંભ થયેલા બાહ્ય વૈદિક સંસ્કૃતિનો અચર્ય કર્મ રીતે કરતા હતા, તેનો આ સારો દાખલો છે.

૭૫. સપ્તસિંધુમાં રહેતા દાસ લોકો બાબિલોનિયન લોકોની માફક જ મોટાં મોટાં મંદિરો બાંધતા અને તેમાં પોતાના દેવોની પૂજા કરતા. આજે જો બે નગરોના અવશેષ હાથ લાગ્યા છે તેમાં જો મકાનોને મંદિરો માનવામાં આવે છે તે મકાનોમાંથી કોઈ પણ દેવની મૂર્તિઓ હાથ લાગી નથી. એમ કહેવાય છે કે, એક જગ્યાએ સિંગના આકારનો એક સ્તંભ મળી આવ્યો છે. પણ એટલા જ ઉપરથી એમ માનવામાં આવે કે દાસ લોકો સિંગપૂજક હતા તો તેમાં બૃહ થવાનો સંભવ છે. તેઓ પોતાનાં મંદિરોમાં કેવા પ્રકારની પૂજા કરતા હતા તે હજી સુધી સમજી શકાયું નથી. તે ગમે તેમ હો, પણ તેઓ મંદિરો બાંધતા હતા, એટલું માનીને આગળ ચાલવામાં હરકત નથી.

૭૬. ઈંદ્રની સ્વારી પછી આ રિવાજ બદલાયો. મંડપ બાંધીને તેમાં થઈમાગ કરવાની પ્રથા શરૂ થઈ. દાસ લોકોમાં જોયો પતિ હતા તેઓ થઈ કરતા હતા કે કેમ એ કહી શકાય એમ નથી. સતપથ બાહ્યમાં એક જગ્યાએ લખેલું છે કે, 'થઈ વિધ્યુ હતો, અને તે વામન (ઈંદ્ર) હતો. પછી તે ધીમે ધીમે વધતો ગયો, અને તેનો બધે પ્રસાર થયો.'* આ ઉપરથી એવું જણાય છે કે ઈંદ્ર આવ્યા પછી તરતમાં થઈની પ્રથાનું જોર બંધ નહોતું, પણ પછી ધીમે ધીમે તેનો વિસ્તાર થવા લાગ્યો. સાદા અગ્નિહોત્રથી માંડીને પુરુષમેધ સુધી તેનો વિસ્તાર થયો.

* यश्मेव विष्णुं पुरोहत्येषुः।...वामनो ह विष्णुराष्ट।...तेनेमां सर्वा पृथिवीं समविन्दन्त ।...

(સતપથ બાહ્ય: ૧-૨-૩-૩-૭).

૭૭. કાઈ ઋષિ નદી કઠિ કે બીજી એવી જ કાઈ રમણીય જગ્યાએ જઈને રહેતો અને ત્યાં તે સાદું અગ્નિહોત્ર શરૂ કરતો. પછી જો તે પ્રખ્યાત થવા લાગે તો એક-પછી એક જૂદા જૂદા યજ્ઞો કરવાનું શરૂ કરતો. જો કાઈ રાજા તેના યજ્ઞમાન રૂપે મળી જતો તો આ યજ્ઞોનો મોટો ઉજ્જવો આવતો. પુરુષમેધમા નરબલિ આપવાનું પણ આ બ્રાહ્મણોએ શરૂ કર્યું હતું. ઉપગંત ભૂતપ્રેતના પગિહાર માટે પણ આ યજ્ઞોનો ઉપયોગ થતો આ રીતે આસ્તે આસ્તે લગ્ન, જાત-સંસ્કાર, મૃતસંસ્કાર વગેરે સર્વ મંસ્કારોમા આ યજ્ઞનો પ્રવેશ થયો, અને સાથેસાથ ધાર્મિક કાર્યોમા બ્રાહ્મણોનો મોભો પણ વધવા લાગ્યો.

૭૮. સમસિંધુમાં ગહેતા દાસ લોકોમાં ગાયો મારીને યજ્ઞ કરવાનો રિવાજ હતો કે કેમ એ સબધે કશું કહી શકાય એમ નથી માત્ર ઉપર લખેલ કૃષ્ણની વાર્તા ઉપરથી મગા યમુના તરફ ગોહત્યાનો વિરોધ કરવામા આવતો હશે એમ લાગે છે* આ જ દેવગીપુત્ર કૃષ્ણને ધોર આગીરસે યજ્ઞની એક સાદી ક્રિયા શીખતો. તપશ્ચર્યા, દાન, સરળતા (સાર્જવ), અહિંસા અને સત્ય વચનરૂપી તેની દક્ષિણા હતી.+ આમાં કૃષ્ણને જે અહિંસા શીખવવામા આવી છે, તે માત્ર ગોહત્યા ન કરવા પુગતી જ હશે, અને એટલા માટે તેણે ઇંદ્ર સાથે યુદ્ધ કર્યું હશે. જો કૃષ્ણે ઇંદ્રનું સાર્વભૌમત્વ સ્વીકારીને તેના નામથી યજ્ઞો શરૂ કર્યા હોત તો દિવોદાસની માફક તે પણ ઋગ્વેદની એક નામાકિત વ્યક્તિ બન્યો હોત. ગાયો મારીને યજ્ઞ કરવાનું તેને ગમતું ન હોવાથી તે ઇંદ્રનો શત્રુ થયો, અને તેની ગણના અસુર-રાક્ષસોમાં થવા લાગી. છતાં મધ્ય હિંદુસ્તાનમા કૃષ્ણની પૂજા બરાબર ચાલુ રહી.

* વિ. ૧, ૪૮-૫૪ જુઓ

+ ઇય યજ્ઞપો દાનમાર્જવમાર્હિયાસત્યવચનમિતિ તા મત્ય દક્ષિણા ।

(ઇં. ઉ. અધ્યાય: ૩-૧૭-૪-૬)

૭૬. નેમિનાથ નામનો જૈન તીર્થંકર મૂખ્યતો ગુરુ હતો એવો ઉદ્દેશ જૈન ગ્રંથોમાં અનેક જગ્યાએ મળે છે. એટલે નેમિનાથ અને ધોર આંગિરસ એક હશે એવી શંકા ઉપસ્થિત થાય છે.

૮૦. મૂખ્યતે પાંડવોનો સમ્રાટીન ગચ્છવામાં આવે છે, પરંતુ આ સમજણ બૂલભરેલી છે. કુરુ દેશમાં કૌરવોનું કે પાંડવોનું રાજ્ય હોય અને તેની જ પડખે તેજ સમયે કંસનું સમ્રાજ્ય હોય એ અશક્ય છે. મહાભારતમાં કંસ અને કૌરવોનો મંઝઘ બીજકુલ જોવામાં આવેલો નથી. પૌરાણિક કાળમાં મૂખ્યતી, અને પાંડવોની કથાઓનું મિશ્રણ કરવામાં આવ્યું, પરંતુ તેને વિશ્વાસનીય માનવા માટે કાર્મ આધાર નથી.

૮૧. હામ અને આર્ષ સોફાના સમાગમમાંથી અધિદાન વાળા યજ્ઞોની પ્રથા શરૂ થઈ. મૂખ્યતે આવા યજ્ઞોનો વિરોધ કરનાર આ દેશની વ્યક્તિ તરોકે ગચ્છવો જોઈએ. પરંતુ માત્ર જોપૂજાથી સંસ્કૃતિની અભિવૃદ્ધિ થવી અશક્ય હતી. બપકાવાળા યજ્ઞયાગ પામે આ સાદી સંસ્કૃતિ ટકરી શકી નહિ.

૮૨. પરિક્ષિત રાજાના સમયમાં આ યજ્ઞયાગની પ્રથા જમ્બુનાના કિનારે આવી પડેાવો. અયર્વવેદમાં આ રાજાનું વર્ણન આ જાનનું મળે છે—

રાજો વિશ્વજનીનસ્ય યો દેવો મર્ત્યો અતિ ।

વૈશ્વાનરસ્ય સુપ્તુતિમા સુનોતા પરિક્ષિતઃ ॥ ૭ ॥

પરિચ્છિન્નઃ ક્ષેમમકરોત્તમ આસનમાચરન્ ।

કુહાચન્દ્રશ્વન્કૌરલ્યઃ પતિર્વદતિ જાણયા ॥ ૮ ॥

કતરત્તે આહરાણિ દધિ મન્યાં પરિશ્રુતમ્ ।

જાયાઃ પતિ વિપૃચ્છતિ રાત્રે રક્ષઃ પરિક્ષિતઃ ॥ ૯ ॥

અમીચસ્વઃ પ્રજિહીતે યવઃ પક્કઃ પથો વિલમ્ ।

જનઃ સ મદ્રમેઘતિ રાષ્ટ્રે રાજઃ પરિક્ષિતઃ ॥ ૧૦ ॥

—(અથર્વ ૦ કાંડ ૨૦, સૂક્ત ૧૨૭)

“અધા મર્ત્યે લોકોમાં શ્રેષ્ઠ એવા સાર્વભૌમ વૈશ્વાનર પરિક્ષિત રાજાની ઉત્તમ સ્તુતિ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળો. (૭). આ દ્વારે રાજા ભારે ગાદીએ આબે ત્યારે અંધકારને બાંધીને તેણે લોકોનાં ધરો સુરક્ષિત કર્યાં, એમ પુરુષ ઓને કહે છે (૮). પરિક્ષિત રાજાના રાજ્યમાં બી પોતાના ધણીને પૂછે છે, તમારા માટે દહીં લાવું કે માખણ લાવું ? (૯). પરિક્ષિત રાજાના રાજ્યમાં ધુન્ડળ પાકેલ જવ રેતા ઉપર પડેલા હોય છે. (આ રીતે) પરિક્ષિતના રાજ્યમાં લોકોના સુખની અભિવૃદ્ધિ થાય છે (૧૦).”

૮૩. આ બાષાંતર બીજકુલ બરાબર સંપૂર્ણ છે એમ ન કહી શકાય. કારણ કે ચંદ્ર પાકુરંગ પંડિતે અથર્વવેદનું જે સંસ્કરણ કર્યું છે તેમાં આ શ્લોકો ઉપર બાબ નથી હેમચંદ્ર રાયચૌધરીએ આ શ્લોકોનું બાષાંતર કર્યું છે, પરંતુ એ નિર્દોષ જણાવું નથી. મૂળ શ્લોકમાં ભાષા ‘પરિક્ષિતઃ’ એવો પાઠ છે તેની જગ્યાએ જે ‘પરિક્ષિત્તઃ’ એવો પાઠ હોત તો ઠીક થાત. અમીચસ્વઃનો અર્થ સમજી શકાતો નથી. ‘ક્ષેમકરોત્તમઃ’નો અર્થ અત્યંત સુરક્ષિત કરતો હતો એવી જાતનો પણ થઈ શકે.

૮૪. અર્થ બેસારવાના આ કામમાં બહુ હિંડા ઉતરવાની જરૂર નથી. એમાંથી એટલો સાર નીકળે છે કે, પરિક્ષિત રાજાનું રાજ્ય અત્યંત સમૃદ્ધ હતું. અને એ જ અર્થની જરૂર છે. આવા સુમંપત રાજ્યમાં ઘેર આંખીરસે કૂંચીને ઉપદેશેલી તપ, દાન, યજ્ઞભાવ, અહિંસા અને સત્ય વગેરે ગુણોવાળી સાદી સંસ્કૃતિ કેમ ટકે? આવા સંપત્ત રાજાને બમકાદાર ચતુષાગની સંસ્કૃતિ ગમી હોય, અને તેથી તેણે

યજ્ઞયાગમાં પ્રવેશ એવા ધ્યાનલેખને બોધાવીને જો યજ્ઞયાગનું મહત્વ વધાર્યું હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય નથી.

૮૫. સુતાનિપાતમાં ધ્યાનલેખનનું નામનું એક સુત છે. તેનો સારારા અહિં અસ્થાને નહિ ગણાય. “એક વાર ભગવાન શુદ્ધ શ્રાવસ્તીમાં રહેતા હતા. તે વખતે કૌસલ દેશના કેટલાક વયોવૃદ્ધ ધ્યાનલેખ શુદ્ધ પાસે આવ્યા, અને કુશળ સમાચાર પૂછ્યા પછી તેમણે ભગવાનને પૂછ્યું કે, હાલના ધ્યાનલેખ પ્રાચીન ધ્યાનલેખમંત્રનું અનુસરણ કરે છે ખરા? ભગવાને તેમને ના પાડી. આથી તેમણે પ્રાચીન ધ્યાનલેખમંત્ર કયો એ કહેવાની ભગવાનને વિનંતિ કરી. ભગવાન બોલ્યા—

૮૬. “પ્રાચીન ઋષિઓ મંત્રમી અને તપસ્વી હતા. સુખ-ચેતની વસ્તુઓનો ત્યાગ કરીને તેઓ આત્મચિંતન કરતા. તે ધ્યાનલેખ પાસે પશુઓ અને ધનધાન્ય નહોતાં. સ્વાધ્યાય એ જ તેમનું ધનધાન્ય હતું, અને ધ્યાનલેખી યાપણની તે રક્ષા કરતા...તે ધ્યાનલેખ એક-પત્નીવ્રત પાળતા. તેઓ સ્ત્રીને ખરીદતા નહોતા. સાચો પ્રેમ હોય એવી સ્ત્રી સાથે જ તેઓ લગ્ન કરતા. તેઓ ઋતુકાલાભિગામી હતા.

૮૭. “પરંતુ તેમનો સ્વભાવ બ્રમડવા લાગ્યો. રાત્રિવૈભવ, અલંકૃત સ્ત્રીઓ, ઉત્તમ ઘોડા જોડેલા રથ, સારાં મકાનો વગેરે ઉપભોગ્ય વસ્તુઓ ઉપર તેમને મોહ થયો. તેમણે મંત્રો તૈયાર કર્યા અને ઓઝાઝા રાત્રને યજ્ઞ કરવા કહ્યું. એટલે રાત્રએ અશ્વમેધ, પુરુષમેધ, વાજમેધ વગેરે યજ્ઞો કર્યા...

૮૮. “પછી આ ધ્યાનલેખોએ લોભવશ થઇને ઓઝાઝા રાત્ર પાસે ગોમેધ કરાવ્યો. ઘેટાં જિંવી ગરીબ ગાયોને ઓઝાઝા રાત્રએ શીંગડાં ઝાડીને યજ્ઞમાં મારી નાખી. જ્યારે ગાયો ઉપર શસ્ત્રપાન થયો ત્યારે દેવો, પિતૃઓ, ઇદ્ર, અસુર અને રાક્ષસ બધાએ મળીને

ખૂબો પાડી કે અધમ થયો. પહેલાં ઇચ્છા, શૂખ અને જરા તથુ જ રોગો હતા. પરંતુ પશુચરની શરૂઆત થયા પછી તે અઠાણું થયા.

૮૯. “ જ્યાં આવું બને છે ત્યાં લોકો યાજ્ઞની નિંદા કરે છે. આ રીતે ધર્મનો વિપરીત અર્થ થવાથી શદ્ અને વૈશ્ય જૂદા થયા. ક્ષત્રિયો પશુ જૂદા પડ્યા; અને પત્ની પતિની અવગણના કરવા લાગી. ક્ષત્રિય અને બ્રાહ્મણને ગોત્રનું રક્ષણ હતું (તેઓ કુલધર્મ પ્રમાણે વર્તતા), પરંતુ (પશુવધ પછી) કુલપ્રવાદની ખીક છોડીને તેઓ લોભવશ બન્યા. ”

૯૦. આ સુત ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય છે કે, ગંગા યમુનાના કાંઠે એક કાળે પશુચરનો રિવાજ નહોતો; માત્ર સાદા અગ્નિહોત્રનો રિવાજ હતો. કૃષ્ણની કથા ઉપરથી પણ આ અનુમાનને પુષ્ટિ મળે છે. પ્રથમ પરિક્ષિત રાજાએ પશુચરની પ્રથા શરૂ કરી હશે. એકાકે એટલે ઇક્ષ્વાકુ ગણવાનો છે; તે પરિક્ષિત નહિ. પણ સુત-કર્તાને તો ગમે તે રાગનું નામ જોઈતું હતું; અને પરિક્ષિત રાગનું નામ તે જાણતો નહોતો, એટલે તેણે સુતમાં ઇક્ષ્વાકુ રાગનું નામ રાખ્યું. એટલી વાત સાચી કે, પરિક્ષિત અને તેના પુત્ર જનમેજયે પ્રથમતઃ બ્રહ્માવર્તમાં યજ્ઞયાગનું મહત્ત્વ વધાર્યું. જો આમ ન હોત તો અથર્વવેદમાં અને ત્યાર પછીના વૈદિક વાદ-મયમાં આ બન્ને રાજાઓને આટલું બધું ઉચ્ચ સ્થાન મળ્યું છે તે ન મળત. તેમના પ્રયત્નોને પરિણામે તે પહેલાની સાદી સંસ્કૃતિનો લોપ થયો અને આ યજ્ઞયાગની બહાદાર સંસ્કૃતિ બ્રહ્માવર્તમાં સ્થપાઈ.

૯૧. ઉપરના સુતમાં બતાવ્યા પ્રમાણે આ નવીન સંસ્કૃતિને પરિણામે બ્રહ્માવર્તની અવનતિ થઈ એવું માનવા માટે કાર્ષ આસ આધાર મળતો નથી. અગાઉની સંસ્કૃતિ જો ખરેખર બળવાન હોત તો તે આ નવીન સંસ્કૃતિની સામે ટકી રહી હોત, તેનો પરાજય થયો હોત. બીજું એ કે, જુદા સમયમાં યજ્ઞયાગ કરનારા બ્રાહ્મણો

માટે જે આદર જોવામાં આવે છે, તે ન હોત. તે વખતે શિક્ષણું બધું કામ બ્રહ્મણેના હાથમાં હતું. બ્રહ્મણે માત્ર વેદ શીખવવાનું કામ કરતા હતા, એટલું જ નહિ, પણ ધનુર્વિદ્યા, વૈદક વગેરે વિદ્યા પણ તેઓ શીખવતા હતા. જ્યાં ત્યાં બ્રહ્મણેનાં ગુરુકુલો ચાલતાં હતાં અને તેમાં સેંકડો વિદ્યાર્થીઓ અધ્યયન કરતા હતા. તક્ષશિલાના વિશ્વવિદ્યાલયમાં લગભગ બધા આચાર્યો બ્રહ્મણે હતા. બ્રહ્મણેના ગુરુકુલોનાં તથા તક્ષશિલાના વિશ્વવિદ્યાલયના આચાર્યોના અનેક વર્ણનેા જાતક અદ્વૈતમાં પુજ્ય જોવામાં આવે છે. રાજાઓ ઉપર પણ આ આચાર્યોનો કેટલો પ્રભાવ હતો તે નીચેની વાત ઉપરથી સમજી શકાશે.

૬૨. “ વારાણસીના બ્રહ્મદત્ત રાજાના પુત્રનું નામ પણ બ્રહ્મદત્ત જ હતું. પોતાના પુત્રો નિરભિમાની, ટાઢ-તડકો વેડનારા, અને લોક-વ્યવહારે સમજનારા થાય, એ હેતુથી અગાઉના રાજાઓ તેમને પોતાની રાજધાનીમાં શિક્ષણ ન આપતાં દૂરના રાજ્યોમાં શિક્ષણુ લેવા માટે મોકલતા. આ રીતે બ્રહ્મદત્ત રાજાએ પણ પોતાના પુત્રને તક્ષશિલા મોકલ્યો. ત્યાં એક આચાર્યને ઘેર તે વિદ્યાભ્યાસ કરવા લાગ્યો. એક વાર તે આચાર્યની સાથે સ્નાન કરવા જતો હતો. રસ્તામાં એક બાઈએ ધોળા તથા તડકે મૂક્યા હતા. રાજકુમારે તેમાંના મૂઠી જારીને તલ ખાધા. વૃદ્ધ બાઈ કંઈ બોલી નહિ. બીજો દિવસે પણ એમ જ બન્યું. પણ જ્યારે ત્રીજો દિવસે રાજકુમારે તેમાંના તલ ખાધા, ત્યારે પોતાના તલ ચોરી જાય છે એવો જુમારો વૃદ્ધ બાઈએ કર્યો. આ સંબંધમાં તપાસ કર્યા પછી આચાર્યે તે વૃદ્ધ બાઈને કહ્યું, ‘ બાઈ, રડ નહિ. તેની કિંમત તને આપવામાં આવશે ’ તે બોલી, ‘ મહારાજ, મારે કિંમત નથી જોઈતી. પણ આ કુમાર ફરી આવું કૃત્ય ન કરે એવી તેને શિક્ષા’ થવી જોઈએ. ’ આચાર્યે તે બાઈના દેખતાં વાંસની સોટીને પ્રયોગ તે રાજકુમારની પીઠ ઉપર ત્રણ વાર કર્યો. રાજકુમારને પમની ઝાળ માથે લાગી.

૬૩. = શિક્ષણ પૂરું થયા પછી રાજકુમાર વારાણસી પાઠો આવ્યો. પિતા બ્રહ્મદત્તે પોતાની હયાતીમાં જ તેને રાજ્યાભિષેક કર્યો. હવે તેને પોતાના ગુરુએ કરેલ શિક્ષા સાંભરી. નવીન રાજ્યે દૂત મોકલીને પોતાના આચાર્યને વારાણસી બોલાવ્યો. તે મુજબ આચાર્ય વારાણસી આવ્યો. રાજસભામાં પ્રવેશ કરનાં રાજ્યે તેને જોયો ને પોતાની આસપાસના માણસોને કહ્યું, 'જો, આના મારથી આજે પણ મારી પીક દુઝે છે. આચાર્ય નસીએ મરણ લઈને આવ્યો છે. હવે આમાંથી તે કેમ બચે ?' આચાર્ય બોલ્યો, 'મહારાજ, તે વખતે જો મેં શિક્ષા ન કરી હોત તો, ધીમે ધીમે તમારી ચોરીની આદત વધતી જત અને તમે અખ્યાત ચોર થયા હોત; રાજ્યપદ તમને ન મળત.' તે સાંભળીને રાજના અમાત્યોએ કહ્યું, 'મહારાજ, આચાર્ય કહે છે તે સત્ય છે. આ વૈભવની પ્રાપ્તિ આચાર્યને લીધે જ થઈ છે એમ આપે માનવું ધટે.' રાજને આ વાત ગળે ઉતરી, અને પોતાનું બધું રાજ્ય આચાર્યને આપવા તે તત્પર થયો. પરંતુ આચાર્યે તેનો સ્વીકાર ન કર્યો. આથી રાજ્યે તક્ષશિલાથી આચાર્યનાં સ્ત્રોત્રેને બોલાવી મગાવ્યાં, અને આચાર્યને પોતાનું પુરોહિત પદ આપ્યું. '*

૬૪. બ્રાહ્મણર્જમાં આવી જાતના નિરપ્રહ અને ન્યાયી લોકો પાકતા હતા, કારણ કે, વાહ્મય સેવા માટે તથા ધાર્મિક ચિંતનને માટે જે સગવડ જોઈએ તે વધારેમાં વધારે બ્રાહ્મણ વર્ગને જ મળતી હતી. ક્ષત્રિયોનો વખત યુદ્ધો અને રાજકારણમાં જતો. વૈશ્યો ખેતી અને વ્યાપારમાં રચ્યાપચ્યા રહેતા. શુદ્રોને તો પગ નીચે કચરવામાં આવતા હતા. આથી બધા સમાજનું નેતૃત્વ બ્રાહ્મણવર્ગના હાથમાં આવે એ સ્વાભાવિક હતું પણ તેનાથી સમતાનું તત્ત્વજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું નહિ, વિષમતા ટકી રહી, અને સંહિતાના સમયથી વૈદિક સાહિત્યમાં બ્રાહ્મણોનું વર્ચસ્વ રાખવાના પ્રયત્નો સતત ચાલુ થયા.

૬૫. અગાઉ એકવાર આવી ગયું છે કે, વૃત્તને મારવાનો,

વિશ્વરૂપને મારવાનો, યતિઓને કૂતરાઓ પાસે ફાડી ખવરાવવાનો, અરુમંધોને મારી નાખવાનો અને ખૂદરપતિ ઉપર પ્રતિહાર કરવાનો, એમ પાંચ આરોપ દેવોએ ઇંદ ઉપર કર્યા.† તૈત્તિરીય સંહિતા અને ઐતેરેય બ્રાહ્મણમાંથી એમ કહે છે કે, આ પાપો માટે ઇંદને પ્રાયશ્ચિત કરવું પડ્યું. પરંતુ જે ઇંદ ખુદ પોતાના પિતાને જ મારી નાખે તે ઇંદ પુત્ર વગેરે બ્રાહ્મણોને મારી નાખવા માટે પ્રાયશ્ચિત કરે એ અમંભવિન છે. કૌષીતકી ઉપનિષદારે ઇંદના મોઢામાં નીચે પ્રમાણે એક વાક્ય મૂક્યું છે, અને તે જ તેના આચરણને ગોમે એવું લાગે છે: “મેં યતિઓને કૂતરાઓ પાસે ફાડી ખવરાવ્યા...અને તેમ કરવાથી મારો વાગ પશુ વાંકો થયો નથી...માતૃવધનું, પિતૃવધનું, ચોરીનું અને બુલ્યહત્યાનું પશુ (મારી જેવા માણસને) પાપ લાગતું નથી-અહોરાત્રું તૂટ પણ બદલાતું નથી.”* પશુ આ વાક્યથી બ્રાહ્મણને નીચે જેવા જેવું લાગે છે. કારણ કે જે ઇંદ બ્રાહ્મણ કરી તે જ ઇંદની બ્રાહ્મણો પૂજા કેમ કરે? એટલા માટે જ ઇંદના પ્રાયશ્ચિતની હકીકત બનાવી કંઠવો પડી.

૯૬. પોતાનું વર્ચસ્વ સ્થાપવાનો બ્રાહ્મણવર્ગનો આ પ્રયત્ન બ્રાહ્મણમંથો અને આરણ્યક મંથોના કાળમાં થયો પધી ગયો. આથી મામાન્ય જનતાની અવગણના થવા લાગી. ત્યાં નિરુપાય હોય ત્યાં ક્ષત્રિયો પાસે નમી જતું, અને વૈશ્ય તથા શૂદ્ર યતિઓને દબાવવી, એ યતનો પ્રયત્ન આ વૈદિક માહિત્યમાં ઠેર ઠેર જોવામાં આવે

* વિ. ૧, ૩૪ લુઓ.

† યતીન્સાત્પરુકમ્બઃ પ્રાદચ્છ...તસ્ય મે તત્ર ન લોમ ચ નાની-ચતે...ન મતૃવધેન ન પિતૃવધેન ન સ્તેયેન ન અગ્રહત્યયા નાસ્ય પાપં ચ ચક્રયો મુન્નાપ્રીઠં વેર્તાતિ †

(કૌશી. ૩. ૧-૧.૨)

છે. પ્રોફેસર વૈજનાથ કાશિનાથ રાજવાડેએ 'વિવિધ જ્ઞાનચિંતા' માં (નવેમ્બર ૧૯૨૭) આ સંબંધે લખેલ 'બ્રાહ્મણકાશીન જાતિભેદ' એ લેખ મનનીય છે. પ્રો. રાજવાડેએ વૈદિક વાડમયનો જન્મરો અભ્યાસ કરેલો છે, અને તેમનું નિષ્પક્ષપાતપણું તથા સમતોલપણું સુવિદિત છે. જે વાંચકો મૂળ લેખ વાંચી શકે તેમણે જરૂર વાંચી લેવો.

૬૭. પ્રો. રાજવાડે લખે છે:—“યજુર્ક્રિયા અને પુરોહિતપદ બ્રાહ્મણો પાસે જ રહે એ માટે સતત મહેનત ચાલ્યા કરતી...જે રાજા પાસે પુરોહિત ન હોય તેનું અજ દેવો ખાતા નથી. આથી પણ કરવાની ઈચ્છા રાખનારા રાજાએ કોઈ પણ બ્રાહ્મણને પુરોહિત બનાવવો જોઈએ. પુરોહિત પદ ગ્રામ કપા પછી તે બ્રાહ્મણ સ્વર્ગમાં લઈ જનાર અગ્નિ જ ગ્રામ કરે છે. બધા અગ્નિ તૃપ્ત થઈને તેને સ્વર્ગે લઈ જાય છે. તેનું બલ, વીર્ય અને રાષ્ટ્ર વધે છે. જે પુરોહિત ન હોય તો આ બધું નાશ પામે છે, અને તેને સ્વર્ગમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવે છે. પુરોહિતની વાણીમાં, પગમાં, ચામડીમાં, હૃદયમાં અને એક બીજી જગ્યાએ એમ પાંચ કોધાગ્નિ હોય છે. આવો બેસો એમ કહેવાથી, પાછથી, વસ્ત્રથી અને અલંકારથી, ધનથી અને રાજમહેલમાં એકાચારામમાં રહેવા દીધાથી આ અગ્નિ સાંત થાય છે (શતપથ બ્રાહ્મણ, ૩-૨-૪૦-૧). તેનું રાજ્ય બળવાન થાય છે અને બધા તેને તાબે રહે છે (૩-૨-૪૦-૨) [પૃષ્ઠ ૪૧૦-૧૧].

૬૮. “ક્ષત્રિયોને તાબે રાખવા માટે, અમે પોતે દેવો છીએ, એવું કહેતાં પણ આ બ્રાહ્મણો બૂઝ્યા નહિ. દેવો બેઃ એક જોને આપણે દેવ તરીકે ઓળખીએ છીએ તે, અને બીજા બહેલા વિદ્વાન બ્રાહ્મણ-મનુષ્યદેવ. આકૃતિથી દેવોને ખુશી કરવા જોઈએ, અને દક્ષિણ આપીને આ મનુષ્યદેવોને સતોષવા જોઈએ. જન્મે દેવો તૃપ્ત થઈને પોતાના યજમાનને સુસ્થિતિમાં રાખે છે (શતપથ બ્રાહ્મણ-૨-૨-૨-૬) અને તેને સ્વર્ગે પહોંચાડે છે (શતપથ બ્રાહ્મણ-૪-૩-૪-૪) [પૃષ્ઠ ૪૧૨].

૬૯. “ પોતાની મદદતા સાચવી રાખવા માટે બ્રાહ્મણોને આટલી બધી ખટપટ કરવી પડી અને યુક્તિઓ અગત્યની પડી. તે પોતાની જાનને બરાબર જાણતા હતા. ‘ ન વૈ બ્રાહ્મણો રાજ્યાચાર્ણ ’ (શત૦ બ્રા૦ ૫-૧-૧-૧૨) બ્રાહ્મણો રાજ્ય કરવા માટે અથોગ્ય છે. ક્ષત્રિયો મિવાય આપણે શું કરી શકીએ ? આપણું જગ બધું વાણીમાં છે. ‘ બ્રાહ્મણો મુજ્જતો દિ ચોર્ય કરોતિ મુજ્જતો દિ સુપ્ત: ’ (તાંડ્ય૦ બ્રા૦ ૬-૧-૬) ‘ ચાદુર્યોયો રાજન્યા ચાદુર્યો દિ સુપ્ત: ’ (તાંડ્ય૦ બ્રા૦ ૬-૧-૭) ક્ષત્રિયોનું જોર તેમના હાથમાં છે. એટલે તેમની સાથે સલાહ સંપત્તી રહેતું જોઈએ. આથી તેઓ વારંવાર ક્ષત્રિયોનાં વખાણુ કર્યા કરતા. ‘ ઇય વૈ પ્રજાપતેઃ પ્રત્યક્ષતમાં ચદ્રાજન્ય-સ્તસ્માદેકઃ સન્યહુનામીદે ચદેય ચતુરક્ષરઃ પ્રજાપતિચતુરક્ષરો રાજન્યઃ ’ (શત૦ બ્રા૦ ૫-૧-૫-૧૪) રાજ્ય સાક્ષાત પ્રજાપતિ છે; આથી તે એક હોવા છતાં અનેક ઉપર રાજ્ય ચલાવે છે. પ્રજાપતિના નામમાં ચાર અક્ષરો છે, રાજન્ય નામમાં પણ ચાર અક્ષરો છે. અન્દાભિષેકથી રાજ્ય સાક્ષાત્ હિં બને છે. ‘ ક્ષત્ર યા દન્દ્ર: ’ (શત૦ બ્રા૦ ૪-૩-૩-૭). અભિષેક થયા પછી, આને સામ્રાજ્ય મળ્યું, સ્વરાજ્ય મળ્યું, વૈગમ્ય મળ્યું; આ જાને પરમેશ્વરો બન્યો; ખરો ક્ષત્રિય બન્યો; સકળ વિશ્વનો અધિપતિ, પુરંદર, અશુરોને મારનારો, બ્રાહ્મણ-પ્રતિપાલક, ધર્મરક્ષક બન્યો એવી જૂઓ પાડના. (એ૦ બ્રા૦ ૩૮-૧) [૫૪ ૪૧૨]

૧૦૦. “ જ્યાં આવા પ્રદારનું પરસ્પરાવલમ્બિત્વ હોય, આવા પ્રદારની ખેત્રો હોય, માથું અને બાહુ, જુદા અને ચોર્ધની જોડી હોય ત્યાં ખીટી અતિઓનું શું ચાલે ? વૈશ્વને યજુષામ કરવાનો અધિકાર હતો, જ્યાં પણ બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયોની સાથેમાથ ઉત્તર રહેવાની તેની મગલ નહોતો. વૈશ્વ-સાધનમાંથી હિંપજ થયો એમ પુરુષ-સક્રમાં રહેલું છે, (જા૦ સં૦ ૧૦-૬૦-૧૨), પણ તાંડ્ય બ્રાહ્મણમાં (૬-૧-૧૦) અ કરતાં પણ ક્રમાવ કરવામાં આવી છે. વૈશ્વ પ્રગલ્ભ-

માંથી ઉત્પન્ન થયો એમ અહીં કહેવામાં આવ્યું છે. આ કાન્ધર્વી જ તેની પાસે ધણું જનાવરો હોય છે. પાછળ અને ક્ષત્રિયોતું તે વક્ષ્ય હતો. કારણ કે, પાછળ મુખમાંથી અને ક્ષત્રિય છાતી અને બાહુમાંથી જન્મ્યા તો વૈશ્ય તો તે કરતાં પણ નીચેના ભાગમાંથી જન્મ્યો. તેને ગમે તેટલું ખાવામાં આવે તોપણ તે ઝોછો થાય નહિ. (ઐ. ૩૮-૧)

૧૦૧. “વૈશ્ય ગધેડો છે, હમેશા તે ભારથી લદાયેલો છે. પાછળ અને ક્ષત્ર બન્ને વૈશ્ય ઉપર અવલંબેલા, તેમના સિવાય તેમને ચાલે નહિ. છતાં વૈશ્ય કાયમ દબાએલો (ચત. ૧૧-૨-૩-૧૬). વૈશ્યને કમળે ક્રમ રાખવો એ કાયમનો પ્રવર્તન હતો. [પૃષ્ઠ ૪૧૩]

૧૦૨. “જ્યાં વૈશ્યની આ દશા હોય, ત્યાં ચૂડનો ભાવ કોણ પૂછે? તેમની ઉત્પત્તિ પગમાંથી, તેમના દેવતા પણ નહિ અને યજ્ઞ પણ નહિ. અગ્નિ અને પાછળ મુખમાંથી, ઇંદ્ર અને ક્ષત્રિય છાતી અને હાથમાંથી, વૈશ્ય અને વિશ્વેદેવ પ્રજનનમાંથી ઉત્પન્ન થયા; પણ પગમાંથી કૃત ચૂડ જ, દેવતા નહિ. માટે ચૂડે બીજી જાતિઓના પગ ધોવાના (તાંડ્ય. ૧-૧-૧-૧૧). તેનો ખોરાક પાણી. જે ખોરાક તરીકે પાણી લઈશ તો તારી પ્રજા ચૂડની જેવી થશે એમ રાખને ધમકાવવામાં આવતો. ચૂડે આમથી તેમ ધક્કા ખાવા, તેને ગમે તે ગમે ત્યારે ગળથી પકડીને બહાર કાઢે, અરજ પડે તો ખારી નાખવામાં પણ આવે (ઐ. ૩૫-૩). તેનું દાન કરવામાં કે તેને વેચી નાખવામાં કંઈ બાધ નહિ. ‘પશુઃ ક્ષવા સ્તચ્છ્રમશાન ચચ્છ્રદ્રઃ । તસ્માચ્છ્રદ્રસમીપે નાઘ્યેતવ્ય’ (આપ. ૧૦. ૩૦). ચૂડ એ તો હાવતું ચાલતું સ્મશાન; ને સાબળી શકે એટલું નજીક અધ્યયન કરવું નહિ. જે તે બાણી બોધને શ્રુતિનું શ્રવણ કરે તો લાખ કે કધીર ઝોગાળીને તેના કાનમાં રેડવું. (કાત્યા. ૩૦ અને આપ. ૧૦. ૩૦)” [પૃષ્ઠ ૪૧૪].

વૈદિક વાદ્યમયનો સમય

૧૦૩. ઋગ્વેદમાં ઈશુષિસ્તના કાળ પહેલાં સાડા ચાર હજાર

વર્ષો પૂર્વેની ઝગ્યાઓ હોવાનો સંભવ છે. પરંતુ તે સ્વતંત્ર નદિ હોય. સુમેરિયન ઝગ્યાઓ સાથે તેનો સંબંધ હોવો જોઈએ. ડૉ. ગ્રાજુનાથ દેહે ઉ કે, ઝગ્યાવેદની ધણી ઝગ્યાઓ સુમેરિયન ઝગ્યાઓ ઉપરથી લીધેલી છે. તેમના આ કથનમાં ધણે તથ્યાંય હશે એમ લાગે છે. જે ઝગ્યાઓમાં ધોડાઓનો ઉલ્લેખ આવે છે તેનો કાળ ઇસવીસન પૂર્વે અઢારમા કે એગણીસમા સૈકાથી દૂર હોઈ શકે નહિ. તેમાં કેટલી એલામમાં રચવામાં આવી અને કેટલી સપ્તસિંધુમાં રચવામાં આવી તે નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. છતાં બાબિલોનિયન સાહિત્યની મદદથી વૈદિક ઝગ્યાઓનો થોડો ધણો ઇતિહાસ મેળવી શકાય એવું છે.

૧૦૪. યજુર્વેદ અને અથર્વવેદ તો સપ્તસિંધુના પ્રદેશમાં રચાયા એમાં શંકા નથી. તેનો કાળ ઇસવી સન પૂર્વે ચૌદમા સૈકાથી નવમા સૈકા સુધીનો હોવો જોઈએ. અથર્વવેદમાં આવતું પરિક્ષિતના સુસંપન્ન રાજ્યનું વર્ણન અગાઉ આવી ગયું છે. એટલે આ શ્લોકો પરિક્ષિત રાજ ગાદીએ બેઠા પછી જનાવવામાં આવ્યા એ સિદ્ધ થાય છે. પરિક્ષિત રાજના કાળની ધણી ચર્ચા ક્યાં પછી વૈદિક વાદ્યમયને બનુસરીને હેમચંદ્ર રાયચૌધરીએ એવો સિદ્ધાંત તારવી કાઢ્યો છે કે, તે રાજનો સમય ઇસવી સન પૂર્વે નવમા સૈકાથી વધારે દૂરનો હોઈ શકે નહિ. એટલે કે, પરિક્ષિતના સમયમાં અથર્વવેદની રચના પૂરી થઈ હશે. તે અગાઉ એક બે સૈકા પૂર્વે યજુર્વેદ અને સામવેદ તૈયાર થયા હશે.

૧૦૫. ધ્રાણ્ય, આરણ્યક અને ઉપનિષદોનો કાળ બુદ્ધની અગાઉનો માનવામાં આવે છે. પરંતુ આ સમગ્ર બીજકુલ બૂલભરેલો છે. ગુણાખ્ય સાંખ્યાયન બુદ્ધનો સમકાલીન હતો. એવું હેમચંદ્ર રાયચૌધરીનું માનવું છે. તેના ગુરુનો ગુરુ ઉદાલક આરુણી વિદેહના જનક રાજનો સમકાલીન હતો. એટલે જનક રાજ બુદ્ધ પહેલાં બે પેઢી ઉપર થઈ ગયો હોવો જોઈએ એમ સિદ્ધ થાય છે. અને સત-

પય બ્રાહ્મણ અને બૃહદારણ્યકોપનિષદમાં જે ગુરુપર પગ બતાવવામાં આવી છે તેમાં સંજ્ઞવીપુત્ર ઋષિ ઉદાત્તકથી પાંચમી પેઢીએ ગણ્યાવવામાં આવે છે. એ ઉપરથી બુદ્ધ પછી ત્રણ પેઢીએ શતપથ બ્રાહ્મણ અને બૃહદારણ્યક ઉપનિષદની ગચના થઈ એમ સિદ્ધ થાય છે.

૧૦૬. અતેરથ આરણ્યકમાં આને એક બીજો ટકા મળે છે—

તદુક્તમૃચિણા—

પ્રજા હ તિસ્તો અત્યાયમીયુર્ન્યન્યામર્કમમિતો વિવિશ્રે ।

વદ્વદ્ તસ્યૌ ભુવનેષ્વન્તઃ પયમાનો હરિત ા વિવેશેતિ ॥

(ઋ. ૮-૧૦૧-૧૪.)

ઋગ્વેદની આ ઋચાનો અર્થ અતેરથ આરણ્યકમાં (આરણ્યક ૨, અધ્યાય ૧) આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યો છે ‘ પ્રજા હ તિસ્તો અત્યાયમીયુરિતિ યા યૈ તા હમા. પ્રજાસ્તિસ્તો અત્યાયમાયન્તાનોમાનિ વયાંસિ વદ્વાવગધાચ્ચેરપાદા. ’ આનો અર્થ સાપણાચાર્યે એવો કહે છે કે, ‘ ત્રણ પ્રજા શ્રદ્ધારહિત બની (વૈદિક કર્મો ઉપરથી તેમની શ્રદ્ધા ઉડી ગઈ) તે તેમનાં ત્રણ શરીરો. વયાંસિ એટલે કાગડા વગેરે પક્ષીઓ; વદ્વા એટલે જંગલનું જલ્લ, અને વગધા એટલે ચોખા, જવ વગેરે ચેરપારા=ચ+હરપાદા હરપાદા એટલે દરમાં રહેનારા સર્પ વગેરે આ બધા વૈદિક કર્મો ન કરવાથી નરક અનુભવે છે. ’ આ અર્થ વિચિત્ર છે એટલે જ નહિ પણ હાસ્યાસ્પદ છે કારણ પણ કારણે સાપણાચાર્યના હાથમાં આ આરણ્યકની સદોષ પ્રત આવી, કે પછી આ વાક્ય તેઓ બગાડવાની શક્યા નહિ આમાં ‘ વદ્વા મગધાચ્ચેરપાદાઃ ’ એવો ખૂબ પાઠ હોવો જોઈએ. અહીં અગ દેશને માટે વંગ શબ્દ વપરાયો છે, અથવા તો મગધની પૂર્વે આવેલા બધા જ પ્રદેશને વંગ ગણવામાં આવ્યો છે. ત્યાર પછી મગધ આવે છે, અને પછી ચેરપારા એટલે વનજીવોનો દેશ આવે છે. વજ્જી શબ્દ વૃજિન (કુનાગ) શબ્દમાંથી બનેલો છે. ચેર

કે ચેલ ધાતુ પણ અત્યર્થક છે. આથી ચેરપાદાઃ એટલે ઘૃત્નિનઃ એવો અર્થ મિલ્લ થાય છે. છત્રને જૂદો પાડીને ફરપાદાઃ અથવા ફરપાદાઃ એવો પદ્મઠેડ કરીએ તોપણ એજ અર્થ નીકળે છે. છતાં ચેરપાદાઃ પાઠ જ યોગ્ય જણાય છે.

૧૦૭ ઋગ્વેદની કાયામાં જે ત્રણ પ્રમથો ગણવામાં આવી છે તે કઈ એ કહી શકાતુ નથી. જો ઐતરેય આરણ્યકની દીકાને સાચી ગણીએ તો આ વૈદિક ઋચા બુદ્ધ પછી ત્રીજી કે ચોથી પેઢીએ ગયામાં આવી, અને તે પ્રક્ષિપ્ત હોવી જોઈએ એમ માનવું પડે. માત્ર આ આરણ્યકના સમય માટે સંકાને સ્થાન રહેતું નથી. બુદ્ધના સમયમાં મગધમાં મોટા મોટા યજ્ઞો થતા હતા. એનું ઉદાહરણ દીધ- નિકે થતા દ્વૈત્વંત સુત્રમાં આવે છે. દ્વૈત્વંત બ્રાહ્મણે મોટો યજ્ઞ આરંભ્યો હતો. ગાયો, બગદ વગેરે મેંદડો પ્રાણીઓ યજ્ઞમાં બલિદાન આપવા માટે યુવોની માથે બાધવામાં આવ્યા હતાં. ત્યાર પછી બુદ્ધની કીર્તિ સાંભળીને તે બુદ્ધ પાસે આવે છે. તેની વિનંતિ ઉપરથી, 'પ્રાચીન કાળમાં મહાવિજિત ગર્જનએ નિરામિષ યજ્ઞ કેમ કર્યો, અને તેથી તેના ગત્યની પ્રજા કેમ મુખી થઈ' એ કથા બુદ્ધ તેને રહે છે. બુદ્ધનો ધર્મોપદેશ સંભળીને બ્રાહ્મણ બુદ્ધનો ઉપાસક બને છે, અને બલિદાન માટે સાવવામાં આવેલાં પ્રાણીઓને છવ્વડાન આપે છે. આ ઉપરથી એવું જણાય છે કે, બુદ્ધના સમયમાં મગધમાં યજ્ઞો થતા હતા, અને બુદ્ધના ધર્મોપદેશને લીધે તે બંધ થવા. આ ઉપરથી ઐતરેય આરણ્યક અને તે સમયનું બીજું વૈદિક વાડમય બુદ્ધ પછી ત્રણ ચાર પેઢીએ ગયાયુ એ બાગતમાં સંકાને સ્થાન રહેતું નથી.

૧૦૮. અહીં વૈદિક વાડમયમા ચાર વેદ, બ્રાહ્મણ, આરણ્યક અને ઉપનિષદો ગણવાનાં છે. હાલમાં પુરાણોને પણ વૈદિક સાહિત્યમાં ગણવામાં આવે છે, પણ તેમને એમ ગણવાં યોગ્ય નથી. તે એક-જુદું જ વાડમય છે, અને તેનો વિચાર આ પુસ્તકના ત્રીજા વિકાસમાં, હજારમાં આવશે.

વિભાગ બીજો
શ્રમણસંસ્કૃતિ

અહિંસા ધર્મનું મૂળ

૧. ધોર આગિરસે કૃષ્ણને આત્મવચ્ચ શીખવ્યો. તે યતની દક્ષિણ તરીકે તપશ્ચર્યા, દાન, ઋણુભાવ, અહિંસા અને સત્ય વચન હતાં.+ નેમિનાથ નામના તીર્થંકર કૃષ્ણના ગુરુ હતા એમ જૈન ગ્રંથકારો કહે છે. ત્યારે આ નેમિનાથ અને ધોર આગિરસ એ બન્ને એક જ વ્યક્તિ હશે ?

૨. જૈનગ્રંથોમાં બીજો એક કિતારો આ જાતનો મળે છે—
 મરહેરવણસું ણં ઘાસેસુ પુરિમપચ્છિમવજ્જા મજ્જિમગા ઘાવોસ
 અરહંતા ચાઝજામં ધમ્મં પળળવેતિ । તં જથા-સઘ્વાતો પાળાતિ-
 વાયાઓ વેરમણં, ઇવં મુસાવાયાઓ વેરમણં, સઘ્વાતો અદ્વિત્તા-
 દાળાઓ વેરમણં, સઘ્વાતો વહિદ્ધાદાળાઓ વેરમણં ॥ સ્થાનાંગ સૂત્ર,
 ક્રમાંક ૨૬૬. [ભરત અને એરવત પ્રદેશોમાં પહેલો અને છેલ્લો એ તીર્થ-
 કરો બાદ કરતાં બાકીના બાવીશ તીર્થંકરો જે આતુર્પ્યા ધર્મનો ઉપદેશ કરે
 છે તે આ છે: સર્વ પ્રાણુધાતમાંથી વિરતિ; આ રીતે અસત્યમાંથી વિરતિ,
 બધાં અદત્તાઘનમાંથી વિરતિ (ચોરીથી વિરતિ), બધાં બહિર્ધા
 આદાનમાંથી (પરિગ્રહમાંથી) વિરતિ.] આ માત્ર દંતકથા હોઈ શકે
 ખરી. પરંતુ છાદોગ્ય ઉપનિષદમાં આવતો ધોર આગિરસનો ઉપદેશ
 અને આ પરંપરાગત ચાલી આવેલી જૈનોની હકીકત, બન્નેને જો
 એક કરીને જોવામાં આવે તો એવો સાર નીકળે છે કે, કૃષ્ણના વખતમા
 તો અહિંસા એટલે શું એ ઉત્તર હિંદુસ્તાનના લોકોને ખબર હતી.

૩. ઋષભદેવથી નેમિનાથ સુધી બાવીસ તીર્થંકરો થાય છે. જૈનગ્રંથોમાં તેમનાં ચરિત્રો વિસ્તારથી આપવામાં આવ્યાં છે; પણ એ બધાં દંતકથા જેવાં લાગે છે. દાખલા તરીકે, ઋષભદેવની ઉંચાઈ પાંચસો ધનુષ્ય જેટલી હતી, ઉંમર ચોમક લાખ વરસની હતી, તેના સાધુ શિષ્યો ૮૪ હજાર હતા, અને સાધ્વી શિષ્યો ત્રણ લાખ હતી, શ્રાવક શિષ્યો ત્રણ લાખ પાંચ હજાર અને અવિકા શિષ્યો પાંચ લાખ ચોપત હજાર હતા. આ ઉંચાઈ ઘટના ઘટતાં બાવીસમા તીર્થંકર (નેમિનાથ)ની ઉંચાઈ દમ ધનુષ્ય ઉપર આવી. તેની ઉંમર એક હજાર વર્ષની હતી, સાધુ શિષ્યો અઠાર હજાર, સાધ્વી શિષ્યો ચાળીસ હજાર, શ્રાવક એક લાખ ઓગણસીસેર હજાર અને અવિકા ત્રણ લાખ ત્રીસ હજાર હતી * આ આંકડાઓ જેવાથી જ આ હકીકતો દંતકથા માત્ર જ છે એમ કહી શકાય છે. પોતાની પગપરા બહુ જૂના કાળની છે એમ બનાવવા માટે જ આ દંતકથાઓ જૈન સાધુઓએ રચી હશે.

૪. તીર્થંકરોની ઉંમર અને તેમની ઉંચાઈની હકીકત બાબતે ગાંધીએ તોપણ, તેમની પાસે નાના કે મોટા સચો હોવાનું સંભવિત લાગતું નથી જો એવા સ્થિતિ હોત તો પરિક્ષિતના કાળથી શુદ્ધના મમય સુધીના કુરુટેશમાંથી તેમનો સંપૂર્ણ લોપ થઈ શકત નહિ. આ જ કારણથી આ કથાઓને ઐતિહાસિક ગણી શકાય એમ નથી. નેમિનાથ કે તેના જેવા બીજા તપસ્વી તપના રૂપે અહિંસાનું આચરણ કરતા હોય, અને ભક્તિભાવે જે કાર્ય તેમની પાસે આવે તેમને આવો ઉપદેશ આપતા હોય, એ સંભવિત છે.

૫. શુદ્ધે બોધિસત્તાવસ્થામાં ચાર પ્રકારના તપનું આચરણ કર્યું એવી હકીકત મજ્ઞિમ્મનિકાયના (બારમા) સીદ્ધનાદસુત્તમા આવે છે. તપસ્વિતા, રક્ષતા, જુગુપ્સા અને પ્રવિવિક્તતા આ ચાર પ્રકાર હતા. નમ્મ ગહેવુ, ખોળામાં જ લિપ્તા લઈને આવું, વાળ ખેંચી કાઢવા,

કાટાની ચમ્પા ઉપર સૂવું વગેરે રીતે દેહદંડન કરવું તેને તપસ્વિતા કહેના રક્ષતા એટલે, અનેક વગ્મોની ધૂળ શરીર ઉપર ગહેના દેવી અને દુર્ગાને રસુ તે વડવા ન દેવી. તની અતિશયેક્તિના દાખતા પુરાણોમા પણ મળે છે ઋષિઓના શરીર ઉપર ગાંડા જામી જતા, અને તેની આખો જ માત્ર બહારથી જણાતો, એવાં વધુનો પુરાણમા કેટલીક જગાએ આગ્યા છે. જુગુપ્સા એટલે પાણીના ટીપા ઉપર પણ દયા કરવી અર્થાત્ જુગુપ્સા એટલે હિંસા પ્રત્યે નિર્ગત પ્રવિવિક્તતા એટલે એકના ગહેવું

૧ આ ઉપરથી એવું જણુ ગે કે, અહિંસા કે દયા એ તપા-ચગ્ધુનો એક પ્રકાર હતો, અને જુદાના મમય પહેલાં એક એ સૈદ્ધાંતોથી એવું તપ કરનારા અસ્તિત્વમા હતા. કૃષ્ણનો ગુરુ વોગ આગિરમ—કે જોનોના મન પ્રમાણે નેમિનાથ—એ આગ તપસ્વીઓ પૈકી એક હોનાનો સભવ છે પરંતુ તેઓની પાસે મવો નહોના, અને સંવદિત રૂપે અહિંસાનો પ્રચાર કરવાનો તેઓ પ્રયત્ન કરતા નહોતા. આથી કુરુ દેશમા મત્તયાગનુ મદરન વધી પડ્યું અને અહિંસાનું વાતાવરણ નાશ પામ્યું

૭ જોનોનો ત્રેવીશમો તીર્થંકર પાર્શ્વ ઐતિહાસિક છે એવું લગભગ મોટા ભાગના પાશ્ચાત્ય પડિતોનું માનવું છે. તેના ચરિત્રમા પણ દત્તચાઓ તો છે જ, પરંતુ તેની પહેલાના તીર્થંકરોના ચરિત્રમા છે તેના કરતા ઘણી ઓછી છે પાર્શ્વનું શરીર નવ હાથ હિંચુ હતું, હિમર સો વરસની હતી, સાધુ શિષ્ય સોળ હજાર, માખી શિષ્ય આડત્રીશ હજાર, આવક એક લાખ ચોસ હજાર અને શ્રાવિકા ત્રણ લાખ ઓગણચાળીશ હજાર હતા. આ બધામા મુખ્ય ઐતિહાસિક હકીકત એ ગણાય છે કે ત્રેવીશમા વર્ષમાન તીર્થંકરના જન્મ પહેલાં એકસો અઠ્ઠોતર વરસે પાર્શ્વ તીર્થંકરનું પરિનિર્વાણ થયું.

૮. વર્ધમાન કે મહાવીર તીર્થંકર જુદનો મંમજાલીન હતો એ સુવિદિત છે. વર્ધમાનના જન્મ પછી જોહામાં જોહા પદર વરસે જુદનો જન્મ થયો હતો. આ રીતે જુદનો જન્મ અને પાર્શ્વ તીર્થંકરનું પંચિનિર્વાણ એ વચ્ચે એકમે ત્રાણું વચ્ચેનો તફાવત પડે છે. પાર્શ્વ તીર્થંકર મૃત્યુ અગાઉ જોહામાં જોહા ૫૦ વચ્ચેનો ઉપેશ કરતો હતો. એટલે જુદના જન્મ પહેલાં આશરે બેમાં ત્રેતાણીશ વર્ષે પાર્શ્વજીનિએ ઉપેશ આપવાની સરખાન કરી હતી. નિર્મથ શ્રમણોના મંથની સ્થાપના પણ પ્રથમ તેણે જ સર કરી હતી.

૯ પંચિકિત રાજાનો મમય જુદ પહેલા ત્રણ સૈકાથી વધારે આવી ચડતો નથી, એ અગાઉ બનાવી દીધું છે.* પરિકિત પછી જનમેજય થયો, અને તેણે કુરુ દેશમાં મહાવચ્ચ કરીને વૈદિક ધર્મનો ખુડો ફરકાવ્યો. તે જ સમયે યાજ્ઞ દેશમાં પાર્શ્વ એક નવીન મંસ્કૃતિનો પાયો નાખતો હતો. જૈન ગ્રંથ પ્રમ બે વારાણસી નગરીમાં અશ્વમેન રાજાની વધમાં નામની ગણીના પેટે પાર્શ્વનો જન્મ થયો + તે સમયે રાજા એટલે એક અધિકારી જમીનદાર હતો એટલે આવા એક રાજાને આ પુત્ર થયો હતો. પાર્શ્વની નવીન સંસ્કૃતિ કાથી ગાંધર્ભા દહી રહી હતી હવે કાગણ કે પોતાના પ્રથમ શિષ્યો ગોધવા માટે જુદને પણ વાગણમી આવડુ પડ્યું હતું.

૧૦ પાર્શ્વનો ધર્મ સાવ મોઢો હતો. દ્વિમા, અસત્ય, સ્તેવ અને પંચિકિતો ત્યાગ કરવાનો તે ઉપેશ કરતોx આટલા પ્રાચીન કળમાં અદિમાને આવું સુસંજદ સ્વરૂપ આપ્યાનો આ પ્રથમ દાખલો ■

* વિ. ૧, ૧૦૪ જુઓ

+ ધી કાન્તોદગ્રહાસ, સર્ગ ૩૨-૮૮૭-૮૮૮.

x પાર્શ્વના ઉપદેશને ચાતુર્ધામસંવરણ કહેતા.

વિ. ૨-૨ અને ૨૮ જુઓ.

૧૧. સિનાઈ પર્વત ઉપર મોઝેસને ઈશ્વરે જે દસ આગ્રાહો (Ten Commandments) આપી, તેમાં હત્યા કરીશ નહિ એવી આગ્રાહો પણ સમાવેશ છે. પરંતુ આ આગ્રાહોનો સ્વીકાર કરીને મોઝેસ અને તેના અનુયાયીઓએ પેલેસ્ટાઈનમાં પ્રવેશ કર્યો અને ત્યાં રક્તની નદીઓ વહેવરાવી. કેટલાએ લોકોની કતલ કરી અને કેટલીએ તરુણ સ્ત્રીઓને પકડીને પોતાના લોકોમાં વહેંચી દીધી. આ કૃત્યોને જો અહિંસા કહી શકાય તો પછી હિંસા કોને કહેવી ? મતલબ કે, પાર્શ્વની પહેલાં ખરેખરી અહિંસાથી ભરેલો એવો કોઈ પણ ધર્મ કે તત્ત્વજ્ઞાન જગતમાં નહોતાં એમ માનવું પડે છે.

૧૨. બીજી એક વાત પાર્શ્વ મુનિએ કરી તે એ કે, સત્ય, અસ્તેય અને અપરિગ્રહ આ ત્રણ નિયમોની સાથે અહિંસાનો મેળ એસાયો. પૂર્વે અરણ્યમાં રહેનારા ઋષિમુનિઓના આચરણમાં જ અહિંસા હતી, તેને બ્યવહારમાં સ્થાન નહોતું. તેને બદલે હવે આ ત્રણ નિયમોની સહાયથી તે સામાજિક બની; બ્યવહાર બની.

૧૩. ત્રીજી વાત, પાર્શ્વમુનિએ પોતાના નવા ધર્મના પ્રસાર માટે સંઘ બનાવ્યો. બૌદ્ધ સાહિત્ય ઉપરથી એમ જણાય છે કે, બુદ્ધના શાળામાં જે સંઘો અસ્તિત્વમાં હતા, તેમાં જૈન સાધુ તથા સાધ્વીઓનો સંઘ સાથી મોટો હતો.

૧૪. પાર્શ્વની પહેલાં બ્રાહ્મણોના મોટા મોટા સમુદાયો તો હતા જ; પણ તે બધા યજ્ઞયાગના પ્રચાર માટે. યજ્ઞયાગ પ્રત્યે ધૃષ્ટા પેદા થવાથી જેઓ જંગલમાં જઈને તપશ્ચર્યા કરતા હતા તેઓના પણ સંઘ હતા. તપશ્ચર્યાના એક અંગ તરીકે તેઓ અહિંસાનું પાલન કરતા હતા; પરંતુ તેઓ મામાન્ય જનતાને અહિંસાનો ઉપદેશ કરતા નહિ તેઓ બાગ્યે જ લોકોમાં ભગતા.

૧૫. બુદ્ધના સમય પહેલાં જે ચાર પ્રકારના અમણુબ્રાહ્મણો અસ્તિત્વમાં હતા તેમનું ઉદાહરણ સંહિતાનું વર્ણન નિવાપ-સુતમાં

મળે છે તેનો સાગ આ જાતનો છે - “ જ્યારે શુદ્ધ જગવાન શ્રાવસ્તીમાં અનાય પિંડિકના આગમમાં ગહેતા હતા ત્યારે શિષ્યોને ઉદ્દેશીને બોલ્યા, ‘ હે શિષ્યો, આગની જગાની આલુમાલુ વાડ બાધનારો અનુપ્ય મૃગોના કલ્પાણુ માટે તેમ કગ્તો નથી આ વાડની અંદરનું ખડ ખાઈને મૃગો પ્રમત્ત થાન અને પોતાના તાનામાં ગહે, એ તેનો ઉદ્દેશ હોય છે. ’

૧૬. “ આવી એક વાડ ઢરેલી જગામાં એક ટોળામાંના મૃગ આવીને ખૂન ખડ ખાઈને પ્રમત્ત થયા અને વાડના માલેકના પાશમાં સપડાયા આ જોઈને બીજા ટોળામાંના મૃગોએ વિચાર્યું, કે આ વાડમાં પ્રવેશ કરવામાં સર્વથા અનિષ્ટ છે. તેમણે તે વાડો છોડી દીધો અને ઉજ્જડ અરણ્યમાં પ્રવેશ કર્યો. પરંતુ ઉનાળો શરૂ થયા પછી ત્યાં ચારેપાણી ન મળવાથી તેમના શરીર નિર્ભજ થયા ઉદગ્રીણથી ત્રાસીને આ મૃગોએ તે વાડ ત્યાંના વાડમાં પ્રવેશ કર્યો, અને પ્રમત્ત થઈ વાડના માલેકના પાશમાં સપડાયા. ત્રીજા ટોળામાંના મૃગોએ આ બંને માર્ગોનો ત્યાગ કરીને પાસેના જ જગવાનો આશરો લીધો, અને બહુ સાવધાનીથી તે વાડમાંનું ખડ ખાવા લાગ્યા. ધણી દાગ મુધી તેઓ વાડના માલેકના પાશમાં સપડાયા નહિ પણ જ્યારે તેમના આશ્રયસ્થાનની માલેકને ખબર પડી ત્યારે તેમની આમવામ પણ જાગ પ્રસારીને પોતાને હસ્તગત કર્યા. આ જોઈ એવા ટોળાના મૃગોએ વાડથી દૂર જઈને ગદન અરણ્યમાં વસવાટ કર્યો, અને બહુ સાવધાનીથી વાડમાંનું ખડ ખાવા લાગ્યા વાડના માલેકને તેમના આશ્રયસ્થાનની માલિકી મળી નહિ.

૧૭ “ આ રૂપ છે. વાડો એટલે ઉપભોગ્ય વસ્તુ વાડનો માલેક તે માર. પ્રથમ ટોળામાંના મૃગ એ ઉપભોગ્ય વસ્તુઓનો પૂરોપૂરો ઉપભોગ કરનારા શ્રમણસાધવો. ઉપભોગ્ય વસ્તુના ભવધો તેમનો યાગ કરીને જેઓ અરણ્યમાં જઈ વસ્યા તે શ્રમણસાધવો.

ખીજ ટોળામાંના મૃગ જેવા છે. તેઓ કેટલોક કાળ ધાસ, ગોમય, ફળમૂળ-વગેરે ખાઈને અરણ્યમાં રહ્યા. પણ તેમનાં શરીર દુર્બળ થયાં; વિચાર કરવાનું સામર્થ્ય તેમનામાં રહ્યું નહિ; અને તેઓ તે જ વાડામાં પ્રવેશ્યા. ત્રીજા પ્રકારના શ્રમણબ્રાહ્મણોએ આ રીતે જંગલનો આશરો ન લીધો. તેઓ ઉપભોગ્ય વસ્તુઓનો ખૂબ સાવધાનીથી ઉપભોગ કરવા લાગ્યા. પરંતુ તેઓ એવાં વાદર્માં પડ્યા કે, આ જગત શાશ્વત છે, આ જગત શાશ્વત નથી; આ જગતનો અંત થશે, આ જગતનો અંત થવાનો નથી; જીવ અને શરીર એક છે, જીવ અને શરીર બિન્ન છે; તથાગત મરણ પછી જીવે છે, તથાગત મરણ પછી જીવતો નથી; વગેરે. આવા પ્રકારના વાદને પરિણામે આ ત્રીજા પ્રકારના શ્રમણબ્રાહ્મણો પણ ત્રીજા ટોળાના મૃગો પ્રમાણે મારપાશમાં સપડાયા. ચોથા પ્રકારના શ્રમણબ્રાહ્મણોએ આ બધી જ બાબતોનો ત્યાગ કરવાથી ચોથા ટોળાના મૃગો પ્રમાણે તેઓ મારપાશમાં સપડાયા નહિ.”

૧૮. આ સુતમાં બતાવેલા પહેલા પ્રકારના શ્રમણબ્રાહ્મણો, વૈદિક યજ્ઞયાગ વગેરે કાર્યો કરીને માંસાહાર અને સોમપાન કરનારા બ્રાહ્મણો અને યતિઓ હોવા જોઈએ. આવી મોજમજથી કંટાળીને અને તેનાથી ડરીને જેઓએ અરણ્યવાસ સ્વોક્ત્યે તે તપસ્વીઓ ખીજ પ્રકારના શ્રમણબ્રાહ્મણો હોવા જોઈએ. જ્યાં સુધી જંગલમાં ખાવા પીવાનું મળતું ત્યાં સુધી તેમનું ઠીક ચાલતું. પણ જ્યારે ફળમૂળ ખૂટી પડે ત્યારે તેઓ ફરી ગામમાં આવતા અને મોજ-મજમાં પડતા. પુરાણોમાં પરાચર વગેરેના આવા દાખલાઓ આવેલા છે. ત્રીજા પ્રકારના શ્રમણબ્રાહ્મણ તે બુદ્ધના સમયમાં જૂદા જૂદા સંઘમાં રહેનારા સંન્યાસીઓ હતા. તેઓ બ્રહ્મચર્યાદિ નિયમોનું પૂર્ણ રીતે પાલન કરતા, અને ઉપભોગ્ય વસ્તુઓનો પિત પ્રમાણમાં ઉપભોગ લેતા. પરંતુ આત્મા છે કે નથી, જગત શાશ્વત છે કે

અશાશ્વત છે વગેરે વાદના ઝગડામાં પડતા, અને તેથી તેઓ માગના પાશમાં સપડાના. એવા પ્રકારના શ્રમણબ્રાહ્મણો તે બુદ્ધના શિષ્યો. તેઓ આત્મવાદમાં પડતા નહિ, અને તેથી તેઓ મારના પાશમાં સપડતા નહિ.

૧૯ બુદ્ધના સમયના શ્રમણોનું વર્ણન આગળ ઉપર આવવાનું છે. * અર્હાન્તો જન્મતાવવાનું છે કે, બુદ્ધની પહેલા યજ્ઞ-યાગનો ધર્મ પાળનારા બ્રાહ્મણો હતા, અને તે પછી યજ્ઞયાગથી કંટાળીને અગ્નિનો આશ્રય કરનારા તપસ્વીઓ પણ હતા. બુદ્ધના સમયમાં આવા બ્રાહ્મણ તેમ જ તપસ્વીઓ નહોતા એમ નહિ. પગલું આ બંને પધોનો દોષ જોઈ શકનારા ત્રીજા પ્રકારના સંન્યાસીઓ પણ હતા, અને તે લોકોમાં પાર્શ્વ મુનિના શિષ્યોને મુખ્યત્વે ગણાવવા જોઈએ.

૨૦. કપિલ મુનિનો જન્મ બુદ્ધ પહેલા એક બે સદાયો પૂર્વે થયો હોવો જોઈએ. કાશ્યપે શાક્યોની ગર્ભધાનીનું નામ તે મુનિના નામ ઉપરથી પડેલું છે.

પતત્પચિત્રમધ્યં મુનિરાસુરયેડનુરૂપયા પ્રદદો ।

આસુરિરપિ પંચશિષ્યાય તેન ચ યદુધા કૃતં તંત્રમ્ ॥

(આ પવિત્ર અને ઉત્તમ શાસ્ત્રી કપિલ મુનિએ અનુરૂપ કરીને આસુરીને આપ્યું, અને આસુરીએ પંચશિષ્યને આપ્યું; અને તેણે તેનો પ્રચાર કર્યો) સાધ્ય કારિકાના અંતમાં આવતી આ આત્મામાં માખ્યાચાર્યોની પગપગ દર્શાવવામાં આવી છે. તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે, કપિલ મુનિનો શિષ્ય આસુરિ અને આસુરિનો શિષ્ય પંચશિષ્ય હતા.

૨૧. શાંતિપર્વના ત્રણસો ચોવીસમા અધ્યાયમાં* પંચશિષ્ય

* ચિ. ૨, ૨૩-૩૫ ભુઓ

* કુલકોણ સસ્કરણ, ઔદ સસ્કરણ અધ્યાય ૩૧૬-૩૨૦.

ભિક્ષુનો અને જનક રાજનો સંવાદ આવે છે. ત્રણસો પચીસમા અધ્યાયમાં જનક કહે છે કે, “મિશ્નોઃ પંચશિષ્યસ્યાહં શિષ્યઃ પરમસંમતઃ” (પંચશિષ્ય ભિક્ષુનો હું પરમસંમત શિષ્ય છું). મહાભારતની આ હકીકત જો સાચી હોય તો કપિલ મુનિ જનકની પહેલાં બે પેઢીએ થયો હોવો જોઈએ; અને તેનો સમય બુદ્ધની અગાઉ બે સૈકાઓનો કરે છે. સાંખ્યનો વિકાસ જનકના સમયમાં થયો એમ જો માનીએ તો બુદ્ધના સમયમાં જ શ્રમણસંઘો અસ્તિત્વમાં હતા તેમના ઉપર સાંખ્યની ઝાઝી અસર થઈ નહીં એમ માનવું પડે. અથવા તો એમ ગણવું પડે, કે સાંખ્યનું તત્ત્વજ્ઞાન કંઈક અંશે પદ્મ (કુપ્ધ) કાત્યાયનના તત્ત્વજ્ઞાન જેવું જ હશે, એને તેનો વિકાસ થતાં થતાં આજે ઈશ્વર કૃષ્ણની જે સાંખ્ય કારિકાઓ અસ્તિત્વમાં છે તે રચાઈ હશે. તે ગમે તે હો, પણ એટલું નિશ્ચય પૂર્વક કહી શકાય કે, બુદ્ધના સમયમાં ધણા શ્રમણબ્રાહ્મણોએ સાંખ્ય જેવા આત્મવાદમાં પ્રવેશ કર્યો હતો.

૨૨. હાલમાં એમ માની લેવામાં આવે છે કે, બૌદ્ધ ધર્મ સાંખ્ય તત્ત્વજ્ઞાનમાંથી ઉત્પન્ન થયો. પણ આ હકીકતને પ્રાચીન બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં ખીલકુલ ટેકા મળતો નથી. બુદ્ધચરિત કાવ્યમાં આકાર કાલામ અને ઉદ્ધક રામપુત્રને સાંખ્યના પ્રવર્તક બનાવવામાં આવ્યા છે. તેમના ઉપર સાંખ્યની અસર કેટલા પ્રમાણમાં થઈ હશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. કારણકે સુતપિટકમાં તેમની જે હકીકત આપવામાં આવી છે, તેમાં તેમના તત્ત્વજ્ઞાનનો અને સાંખ્યના તત્ત્વજ્ઞાનનો ઝાઝો નિકટ સંબંધ જોઈ શકાતો નથી. સાંખ્ય તત્ત્વજ્ઞાન બીજરૂપે બુદ્ધના સમયમાં અસ્તિત્વમાં હતું એ તો ચોક્કસ. પણ તેની અસર બુદ્ધ ઉપર જો કંઈ થઈ હોય તો તે એટલી જ કે, સાંખ્યે આત્માનું જે વર્ણન કર્યું છે તેનું અસ્તિત્વ બુદ્ધ ખીલકુલ જોઈ શક્યો નહિ. એટલું જ નહિ, પણ આવા આત્માનું અસ્તિત્વ છે એ માનવું નુકસાનકારક છે એવા તેનો દૃઢ અભિપ્રાય

બંધાયો. પાર્થનાયના ચાર ચામ સાથે પણ સંખ્યનો સંબંધ નથી. આ જ ચામમાંથી આદિસાધર્મ ઉત્પન્ન થયો.

પુદ્ગલ સમયની શ્રમણસંસ્કૃતિ

૨૩. પુદ્ગલ સમયમાં બાસક^૧ શ્રમણપંથો અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા, એમ બ્રહ્મગંધસુત -ઉપરથી તેમ જ સુતનિષાતમાં આવેલ 'યાનિ ચ તોણિ યાનિ ચ સદ્ધિ'^૨ વાક્ય ઉપરથી જાણી શકાય છે. આ વાક્યમાં ત્રેમક શ્રમણપંથો હતા એમ છે. કારણકે બાસક પંથની પણ આમાં ગણના કરેલી છે. બ્રહ્મગંધસુતમાં આ બાસક મતોનું વિસ્તારથી વર્ણન કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે. પરંતુ આ વર્ણન કાષ્ઠપત્રિકે હોવાની જગતી શંકા આવે છે. જ્યારે આ સુત લખાયું ત્યારે, પુદ્ગલ સમયમાં બાસક પંથોનું અસ્તિત્વ હતું, એવી માન્યતા હતી. પરંતુ તેમના આચાર વિચારની માહિતી આ સુતકારને નહોતી. જૂદા જૂદા પંથોનો ભેદ કરીને જેમ તેમ કરીને બાસક સંખ્યા પૂરી કરવાનો સુતકારનો પ્રયત્ન જણાય છે. પુદ્ગલ સમયમાં જે પંથો હતા તે બધા જ બહુ મહત્વના હતા એમ જણાતું નથી. વળી, નાના નાના પંથો મોટા સંપ્રદાયમાં જાળી ગયા હશે, અને જે બાકીના પરચુરણ હશે તેમના આચાર વિચાર મહત્વના નહિ હોય. બ્રહ્મગંધ સુત સિવાય બીજાં અનેક સુતોમાં ૭ સંધનાયકોનાં નામ વારંવાર આવે છે, એટલે એમના ૭ સંધો જ પુદ્ગલ સમયમાં મહત્વના હશે એમ માનવું જોઈએ.

૨૪. આ ૭ સંધોમાં એક સંધનો નામક આચાર્ય પૂરણ કરમપ્પ હતા. તે કહેતા, “જો કાઈ કંઈ ટરે અથવા કગાવે, કાપે અથવા કપાવે, ત્રાસ આપે કે અપાવે, શોક કરે કે કરાવે, પોતાને ત્રાસ થાય કે બીજાને આપે, બીવે કે બીજાને બીવડાવે, ગ્રાણીને મારી નાખે, ઝોરી કરે, ધાક પાડે, એકાદ ધર લૂટે, મુસાફરને મારી નાખે,

પરદારાગમન કરે, અસત્ય બોલે, તોપણ તેને પાપ લાગતું નથી. જો કોઈ માણસ તીક્ષ્ણ ધારવાળા શસ્ત્રથી પૃથ્વી ઉપરનાં પ્રાણીઓનો મોટો ઢગલો કરે, તોપણ તેમાં જરાય પાપ નથી...ગંગા નદીના ઉત્તર તીરે જઈને જો કોઈ દાન કરે કે દાન કરાવે, યજ્ઞ કરે કે કરાવે, તોપણ જરાય પુણ્ય થતું નથી. દાન, ધર્મ, સંયમ, સત્ય બાપણથી પણ પુણ્ય થતું નથી. " પૂરણ કશ્વપના આ વાદને અક્રિયવાદ કહે છે.

૨૫. ખીજા સંધનો આચાર્ય મકખલિ ગોમાલ હતો. તે કહેતો, " પ્રાણીઓની અપવિત્રતાનો દરો હેતુ નથી હોતો, કશું કારણ નથી. હેતુ વગર જ, કારણ વગર જ પ્રાણી અપવિત્ર થાય છે. પ્રાણીની શુદ્ધિનો દરો હેતુ નથી, કશું કારણ નથી. હેતુ વગર જ, કારણ વગર જ પ્રાણી શુદ્ધ થાય છે. પોતાના કે બીજાના પરાક્રમથી કંઈ થતું નથી. બળ, વીર્ય, પુરપાઈ કે પરાક્રમ છે નહિ. બધા પ્રાણીઓ દુર્બળ અને નિર્બીર્ય છે. તેઓ નિયતિ (નશીબ), સંગતિ અને સ્વભાવથી પરિણત થાય છે...ડાઘા અને મૂર્ખ (બધા) ચોરાશી લાખ મહાકલ્પના ફેરામાંથી પસાર થાય ત્યારે જ તેમનાં દુઃખનો નાશ થાય છે." મકખલિ ગોસાલના આ વાદને સંસારશુદ્ધિવાદ કહેતાં. એને નિયતિવાદ પણ કહી શકાય.

૨૬. ત્રીજા સંધનો પ્રમુખ અનિત કેસકેન્દ્રી હતો. તે કહેતો, " દાન, યજ્ઞ, હોમમાં કશું જ નથી. સારાં કે ખરાબ કર્મોનું ફળ પણ નથી. આલોક નથી અને પરલોક નથી...મનુષ્ય ચાર જૂતોનો બનેલો છે. જ્યારે તે મૃત્યુ પામે છે ત્યારે તેની પૃથ્વીધાતુ પૃથ્વીમાં, આપોધાતુ પાણીમાં, તેજોધાતુ તેજમાં, અને વાયુધાતુ વાયુમાં ભળી જાય છે; અને ઇદ્રિયો આકાશમાં ભળી જાય છે. મૃત માણસને ચાર માણસો ઠાઠડી કરીને રસ્તામાં તેના ગુણ ગાતા ગાતા સ્મરણને લઈ જાય છે. ત્યાં તેનાં હાડકાં સફેદ થાય છે, અને આદુતિ ભરમસાત્ થાય છે. દાનનો આ દોષ ત્રૂર્ણ માણસોએ ઉપજાવી કાઢ્યો છે. જો કોઈ

આસ્તિકવાદ સંબંધે કંઈ બોલે છે, તે તેમનું બોલતું તદ્દન ખોટું છે, ખોટો બજાડા છે. સરીરભેદ પછી ડાહ્યા અને મૂર્ખ બનેતો ઉચ્ચેદ યાવ છે. મૃત્યુ પછી તેમાંનું કંઈ રહેતું નથી.” કેસકંબહીના આ મતને ઉચ્ચેદવાદ કહેતા.

૨૭. એવા સંધનો આચાર્ય પશુધ કાત્યાવન હતો. તે કહેતો, “સાત પદાર્થો કેઈએ કર્યા નથી કે કુગમ્યા નથી. તે વંધ્ય, કૂદરથ અને સ્તંભની જેમ અચલ છે. તે હાલના નથી; બદલાતા નથી; એક બીજાને ત્રામદાયક થતા નથી; એક બીજાને મુખ્યદુઃખ દેવા સમર્થ નથી. તે સાત પદાર્થો પૃથ્વી, આપ, તેજ, વાયુ, સુખ, દુઃખ અને છદ છે. તેમનામાં કોઈ મારનારો, મરાવી નાખનારો, સાંભળનારો જાણનારો કે જાણવનારો નથી. જે તીક્ષ્ણ સભ્યો બીજાનું માયું વાદી નાખે છે તે ખૂન કરતો નથી. તેનું તે સત્ત સાત પદાર્થોના અવકાશમાં પ્રવેશ કરે છે એટલું જ.” આ મતને અન્યેઽન્યવાદ કહેતા.

૨૮. જૈન સંધનો પ્રમુખ નિર્ગંઢ નાથપુત્ર હતો. તે ઉપર બતાવેલા ચાર યામ*નું પ્રતિપાદન કરતો, અને તેના મનને ચાતુર્યમિ-સંવરવાદ કહેતા.

૨૯. સંજય બેલકપુત્ર હતા મોટા સંધનો આચાર્ય હતો. તે કહેતો, “પરલોક છે કે પરલોક નથી એમ મને લાગતું નથી. પરલોક છે એમ પણ નથી, અને પરલોક નથી એમ પણ નથી...સારાં અને ખરાબ કર્મોનું ફળ છે એમ પણ મને લાગતું નથી, અને નથી એમ પણ મને લાગતું નથી. તે હોય કે એમ પણ નથી, અને નથી હોતું એમ પણ નથી. તથાગત મૃત્યુ પછી રહે છે કે નથી રહેતો એમ પણ મને લાગતું નથી. તે રહે છે એમ પણ નથી, અને રહેતો નથી એમ પણ નથી.” સંજય બેલકપુત્રના આ વાદને ત્રિર્દેશવાદ કહેતા.

૩૦. આ-છએ સંધોના મુખ્ય માણસોના મતમાં સાંખ્યવાદનું

નામનિશાન પણ નજરે પડતું નથી. પકુષ કાત્યાયનના મત મુજબ જીવને એક પદાર્થ ગણવામાં આવ્યો છે, પણ સાંખ્યમત મુજબ જીવ અનેક છે, અને પ્રકૃતિથી વિરક્ત થાય ત્યારે મુક્ત થાય છે. “આત્મા મરનાર છે એમ જે માને છે, અથવા તો આત્માને મારી શકાય છે એવું જે સમજે છે, તે જન્મને સાચું જાન નથી; આ મારતો પણ નથી અને મરતો પણ નથી.” ભગવદ્ ગીતામાં (અધ્યાય ૨-૧૯) પ્રતિપાદન દરેલા આ મત સાથે પકુષ કાત્યાયનનો મત માત્ર મળતો આવે છે. પણ તેનો મંબંધ સાંખ્યમત સાથે નથી.

૩૧. હેમચંદ્ર રાયચૌધરીએ એવું પ્રતિપાદન કર્યું છે, કે કમંધી કાત્યાયન અને પકુષ કાત્યાયન બન્ને એક જ છે.* સુકેશા ભારદ્વાજ, શૈખ્ય સત્યકામ, સૌર્યાયણી ગાર્ગ્ય, કૌસલ્ય આશ્વલાયન, ભાર્ગવ વેદર્શિ અને કમંધી કાત્યાયન, છ જીવંતો બ્રહ્મવિદ્યા જાણવાના હેતુથી પિપ્પલાદ ઋષિ પાસે ગયા. તેમને ઋષિએ કહ્યું, “તમે એક વરસ સુધી તપાચરણથી, બ્રહ્મચર્યથી અને શ્રદ્ધાથી મારી પાસે રહો, અને પછી મને પ્રશ્ન પૂછો. મને જે ખબર હશે તે બધું હું તમને કહીશ.” એક વરસ પછી આ ૭ જણાએ ઋષિને છ પ્રશ્નો પૂછ્યા. ઋષિએ તે પ્રશ્નોના જવાબ આપ્યા. આ પ્રશ્નોત્તરોને પ્રશ્નો-પતિપદ્ધ કહે છે.

૩૨. રાયચૌધરી એમ કહે છે કે, આમાં કમંધી કાત્યાયનની સાથે જે આશ્વલાયન આવે છે તે જ મનિષ્ઠમ નિશ્ચયના અરસલાયન સુત્રમાં આવતો આશ્વલાયન છે. અરસલાયન જ્યારે જુદા પાસે ગયો ત્યારે તેની ઉંમર સોળ વરસની હતી. (સોલ્લસવસ્તુદોષિકો જાતિયા) તેના ઉપવીત સંસ્કાર પછીનાં સોળ વરસ જો ગણીએ તો પણ તે એ સમયે યોવીશ કે પચીશ વર્ષનો હોઈ શકે, પણ પકુષ કાત્યાયન તો જુદા કરતાં ઉંમરે મોટો હતો, અને એક મોટા સંધનો.

* Political History of Ancient India P. 17.

પ્રમુખ દત્તો. એટલે તે અને અસ્મદાયન બન્ને એક જ વખતે વિપ્પલાદ ઝડપિ પાસે ગયા એમ માનવું યોગ્ય નથી. વળી કબંધી કાત્યાયને પૂછેલા પ્રશ્નો અને વિપ્પલાદ ઝડપિએ આપેલા તેના જવાબનો પદ્મ કાત્યાયનના મન સાથે કશો સંબંધ જણાતો નથી. એટલે પદ્મ કાત્યાયન અને કબંધી કાત્યાયન એક નહોતા એમ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી.

૩૩. વેદવિધિથી કંટાળીને જે તપસ્વીઓ અરણ્યમાં રહેતા, અને જેમને નિવાપસુતમાં બીજા ટોળાના મૃગની ઉપમા આપી છે, એવા તપસ્વીઓના સંબંધમાંથી જ આ ૭ સંધો નિર્મણ થયા છે. વેદવિધિનો અને તેમાં પણ ખાસ કરીને યજ્ઞવાલકો વિરોધ કરવાની બાબતમાં આ ૭એ સંધો એકમન હતા. બીજા, ઝાઝા વધારે પ્રમાણમાં તેઓ તપાચરણ કરતા અને ગૃહજંધનમાં જંધાના નહિ. સામાન્ય લોકોનું દ્વિત ધાય, એ પણ તેમનું ધ્યેય હતું. પણ તેઓ આત્મવાદમાં ઉતરતા એ તેમની મોટી ખામી હતી. તેમાંના કેટલાક, આત્મા શાશ્વત છે એમ માનતા, અને કેટલાક, આત્મા જેવી વસ્તુ જ નથી એમ માનતા અને તેથી તેઓ અંદર અંદર વાદવિવાદમાં ઉતરતા. ઉદાનમાં* આવા એક પ્રસંગનું વર્ણન આવે છે. તેમાં છુદ્દે આવા શ્રમણોને જલધોના હસ્તિવર્ણનની ઉપમા આપી છે, અને નિવાપસુતમાં તેમને ત્રીજા પ્રકારના મૃગોની ઉપમા આપી છે.

૩૪. આ ૭એ સંધો પૈકી આજે જૈનસંધ સંબંધે થોડી માહિતી ઉપલબ્ધ છે. પૂરણ કલ્પવૃક્ષે અકિંચરાદ અને મકખલિ ગ્રામાલ્લનો નિમ્નનિવાદ બન્ને કાળોતરે એક થઈ ગયાનો દાખલો અંગુનર નિગ્રપના ૭૬ નિપાતમાં (સુત. ૫૭) મળે છે. પરંતુ ત્યાર પછી બન્ને પંથ નામશેષ થઈ ગયા. સંજય બેઝઠપુત્રના તત્ત્વચાનની પરિણુનિ જૈનોના સ્વાદ્વાદમાં થયેલી હોવી જોઈએ. આ તત્ત્વચાનનો જૈનોએ

સ્વીકાર કર્યા પછી તેનો જૂદો સંઘ હોવાનું કારણ રહ્યું નહિ. ઉચ્છેદ-વાદનો કંઈક અંશ સર્વદર્શન સંગ્રહમાં રહ્યો છે, અને તેને ચારીકમત તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. હાલ આ મત પ્રત્યે ઝાઝી આદરભુક્તિ રહી નથી. પરંતુ એક કાળે તે મત પ્રભાવશાળી હતો, અને તે મતમાંથી જ અર્થશાસ્ત્ર જેવા ગ્રંથો નિર્માણ થયા. ચાણક્યના સમયમાં દેટલાક આચાર્યો આ જ લોકાયત વિદ્યાને બહુ મહત્ત્વ આપતા. ચાણક્યે સાંખ્ય, યોગ અને લોકાયત ત્રણે મતને આન્વીક્ષિકી વિદ્યા એવું નામ આપ્યું છે.*

૩૫. પદ્મ કાત્યાયનના ‘અન્યોન્યવાદ’ની પરિણતિ આજના પ્રચલિત વૈશેષિક શાસ્ત્રમાં થઈ હોવી ભેદાંત. પરંતુ તેના સંધે કંઈ મહત્ત્વનું કાર્ય કર્યું હોય એવું જણાતું નથી. આ બધા સંધોની શ્રમણ સંસ્કૃતિમાંથી જે અત્યંત ઉન્નત મત ઉત્પન્ન થયો તે શાક્યપુત્ર શ્રમણનો. તેનો હવે આપણે ટૂંકમાં વિચાર કરીએ.

બુદ્ધની સંક્ષિપ્ત માહિતી

૩૬. હાલમાં બુદ્ધ સંબંધે ઘણી હકીકતો મામાન્ય માણસો પણ જાણી શકે એવી રિયનિ છે. પરંતુ મોટા ભાગનાં બુદ્ધનાં ચરિત્રો ‘બુદ્ધચરિત કાવ્ય’ અને ‘લક્ષિત વિસ્તાર’ના આધારે લખાએલાં હોવાથી, બુદ્ધ બહુ મોટા રાજાનો પુત્ર હતો વગેરે દંતકથાઓથી એ ચરિત્રો અલિપ્ત નથી. એટલે પાલિગ્રંથોના આધારે બુદ્ધચરિત્રની થોડી હકીકત આપવી અસ્થાને નહિ ગણાય.

૩૭. કોમલ દેશની ઉત્તરે શાક્ય નામના ક્ષત્રિયોનું એક નાનું ગણસત્તાક રાજ્ય હતું. તે સમયે આવા પ્રકારનાં ત્રણ ચાર રાજ્યો દયાતી ધરાવનાં હતાં. આ ગણસત્તાક રાજ્યમાં રાજસત્તા પરંપરાગત ઉતરી આવતી નહિ. ગામે ગામના અધિકારીઓ જમીનદાર હતા.

* નાહ્યં યોગો લોકાયતં નેયાન્વીક્ષિકી’ અપર્યાય, મહત્ત્વ ૮, અધ્યાય ૨.

તેઓ બધા બેગા ચર્ચને એક પ્રમુખ ચૂંટી કાઢતા. આ પ્રમુખને મહારાજ કહેતા. તે રાજ્ય અમુક વગસ માટે જ ચૂંટવામાં આવતો. એવું પણ નહોતું જ્યાં સુધી બધા રાજ્યોની સંમતિ હોય ત્યાં સુધી તે પ્રમુખ તરીકે કામ કરતો; નહિ તો બીજો પ્રમુખ ચૂંટવામાં આવતો. મદત્વના કાર્યોમાં બધા રાજ્યોની સંમતિ લેવામાં આવતી, અને બાકીના કામો આ પ્રમુખ તથા મેનાપતિ વગેરે અધિકારીઓ ચલાવતા.

૩૮. બુદ્ધનો જન્મ થયા પહેલાં જ કપિલવસ્તુના શાક્યોનું સ્વાતંત્ર્ય ધકવા લાગ્યું હતું. તેમને એક જાતનું 'હોમરલ' હતું; પણ કામી દેવાને કે કોઈને દુપાર કવવાને અધિકાર તેમની પાસે નહોતો, તે માટે કામચ મહારાજની પરવાનગી લેવી પડતી. મગધ દેશની પૂર્વે આવેલ અગ્ર ગાંધારીની પણ આ જ રિયતિ હતી. તેમનો સમાવેશ મગધ દેશમાં જ થતો. કાશી દેશનું પણ સ્વાતંત્ર્ય નાશ પામ્યું હતું, અને તેનો સમાવેશ કામચ દેશમાં થયો હતો. માત્ર પાવા અને કુશીનાગનાં મલ્લોનાં અને વૈશાલીનું વજ્જીઓનું એમ કુલ ત્રણ ગણમતાક ગણ્યો હજી પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય જાળવી રહ્યાં હતા. કામચ દેશમાં અને મગધ દેશમાં સાર્વભૌમ ગજપદતિ બળવાન થવા લાગી હતી.

૩૯. આ પરિસ્થિતિમાં કપિલવસ્તુથી ચૈાદ પદ્મ માર્ણસ દૂર આવેલી જગ્યાએ શુદ્ધોદન (જમીનદાર) રાજ્યની રાણી માયાદેવીના પેટે ગોતમનો (બુદ્ધનો) જન્મ થયો. બુદ્ધચરિત કાવ્યમાં અને લખિત વિસ્તારમાં તેને સર્વોર્થસિદ્ધ કે સિદ્ધાર્થ નામ આપવામાં આવ્યું છે. પણ આ નામો પ્રાચીન પાલિ ગ્રંથોમાં બીજકુલ જેવામાં આવતા નથી. દરેક જગ્યાએ તેને ગોતમ નામ જ આપવામાં આવ્યું છે, અને એ જ નામ તેનું સાચું હોવું જોઈએ.

૪૦. પાલિગ્રંથોમાં ગોતમનો ઉલ્લેખ બોધિસત્તવ (ભાવિ બુદ્ધ) નામથી પણ કરવામાં આવ્યો છે. પછી જ્યારે તેને બુદ્ધપદ પ્રાપ્ત થયું

ત્યારે ભગવાન શબ્દ વાપરવાનું શરૂ થયું: બોધિસત્ત્વને રહેવા માટે એક એક ઋતુનું એક એમ ત્રણ ઋતુનાં ત્રણ મકાનો હતાં એમ અંશુતર નિકાયમાં જણાવેલું છે. એમ હોયું સંભવિત છે. કારણ કે, જો કે શુદ્ધોદન મોટો રાગ નહોતો, છતાં પૈસાદાર જમીનદાર તો હતો જ.

૪૧. અંશુતર નિકાયના તિકનિપાતમાં બુદ્ધ ભગવાન ભિક્ષુઓને ઉદ્દેશીને કહે છે, " હું ભિક્ષુઓ, હું બહુ ક્રોધી હતાં. મને સુખ થાય માટે મારા પિતાએ તમાવ બોધીને તેમાં જૂદી જૂદી જાતનાં કમળો ઉમાડ્યા હતા. મારાં કપડાં રેશમી હતાં. ટાંક તડકાની અસર મારા ઉપર ન થાય, માટે હું જ્યારે બહાર નીકળતો ત્યારે નોકરો મારા માથા પર શ્વેતછત્ર ધરી રાખતા. શિયાળા માટે, ઉનાળા માટે અને ચોમાસા માટે મારા ત્રણ જૂદા જૂદા મહેલો હતા. હું જ્યારે ચોમાસા માટે બાધિવ મહેલમાં ગયેલા જતો ત્યારે ચાર મહિના ધર બહાર ન જતાં સ્ત્રીઓનાં ગીતો અને વાદ્યોથી કાલક્રમથી કરતો. ખીજના ઘેર દાસોને અને નોકરોને હલકું અનાજ આપતા, પરંતુ મારે ઘેર દામ અને નોકરોને માંસનિશ્ચિત ઉત્તમ અન્ન ખાવા માટે મળતું.

૪૨. " આવી સંપત્તિનો ઉપભોગ લેતા લેતાં મારા મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે, અવિદ્વાન સામાન્ય માણસ પોતે જરાના ઝપાટામાં આવનારો હોવા છતાં, જરામસ્ત વૃદ્ધ માણસ તરફ જોઈને કંટાળે છે અને તેનો તિરસ્કાર કરે છે; પણ હું પોતે વૃદ્ધાવસ્થાના ઝપાટામાં આવનારો હોવા છતાં, જો તે સામાન્ય માણસની માફક જરામસ્ત માણસથી કંટાળું કે તેનો તિરસ્કાર કરું તો મને એ શોભે નહિ. આ વિચારથી મારો તારુણ્યમદ સમૂળ નાશ પામ્યો.

૪૩. " અવિદ્વાન સામાન્ય માણસ પોતે વ્યાધિના ઝપાટામાં આવનારો હોવા છતાં વ્યાધિમસ્ત માણસને જોઈને કંટાળે છે અને તેનો તિરસ્કાર કરે છે; પરંતુ હું પોતે વ્યાધિમુક્ત થયો નથી છતાં ને સામાન્ય માણસની માફક વ્યાધિમસ્ત માણસથી કંટાળું કે તેનો

તિરસ્કાર કરે, તો મને જાગે નહિ. આ વિચારથી મારો આરાગ્યમદ સમૂળ નાશ પામ્યો.

૪૪. “અવિદ્યાન સામાન્ય માણસ પોતે મૃત્યુધર્મી હોવા છતાં મૃત શરીર જોઈને કંટાળે છે અને તેનો તિરસ્કાર કરે છે; પરંતુ હું પોતે મરણ્યુધર્મી હોવા છતાં સામાન્ય માણસની માફક મૃત શરીરથી કંટાળું કે તેનો તિરસ્કાર કરું, તો મને જાગે નહિ. આ વિચારથી મારો હૃદયિતમદ સમૂળ નાશ પામ્યો.”

૪૫. આ ઉપરથી જોવું જણાય છે કે, બોધિસત્ત્વના મનમાં જરા, વ્યાધિ અને મરણ્યુ ત્રણ આપત્તિઓના વિચાર વારંવાર આવતા, જુદા, વ્યાધિમરત અને મૃત માણસને જોઈને તેણે ગૃહત્યાગ કર્યો એવી જે દંતકથા પ્રચલિત છે, તે પશુ આ સુદ્ધ ઉપરથી ખોટી હરે છે. શ્રમણોના મોટા મોટા સંધો મગધ અને કૌસલ દેશમાં ધર્મસંચાર કરતા હરતા હોવા છતાં બોધિસત્ત્વને ધાર્મિક જીવનની માહિતી ન હોય એ અસંભવિત છે.

૪૬. ગૃહસ્થાશ્રમમાંથી વૈરાગ્ય કેમ ઉપજ્યું એની હકીકત બુદ્ધ ભગવાને મુત્તનિપાતના અષ્ટદંડ સુત્રમાં કહી છે. ભગવાન કહે છે, “આજા પાણ્ડીમાં જેમ માછલાં તડફડે, તેવી રીતે પરસ્પરનો વિરોધ કરીને તડફડનારી જનતાને જોઈ મારા અંતઃકરણમાં લય પેડો. ચારે બાજુએ જગત અસાર લાગવા માંડ્યું. દિશાઓ કંપે છે એવો મને ભાસ થયો. તેમાં આશ્રયસ્થાન શોધતાં તે મને ક્યાંય હાથ આપ્યું નહિ. ઠેક-મુઠી બધી જનતા એક બીજાની વિરુદ્ધ થયેલી જ જોવાથી મારું મન ઉદ્વેગ પામ્યું.”

૪૭. જરા-વ્યાધિ-મરણ્યુનો વિચાર બોધિસત્ત્વના મનમાં વારંવાર ઘોળાયા કરતો હતો એમાં શક નથી. પરંતુ તેના વૈરાગ્યનું તે મૂળ કારણ નથી. જરા-વ્યાધિ-મરણ્યુથી બદ્ધ થયેલી જનતા એક બીજાનો દ્વેષ કરીને અંદર અંદર લડત કરે છે, એ જોઈને તેને વૈરાગ્ય

ઉપજ્યો. સમાજમાં વ્યવસ્થા સ્થાપવા માટે રાજપદ પ્રાપ્ત કરવાથી પણ માણસ વિરોધથી મુક્ત થતો નથી. રાજના પુત્રો જ રાજને મારીને રાજપદ મેળવવા માગતા હોય છે! અર્થાત્ નાના માણસથી માંડીને ઠેઠ સર્વાધિકારી રાજ સુધી કોઈ જ વિરોધથી મુક્ત નથી. એટલે ક્ષત્રિયોની પરંપરામાં જોતમને નિર્ભય જગા ન મળે એમાં શું નવાઈ?

૪૮. સંસારનો ત્યાગ કરીને પરિવ્રાજક થનારા ધણા ક્ષત્રિયો તે સમયે જોવામાં આવતા. ઉપર આવી ગએલ જોતોનો શુરુ નાથપુત્ર પણ એક મોટા ક્ષત્રિય રાજનો (જમીનદારનો) પુત્ર હતો. જોધિ-સત્ત્વના પહેલા શુરુઓ આડાર કાલામ અને ઉદ્રક રામપુત્ર પણ ક્ષત્રિયો જ હતા. એટલે જોધિસત્ત્વે આવા કોઈ એક પંથમાં પ્રવેશ કરીને નિર્ભય રથાન શોધી કાઢવાનો નિશ્ચય કર્યો હોવો જોઈએ.

૪૯. આડાર કાલામનો આશ્રમ કપિલવસ્તુમાં જ હતો એ હકીકતનો ઉપર જણાવેલ તિક્કનિપાતમાં આધાર મળે છે. “એક સમયે ભગવાન કોસલ દેશમાં પ્રવાસ કરતાં કરતાં કપિલવસ્તુ આવ્યા. તે આવ્યાની હકીકત સાંભળીને મહાનામ શાક્યે તેની મુલાકાત લીધી, ત્યારે પોતાને એક રાત રહેવા માટે જગા શોધવાનું તેણે મહાનામ શાક્યને જણાવ્યું. પણ ભગવાનને રહેવા લાયક કોઈ પણ જગા મહાનામ શાક્યને મળી નહિ. પાછા આવીને તેણે ભગવાનને કહ્યું, ‘મદન્ત, આપને માટે યોગ્ય જગા મને મળતી નથી. આપના પહેલાંના મધ્યલ્લચારી ભરંડુ કાલામના આશ્રમમાં આપ એક રાત રહો.’ ભગવાને ત્યાં આસન કરવાનું મહાનામને કહ્યું, અને ભગવાન તે રાત્રે તે આશ્રમમાં રહ્યા.

૫૦. “બીજે દિવસે સવારે મહાનામ ભગવાનની મુલાકાતે ગયો, તારે ભગવાને કહ્યું, ‘હે મહાનામ, આ લોકમાં ત્રણ પ્રકારના ધર્મશુરુઓ છે. પહેલો કામોપભોગનો સમતિક્રમ (ત્યાગ) બતાવે છે, પણ રૂપનો અને વેદનાઓનો સમતિક્રમ બતાવતો નથી. બીજો

કમોપમોગનો અને રૂપનો સમતિક્રમ બનાવે છે, પણ વેદનાઓનો સમનિક્રમ બતાવતો નથી. ત્રીજો આ ત્રણેનો મમતિક્રમ બતાવે છે. આ ધર્મશુરુઆતું ધ્યેય એક છે કે લિંગ છે ?

૫૧. “આથી ભરંડુ કાલામ બોલ્યો, ‘હે મહાનામ, આ બધાતું ધ્યેય એક જ છે એમ કહે.’ પણ ભગવાન બોલ્યા, ‘મહાનામ, તેમનું ધ્યેય લિંગ છે એમ બોલ.’ ભરંડુએ, તેમનું ધ્યેય એક જ છે, એમ ખીછ વાર અને ત્રીછવાર -બોલવાનું કહ્યું; અને ત્રણેનાં ધ્યેય ભિન્ન છે એમ ભગવાને બોલવાનું કહ્યું. મહાનામ જ્યાં પ્રભાવશાળી શાક્યની સમક્ષ શ્રમણ ગોતમે પોતાનું અપમાન કર્યું એમ લાગવાથી ભરંડુ કાલામ કપિલવસ્તુ છોડીને ચાલતો થયો, તે કદી પાછો આવ્યો નહિ.”*

૫૨. આ સુત ઉપરથી અનેક હકીકતોની ચોખવટ થાય છે. પ્રથમ વાન એ કે, કાલામ ઋષિનો આત્મ કપિલવસ્તુમાં હતો, અને તેના યોગમાર્ગથી શાક્ય રાજાઓ સારી રીતે પરિચિત હતા. ખીછ વાન એ કે, બોધિમત્ત ગોતમ કપિલવસ્તુના મહારાજાને પુત્ર નહોતો. જો એમ હોત તો, બુદ્ધ તેના પિતાની જ રાજધાનીમાં તેને એક રાત રહેવા માટે જગ્યા જરૂર મળત. ત્રીજી વાત એ કે, બુદ્ધ યથા પછી ભગવાન મોટા સંઘ લઈને કપિલવસ્તુ આવ્યા નહોતા. એટલે કે લિમ્બુસંઘ જમાવતા તેને ઘણાં વરસો લાગ્યા. ચોથી વાત એ કે, સરગ્રામમાં શાક્ય ગણઓમાં તેના પ્રત્યે કે તેના ધર્મ પ્રત્યે ઝાઝી પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈ નહિ; માત્ર એકલા મહાનામ શાક્યે જ તેનું અભિનંદન કર્યું.

૫૩. આમાં મુખ્ય મુદ્દો તો એ છે કે, ધર્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે બુદ્ધને શાક્ય દેશમાંથી મગધની રાજધાની (રાજગૃહ)માં જવાનું કર્યું કારણ નહોતું અને તે પ્રથમ રાજગૃહ ગયો પણ નથી. તેણે કપિલવસ્તુમાં જ આહાર કાલામના સપ્રદાયમાં પ્રવેશ કર્યો.

* અંતર નિકાય, તિગ્ગિય્યત્થ, ૫૨જ્જુસક ૩, વચ્ચ ૩, સુત ૨.

૫૪. ભિક્ષુ યથા અગાઉ આગર કાલામે ઉપદેશેણ ધ્યાનોના તે અભ્યાસ કરતો હતો, એ હકીકતનો આધાર મનિઝમ નિકાયના મહાસચ્ચ મુત્તમાં મળે છે. ભગવાન કહે છે, “મારા પિતાની આથે ખેતરે ગયો હતો ત્યારે જંબુવૃક્ષની છાયામાં ખેસીને પ્રથમ ધ્યાનની સમાધિ સાધ્ય થયાનું મને સાંભરે છે.” આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે, બોધિસત્ત્વ જ્યારે ગૃહસ્થાશ્રમમાં હતો ત્યારે જ તે આગર કાલામનો શિષ્ય બન્યો હતો, અને તેણે ઉપદેશેણ ધ્યાનોનો અભ્યાસ કરતો હતો.

૫૫. અરિય પરિચેસન મુત્તમાં નીચે પ્રમાણે હકીકત મળે છે: “હે ભિક્ષુઓ, હું પણ સંબોધિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પહેલાં જ્યારે બોધિસત્ત્વાવસ્થામાં હતો ત્યારે, જાતે જન્મધર્મી હોવા છતાં જન્મના ફેરામાં પડેલી વસ્તુઓ (પુત્ર, દારા, દાસ, દાસી વગેરે)ના મોહમાં સપડાયો હતો. જાતે જરાધર્મી, વ્યાધિધર્મી, મરણુધર્મી, અને શોક-ધર્મી હોવા છતાં જરા, વ્યાધિ, મરણ, શોકના ફેરામાં સપડાએલ વસ્તુઓના મોહમાં ફમાયો હતો. ત્યારે મારા મનમાં વિચાર આવ્યો કે, હું અને જન્મ, જરા, મરણ, વ્યાધિ, શોક વગેરેથી બદ્ધ હોવા છતાં તેનાથી જ બંધાએલ પુત્ર સ્ત્રી વગેરેની પાછળ પડ્યો છું તે યોગ્ય નથી. જન્મ જરા વગેરેથી થતી હાનિ જોઈને અજાત, અજર, અવ્યાધિ, અમર અને અશોક એવા પરમજેષ્ઠ નિર્વાણપદની શોધ કરવી એ યોગ્ય છે.

૫૬. “હે ભિક્ષુઓ, આવો વિચાર જ્યારે હું કરતો હતો ત્યારે અમુકે કાળે, જો કે તે સમયે જીવન હતો, મારો એક પણ વાળ ઘેળો થયો નહોતો, ભરજીવવાનીયાં હતો, અને મારાં માનપિતા મને રજા આપતાં નહોતાં, તેમની આજોમાંથી નીકળતા અશ્રુપ્રવાહથી તેમનાં મુખ ભીનાં થયાં હતાં, તેઓ સતત રડયા કરતાં હતાં, છતાં (તેની પરવા ન કરતાં) હું માથું બેગમીને, કપાલ તરફ પરિધાન કરીને ઘરમાંથી બહાર નીકળ્યો અને પરિમાજક થયો.”

૫૭. આ બાપાંતર શબ્દશઃ નથી. પુનરુક્તિ બાદ કરીને માત્ર માર આખો છે. બોધિસત્ત્વની માતા માયાદેવી બોધિસત્ત્વના જન્મ પછી સાનમે દિવસે જ મૃત્યુ પામી, અને તેની બહેન મહાપ્રજ્ઞપતિએ બોધિમત્તરત્વું પુનરવ પાલન કર્યું. તે બોધિસત્ત્વની માથી પણ દત્તી અને સાવકો માતા પણ હતી. આથી અહીં મહાપ્રજ્ઞપતિને જ માતા કહી છે. આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, કાઈને જાણ ન થાય એવી રીતે બોધિમત્ત્વ નાસી ગએલ નથી. માતાપિતાને કહીને, તેમની ઈચ્છા વિરુદ્ધ જ તેણે સંન્યાસ લીધો.

૫૮. ગૃહત્યાગ કર્યા પછી તે આગર કાલામ પાસે રહ્યો, અને તેના યોગમાર્ગના તેણે અભ્યાસ કર્યો, એ હકીકત ઉપર આપેલી જરૂર કાલામ સુત્ત ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. કાલામ પાસેથી જોડણી શીખવાનું હતું તે શીખી લીધા પછી તે ઉદ્ધક સમપુત્ર પાસે ગયો. તેણે બોધિસત્ત્વને યોગની એક વધાત્રે પાયરી શીખવી. આ બન્ને યોગી ગુરુઓ કેસલ દેશમાં અને તેની આસપાસના પ્રદેશમાં પ્રખ્યાત હતા. પરંતુ અગાઉ આવી અંગ્રેજ મેલ્ટા સંઘનાયકો વજીરઓના દેશમાં અને મગધમાં પોતાના ધર્મનો પ્રચાર કરતા કરતા ફરતા હતા. તેમની કીર્તિ ઝાંઝી, કેસલ વગેરે દેશોમાં પણ ફેલાઈ હતી. એટલે આવા ગુરુઓના તત્ત્વજ્ઞાનનું રહસ્ય જાણવા માટે બોધિમત્ત્વ ગાજગૃહ ગયો. ત્યાં તેણે કાઈ પણ મોટા ધર્મગુરુ પાસે અભ્યાસ કર્યો નથી, છતાં તેમના સિષ્યો પાસેથી તેમના તત્ત્વજ્ઞાનની માહિતી તેણે મેળવી હોવી જ જોઈએ. પરંતુ તેમના તત્ત્વજ્ઞાનથી બોધિસત્ત્વનું મહાધાન ન થયું; અને પ્રજા તપશ્વર્યા કર્યા વગર ધર્મનું રહસ્ય જાણી શકાશે નહિ એવી તેની ખાતરી થઈ.

૫૯. બોધિસત્ત્વે પોતાની તપશ્વર્યાની શરૂઆત ગયા નજીક કરી. આજે કુદ્યુ નામથી ઝોળખાતી નદીને અગાઉ નેરંજરા કહેતા. હાલ ઉનાળામાં આ નદીમાં બીલકુલ પાણી રહેતું નથી. પરંતુ

સુદ્ધના સમયમાં તેના પ્રવાહ મુંઢર હતો, અને આબુખાબુનો પ્રદેશ રમણીય હતો. અહીં બોધિસત્ત્વને બીજા પાંચ ભિક્ષુઓનો બેઠો થયો. તે બધાએ બેગા મળાને તપશ્વર્યાનો પ્રારંભ કર્યો.

૬૦. ગૃહસ્થાગ કર્યા પછી સાત વર્ષ સુધી કાઠને કાઠ સ્વરૂપે બોધિસત્ત્વની તપશ્વર્યા ચાલુ જ હતી. છતાં તત્ત્વબોધનો સાચો માર્ગ તેને હાથ લાગ્યો નહિ. આથી તેના મનમાં વિચાર આવ્યો કે, “આ તપશ્વર્યાથી સોકોત્તર ધર્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય એવું મને લાગતું નથી. આ સિવાય નિર્વાણનો બીજો કાઠ માર્ગ હોવો જોઈએ. (ધરતી ત્યાગ કર્યા પૂર્વે) પિતાની સાથે ખેતરે ગયો હતો ત્યારે જાંબુકાના ઝાડના છાંયામાં પ્રથમ ધ્યાનની સમાધિ સાધ્યાનું મને સ્મરણ છે. તે જ તો નિર્વાણનો માર્ગ નહિ હોય ?” આ વાનતું સ્મરણ થતાં, એ જ માર્ગ સાચો એમ બોધિસત્ત્વને લાગ્યું. તેણે મનમાં જ વિચાર કર્યો, ‘તે સમાધિ સુખથી હું શા માટે ડરું છું ? તે મોજમજનું સુખ નથી તેમજ પાપકારક પણ નથી. આવડા સુખથી ડરવું ન જોઈએ. પરંતુ આ દુર્બલ દેહથી તે સુખ પ્રાપ્ત નહિ થાય, એટલે દેહનું સંરક્ષણ કરવા પુરતું અન્ન મહણ કરવું જોઈએ.’+

૬૧. ત્યાર પછી બોધિસત્ત્વ દેહસંરક્ષણ માટે જરૂરી એટલા અન્નનું સેવન કરવા લાગ્યો. આ જોઈને તેની સાથેના પાંચે ભિક્ષુઓ નિરાશ થયા. શ્રમણ જાતમ ઢોંગી થયો છે, એવું માનીને તેઓ તેને છોડીને ચાલતા ગયા. પ્રખર તપશ્વર્યાને પરિણામે બોધિસત્ત્વના શરીરમાં બીલકુલ શક્તિ રહી નહોતી; પરંતુ આસ્તે આસ્તે આહારનું સેવન કરવાથી તેના શરીરમાં શક્તિ આવી, અને તે સમાધિ સુખનો અનુભવ કરવા લાગ્યો.

x વિ. ૨, ૫૪ બુદ્ધો.

+ મજ્જિમ નિકાય, મહાસચ્ચક સુત્ત.

બુદ્ધનો મધ્યમ માર્ગ

૧૨. આજે જે જગ્યાને બુદ્ધગયાના નામથી ઓળખવામાં આવે છે ત્યાં ધ્યાનસમાધિનો અનુભવ લેતાં લેતાં મોધિસત્ત્વને તત્ત્વમોધનો નવો માર્ગ દ્વાય જાંગ્યે. આ 'માર્ગ'નો ઉપદેશ લોકોને આપવો કે કેમ, એ સંખ્યાની તેણે ઘણા વિચારો કર્યા. અંતે એ માર્ગ બધાને બતાવવાનો તેણે નિર્ણય કર્યો. આગર કાલામ અને ઉદક ગમપુત્રને આ માર્ગનું જ્ઞાન તત્કાળ યર્ષ સક્ત, પરંતુ તેઓ તાજેતરમાં જ પરલોકવાસી થયા હતા. બાકી રહ્યા તેની સાથે તપ કરનારા પાંચ ભિક્ષુઓ. તે મમયે તેઓ વારાણસીમાં અધિપત્તનમાં* રહેતા હતા. તેમનો બોટો ઠરવા માટે બુદ્ધ ભગવાન પ્રવાસ કરતા ઠરતા વારાણસી આવ્યા; અને પોને શોધી કાઢેલ તત્ત્વમોધનો માર્ગ માત્રો છે એ બાબતની ખાનગી મહા પ્રવચનથી તે પાંચને તેણે કરાવી.

૧૩. ભગવાને આ પાંચ ભિક્ષુઓને આ જાતનો ઉપદેશ કર્યો—
“હે ભિક્ષુઓ, ધાર્મિક મનુષ્યે આ બન્નેના અંત સુધી પહોંચવું નહિ. આ બે અંત કયા ? પ્રથમ કામોપજોગમાં સુખ માનવું તે. આ અંત હીન, આમ, સામાન્યજનમેવિત, અનાય* અને અનર્થાવહ છે. બીજો અંત દેહદંડન કરવું તે. આ અંત દુઃખકારક, અનાય* અને અનર્થાવહ છે. આ બન્ને અંત સુધી ન જતાં તથાગતે સુદૃષ્ટિ અને જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનારો, ઉપશમ, પ્રજ્ઞા, સંબોધ અને નિર્વાણ અપાવનારો મધ્યમ માર્ગ શોધી કાઢ્યો છે. તે માર્ગ કયો ? સમ્યક્ દૃષ્ટિ, સમ્યક્ સંકલ્પ, સમ્યક્ વાચા, સમ્યક્ કર્માન્ત, સમ્યક્ આજીવ, સમ્યક્ વ્યાયામ, સમ્યક્ રમ્મિ, અને સમ્યક્ સમાધિ, આ તે આર્યઅષ્ટાંગિક માર્ગ છે.

૧૪. “હે ભિક્ષુઓ, દુઃખ નામનું પહેલું આર્યસત્ય આ છે. જાતિ (જન્મ) દુઃખકારક છે, જરા દુઃખકારક છે, બાધિ પણ

* આ જગ્યાને આજે સારનાથ તરીકે ઓળખે છે.

દુઃખકારક છે, મરણ પણ દુઃખકારક છે; શોક, પરિદેવ, દુઃખ, દૈર્ઘ્યનસ્ય, ઉપાયાસ પણ દુઃખકારક છે. અગ્નિયનો સમાગમ દુઃખકારક છે અને પ્રિયનો વિયોગ દુઃખકારક છે. મન્હેલી વસ્તુ ન મળે તો તેથી પણ દુઃખ થાય છે, ટુંકમાં પાંચ ઉપાદાનસ્કંધ દુઃખકારક છે.*

૬૫. " હે ભિક્ષુઓ, ફરી ફરી ઉત્પન્ન થનારી અને અનેક વિષયોમાં આનંદ માનનારી તૃષ્ણા—જેને કામતૃષ્ણા, ભવતૃષ્ણા, અને વિનાશતૃષ્ણા કહે છે તે—દુઃખસમુદાય નામનું ખીણું આર્પસત્ય છે.

૬૬. " તે તૃષ્ણાનો પૈરાગ્ય દ્વારા પૂર્ણ રીતે નિરોધ કરવો, તેનાથી મુક્તિ મેળવવી, એ દુઃખનિરોધ નામનું ત્રીણું આર્પસત્ય છે.

૬૭. " અને (ઉપર બનાવેલ) આર્થ અર્થાંગિક માર્ગ એ દુઃખનિરોધગામિની પ્રતિપદા નામનું ચોથું આર્પસત્ય છે. "

બુદ્ધ અને પાર્શ્વના ઉપદેશની તુલના

૬૮. અગાઉ અમણોના જે છ પથોની વાત કરી છે તેમના તત્ત્વજ્ઞાનમાંથી જ બુદ્ધનો આ મધ્યમ માર્ગ નીકળ્યો છે. યજ્ઞયાગને લીધેજ મોક્ષ મળે છે, એવું વૈદિક બ્રાહ્મણો પ્રતિપાદન કરના. યજ્ઞ કરીને માંસાહાર કરવો અને સોમરસનું પાન કરવું એ જ તેમનો પ્રધાન માર્ગ હતો. તે માર્ગથી કંટાળીને જે પરિવ્રાજકો જંગલમાં જઈને વસતા તેઓ દેહહનમાં જ મર્વસ્વ છે એમ માનતા. આવા પરિવ્રાજકોમાંથી જ ઉપરના ૭ એ પંથો નીકળ્યા હોવા છતાં ઉચ્છેદવાદી અજિત કેસકંબલી નપથ્યોમાં ખીલકુલ માનતો નહિ. યજ્ઞોમાં પશુહિંસા કરવામાં ચોકખી મૂર્ખાઈ છે છતાં શરીર પુષ્ટ

* ૩૫, વેદના, સંજ્ઞા, સંસ્કાર અને વિજ્ઞાન આ પાંચ બાબતોને પચસ્કંધ કહે છે. આ પાંચ સ્કંધ વાસનાયુક્ત હોય તો તેને ઉપાદાનસ્કંધ કહે છે. વધારે માહિતી માટે 'બુદ્ધ, ધર્મ અને સધ' ખરિશિષ્ટ ખીણું ભુઓ.

કરવા માટે મઘમાંસ વગેરેનું સેવન કરવામાં જગત્ત વાંધા નથી એવું તેનું માનવું હોવું જોઈએ. જુદા લગવાને વૈદિક બ્રાહ્મણોને કેસ-કંબલો જેવા દેહાત્મવાદી તત્ત્વજ્ઞોનો પહેલા અંતમાં સમાવેશ કયો છે. યતયાગધી કે યજ્ઞયાગ વગર, મોજમજની વસ્તુઓમાં સુખ માનવું એ માર્ગ (અંત) હીન અને ગ્રામ્ય છે. તે જ મુજબ નિર્ગ્રાંથોનો અને મદ્યપિત્ર ગોસાલ વગેરેનો તપશ્વર્થોનો માર્ગ જો કે, હીન અને ગ્રામ્ય નથી હતાં, તે દુઃખકારક અને અનર્થાવહ છે. એટલે તેનાથી કાંઈને કંઈ લાભ થતો નથી. અર્થાત્ આ જન્મે અંતે ત્યાગ્ય છે.

૬૬. આચરણમાં જેમ મધ્યમ માર્ગ જન્મે અંતની (માર્ગની) વચ્ચેથી જાય છે, તેવી જ રીતે તત્ત્વજ્ઞાનમાં ચાર આર્થસત્યોની વિચારમગ્ણી એ અંતોની વચ્ચેથી જનારી છે. એક બાજુએ દેહ જ આત્મા છે એમ માનીને તેની પુષ્ટિ કરવાને જ શ્રેયસ્કર માનનાર તત્ત્વજ્ઞાન, અને બીજી બાજુ, આત્મા અમર છે, તે કથાથી પણ બ્રહ્મ થતો નથી, કે દેહદંડન વગેરેથી તેને મુક્ત કરવો જોઈએ, આ જાતનું તત્ત્વજ્ઞાન, આ જન્મે અંતોની વચ્ચેનો માર્ગ એ ચાર આર્થસત્યો છે. (૧) જગતમાં દુઃખ છે, અને (૨) તે આત્માએ કે બીજા કોઈએ હિપજાવેલું નથી પણ મનુષ્યની તૃષ્ણાથી હિપજ થયું છે. (૩) આ તૃષ્ણાનો સમૂળ ત્યાગ કરવો એ જ મોક્ષ છે. (૪) તે ત્યાગ બીજાઓની સાથે સમતાથી વર્તવામાં જ છે. બીજાઓની સાથે મમત્વથી કેમ વર્તવું એ જ અર્થાત્મિક માર્ગ શીખવે છે, અને આ જ યોગ્ય આર્થસત્ય છે.

૭૦. પાર્શ્વના આનુર્થામમાં અને જુદા અર્થાત્મિક માર્ગમાં થોડા ફર છે. અદિમાના યોગથી માનવજન માથે તાદાત્મ્ય સાધવું એ જન્મેનું ધ્યેય છે, પરંતુ પાર્શ્વના ચારે નિયમો નિરોધાત્મક છે; અને તે પણ તપશ્વર્થમાં ભગ્ના ગએલા છે. જુદા આઠ નિયમ વિધાયક છે, અને તપશ્વર્થથી મુક્ત છે. સમ્યક્ કર્મમાં અદિસાનો

મમાવેશ થઈ જાય છે એટલું જ નહિ, પરંતુ અસ્તેય અને અવ્યભિચારનો પણ સમાવેશ તેમાં થાય છે; અને ફરી હિંમા ન કરવી એટલું જ નહિ, પણ હિંમામાંથી જનતાને મુક્ત કરવાના પ્રયત્નોનો પણ તેમાં સમાવેશ થાય છે. ચોરી ન કરવી એટલું જ નહિ, પણ ખીજીને પણ ચોરીથી નિવૃત્ત કરવાના પ્રયત્નોનો તેમાં સમાવેશ થાય છે. વ્યભિચારથી નિવૃત્ત થવું એટલું જ નહિ પણ તેમાંથી ખીજીને પણ નિવૃત્ત કરવાના પ્રયત્નોનો મમાવેશ તેમાં થાય છે. એ કહેવાની જરૂર નથી કે સમ્યક્ કર્મમાં પાર્શ્વના અહિંસા અને અસ્તેય બંને યામોનો સમાવેશ પણ થઈ જાય છે.

૭૧. જાતે અસત્ય બોલવું નહિ અને ખીજીને પણ તેનાથી નિવૃત્ત કરવા, ચાડી ખાવી નહિ અને ખીજીને પણ તેનાથી નિવૃત્ત કરવા, વૃથા પ્રસાપ કરવો નહિ અને ખીજીને પણ તેનાથી નિવૃત્ત કરવા, આને સમ્યક્ વાચા કહે છે. આ અંગમાં પાર્શ્વની અસત્ય વિરતિનો સમાવેશ થાય છે એ સ્પષ્ટ છે.

૭૨. બાકી ગૃહો ચોથો યામ એ અપરિગ્રહનો. તેનો મમાવેશ સમ્યક્ આજીવનમાં કરવો જોઈએ. પાર્શ્વ અને પાર્શ્વના શિષ્યો એક અથવા ત્રણ વર્ષો સાથે રાખતા. પરંતુ આગળ જતા આ પરિગ્રહનો અર્થ એવો થયો કે, કોઈ પણ વસ્તુ પાસે ગમવું નહિ આ અનુસાર બુદ્ધના સમયના જૈન પંથના પુરસ્કર્તા મહાવીર સ્વામી અને તેના અનુયાયી જૈન સાધુઓ નગ્નાવસ્થામાં રહેતા. પરંતુ બુદ્ધને આ વસ્તુ ગમતી નહિ. મમ્યક્ આજીવનો અર્થ બુદ્ધ ભગવાન એ જાતનો કરતા કે, સાધુએ ત્રણ વીવરો અને લિક્ષાપાત્ર પોતાની પાસે રાખવા અને ગૃહસ્થે પણ બહુ માદાર્થથી રહેવું. આ સિવાય ખીજા કોઈ પણ હિંમાત્મક કે અપાયકારક માર્ગે પોતાની ઉપજીવિકા મેળવવી નહિ, એ બાબતનો મમાવેશ પણ મમ્યક્ આજીવનમાં થાય છે.

૭૩. આ રીતે પાર્શ્વનાં ચારે યામનો સમાવેશ અષ્ટાંગિક માર્ગના ત્રણ અંગમાં થાય છે. આડીનાં પાંચે અંગો પણ અદ્વિંસાને પોષક જ છે. તેનો દૃઢમાં વિચાર કરી લઈએ.

૭૪. પ્રથમ અંગ સમ્યક્ દષ્ટિ. આ જમલ કાણે બનામું, તેનો અંત થવાનો છે કે નહિ, પરમાત્મા એક જ છે કે દરેક શરીરમાંનો આત્મા જુદો જુદો છે, વગેરે બાબતોનો વિચાર કરવાથી માનવજાતિને કશો લાભ થવાનો નથી. માનવજાતિ દુઃખમાં પડેલી છે, આ દુઃખનું કારણ માનવી તૃષ્ણા છે. આ તૃષ્ણાનો નિરોધ એ મોક્ષ છે; અને મોક્ષ મેઘવત્સનો ઉપાય અષ્ટાંગિક માર્ગ છે. આ તત્ત્વજ્ઞાનનો અંગીકાર કરવો એ સમ્યક્ દષ્ટિ છે.

૭૫. કામોપમોગના વિચારથી મનુષ્યને બહુ નુકસાન થાય છે. તે જ રીતે બીજાને મારવાથી કે ઉપદ્રવ થાય એવી ચળવળો કરવાથી મનુષ્યને બહુ નુકસાન થાય છે. આથી આવા વિચારો મનમાં આવવા ન દેતાં, નિઃશમદત્તિથી, પ્રેમથી અને સૌજન્યથી વર્તવાનો સંકલ્પ કરવો, એને સમ્યક્ સંકલ્પ કહે છે.

૭૬. અપાયકારક વિચારો મનમાં ન આવ્યા હોય તો તે મનમાં આવવા ન દેવા, અને જે આવ્યા હોય તે તત્કાળ દૂર કરવા; તથા જે ઉપાયકારક વિચારો મનમાં ન આવ્યા હોય તેને મનમાં લાવવા, અને જે આવ્યા હોય તેનું પોષણ કરીને તેની પૂર્ણતા કરવી, એને સમ્યક્ વ્યાયામ કહે છે.

૭૭. શરીર, વેદના, મન અને વિચારનું યથોચિત અવલોકન કરવું, એને સમ્યક્ સ્મૃતિ કહે છે; અને ચાર ધ્યાનનો અભ્યાસ કરવાને સમ્યક્ સમાધિ કહે છે.

૭૮. પાર્શ્વના ચાર યામમાં અષ્ટાંગિક માર્ગનાં આ પાંચ અંગોનો સમાવેશ થતો નથી. દિસા કરવી નહિ, અસલ બોલવું નહિ, ચોરી કરવી

નહિ, અને પરિમલ રાખવો નહિ; આ ચાર પ્રતો પાર્શ્વના શિષ્યો સ્વીકારતા અને બાકીનો સમય દેહદમનમાં ગાળતા. બુદ્ધને આ ગમતું નહિ. શરીર અને વાચાનું સંયમન કર્યા પછી બાકી વધેલો સમય સમ્યક્ દંષ્ટિ, સમ્યક્ સંકલ્પ, સમ્યક્ વ્યાયામ, સમ્યક્ સ્મૃતિ અને સમ્યક્ સમાધિના અભ્યાસમાં ગાળવો જોઈએ; તેનાથી કાયા અને વાચાનું સંયમન થાય છે અને માનસિક સુખની અભિવૃદ્ધિ થાય છે એમ બુદ્ધનું કહેવું હતું. આ જ કારણથી દેહદમનનો નિષેધ કરીને અષ્ટાંગિક માર્ગનો તેણે પ્રચાર કર્યો:

૭૬. અગાઉ ગણાવેલા છ એ મોટા સંઘનાયકોમાં* બુદ્ધ જુવાન હતો. યશ્વ્યાતમાં તેની પાસે મોટો સંઘ નહોતો એ પણ ઉપર આપેલી ભરંડુ કાલામની હકીકત ઉપરથી જણાય છે. છતાં બુદ્ધના આ મધ્યમ માર્ગનો પ્રભાવ લોકો ઉપર એકદમ પડ્યો. બીજા બધા મંધો બૌદ્ધ સંઘથી પાછળ પડી ગયા, એમાં આશ્ચર્ય નથી, કારણ કે પ્રચલિત તત્ત્વજ્ઞાન કરતાં આ તત્ત્વજ્ઞાન લોકોને વધારે ગમ્યું.

૮૦. બુદ્ધના સમય પહેલાં યજ્ઞયાગનું જોર ધણું જામી પડ્યું હતું, અને લોકોને તેનો તિરસ્કાર હતો. પરંતુ રાજાઓ અને પૈસાદાર લોકો જબરદસ્તીથી ખેતીનાં ઢોર ખેડૂતો પાસેથી લાવતા અને મોટા મોટા યજ્ઞોમાં તેનો વધ કરતા. આ કૃત્ય લોકોને કેટલું નાપસંદ હતું એ દર્શાવવા અહીં એક નાના સુતનો હિતારો આપવો જરૂરી છે.

૮૧. " બુદ્ધ ભગવાન શ્રાવસ્તીમાં રહેતા હતા. તે વખતે પસેનદિ કોસલ રાજાના મહાપત્રની યજ્ઞ્યાત ચૂર્ચ ચૂકી હતી. પાંચસો બળદ, પાંચસો વાછડા, પાંચસો વાછડીઓ, પાંચસો બકરા, અને પાંચસો ઘેટાં યજ્ઞ માટે ચૂપની સાથે બાંધેલાં હતાં. રાજાના નોકરો, દૂત અને કામગાર લોકો દંડભયથી ભયભીત થઈને અશ્રુપાત કરતા રડતાં રડતાં યજ્ઞનાં કામો કરતા હતા. આ વસ્તુસ્થિતિ કેટલાક બિશુઓએ જોઈ અને ભગવાનને જણાવી.

* વિં ૨, ૨૪-૨૬ જુઓ. + વિં ૨, ૪૬-૫૬ જુઓ.

૮૨. “ સાગે જગવાન બોલ્યા, ‘ અશ્વમેધ, પુરુષમેધ, સમ્યક્-પાશ, વાજપેય અને નિર્ગલ આટલા યજ્ઞો ધણા ખરયાળ છે, પણ તે બહુ ફળ આપનારા નથી. બકરાં અને ઘેટાં, ગાયો અને બળદ વગેરે વિધવિધ પ્રાણીઓનો જેમાં વધ કરવામાં આવે છે એવા યજ્ઞોમાં સદ્ગતની મદર્પિઓ જતા નથી. પરંતુ જે યજ્ઞમાં પ્રાણીઓની હિંસા થતી નથી, અને જે મદા લોકોને મમે છે, જેમાં બકરાં, ઘેટાં, ગાયો, બળદ વગેરે પ્રાણીઓનો વધ કરવામાં આવતો નથી, એવા યજ્ઞોમાં સદ્ગતની મદર્પિઓ ગમશે છે. માટે સુત પુરવે આવો યજ્ઞ કરવો. ”*

૮૩. આવી જાતનાં મોટા યજ્ઞો લોકોને કેટલા અપ્રિય થવા લાગ્યા હતા તેનાં હિંદાહરણો બીજા વાડુમંથમાં ધણું મળે છે. આવા યજ્ઞોથી કંટાળીને જે તપસ્વી લોકો જંગલમાં જતા, તેને કદી ગામમાં આવતા, તોપણ લોકોને ઉપદેશ આપવાની તરખડમાં પડતા નહિ. આવો પ્રયત્ન પ્રથમ પાર્શ્વે કર્યો હોવો જોઈએ. યજ્ઞયાગ એ ધર્મ નથી, પણ ચાર યામ એ જ ખરો ધર્મ છે, એવું તેણે લોકોને સમજાવ્યું. યજ્ઞયાગથી ચાંદેલા મામાન્ય લોકો આ ધર્મ તરફ તત્કાળ વળ્યા છતાં રાગઓ અને શ્રીમંત બ્રાહ્મણો પોતાના સ્વાસ્થ્ય માટે યજ્ઞયાગ કર્યા કરતા હતા. બીજા શ્રમણમંદિરોએ જૂદા જૂદા માર્ગો આ યજ્ઞયાગના ધર્મ ઉપર હક્કાઓ કર્યા. છતાં મૌર્યકાલ સુધી કોઈને કોઈ સ્વરૂપે આ યજ્ઞયાગ અસ્તિત્વમાં હતા જ.

અરોક અને શ્રમણસંસ્કૃતિ

૮૪. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય જૈન દેવો એમ જૈનો કહે છે; કદાચ એમ હોય પણ ખરું. પરંતુ ચંદ્રગુપ્તે યજ્ઞો બંધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી. તેણે પોતે યજ્ઞો કર્યા નથી અને આ કાર્યમાં બ્રાહ્મણોને ઉત્તેજન પણ આપ્યું નથી. આ જ કારણથી બ્રાહ્મણ ગ્રંથકરોએ તેને કદાચ

ચદ્રવંશી ઠરાવ્યો હોય. તેનો પુત્ર બિદુસાર કયા પંથનો હતો, એ બાણુવું મુશ્કેલ છે. તે ગમે તે પંથનો હોય, પણ તેણે પોતાના રાજ્યની બચત કરવા મિત્રાચ બીજી બામત ઉપર ઝાઝું 'ધ્યાન આપ્યું હોય એમ લાગતું નથી તેનો પુત્ર અશોક શ્રમણસંપ્રદાયનો પૂર્ણ પુરસ્કર્તા થયો.

૮૫. ગાંધારિણેય ચયા પત્ની આકમા કે નરમા વર્ષે તેણે કલિંગ દેશ ઉપર આક્રમણ કરી. ત્યાં એક લાખ સૈન્ય મળ્યા; અને દોઢ લાખને પકડીને કેદ કરવામાં આવ્યા. આથી કલિંગ દેશમાં બહુ હાહાકાર થઈ ગયો અને અશોકના મન ઉપર તેની ભારે અસર થઈ. તે જેટલો હિંસક હતો તેટલો જ અહિંસક બન્યો. તે વખતે જે શ્રમણપથો હતા તેમાં તેને બૌદ્ધ પથ વધારે ગમ્યો, અને તે પૂરેપૂરો બુદ્ધનો ભક્ત બન્યો. બુદ્ધધર્મના પ્રચાર માટે તેણે કરેલો પ્રયત્ન પ્રસિદ્ધ છે પરંતુ તે કોઈ રીતે સામ્રાજ્યિન નહોતો. બૌદ્ધ સમ્રાજ્યને તેણે જો કે બધા દરતા વધારે મદદ કરી હતા બીજા શ્રમણસમ્રાજ્યો બરાબર ચાલે એ માટે તે કાળજી લેતો. "એટલું જ નહિ પણ આ બધા શ્રમણસમ્રાજ્યો અદર અગર કલહ પેદા કરીને કાળનો અપભ્રંશ ન કરે તે માટે તેણે જાનો શકે તેટલો બંદોબસ્ત કર્યો.

૮૬. સાતમા શિલાલેખમાં તે લખે છે, "બધી જગાએ બધા પાપક (શ્રમણસમ્રાજ્યો) અને રહે કાગલ કે, તેઓ સયમ અને ભાવશુદ્ધિ ઈચ્છે છે...વિપુલ દાનધર્મ કર્યા છતાં પણ જે માણસમાં સયમ, ભાવશુદ્ધિ, દૃઢતા અને દબલકિત ન આવે, તે ખરેખર નીચ છે."

૮૭ અશોકનો આ ઉપદેશ ગૃહસ્થો માટે છે. જે ગૃહસ્થો પોતાના સમ્રાજ્યને પુષ્કળ દાન આપતા, પરંતુ બીજાના સમ્રાજ્યની નિંદા કરતા કે તેને ઉનારી પાડવાનો પ્રયત્ન કરતા, તેમને અશોક

કહે છે કે, “ જધા શ્રમણસંપ્રદાયો મંયમ અને અંત કરણની શુદ્ધિ ધ્વંસ છે. એટલે તમે જુએ તેટલું દાન કરો, પણ જો વાચાનો સંયમ ખતાવો નહિ, તમારું અંત કંચુ જો શુદ્ધ થાય નહિ, આવા લોકો પ્રત્યે તમારામાં કૃતરાગ અને દંડભક્તિ ઉપજે નહિ, તો તમને નીચ જ કહેવા જોઈએ. ”

૮૮. વળી બારમા શિલાશ્રેષ્ઠમા અશોક કહે છે, “ દેવોનો પ્રિય પ્રિયદર્શી ગાળ જધા પ્રકારના શ્રમણોની (પાષંડોની), પરિમાળકાંતી અને ગૃહધોની દાનધર્મથી અને બીજા અનેક પ્રકારે પૂજા કરે છે પરંતુ દેવોનો પ્રિય, જેટલું મહત્ત્વ જધા પાષંડોની સારવૃદ્ધિને આપે છે, તેટલું મહત્ત્વ દાન અને પૂજાને આપતો નથી. સારવૃદ્ધિના પ્રકાર અનેક છે. તેનું મૂળ વાચાશુભિ છે. દાખલા તરીકે, આત્મ-પાષંડોની ખોટી સ્તુતિ ન થાય, કે પરપાષંડનિંદા ન થાય. જો થોડું થાયું એવું બને તો તેને ઝાણું મહત્ત્વ આપવું નહિ અનેક પ્રકારે બીજાના પાષંડને માન આપવું યોગ્ય છે. આમ કરવાથી (તે) આત્મપાષંડની જરૂર અભિવૃદ્ધિ કરે છે અને બીજાના પાષંડ ઉપર પણ ઉપકાર કરે છે...એક બીજાનો ધર્મ એક બીજાએ સાબળવો અને એકબીજાની શુભૂષા કરવી, એ માટે સંપૂર્ણ ઉત્તમ છે. જધા પાષંડ બહુશ્રુત અને કલ્યાણાગમ થાય એવી જ દેવોના પ્રિયની ધ્વંસ...આ માટે ધર્મમહામાત્રોની (અને બીજાની) ચોજના કરવામાં આવી છે...”

૮૯. આ શિલાશ્રેષ્ઠ ઉપરથી એમ જણાય છે કે, જેટલા અહિ સાતમક પથો હતા તેમના પ્રત્યે અશોક સમાનતાથી વર્તતો, એટલું જ નહિ, પણ તેમનામાં કસદ ઉત્પન્ન થવા ન દેતાં તેમનામાં સપ વધે, અને તે પથો લોકોને સયમનો અને આત્મશુદ્ધિનો માર્ગ ખતાવે, એટલા માટે તેણે પુષ્કળ પ્રયત્નો કર્યા. વૈદિક સંસ્કૃતિનો

પાયો યજુષાગ ઉપર હતો. તેનો પહેલા જ સિદ્ધાન્તેષમાં અશોકે નિર્દેશ કર્યો છે,* અને સામાન્ય લોકોને તેણે જે ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો છે તેમાં અહિંસાને અગ્રસ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. એટલે અરોકના સામાન્ય-માં જ નહિ, પણ આસપાસનાં રાજ્યોમાં પણ શ્રમણસંસ્કૃતિનો-તેમાં પણ ખાસ ફેરીને બૌદ્ધ ધર્મનો-પ્રસાર ખૂબ જોમથી થયો, એમાં નવાઈ નથી.

શ્રમણસંસ્કૃતિના ગુણદોષો

૯૦. સર્વસ્વનો ત્યાગ કરીને, કેવળ મનુષ્ય ઉપર જ નહિ પણ બીજા પ્રાણીઓ ઉપર પણ દયા કરવાનું લોકોને શીખવવું એ જેવું તેવું કામ નથી. આ કાર્યમાં વૈદિક બ્રાહ્મણોએ પુષ્કળ વિરોધ કર્યો. તેના દાખલા ત્રિપિટક વાદ્યમયમાં ધણી જોવામાં આવે છે. પરંતુ આવા વિરોધોને ન ગણકારતાં શ્રમણસંપ્રદાયોએ, અને તેમાં પણ ખાસ કરીને બૌદ્ધો તથા જૈનોએ દયાધર્મનો ફેલાવ કરવા માટે અત્યંત પ્રયત્નો કર્યા. અશોક જેવા રાજાની મદદ મળવાથી તે હિંદુસ્તાન દેશની બહાર પણ બૌદ્ધ ધર્મ ફેલાયો. અશોકથી શિક્ષાદિત્ય સુધીના સમયમાં બૌદ્ધ ધર્મ પૂર્વ તરફ સતત ફેલાતો જતો હતો. જે હિંદી શ્રમણોએ આ ધર્મના પ્રસારમાં મદદ કરી તેમનાં ઉજવણ ચરિત્રો હજી પણ સિંધોન, બ્રહ્મદેશ, સયામ, ચીન, જાપાન વગેરે દેશોના લોકો ગાય છે.

૯૧. આજે હિંદુસ્તાનમાં બૌદ્ધ ધર્મ રહ્યો નથી; અને જૈનધર્મ થોડા પ્રમાણમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. છતાં આ ધર્મની જાપ લોકો ઉપર જખરી બેસી ગઈ છે. બ્રાહ્મણોએ ધણી મહેનત કરી, છતાં યજુષાગનું પુનરુજ્જીવન ન થયું. અશોક પછી પુષ્પમિત્રે, અને તે પછી ઇસવી સનના ચોથા સદ્કામાં સમુદ્રગુપ્તે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો. પરંતુ આ યજ્ઞની પદ્ધતિ ફરીવાર લોકોમાં ફેલાવાનું અશક્ય બન્યું.

* ઇષ ન કિંચિ જીવં આરમિત્વ પશુહિત્ય ।

૯૨. સર્વસામાન્ય લોકોમાં આજે જે સદાચાર જોવામાં આવે છે તેના મૂળ, પશુ આ શ્રમણોએ જ નાખ્યા. બ્રાહ્મણોને ધર્મો યથાયાગ કંવાનો, અને રાજાઓ પાસેથી તથા બીજા ઉચ્ચ જાતિના શ્રીમંતો પાસેથી દક્ષિણ મેળવવાનો હતો. શરૂને તો સ્મશાનની જેમ ત્યાજ્ય ગણવાનો ! તેમનો બ્રાહ્મણો શું કરવા આવ પૂછે ? પરંતુ શ્રમણોમાં આ જિતનો બેદલાવ નહોતો. તેમને મન શુ શરૂ કે શુ ઉચ્ચ જાતિ, બધા જ મરખા હતા કિંમતુના બધા લોકોમાં મમતા સ્થાપવાનો તેમનો પ્રયત્ન હતો.

૯૩. બુદ્ધ ઉપરનો બ્રાહ્મણોનો મોટામા મોટો આક્ષેપ એ હતો કે, ‘આરે વર્ણો મોક્ષ મેળવી શકે છે, એવું બુદ્ધ પ્રતિપાદન કરે છે.’* પરંતુ આવા આક્ષેપોને ન ગણકારતા બુદ્ધે તથા તેના શિષ્યોએ હિન્દુસ્તાનમાં અને હિન્દુસ્તાન બહાર બધી જાતિઓમાં સદાચાર પ્રેસાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો તેની અસર આજે પણ હિંદુ સમાજ ઉપર થએલી જોવામાં આવે છે.

૯૪. યદ્ય કદાચ મારે એક મેટી બચ્ચ મહત્ત્વ ઉભો કરવો પડતો અને તેમાં હજારો મુખો બોલવા પડતા. આ મહત્ત્વે સચચાર-વામાં આવતા હશે. પરંતુ તેમની આવરદા યદ્ય પૂરે થતાં સુધીની જ અર્થોત્તુ યાજ્ઞક બ્રાહ્મણો મારફત ક્યાકોસમ્યની ઉત્પત્તિ થવી શક્ય નહોતી. આ કાર્ય શ્રમણસંસ્કૃતિએ કર્યું યથાયાગ પ્રત્યેનો લોકોનો અનાદાર વધનો જવાબી તેમની પ્રગતિ સ્વરૂપો અને વિદારો બાધવા તરફ વળી. આજે પ્રાચીન ક્યાકોસમ્યના જે સ્થાનો હિન્દુસ્તાનમાં છે, તેમાં અગોક્ષના સિવામ્તભો, કાર્લા વગેરેની મુદ્રાઓ અને સાચી વગેરેના સ્તૂપોને અમરચાન આપવામાં આવે છે. બોદ્ધોને

* ‘સમણો મોતમો વાનુર્ણિ મુદ્ધિ વગાપેતિ.’ મન્નિરમ્મનિ ૩ મ.
ખજાસહ, અરસવાવનમુલ.

પગલે જોતોએ પણ કલાકૌશલ્યની ધણી ઉત્પત્તિ કરી અને પૌરાણિક ક્ષાલમાં શૈવ અને વૈષ્ણવોએ પણ તેમનું અનુકરણ કર્યું.

वाहु सच्चं च सिष्णं च विनयो च सुसिद्धितो ।
सुभासिता च या वाचा एतं मंगलमुत्तमम् ॥

(બહુશ્રુતપણું, શિષ્યપટ્ટણા, સારા વર્તનનો અભ્યાસ અને સમયોચિત ભાષણ, આ ઉત્તમ મંગલો છે.) મંગલસુતની આ ગાથા ઉપરથી બૌદ્ધોએ કલાકૌશલ્યને કેમ ઉત્તેજન આપ્યું એ સમજાશે.

૯૫. શ્રમણસંસ્કૃતિમાં દોષો પેસવાનું મુખ્ય કારણ તેને રાજાશ્રય મળ્યો એ ગણવું જોઈએ. બુદ્ધ પોતાની નાની એવી જગીર છોડીને સંન્યાસ લીધો અને પોસતાળીશ વરસ સુધી ધર્મપ્રમારનું કાર્ય કર્યું. પણ આ સમય દરમ્યાન તેનો અને મહાગત્તઓનો સંબંધ ભાગ્યે જ આવતો. બિંબિસાર રાજાએ બુદ્ધનું બહુ સન્માન કરીને તેને વેણુવન દાન કર્યું, વગેરે જે હકીકતો વિનય-મહાવગ્ગમાં આવે છે તે તદ્દન કલ્પિત હોવી જોઈએ. કારણ કે, સુતપિટકમાં આ હકીકતોને ટેકા મળતો નથી. બિંબિસાર રાજા ઉદાર હતો, અને તે બધા પંથોના શ્રમણો પ્રત્યે સમતાથી વર્તતો. એટલે તેણે બુદ્ધને અને તેના સંધને પોતાના વેણુવનમાં રહેવાની રાજ આપી હોય, તો તેમાં કંઈ ખાસ વિશેષતા નથી.

૯૬. શ્રાવસ્તીનો અનાયપિંડિકનો આરામ એ બુદ્ધનો મુખ્ય વિહાર હતો, પણ તે રાજાએ બંધાવ્યો નહોતો. અનાયપિંડિક કે સુદત નામના પ્રસિદ્ધ વેપારીએ તે બંધાવ્યો હતો. શ્રાવસ્તીમાં જ વિશાખા નામની એક પૈસાદાર સ્ત્રીએ બૌદ્ધસંધને માટે એક પ્રાસાદ બંધાવ્યો હતો. વિશાખાને મિત્તરમાતાના નામથી ઝોળખતા અને તેથી જ એ પ્રાસાદને મિત્તરમાતાના પ્રાસાદ તરીકે ઝોળખવામાં

આવતો હતો. જુદે પોતાના આયુષ્યના ધણા આતુર્ભાસ આ બે જગ્યાએ ગાળ્યા છે. રાજ્ય પસેનદિ કોઈ કોઈ વાર જુદને મળવાં માટે અનાયપિંડિકના આરામમાં આવતો. પરંતુ અગાઉ આપેલા તેનો યતના વર્ણન ઉપરથી તેના ઉપર બૌદ્ધ ધર્મનો ઝાઝો પ્રભાવ પડ્યો નહિ હોય એમ સ્પષ્ટ થાય છે.*

૬૭. ખીછ જગ્યાએ આવેલા જુદના વિહારમાં કપિલવસ્તુમાં શાક્ય લોકોએ બંધાવેલ નિર્ગોધારામ એક હતો. શાક્ય રાજ્યો જુદની રાતિમાંનાં જ હતા. જુદની ઉત્તરાવસ્થામાં તેમણે આ વિહાર બંધાવ્યો હતો. કૌશામ્બીમાં ધોષિન ત્રેહીએ પણ જુદ માટે એક વિહાર બંધાવ્યો હતો. આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, જુદની હયાતીમાં કોઈ પણ મહારાજાએ જુદ માટે વિહાર બંધાવ્યો નથી. તેનો ધર્મ રાજ્યો માટે નહોતો, પણ સામાન્ય જનતા માટે હતો; અને મધ્યમ વર્ગના કેટલાક ઉદાર લોકો તેના રહેવાની વ્યવસ્થા કરતા.

૬૮. પરંતુ અશોક પછી આ સ્થિતિ બદલાઈ. બૌદ્ધ ધર્મ રાજાશ્રિત થયો. રાજાશ્રય મેળવવાનો પ્રયત્ન પ્રથમ બૌદ્ધોએ કર્યો કે જૈનોએ કર્યો એ કહેવું મુશ્કેલ છે. ચંદ્રગુપ્ત જૈન દનો એ વાત જો માત્રી માનીએ તો રાજાશ્રય મેળવવાનો પ્રયત્ન પ્રથમ જૈનોએ કર્યો એમ ગણવું જોઈએ. પણ આ પ્રત્યક્ષ મહત્ત્વનો નથી. એટલી વાત માત્રી કે, અશોક પછી જૈન અને બૌદ્ધ બન્ને ધર્મોએ રાજાશ્રય મેળવવાના પ્રયામે ક્યાંનું જાણાય છે.

૬૯. અશોકને કોઈ એક બૌદ્ધ સાધુએ જુદોપાસક બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, એ હકીકતનો કોઈ પણ પુરાવો તેના સિદ્ધાન્તખમાં મળતો નથી. પણ આ મુદ્દો જાતે મહત્ત્વનો નથી. તે બૌદ્ધ ધર્મ પછી તેણે અનેક વિદારો બાંધ્યા, અને હજારો બિહુઓ મુખેથી ગદી શકે અને ખર્ચ પી શકે એવી તેણે વ્યવસ્થા કરી એમાં શક નથી. એવી

એક દંતકથા છે કે, અશોકે કુલ ચોરાઓ હમર વિહારે બંધાવ્યા. પણ એમાંથી માર એટલો કાઢી શકાય કે, અશોકે રામનું અનુકરણ કરીને તેની પ્રાંતએ અને આજુબાજુના રામરજવાડાઓએ હમરે વિહારે બંધાવ્યા અને તેમની સંખ્યા એંશી નેવું હમર મુધી પહોંચી.

૧૦૦. અશોકે રામના આ કૃત્યને પરિણામે બૌદ્ધ ભિક્ષુસંઘ પરિગ્રહી બન્યો. ભિક્ષુની પાસે પોતાની સંપત્તિ તરીકે પોતાનાં ત્રણ ચીવરો અને એક ભિક્ષાપાત્ર હતાં. પરંતુ બુદ્ધના સમયથી જ મંધ માટે રહેવાની એકાક જમા રાખવાની પરવાનગી મળી હતી. તે જમાની માલેકો ગૃહસ્થોની હતી, અને તેની મરામત પણ તેઓ જ કરતા. ભિક્ષુસંઘ માત્ર ચાતુર્માસ ત્યાં ગાળતો; બાકીના આઠ મહિના તેઓ પ્રવાસ કરતા અને લોકોને ઉપદેશ કરતા. ને ચાતુર્માસ સિવાયના બીજા દિવસોમાં કોઈ ભિક્ષુસંઘ એક જ જમાએ ધણા મહિના રહે તો લોકો તેની ટીકા કરતા.* પરંતુ અશોકના સમયથી આ રિયત બદલાઈ. મોટા વિહારો બંધાયા અને તેમાં ભિક્ષુઓ કાયમ માટે સ્થિર થઈ રહેવા લાગ્યા.

૧૦૧. અસન્તં ભાવનં રુચ્છંય પુરેક્ષારજ્ઞ મિલ્લુસુ ।
 આવાસેસુ ચ રુસ્સરિયં પૂજા પરકુલેસુ ચ ॥
 મમેષ કંતં મઞ્જન્તુ નિહી પન્વજિતા ઉમો ।
 મમેવાતિવસા અસ્સુ કિચ્ચાકિચ્ચેસુ કિસ્મિચ્ચિ ॥
 રૂતિ યાલસ્સ સંકપ્પો રુચ્છા માનો ચ ઘડ્ઢતિ ।
 અઞ્જા હિ લાભૂપનિસા અઞ્જા નિવ્વાનગામિની ॥
 પવમેતં અમિઞ્જાય મિલ્લુ બુદ્ધસ્સ સાવકો ।
 સકારં નામિનન્દેય્ય વિવેક મનુષ્યહયે ॥

* તેન શો પન સમયેન મગવા તત્તેવ રાજગહે વસ વસિ, તત્ત્ય હેમન્તે, તત્ત્ય ગિમ્હ । મનુસ્સા ઉજ્જાયન્તિ...ન રમેસ દિસા પક્કાયન્તીતિ ।
 વિનયપિટક, મહાવગ્ગ, મહાકપ્પ-૫૬

(ન હોય એવી ધ્યાનમમાધિની ભારના અને આધ્ય શર્ષ છે એવું બનાવવાની, લિખુઓનું નેતૃત્વ મેળવવાની, વિદ્યાર્થમાં અધિકાર મેળવવાની અને ગૃહસ્થોમાં માન મેળવવાની ઈચ્છા, અને ગૃહસ્થ અને લિખુ મારા જ કહેવા પ્રમાણે કરે. અને તે કૃત્યાકૃત્યમાં તેઓ મારે જ વશ હોવા લેખએ, એવો મૂર્ખ (લિખુ)ને સંકલ્પ. આથી ઈચ્છા અને માન વધનાં જાય છે. પરંતુ લાભનો માર્ગ જૂઠો છે અને નિર્વાણનો માર્ગ જૂઠો છે, એમ શુદ્ધના શ્રાવક લિખુએ સમજીને મતકારનું અભિનન્દન ન કરવું; વિવેકની પ્રદિ કરવી.) ધર્મપદમાં આવતી આ ગાથાઓ આ મમયમા જ રચાઈ હોવી લેખએ. એ તો સ્પષ્ટ છે, કે ભ્રમારે મોટા મોટા વિદ્યાર્થની સ્થાપના થઈ દશે, ત્યારે તેના નેતૃત્વ સંબંધે અંદર અંદર હરિશર્ષ થઈ થઈ દશે બધા પંથોમાં સંપ સ્થાપવાનો અશોકનો પ્રયત્ન તો એક બાલુએ રહ્યો, પણ ખુદ શુદ્ધના સંધર્મા પણ આવી વાસનાને પરિણામે પક્ષો પડવા લાગ્યા અને તકરારો થવા લાગી. સારનાથ પાસેના શિક્ષાલેખ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે, આ તકરારો શાંત કરવા પાછળ અગોકનો ધણો મમય જતો, અને તેને ધણી મહેનત કરવી પડતી.

૧૦૨. વિદ્યાર્થમાં રહેતા લિખુઓનો નિર્વાહ ટ્રેવળ બિક્ષા ઉપર ચાલે એ અશક્ય હતું. આથી તેને માટે આરામિકોની બ્યવસ્થા કરવી પડી. આગમિકે એટલે આરામના (વિદ્યારના) સેવકો. તેમનો જગજો લગભગ આજના મંચુક્ત પ્રાંતના ખેડૂતો જેવો હતો એમ ગણી શકાય. જમીનનું મહેસૂલ તેઓ વિદ્યારમાં ભરતા. ઉપરાંત વારંવાર વિદ્યારની મરામત વગેરે કામકાજ પણ તેમને કરવાનાં હતાં. આ સંબંધનો પ્રથમ ઉલ્લેખ મદાવગ્ગમાં મળે છે.

૧૦૩. “ તે સમયે આયુષ્માન પિલિંદવચ્છ રાજ્યક્રમાં શુકા ખોદાવવાના હેતુથી કુંજરાની નીચે મરામત કરાવતો હતો ત્યારે મગધગામ બિગિસાર તેની પાસે આવ્યો. તેને નમસ્કાર કરીને એક

બાબુએ બેઠો અને બોલ્યો, ‘ભદંત, અહીં શું કરાવો છો?’ પિલિંદવચ્છ બોલ્યો, ‘મહારાજ, ગુફા કરવાની ઈચ્છાથી હું આ ડુંગરાની ડરાડને સમીનમી કરાવું છું.’ રાજા બોલ્યો, ‘તમારે આરામિક ભેઈશો?’ ‘મહારાજ, ભગવાને આરામિક ગમવાની અનુશા આપી નથી.’ ‘ભદંત, ભે એમ હોય,’ તો ભગવાનને પૂછીને પછી મને જણાવજો.’

૧૦૪. ત્યાર પછી પિલિંદવચ્છે ભગવાન પાસે દૂત મોકલીને આરામિક ગમવા માટે રાજા માગી, અને ભગવાને તે રાજા આપી. ત્યાર પછી ફરી એક વાર બિખિસાર રાજા તેની પાસે આવ્યો. તે વખતે આરામિક ગમવા બદલ ભગવાનની અનુશા મળી છે એ તેણે જાણ્યું. તે બોલ્યો, ‘ભદંત, એમ હોય તો, હું તમને એક આરામિક આપું છું.’

૧૦૫. “બિખિસાર રાજા કર્તવ્યમાં ગુચાર્ઈ ગએલો હોવાથી આ બાબત મૂલી ગયો. પણ થોડા સમય પછી તેને તેનું સ્મરણ થયું, અને તેણે પોતાના મહાઅમાત્યને પૂછ્યું, ‘પિલિંદવચ્છને આરામિક આપ્યો?’ ‘નથી આપ્યો’ એવો જવાબ મળ્યા પછી તે બોલ્યો, ‘આરામિક આપવાનું વચન આપ્યાને આજે કેટલા દિવસો થયા?’ મહાઅમાત્યે દિવસો ગણીને ‘પાંચસો દિવસો થયા,’ એમ રાજાને કહ્યું. આથી રાજાએ પિલિંદવચ્છને પાંચસો આરામિક આપવાની આજ્ઞા કરી. આ પાંચસો આરામિકનું એક ગામ વચ્ચું. તેને ‘આરામિક મામક’ કે ‘પિલિંદવચ્છમામક’ કહેતા.”*

૧૦૬. આ બનાવ જુદાના સમયમાં બનેલો ન હોય. આ વાર્તા અશોક પછી રચાઈ છે એમાં શક નથી. આવી જ જાતની બીજી એક વાર્તા જુએનડસંગના પ્રવાસજ્ઞતાંતમાં મળે છે. તેનો સાર અહીં આપવો યોગ્ય છે.

૧૦૭. “કાસ્મીર રાજ્યનો પરિધ સાત હજાર હી છે; અને તે ચારે બાજુએ કુંગરોથી ઘેરાયેલું છે...બુદ્ધના પરિનિર્વાણ પછી આનંદનો શિષ્ય અરહન્ત માધ્યાનિક આ દેશમાં આવ્યો. તે સમયે આ દેશ એક મોટા તળાવ જેવો હતો; અને અહીં એક મોટા નાગ રહેતો હતો. માધ્યાનિક અરહન્તે પોતાના ઋદ્ધિજન્યથી એ નાગને વશ કર્યો અને તેની પાસે આ તળાવનું પાણી રોપી લેવરાવ્યું. આથી આ પ્રદેશ વસ્તી કરવા જેવો બન્યો. પરંતુ નાગને રહેવા માટે જગા નહોતી. આથી આ પ્રદેશની વાયબ દિશાએ આવેલ એક નાના તળાવમાં તેને રહેવા માટે અરહન્તે જગા આપી. તે પછી તે નાગ બોલ્યો, ‘આ પ્રદેશ હું આપને દાન કરું છું.’ માધ્યાનિક બોલ્યો, ‘હું થોડા વખતમાં જ નિર્વાણ પામીશ. આથી તારું દાન સ્વીકારીને હું શું કરું?’ નાગ બોલ્યો, ‘આ જો શક્ય નથી, તો પછી જ્યાં સંધી બુદ્ધ ધર્મનું અસ્તિત્વ હોય ત્યાં સુધી મારા આ દાનનો પાંચસો અરહન્તોને સ્વીકાર કરવા દે.’”

૧૦૮. “તેની વિનંતિને અનુમરીને માધ્યાનિક અરહન્તે તે પ્રદેશમાં પાંચમે સંધરામ (વિહાર) બંધાવ્યા; અને આસપાસના પ્રદેશમાંથી ગરીબ લોકોને વેચાતા લઈને તેમને આ સંધારામોના આરામિક બનાવ્યા. માધ્યાનિકના મૃત્યુ પછી આ આરામિકો આસપાસના પ્રદેશોના રાગ્ય બન્યા. પરંતુ આજુબાજુના લોકો તેમને હવડા ગણતા અને ‘કીન’ (વેચાતા લીધેલા) કહેતા.

૧૦૯. “બુદ્ધના પરિનિર્વાણ પછી એ વગસે અસોક રાજાએ આપું જગત ઈસુ; અને તેનું માન દૂર દૂરના પ્રદેશમાં પણ વધ્યું.

* ચિની શબ્દ ‘કિ-ચિ-તો’ છે તેનો સરસ્વત શબ્દ ક્રીત હોવો જોઈએ. પરંતુ બાબતરકાર Samguel Beal ત્રિતીય શબ્દ આપે છે. કિશત નામના જે લોકો જતા, તથા જેનો મહાભારતમાં અનેક જગ્યાએ ઉલ્લેખ મળે છે, તે તો આ કીત લોકો નહિ હોય ?

ત્રિરત્નોને+ તે બહુ માન આપતો, અને સર્વ ગ્રાણીઓ પ્રત્યે પ્રેમ રાખતો. તે વખતે એક હજાર લિખુઓમા તકરાગ થઈ તેમાના પાચસો લિખુ અરહન્ત હતા અને પાચસો દાલિક હતા તેમાના મારા કાણુ અને અગળ કાણુ, તેની અશોકને ખમર ન હોવાથી તે બધાને એક સાથે જલસાસત્રાધિ આપવાના ઉદ્દેશથી તેમને ગગાના કિનારે ભેગા કર્યા. આ વાતની જ્યારે અરહન્તોને ખબર પડી ત્યારે તેઓ એકદમ આકાશમાર્ગે આ પ્રદેશમા (કાશ્મીરમા) આ-યા તેમનુ આ ત્રહ્મિજન જોઈને અશોકે તેમને સ્વદેશ પાછા ફરવા વિનંતિ કરી, પણ તેઓ ગયા નહિ આથી અશોકે આ પ્રદેશમા પાચસો મધારામ બધાબ્યા, અને આ દેશ સધને દાન કર્યો

૧૧૦. “ જુદાના પરિનિર્વાણ પછી ચારસોમે વરમે કનિષ્ક ગાદીએ બેઠો. તેણે પોતાની કારકીર્દિમા આ પ્રદેશમા લિખુઓની એક મોટી મલા ભરી, અને ત્રિપિટકનુ શુદ્ધીકરણ કરા યુ આ સંસ્કરણ તેણે તાત્રપટો ઉપર ફાતરાવીને એક મોટી પત્થરની પેટીમા ભરીને જમીનમા દાટ્યું અને તેના ઉપર એક સ્તૂપ બધાવ્યો. આ દેશમાથી પાછા ફરતા ધુટણમડીએ પકીને તેણે ફરીવાગ આ દેશ સધને દાન કર્યો કનિષ્કના મરણ પછી કીત લોકોએ ગંભીરવસ્થા પોતાના હાથમા લીધી, લિખુઓને આ પ્રદેશમાથી હાકી દાઢ્યા, અને જુદા ધર્મનો વિશ્વસ કર્યો.

૧૧૧ “ તુખાગ દેશમા હિમતવમા રહેનારો રાજા શાક્યવંશીય હતો તે જુદાના પરિનિર્વાણ પછી છસો વરસે ગાદીએ આ-યો. કીતોએ જુદા ધર્મનો વિશ્વસ કર્યો છે એ હકીકત જ્યારે તેણે જાણી ત્યારે, પોતાના રાજ્યના અત્યંત શૂચીર એવા ત્રણ હજાર યોદ્ધાઓ તેણે એકઠા કર્યા, અને તેમણે વણજારાના વેશમા કાશ્મીરમા પ્રવેશ કર્યો આ વણજારાઓ પાસે જુદા જુદા પ્રકારનો માલ તે

હતો જ, પણ તેની નીચે તેમણે પોતાના ચાંચાઓ છૂપાવી રાખ્યા હતા. કાશ્મીરના રાજાએ તેમનો આદર સત્કાર કર્યો તુષારનો રાજ વણગમના વેશમાં પાચસો ચોદાઓ અને રાજાને ભેટ આપવાની ઉત્તમોત્તમ વસ્તુઓ લઈને કાશ્મીરના રાજાની મુલાકાતે ગયો. ત્ય. એકાએક તેમણે પોતાની પાંચડી ફગાવી દઈને કીતોના રાજા ઉપર હુમલો કર્યો, અને નેને મારી નાખ્યા. તેના ગમાત્યોને પણ ઘાટી મૂક્યા, પણ લોકોને બીનકુલ ત્રાસ આપ્યો નહિ. ભિક્ષુઓને ફરીવાર બોનારીને તેમને મારે તેણે એક સધાગમ બધાઓ, અને ત્યાં તેમને રાખ્યા પશ્ચિમના ઘાટોમાં ચર્ધને તે પાછો ગયો. જતી વખતે તેણે પૂર્વ તરફ સાદાગ દડવત્ પ્રજ્ઞામ કરીને આ દેસ ભિક્ષુમધને દાન કર્યો.

૧૧૨. “ આ રીતે અનેક વાર કીતોએ ભિક્ષુસંઘની વિરુદ્ધ નડ કર્યું, અને તેથી તેઓ ઉત્તરોત્તર બુદ્ધધર્મનો દ્વેષ કરતા આ વા છે. પ્રેરવાક વસ્ત્રો પછી ફરી તેમણે ગત્ય પચાવી પાડ્યું આથી દાનમાં આ દેસમાં બુદ્ધ ધર્મનો ઝાઝો પ્રચાર નથી મિથ્યાદષ્ટિ લોભના મદીર તરફ અહીં બહુ આદર બતાવવામાં આવે છે ”*

૧૧૩ આ દતકયામાં અરોહ તથા કનિષ્ઠના જે મગરો આપવામાં આવ્યા છે તે બગાચ નથી મહારથ મુજબ અરોહને ગત્યભિષેક બુદ્ધના પગિર્વાણ પછી ૨૧૮ વર્ષે થયો, અને પાશ્વત્ર ત્રયમરોના મત પ્રમાણે ૨૧૪ વર્ષ પછી થયો. ગમે તે મતને માનીએ તોપણ તે બુદ્ધના મૃત્યુ પછી ૧૦૦ વર્ષે આવતો નથી કનિષ્ઠનો મમય બુદ્ધ પછી સાતમાં સૈમમાં ફરે છે એટલે દુષ્યેનત્સંગના વિધાનોમાં જૂન ચર્ધ છે એમાં શંકા નથી. બીજી, માખ્યાનિ-ગચ્ચવિર આનદનો સિધ્ધ નહેનો પણ અરોહનો સમકાલીન હોના મોક્ષવિપુલ નિરમે તેને અરોહની મગમોદિમાં દારમોર અને ગદ્યા

દેશમાં મોકલ્યાની હકીકત મહાવંશમાં મળે છે, * અને તેજ બગબગ હોવી જોઈ એ.

૧૧૪. આ દંતકથામાયો એક એ અનુમાન નીકળે છે કે, અશોકના સમયથી કાશ્મીર દેશમાં સંવારાઓની સખ્યા વધતી ગઈ; અને ગામ રજવાડાઓએ ભિક્ષુઓની સેવા માટે લાખો આગમિક આપ્યા. એમ કહો કે, કાશ્મીર દેશમાં ખીજા ડરતા આરામિકોની સંખ્યા બહુ વધી ગઈ. તેમના ઉપર બેસાગવામાં આવેલો કે તેમને ગમતો નહિ અને તેમણે ભિક્ષુઓની વિરુદ્ધ બંડ કર્યું. તેમનું દમન કરવા માટે ભિક્ષુઓને બહારના રાજાઓની મદદ લેવી પડી, અને તેથી આ આરામિકોને બુદ્ધનો ધર્મ અપ્રિય થયો.

૧૧૫. આ રીતે એક વાર ભિક્ષુઓ પરિગ્રહી બન્યા પછી તે પરિગ્રહનું રક્ષણ કરવા માટે તેમને સાચી ખોટી વાતો રચવી પડી. શસ્ત્ર ધારણ કરીને પરિગ્રહનું રક્ષણ કરવાનું અશક્ય હતું. જો તેમ કરે તો તે ખુલ્લે ખુલ્લી હિંસા થાત. અને નેમ કરવાથી ભિક્ષુના સધારાનો કિલ્લાઓ જેવા બની ગત. આથી કદિપત હકીકતો બનાવીને, અને એ રીતે રાજાઓનું મન વાળાને પોતાના મંધારાઓનું રક્ષણ કરવાની તેમને ફરજ પડી. અર્થાત્ પરિગ્રહને પરિણામે મત્તના યામનો પણ તેમણે ભગ કર્યો.

૧૧૬. અસત્ય વાર્તાઓ રચવામાં જૈન અને બૌદ્ધોમાં હર્ષાઈ ચાલી હોય એવું જણાય છે. દાખલા તરીકે, દશરથ વગેરે રાજાઓને સોળ હજાર સ્ત્રીઓ હતી, એવા વર્ણનો બૌદ્ધ સાધુઓએ કર્યા છે. પરંતુ જૈન સાધુઓ તો નેને પણ વટાવી ગયા. ચક્રવર્તી રાજાને કેટલી સ્ત્રીઓ હોવી જોઈ એ એ બાબતની ગણતરી જૈન સાધુઓએ આ પ્રમાણે આપી છે—

* ચેર કસ્મીરગન્ધાર મચ્છન્તિકમપેયસિ ।

મહાવંશ ૧૨-૩.

ઋતુકલ્પાણિકાનાં સ્યુઃ પુરંધ્રીનાં સહસ્રકાઃ ।
 દ્વાત્રિંશતશ્ચ સુસ્પર્શાઃ સર્વર્તુષુ સુઘાવહાઃ ॥ ૫૪૪ ॥
 દેશાધિપાનાં કન્યા યા ઉદ્દાઘાઋત્વર્તિના ।
 તાસામપિ સહસ્રાણિ દ્વાત્રિંશત્સ્વર્વધૂધિયામ્ ॥ ૫૪૫ ॥
 પુરંધ્રીનાં મધન્ત્યેવં ચતુષ્પટ્ટિઃ સહસ્રકાઃ ।
 મયન્તિ દ્વિગુણાસ્તામ્યઃ સુરુપા ધારયોપિતઃ ॥ ૫૪૬ ॥
 ઇકં લક્ષં દ્વિનયતિ-સહસ્રામ્યધિકં તતઃ ।
 અંતઃપુરીનાં નિર્દિષ્ટં મોગાર્યં ચક્રવર્તિનઃ ॥ ૫૪૭ ॥

(ચક્રવર્તી રાજાને સર્વ ઋતુઓમાં સુખકારક અને સુખસ્પર્શ-
 વતી એવી ઋતુકલ્પાણી બત્રીસ હજાર સ્ત્રીઓ હોય છે. ખીમ
 રાજાઓની દોકરીઓ સાથે ચક્રવર્તી રાજા લગ્ન કરે છે. તેમની સંખ્યા
 પણ બત્રીસ હજાર હોય છે. તેઓ દેવાંગના જેવી સુરૂપસંપન્ન હોય છે.
 આ રીતે એકંદર ચોસઠ હજાર સ્ત્રીઓ હોય છે. અને તે કરતાં
 બમણી એટલે એક લાખ અઠાવીસ હજાર રૂપવાન વારાંગના હોય છે.
 આ રીતે ચક્રવર્તીના ઉપભોગ માટે તેના અંતઃપુરમાં કુલ એક લાખ
 બાહ્ય હજાર સ્ત્રીઓ હોય છે.) *

૧૧૭. આવી હકીકતો મામાન્ય કવિઓની લખેલી નથી પણ
 જૈન સાધુઓએ લખેલી છે. અને આ લખવાનું કારણ માત્ર એટલું
 જ કે, કોઈ એક રાજાને ખુશ કરીને તેની આરક્ત પોતાનાં મંદિરો
 અને વસતીસ્થાનોનું રક્ષણ કરાવવું.

૧૧૮. આ રીતે જૈન અને બૌદ્ધ સાધુઓએ વિહાર અને
 મંદિરોના સ્વરૂપમાં પરિગ્રહની ચર્યાઆત કર્યા પછી આવી અસત્ય
 વાતો રચીને રાજાઓને સંતુષ્ટ રાખવાની પ્રવૃત્તિ આદરી. પણ આવી
 વાતો ઉપર વિશ્વાસ રાખીને દયાએલા આરામિક કે લિહુઓના

સેવકો યાંત થયા નહિ. આથી રાગઓ ભારત તેમની હિંસા કરાવવાની જરૂર પડી. એટલે અપરિગ્રહ, સત્ય અને અહિંસા ત્રણે યામોનો ભંગ થયો. બાકી રહ્યો અસ્તેય યામ. રાગઓના દબાવવાના પરિણામે આરામિકો તરફથી કે બીજી પ્રજા તરફથી વિદારો અને મંદિરોને જે કર મળતો તેને અસ્તેય કેમ કહી શકાય ? તે સંપત્તિ તો લોકો પાસેથી બળજબરીથી પડાવેલી ગણાય; રાજપુત્રીથી આપેલું દાન ન ગણાય.

૧૧૬. બ્રાહ્મણો રાગઓની મદદથી ખેડૂતો પાસેથી બળજબરીથી જનાવરો લાવતા અને તેમનો વધ કરતા; અને તેથી જ સામાન્ય લોકો અમણસંસ્કૃતિ તરફ વળ્યા. પરંતુ આ જ અમણો ત્યારે સંધારામ અને મંદિરોની મદદથી શ્રીમંત થયા, અને રાગની સહાય લઈને સામાન્ય માણસો પાસેથી સંધારામ માટે અને મંદિરો માટે કર વસૂલ કરવા લાગ્યા, ત્યારે લોકોમાં તે પણ અગ્રિય બન્યા હોય તો તેમાં શું આશ્ચર્ય ? માત્ર યજ્ઞયાગમાં પશુહત્યા કરવી એ જ હિંસા, પણ આ રીતે લોકો પાસેથી બળજબરીથી કર વસૂલ કરવામાં હિંમા નથી, એવી આ અમણોની પાકી માન્યતા થઈ હોવી જોઈએ. આ રીતે અમણસંસ્કૃતિ નિર્જીવ બનવા લાગી, અને તેની જગાએ બીજી કાર્મ ઉન્નત સંસ્કૃતિ ઉપસ્થિત ન થવાથી પૌરાણિક સંસ્કૃતિને માર્ગ મળ્યો, અને તેનો ઉદય થયો.

વિભાગ ત્રીજો
પૌરાણિક સંસ્કૃતિ

પૌરાણિક સંસ્કૃતિનો ઉદ્ભવ

૧. યુદ્ધના સમયમાં યજ્ઞયાગની પ્રથા મોટા લોકોમાં પ્રચલિત હતી. સામાન્ય લોકોનો તે ધર્મ નહોતો. આજે જેમ ગામડાંઓમાં અનેક દેવદેવીઓ જોવામાં આવે છે તેવી જ રીતે એ દિવસોમાં પણ અનેક યજ્ઞો માટે મંદિરો કે ચોતરા બાંધવામાં આવના; પણ દેવો તો વૃક્ષો, પર્વતો વગેરે જગ્યાએ રહેતા. આ બધાની અનેક વાનો બૌદ્ધ તેમજ જૈન સાહિત્યમાં જોવામાં આવે છે. જેમ જેમ બૌદ્ધ ધર્મનું બળ વધતું ગયું તેમ તેમ આ યજ્ઞો અને દેવતાઓનું પરિવર્તન થતાં તેઓ યુદ્ધના અનુયાયી બનવા લાગ્યા; અથવા તો તેમને બૌદ્ધ ભિક્ષુઓએ યુદ્ધના અનુયાયી બનાવ્યા એમ કહેવામાં હરકત નથી.

૨. દાખલા તરીકે આળવીમાં એક બળવાન યક્ષની પૂજા થતી હતી. આ ઉપરથી બૌદ્ધ ભિક્ષુઓએ આ જાતની એક વાર્તા રચી- “એક વાર શુદ્ધ ભગવાન આળવક યક્ષના ભવનમાં (મંદિરમાં) આવીને રહ્યા. ત્યારે આળવક યક્ષે તેને કહ્યું, ‘હે શ્રમણ, અહીંથી બહાર ચાલ્યો જા.’ શુદ્ધ ભગવાન ત્યાંથી બહાર ચાલ્યા ગયા. ત્યારે યક્ષે કહ્યું, ‘હે શ્રમણ, અંદર આવ.’ શુદ્ધ ભગવાન અંદર આવ્યા. બીજી વાર અને ત્રીજી વાર પણ આમ જ બન્યું. પણ જ્યારે ચોથી વાર આળવક યક્ષે ભગવાનને બહાર ચાલ્યા જવાનું કહ્યું, ત્યારે ભગવાને તેમ કયું નહિ, અને ભગવાન બોલ્યા, ‘હવે હું અહીંથી બહાર જવાનો નથી; તારે જે કરવું હોય તે કર.’ યક્ષે કહ્યું, ‘હું તને પ્રજા પૂછું છું. તેનો જે

તું જવામ નહિ આપે તો, હું તને ગાડો ખનાનીશ, અથવા તારું હૃદય ચીરીશ, અથવા તારો પગ ઝાલીને તને ગંગાની પેલી પાર ફેંકી દઈશ ' ભગવાને કહ્યું, 'આમ ઘરવું જગતમાં કોઈને માટે પણ સમ્પન્ન નથી, છતાં તારે જો પ્રશ્નો પૂછવા હોય તો પૂછ '

૩. " યક્ષ બોલ્યો, ' મનુષ્યનું શ્રેષ્ઠ ધન કયું ? કઈ વસ્તુનેા મારી રીતે અભ્યાસ કરવાથી તે સુખકારક થાય છે ? રસોમાં ઉત્તમ રસ કયો ? કઈ રીતે વર્તવાથી શ્રેષ્ઠ જીવન કહી શકાય ? ' ભગવાન બોલ્યા, ' શ્રદ્ધા એ મનુષ્યનું શ્રેષ્ઠ ધન છે ધર્મનો સારો અભ્યાસ સુખારક થાય છે. રસોમાં ઉત્તમ રસ સત્ય છે પ્રણાપૂર્વક જીવન ગુણરસુ તેને શ્રેષ્ઠ જીવિત હે છે '

૪. " યક્ષ બોલ્યો, ' પ્રવાહને કઈ રીતે તરી જવાય ? સમુદ્ર કઈ રીતે તળી જવાય ? દુઃખની પાર કેમ જવાય ? અને પરિશુદ્ધ કેમ થનાય ? ' ભગવાને કહ્યું, ' શ્રદ્ધાથી પ્રવાહ તરી જનાય, અપ્રમાદથી સમુદ્ર તરી જવાય, ઉત્સાહથી દુઃખની પાર જવાય અને પ્રણાથી પરિશુદ્ધ થનાય. '

૫. " યક્ષ - ' પ્રણાની પ્રાપ્તિ કેમ થાય ? ધન કેમ મળે ? કીર્તિ કેમ મળે ? મિત્ર કેમ પ્રાપ્ત થાય ? આ લોકમાંથી પરલોકમાં ગયા પછી શોક ઠગાનેા પ્રસંગ કેમ આવતો નથી ? ' ભગવાન - ' અરહન્તોએ ઉપદેશોના નિર્વાણપ્રાપ્તિના ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા ગંખીને શુશ્રૂષા કરવાથી સાવધ અને ડાહ્યો માણસ પ્રણા પ્રાપ્ત કરે છે થોડા વર્તન કરનારો ધુરંધર અને ઉત્સાહી માણસ ધન મેળવે છે સસથો કીર્તિ મેળવે છે અને દાનવડે મિત્ર પ્રાપ્ત કરે છે જે શ્રદ્ધાળુ ગૃહસ્થના અંગમાં સત્ય, દમ, ધૃતિ અને ત્યાગ આ ચાર ગુણો હોય તેને પરલોકમાં શોક કરવો પડતો નથી. તું બીજા પણ અમણ્યાઓને પૂછી જો કે, સત્ય, દમ, ત્યાગ અને ક્ષમા કયતા બોલુ શુ વધારે છે ? '

૬, “યક્ષ—‘હવે હું મીઠા અમણ્યાહણોને શા માટે પૂછું ? આજે પારલૌકિક અર્થ ક્યો તે મેં જાણ્યું ખરેખર જુદા માંગ લેવાને માટે જ આજવીમા આ મો છે કેને દાન આપવાથી તે મહત્ત્વદાયક થાય છે તે આજે મને અમળ્યું તો હવે જુદાને અને ધર્મની સુધર્મતાને નમસ્કાર કર્ગો કર્ગો ગામોગામ અને શહેરે શહેરે કર્ગો કર્ગો”*

૭ અહીં આગવક યક્ષને બૌદ્ધધર્મી બનાવવાનો ચોક્કસ પ્રયત્ન નજરે પડે છે. આ જ મુજમ માતાગિરિ અને હેમવન યક્ષોની વાર્તા પણ સુતનિષાતમા આવે છે મયુત્ત નિકાપના યક્ષખસયુત્તમા અનેક યક્ષોની વાર્તા આવે છે. દેવતાસયુત્ત અને દેવપુત્રસયુત્તમા અનેક દેવતાઓની અને દેવપુત્રોની કથાઓ છે તે જ પ્રમાણે નનમયુત્તમા વનદેવતાઓની કથાઓ છે આ બધી બહુ રસપ્રેરણકારક છે, પણ પુરાણમય છે

૮. એક એવી ઠંપના પ્રચલિત હતી કે, ચારે દિશાએ ચાર મહારાજાઓનો વાસ છે અને તેમના હાથ નીચે પૃથ્વી ઉપર રહેતા યક્ષ વગેરે દેવો છે દીધનિકાપના આટાનાટિય સુત્તમા અને મહાસમય સુત્તમા આ ચાર મહારાજાઓનું વર્ણન છે તેમના આટાનાટિય સુત્તનો સાર અહીં આપું છું

૯. “એક સમયે ભગવાન રાજગૃહમા ગૃનકૃટ પર્વત ઉપર રહેતા હતા, ત્યારે ચાર મહારાજાઓ પોતપોતાના મોંગ સૈન્યો લઈને તેના દશને આન્યા અને ભગવાનને નમસ્કાર કરીને એક ગાળુએ બેસી ત્યારે વૈશ્રવણ (વેસ્મવણ) મહારાજાએ ભગવાનને કહ્યું, ‘હિંદાર, મધ્યમ અને હીન યક્ષોમા કેટલાક યક્ષો ભગવાનના ભક્ત છે, પણ કેટલાક અભક્ત પણ છે કાગલુ કે, પ્રાણાતિપાત, અદત્તાત્તન, કામમિથ્યાચાર, શૃષ્ટાવાદ અને મુગભેરવાદિ માદ્ય પદાર્થોથી વિરત થવાનો ભગવાન ઉપદેશ આપે છે પરંતુ જે યક્ષો આ પ્રત્યક્ષે

* આજવકસુત્ત, સુતનિષાત આ જ સુત્ત યક્ષખસયુત્તમા પણ મળે છે

વિરત નથી તેમને યુદ્ધનો ઉપદેશ અગ્રિય લાગે છે. ભગવાનના શિષ્યો અરણ્યમાં-એકાન્તવાસમાં રહે છે. આથી ત્યાં રહેનારા જે યજ્ઞો ભગવાનના ભક્ત ન હોય, તેમના મન વાળવા માટે આ આટાનાટિય* રક્ષાનો ભગવાને સ્વીકાર કર્યો તે બિંદુ, બિંદુણી, ઉપાસક અને ઉપાસિના રક્ષણ માટે અને સુખનિવાસ માટે ઉપયોગી થશે '

૧૦ " કથુ ન ઓતતા ભગવાને વૈશવણની વિનંતિનો સ્વીકાર કર્યો. ત્યારે વૈશવણે આટાનાટિય રક્ષા કહી-વિપરસીને નમસ્કાર હો સિખીને નમસ્કાર હો વેસ્સજૂને નમસ્કાર હો કુકુસધને નમસ્કાર હો કોનાગમતને નમસ્કાર હો અને સત્યપુત્રને નમસ્કાર હો. પૂર્વ દિશાનો પાનક મહારાગ્ન ધૃતરાષ્ટ્ર છે, તે ગધર્વાનો અધિપતિ છે તેને ધણા પુત્રો છે, તેઓ પણ યુદ્ધને જોઈને દુરથી નમસ્કાર કરે છે દક્ષિણ દિશાનો પાનક મહારાગ્ન વિરઠ છે, કુભડોનો અધિપતિ છે. તેને ધણા પુત્રો છે, તેઓ પણ યુદ્ધને જોઈને દુરથી નમસ્કાર કરે છે પશ્ચિમ દિશાનો પાનક મહારાગ્ન વિરપાક્ષ છે, તે નાગોનો અધિપતિ છે. તેને પણ ધણા પુત્રો છે; અને તેઓ પણ યુદ્ધને જોઈને દુરથી નમસ્કાર કરે છે ઉત્તર દિશાનો પાનક મહારાગ્ન કુમેર (કુચેર) છે, તે યજ્ઞોનો અધિપતિ છે તેને પણ ધણા પુત્રો છે, અને તેઓ પણ યુદ્ધને જોઈને દુરથી નમસ્કાર કરે છે હે મારિય, આ આટાનાટિય રક્ષા છે. તે સારી રીતે સપાદન કરવામાં આવે તો યજ્ઞ, ગધર્વ, કુભડ કે નાગો પૈકી કોઈ પણ આગળ કરે નહિ.

૧૧ " પણ હે મારિય, ટેટલાક અગનુષ્યો (યજ્ઞ વગેરે) બારે બડબોર છે તે મહારાગ્નની આગ્રા માનતા નથી તેમાનો જો

* યુદ્ધ ઘોષાચાર્ય એમ કહે છે કે, આટાનાટ નામનું યજ્ઞનગર હતું, અને યજ્ઞોએ ત્યાં ભેગા થઈને આ રક્ષા તૈયાર કરી હતી

કોઈ દુષ્ટ ચિત્તથી બિશ્નુ, બિશ્નુણી, ઉપાસક કે ઉપામિકા પૈકી કોઈની પાછળ પડે તો તેણે યક્ષોના સેનાપતિનું આહ્વાન કરવું કે, આ યક્ષ પાછળ પડે છે; અંદર પેસવા માગે છે; ઉપદ્રવ કરે છે; ત્રાસ આપે છે; આ છોડતો નથી. આ યક્ષોના મહાસેનાપતિઓ કાણુ કાણુ ?

इन्द्रो सोमो वरुणो च भारद्वाजो पञ्जापति ।
चन्दनो कामसेदो च किन्नुघण्टु निघण्टु च ॥
पमादो ओपमङ्गो च देवसूतो च मातलि ।
चित्तसेनो च गन्धर्वो नल्लो राजा जनेसभो ॥
सातागिरि हेमवतो पुण्णको करतियो गुलो ।
सिवको मुचलिन्दो च वेस्सामित्तो युगन्धरो ॥
गोपालो सुप्पगोघो च हिरि नेत्ति च नन्दियो ॥
पञ्चालचन्दो आलवको पज्जुण्णो सुमुखो दधिमुखो ।
मणि मानिचरो दोघो अथा सेरीसको सह ॥

૧૨. “ આ રક્ષા કહીને તે ચાગ મહાગાનઓએ ભગવાનને નમસ્કાર કરીને પ્રદક્ષિણા કરી, અને ત્યાં જ અંતર્ધાન થયા. તે પછી ભગવાને બધા બિશ્નુઓને આ વાત કહી, અને આ આટાનાદિય રક્ષા ધાત્ર્યુ દરવાનો બધાને ઉપદેશ કર્યો. બિશ્નુઓએ ભગવાનના ઉપદેશનું અભિનંદન કર્યું ”

૧૩. યક્ષ વગેરે મંબધે જે વાતો ત્રિપિટક વાદ્યમયમાં જોનામા આવે છે તેમનું તો દિગ્દર્શન કરવું પણ અશક્ય છે. કાગણુ કે એમ કરવામા તેનો જ એક મોટો અંશ થાય તેમ છે. પરંતુ જુદના શિષ્યોનું ધોરણ કેવા પ્રકારનું હતું એ સમજવા માટે ઉપરના બે ઉત્તારા પૂરતા છે. ખ્રિસ્તી કે મુસલમાન ધર્મપ્રચારકોએ જેમ બીબના દેવદેવતાઓનો નાશ કર્યો તેમ જુદના શિષ્યોએ કર્યું નથી. આજવક યક્ષની માફક જે હિંસક દેવો હતા તેમને અહિંસક બનાવીને જુદલાક્ત કરવાનો તેમનો પ્રયત્ન હતો. તિબેટ, બ્રહ્મદેશ, સયામ વગેરે દેશોમાં,

ત્યાં બૌદ્ધધર્મનો પ્રચાર અન્યાયત ચાલુ હતો, ત્યાં આ પ્રપત્ન મદ્દજ પશુ થયો. પરંતુ હિંદુસ્તાનમાં બૌદ્ધ ધર્મની વિરુદ્ધ વૈદિક ધર્મ ખડો હતો, અને તે હિંસાધર્મનો ત્યાગ કરવા તૈયાર નહોતો. એટલે આપણા દેશમાં હિંસક અને અહિંસક બન્ને પ્રકારના દેવો રહી ગયા અને આ દેવોના પૂજનમાંથી જ પૌરાણિક સંસ્કૃતિનો જન્મ થયો.

૯૩

૧૪. બાહ્યોનો ઇંદ્રિ હિંસક હતો એ કહેવાની જરૂર નથી. યજુર્વાગમાં તેના નામથી બલિદાન અપાતાં હતાં. આને લીધે શુદ્ધકાળ પછી પશુ તેનું હિંસકપણું ચાલુ રહ્યું હતું. છતાં પશુ શુદ્ધના શિષ્યોએ આખરે તેને અહિંસક બનાવ્યો ખગ !

૧૫. ઇંદ્રના પૂર્વજન્મની કથા કુલ્લાવક જનકમાં (ક્રમાંક ૩૧) આવે છે: “તે પૂર્વજન્મમાં મગધ દેશમાં મચ્છ નામના ગામમાં એક મોટા કુટુંબમાં જન્મ્યો હતો. તેને મધકુમાર કે મધમાણુવ કહેતા. તે ગામમાં ત્રીશ કુટુંબો રહેતાં હતાં. એક દિવસે કોઇ ગ્રામ-કૃત્યને માટે બધા એકઠા થયા હતા ત્યારે મધે પોતાની જગ્યા માફસૂર કરી. તે બીજાએ લઈ લીધી. આ રીતે તેણે બધી જ જગ્યા સાફ કરી. બધા માણસો ખુદશી જગ્યામાં એકઠા થતા, આથી તેણે ત્યાં મંડપ બાંધ્યો; અને જેટલાક સમય પછી તે મંડપ કઢાવી નાખીને ત્યાં તેણે એક મોટી ગ્રામશાલા બંધાવી અને ત્યાં આમનો તથા પાણીની વ્યવસ્થા કરી. આ કૃત્યથી મધે ત્રીશ કુટુંબોના મન આકર્ષી લીધાં.

૧૬. “તેઓ બધા ખેતરે જતાં પડેલાં જોયા થઇને ગામના રસ્તાઓ સમાનમા કરતા, પૂલ બાંધના, તળાવ ખોદતા, ધર્મશાળા બાંધના. આ રીતે તે બધા સુશીલ બન્યા. પશુ ગામના પટેલને (ગ્રામભોજકને) આ રમ્યું નહિ. કારણ કે, અગાઉ જ્યારે તેઓ ૬૩ પીને અંદર અંદર લડાઈઓ કરતા ત્યારે દંડપે તેને ધણી

કમાણી થતી, તે બંધ થઈ. તેમની વિરુદ્ધ તેણે રાજ્ય પાસે ફરિયાદ કરી કે, આ ચોર લોકો બહુ બંડખોર બન્યા છે. રાજ્યએ કશો વિચાર ન કરતાં તુરત જ તેમને બાંધીને લાવવાનો દુકમ કર્યો, અને તેમને હાથીને પગે કરવાનું હરાબું. તેમને બાંધીને રાજ્યગણમાં સુવાર્ધા. ત્યારે બોધિસત્ત્વે પોતાના સહાયકોને કહ્યું, ‘તમે તમારા શીશનું ચિંતન કરો, અને ખોટી ફરિયાદ કરનારા પ્રત્યે, રાજ્ય પ્રત્યે, હાથી પ્રત્યે અને તમારા પોતાના શરીર પ્રત્યે એકસમાન મૈત્રીની ભાવના સેવો.’ તેઓએ તે પ્રમાણે કર્યું.

૧૭. “તેમને ઠગરી નાખવા માટે હાથીને લાવવામાં આવ્યો. માવતે હાથીને આગળ કર્યો, પણ તે તેમના ઉપર થઈને ચાલ્યો નહિ; એકદમ ખોટી ચીસ પાડીને તે પાછો ફર્યો. બીજા હાથીને લાવ્યા; ત્રીજા હાથીને લાવ્યા; પરંતુ તેમણે પણ પહેલા હાથીનું જ અનુકરણ કર્યું. મધની મંડળી પાસે હાથીને નસાડી મૂકવાની કોઈ ઔષધિ હોવી જોઈએ એવું લાગવાથી તેમની ઝડતી ક્ષેત્રમાં આવી; પણ કશું હાથ લાગ્યું નહિ. ત્યારે રાજપુરધોએ પ્રશ્ન કર્યો, ‘તમારી પાસે કંઈ મંત્ર છે કે શું?’ મધે ‘હા’ એવો જવાબ આપ્યા પછી તે બધાને રાજ્યની સામે ઉભા કરવામાં આવ્યા. ત્યારે રાજ્યએ કહ્યું, ‘તમારો મંત્ર કયો છે તે અમને કહો.’ મધ બોલ્યો, ‘મહારાજ, અમારી પાસે ખાસ કોઈ મંત્ર નથી. પણ અમે ત્રીશ જણા મ્રાણ્યધાત કરતા નથી, ચોરી કરતા નથી, બ્યભિચાર કરતા નથી, ખોટું બોલતા નથી, અને દારૂ પીતા નથી: અમે મૈત્રીની ભાવના સેવીએ છીએ, રસ્તાઓ સમા કરીએ છીએ, તળાવ ખોદીએ છીએ અને ધર્મશાળા બાંધીએ છીએ. આ અમારો મંત્ર, આ અમારી રક્ષા, અને આ જ અમારી મંપત્તિ.’ આ સાંભળીને રાજ્યએ પટેલને કાઢી મૂક્યો, અને તે ગામના બધા અધિકાર, તે ગામ અને તે હાથી પણ તેમને જ આપ્યાં.

૧૮. “આ પ્રમાણે મધે આ જન્મમાં અનેક પુણ્યકર્મો કર્યા. તેણે આ સાત મૃતનિયમોનો સ્વીકાર કર્યો હતો—

- (૧) હું આમરણ માખાપનું પોષણ કરીશ.
- (૨) હું આમરણ કુટુંબના વડીલ માણસોનું માન માયવીશ.
- (૩) હું આમરણ મૃદુભાષી બનીશ.
- (૪) હું આમરણ ચાડી કરીશ નહિ.
- (૫) હું આમરણ માનસર્ય રહિત ગૃહસ્થાશ્રમ ચલાવીશ; ઉદારતાથી દાનધર્મે કરનારો થઈશ.
- (૬) હું આમરણ સત્યવચન બોલીશ.
- (૭) હું આમરણ ક્રોધવિરહિત રહીશ; અને જો કોઈ વાર ક્રોધ ઉપજે તો તેને તત્કાળ દાખી દઈશ.*

૧૯. “આ રીતે પુણ્યકર્મો કરીને અને મૃતનિયમોનું પાલન કરીને મધ અરણ્ય પહોં દેવલોકમાં જન્મ્યો, અને દેવોનો ધ્રિ (રાગ) જન્મ્યો. પૂર્વજન્મના તેના નામ ઉપરથી તેને મધવન્ કહેતા, અને દેવલોકમાં તેને શક કહેતા. એકવાર અમુરોએ તેના ઉપર હલ્લો કર્યો. આ સાંભળીને શક પોતાના વૈજ્યંત રથમાં બેસીને દક્ષિણ સમુદ્ર તરફથી અમુરોની સાથે યુદ્ધ કરવા આગળ વધ્યો. ત્યાં અમુરોએ તેનો પરાભવ કર્યો, અને ધ્રિ નામો ગયો. તેનો રથ વેગથી ચાલ્યો જતો હતો ત્યારે શીમળાનું જંગલ ભાંગીને સમુદ્રમાં પડવા લાગ્યું. અને તેમાંના ગરુડોના માળા સમુદ્રમાં પડ્યા; ગરુડનાં બન્ધ્યાં કકળાટ કરવા લાગ્યાં. ત્યારે શકે માનસિને કહ્યું, “આ અત્યંત કરુણ અવાજ કોનો ?” માતવિ બોલ્યો, “દેવ, આપણા રથના વેગથી શીમળાનું અરણ્ય ભાંગીને સમુદ્રમાં પડ્યું. તેમાંના આ ગરુડનાં

* આ નિયમો સક્ર સંયુક્તમાં ત્રણ સુતોમાં મળે છે. તેમાંની બધી જ ગાથાઓ કુલાવક ભવકમાં લેવામાં આવી છે. માત્ર નિયમોના ક્રમમાં ફેરફાર છે. અહીં નિયમોનો ક્રમ સુતો અનુસાર આપ્યો છે.

બચ્ચાઓ કકળાટ કરે છે. ' શક બોલ્યો, ' હે માતલિ, આ શીમળાના વનમાંથી રથને ન હાંક. અસુરો આપણને બલે મારી નાખે; પરંતુ આ પક્ષીઓના માળાનો નાશ થવા ધર્શ નહિ. '

૨૦. " આ સાંભળીને માતલિ સારથિએ એકદમ રથ પાછો વાળ્યો. તે જોઈને અસુરોને લાગ્યું કે, ખીજા ચક્રવાલમાંથી અનેક શકો આ શકની મદદે આવ્યા હશે. આવી સમજણથી તેઓ નાદા, અને પોતાના અસુરભુવનમાં ધુસી ગયા. તેથી શકે બે અથોધ્ય નગરોની વચ્ચે ઉરગ, કરોટિ પયરસ હારી અને મદનમુત ચાર મહાંત, એમ પાંચ સમુદાયોતે પાંચ જગાએ રક્ષણ માટે રાખ્યા, અને તે દિવ્ય સંપત્તિનો અનુભવ લેવા લાગ્યો. "

૨૧. સક્રસંધુતમાં શકની એક ખીજા મનોરંજક વાત આવે છે— " એક વાર વેપચિત્તિ અસુરેન્દ્રની સાથે શકનું યુદ્ધ થયું. તે યુદ્ધમાં વેપચિત્તિ બોલ્યો, ' આપણે હવે સુભાષિતાનું યુદ્ધ કરીએ. ' શકને ગમે આ વાત ઉતરી. દેવોએ અને અસુરોએ કોણું સુભાષિત સાઈ, એ નક્કી કરવા માટે એક પરિષદ નીમી. ત્યારે વેપચિત્તિએ કહ્યું, ' હે દેવેન્દ્ર, તારું સુભાષિત બોલ. ' પણ શક બોલ્યો, ' તમે પૂર્વદેવ છો, માટે હે વેપચિત્તિ, પહેલી ગાથા તમે બોલો. '

૨૨. " વેપચિત્તિ બોલ્યો, ' મૂર્ખનો નિષેધ કરનારા જો કાંઈ ન હોય તો તે વધારે કુલાય છે, માટે ડાહ્યા પુરુષે દંડનીતિથી મૂર્ખ માણસનો નિષેધ કરવો. ' આ સાંભળીને અસુરોએ વેપચિત્તિનું અભિનંદન કર્યું. દેવો ચુપ રહ્યા.

૨૩. " ત્યાર બાદ શક બોલ્યો, ' મૂર્ખ માણસ ખીજાયો છે એમ જાણીને ડાહ્યા માણસે સાવધાનીથી ચાંતિ રાખવી; આ જ મૂર્ખ માણસનો નિષેધ છે. ' શકના આ સુભાષિતનું દેવોએ અભિનંદન કર્યું. અસુરો ચુપ રહ્યા.

૨૪. “ત્યારે વેપયિત્તિએ કહ્યું, ‘આ મને લવયી ક્ષમા આપે છે, એમ મૂર્ખ માણસ સમજે છે, અને લાગતાની પાછળ જેમ બળદ પડે, તેમ આ દુષ્ટ ડાહ્યાની પાછળ પડે છે. હે વાસવ ! ક્ષમામાં આ જ મને દોષ જણાય છે.’ આ સાંજળીને અસુરોએ વેપયિત્તિનું અભિનંદન કર્યું. પણ દેવો સુષ રહ્યા.”

૨૫. “સાર પછી શક બોલ્યો, ‘લવયી આ મને ક્ષમા આપે છે, એમ મૂર્ખ માણસને ભલે લાગે કે ભલે ન લાગે; પરંતુ પુરુષાર્થમાં સદર્થ શ્રેષ્ઠ છે, અને ક્ષમા કરતાં બીજો શ્રેષ્ઠ સદર્થ નથી. જે જાતે બળવાન હોવા છતાં દુર્બળને ક્ષમા આપે છે તે જ પરમક્ષમાવાન છે. દુર્બળ મનુષ્ય તો કાયમ ક્ષમા કરે છે. મૂર્ખતાનું બળ એ બળ નથી; પરંતુ ધર્મ પ્રમાણે આચરણ કરવાનું જે બળ છે, તેના વિરુદ્ધ બોલવાવાળો કોઈ મળશે નહિ. બીજાનારા માણસ ઉપર જે બીજાય છે, તેમાં તેનું દિત નથી. પણ બીજાનારા ઉપર જે બીજાતો નથી તે જ દુર્બલ સંપ્રાપ્ત છતે છે. બીજો બીજાય છતાં પોતે શાંત રહે, તે પોતાનું તથા બીજાનું કલ્યાણ કરે છે. પોતાનો અને બીજાનો રાગ અટકાનારા આ માણસને, સદ્ધર્મ ન સમજનારા સામાન્ય લોકો માંડો ગણે છે.’ કહેવાની જરૂર નથી કે પરિપક્વ શકની તરફેણમાં સુકાદો આપ્યો.”

૨૬. બૌદ્ધ ઇંદ્રનો સ્વભાવ કેવો હતો એ સમજવા માટે આટલા દાખલા પુરતા છે. જે વૈદિક ઇંદ્ર પોતાના જ પિતાને મારી નાખે, શહેરોનાં શહેરો ઉત્તેજ કરે, બ્રાહ્મણો અને યતિઓને મારી નાખે, સેંકડો પાડાઓને ખાઈ જાય, અને તેની સાથોસાથ સરોવરો ભરીને સોમરસ ગટગટાવી જાય; તે જ ઇંદ્રને બૌદ્ધ શ્રમણોએ કેવો અહિંસક બનાવ્યો તે, આ દાખલા ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે. આ શ્રમણોને જૂઠા ઠગવતાં બ્રાહ્મણોને બીડકુલ તકલીફ ન પડતી માત્ર વેદનાચાર પાત્ર ઉનાગઓથી જ તેમનું બુઢાણ સિદ્ધ કરી શકાત. પરંતુ બ્રાહ્મણોએ એમ કેમ ન કર્યું ?

૨૭. એક તો બ્રાહ્મણોમાં જ ઇંદ્રનું બહુ મહત્વ નહોતું. ઇંદ્રનું સામાન્ય તો ક્યારનું ચ નાશ પામ્યું હતું. અને જુદાના સમયમાં જે ક્ષત્રિય હતા તેમાંના કોઈ પણ મહારાજાનો કુલદેવ ઇંદ્ર નહોતો. યજુર્વાગમાં ઇંદ્રની ઋચાઓ બોલવામાં આવતી. ખરી, પરંતુ તેનો અર્થ બહુ થોડા લોકો સમજતા. આ પરિસ્થિતિમાં વૈદિક ઇંદ્રની તરફેણ કરવામાં બ્રાહ્મણોને કોઈ લાભ નહોતો. બીજું, ઇંદ્ર દૂર હતો, હિસક હતો વગેરે બાબતો સિદ્ધ કરવાથી ઇંદ્ર પ્રત્યે જે થોડું ધણું પણ માન લોકોમાં હતું, તે નાશ પામત. આથી બ્રાહ્મણોએ ઇંદ્રને મને તેવો બનાવવાની શ્રમણોને છૂટ આપી. પરંતુ તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે, ઇંદ્ર પ્રત્યે સામાન્ય લોકોમાં બીલકુલ શ્રદ્ધા રહી નહિ, અને પૌરાણિકોએ તેને તદ્દન નીચલા દરજ્જે પહોંચાડી દીધો. 'તે અહત્માનો જાર હતો, અતિવ્યભિચાર કરવાથી તેના વૃષણ ગળી ગયા, અને દેવોએ તેને બકરાના વૃષણ ચોંટાડ્યા!' આવી જાતની કથાઓ મહાભારતમાં મળે છે.*

બ્રહ્મદેવ

૨૮. આ રીતે ઇંદ્ર પાછળ પડી ગયો. પણ જુદાના સમયમાં બ્રહ્મા આગળ આવ્યો. ઋગ્વેદમાં બ્રહ્મ એટલે પ્રાર્થનાનો મંત્ર, અને તે ગાનાર તે બ્રહ્મા એવો અર્થ થાય છે. આગળ જતાં યજુર્વાગમાં બ્રહ્મા કહેવાનો રિવાજ શરૂ થયો. (યજુર્વેદ વૈ બ્રહ્મા યજ્ઞં યજમાનં સર્વાશ્વાર્ત્વિજોઽભિરક્ષતિ તસ્માદેવંચિદમેષ્વ બ્રહ્માણં કુર્વીત ।' ઊદોગ્ય ૦ ઉ ૦ ૪-૧૭-૧૦). ઇંદ્રનું સામાન્ય નષ્ટ થયા પછી તેનું મહત્વ રાજાઓમાં રહ્યું નહિ. તેથી બ્રાહ્મણોએ આ બ્રહ્માને પાપરી દર પાપરી હિંચે ચડાવતાં તેને જગતનો કર્તા બનાવ્યો. (બ્રહ્મા દેવાનાં પ્રથમઃ સંચમૂવ વિશ્વસ્ય કર્તા ભુવનસ્ય ગોપ્તા । મુંડક

* દ્વો મુખ્યવિયોગ મેપટ્ટણલ્લં ત્વાતપ ॥ ૨૩ ॥

ઉં ૧-૧) પરંતુ આ કલ્પનાને કેઈ પણ મહારાજનો ટેકો ન મળવાથી બહા લાંબો કાળ સુધી આ અધિકાર ઉપર રહી શક્યો નહિ. બૌદ્ધ શ્રમણોએ તો તેની મરકરી કરી. તેના સંબંધમાં બૌદ્ધ વાડમયમાં ઘણી કથાઓ ઉપલબ્ધ છે. તેમાંથી કેટલીક અહીં આપવી અસંભવ નહિ ગણાય.

૨૯. “એક વાર એક બિશ્વને એવી શંકા થઈ કે, પૃથ્વી, આપ, તેજ અને વાયુ આ મહાભૂતો શામાં વિગ્રય પામે છે? તે આ પ્રશ્નનો ઉકેલ લાવી શક્યો નહિ. એટલે તે આતુર્મંદારાગ્નિક દેવો પાસે ગયો. તેમને પણ આ પ્રશ્નની ખબર નહોતી તેમણે તે બિશ્વને ચાર મહારાજનો પાસે મોકલ્યો. ચાર મહારાજ પણ તેના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપી શક્યા નહિ. તેમણે તેને તાવતર્નિચત દેવો પાસે, તેઓએ તેને ઘાટ તરફ, ઇન્દ્રે યામ દેવો પાસે, યામ દેવોએ તેને પોતાના અધ્યક્ષ સુયામ પાસે, તેણે દુસિત દેવો પાસે, દુસિત દેવોએ સંદુસિત નામના પોતાના અધ્યક્ષ પાસે, તેણે નિર્મોલ્લગતિ દેવો પાસે, તેમણે પોતાના સુનિર્મિત નામના અધ્યક્ષ પાસે, તેણે પરનિર્મિતવથવર્તી દેવો પાસે, તેમણે પોતાના અધ્યક્ષ પાસે, અને તે અધ્યક્ષે તેને બ્રહ્માગ્નિક દેવો પાસે મોકલ્યો.

૩૦. “તેઓ પણ આનો જવાબ આપી શક્યા નહિ. તે બોલ્યા, ‘અમે તારા પ્રશ્નનો જવાબ આપી શકતા નથી. પરંતુ અમારો મહા બહા આપ્રશ્નનો ઉકેલ લાવી શકશે.’ બિશ્વ બોલ્યો, ‘પણ તે હાસ છે ક્યાં?’ બ્રહ્માગ્નિક બોલ્યા, ‘તે અમને ખબર નથી. પણ એવાં ચિહ્નો જણાય છે કે, બહા અહીં પ્રગટ થશે; કારણ કે, આલોક અમને અવલોક દેખાય છે.’

૩૧. “એટલામાં બહા ત્યાં પ્રગટ થયો. ત્યારે તે બિશ્વને તેને આ પ્રશ્ન પૂછ્યો. તે પછી બહાએ કહ્યું, ‘હું બહા છું;

અભિભૂ, અનભિભૂત, સર્વદર્શી, વશવર્તી, ઈશ્વર, કર્તા, નિર્માતા, શ્રેષ્ઠ, સર્જિતા, વશી અને જૂતભવિષ્ય પ્રાણીઓનો પિતા છું.' લિક્ષુ બોલ્યો, 'પણ, હું આ પૂછવા આવ્યો નથી. પૃથ્વી, આગ, તેજ અને વાયુ આ ચાર મહાશૂતો પૂર્ણ રીતે શામાં વિલય પામે છે, એ મારો પ્રશ્ન છે.'

૩૨. "મહાશ્વજ્ઞાએ પોતાના જાપણનો પુનરુક્તિ કરી. પરંતુ તનાયા લિક્ષુનું સમાધાન થયું નહિ, અને તેણે તે જ પ્રશ્ન ફરીવાર પૂછ્યો. આ પ્રમાણે ત્રણ વાર બન્યું એટલે શ્વજ્ઞદેવ તે લિક્ષુનો હાથ ઝાકીને તેને એક બાજુ લઈ ગયો, અને બોલ્યો, 'હું લિક્ષુ, આ શ્વજ્ઞકાપિક દેવો એમ માને છે, કે મારાથી અગાત એવી એક પથ્થુ બાબત નથી, મેં ન જોઈ હોય એવી એક વસ્તુ નથી. એથી, તારો આ પ્રશ્ન મને આવડતો નથી, એમ હું તેમની સમક્ષ તને કહી શક્યો નહિ. ભગવાનને છોડીને તું મારી પાસે આવ્યો, એ તારો અપરાધ છે; એ તારું અકૃત્ય છે. હવે તું ભગવાન પાસે જા, અને તેને આ પ્રશ્ન પૂછ, અને તે જે જવાબ આપે તે યોગ્ય છે એમ સમજ.'"

૩૩. આ તો થઈ મહાશ્વજ્ઞાની હકીકત. પરંતુ બૌદ્ધ શ્રમણો એક શ્વજ્ઞદેવથી સંતોષ પામ્યા નહિ. તેમણે અનેક શ્વજ્ઞદેવો નિર્માણ કર્યાં. તેમાંનો સહંપતિ શ્વજ્ઞા શુદ્ધનો ખાસ ભક્ત હોય એવું લાગે છે. "ઉરુવેદામાં જ્યારે શુદ્ધને પ્રથમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું, ત્યારે તેના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે, 'આ ધર્મ મેં મહા મહેનતે જાણ્યો છે. તેનો લોકોને ઉપદેશ કરવો યોગ્ય નથી. કારણકે, રામદેવમાં બધાએલા લોકો આ ધર્મ મુગમતાથી જાણી શકશે નહિ. પ્રવાહની સામે જનારો, સૂક્ષ્મ, ગંભીર, દુર્દર્શી અને અણુમય એવો આ ધર્મ અધિકારથી વ્યાપ્ત લોકો લોકો સમજી શકશે નહિ.'

૩૪. “જુદનો આ વિચાર સદ્વર્તિ બ્રહ્માએ જાણ્યો. તે મનમાં જ બોલ્યો, ‘તયાગત અર્હત સમ્યક્ સંજુદ જાત્રી તકલીફમાં ન ઉતરવાનો વિચાર કરે છે ! ધર્મોપદેશ કરવાનો વિચાર કરતો નથી. અરેરે ! આ લોકનો વિનાશ થશે.’ આથી બ્રહ્મા એકદમ જુદની સમક્ષ પ્રગટ થયો અને જુદને હાથ જોડીને કહેવા લાગ્યો, ‘ભગવન, આપ ધર્મોપદેશ કરો. જગતમાં અસ્પર્શસ્પર્શ પ્રાણીઓ છે. ધર્મનું શ્રવણ ન કરવાથી તેમને નુકસાન યાચ છે. તેઓ તમારો ધર્મ જાણુશે. હે ભગવન, આ મગધ દેશમાં મહિન માણસોએ ઉપદેશોનો ધર્મ પ્રચલિત છે. આ લોકોને માટે તમે આ અમૃતદ્વાર ઉઘાડો. નિર્મલ જુદે જાણેલો આ ધર્મ લોકો ભલે સાંભળે.’...બ્રહ્મદેવની આ વિનંતિ સાંભળીને પ્રાણીઓ ઉપરની કરુણાને લીધે જુદે ધર્મોપદેશ કરવાનો વિચાર કર્યો.” *

૩૫. જુદના સમગ્રમાં બ્રહ્મસાયુજ્યતા કેમ પ્રાપ્ત કરવી એ સંબંધે બ્રાહ્મણોમાં ધણો મતભેદ હોય એવું જણાય છે. તેનું થોડુંક વર્ણન દીધનિકાયના તેવિજ્ઞસુત્રમાં આવ્યું છે, તે આ પ્રમાણે:— “એક વાર ભગવાન કૌસલ દેશમાં પ્રવાસ કરતા કરતા મનસાકટ નામના બ્રાહ્મણગ્રામમાં આવ્યા, અને ત્યાં તે ગામની ઉત્તરે અચિરવતી નદીને તીરે આશ્રવનમાં વસ્તી કરી. તે વખતે ચંદ્રી, તારુકખ, પેકખરસાતિ, જનુસ્સોણિ, તોદેય વગેરે પ્રમિદ્ બ્રાહ્મણો મનસાકટમાં રહેતા હતા. તેઓમાંના વાસિષ્ઠ અને ભારદ્વાજ નામના બે યુવાન બ્રાહ્મણોમાં એક વાદ ઉપરિચિત થયો. વાગિષ્ઠ કહે કે, પેકખરસાતિ બ્રાહ્મણે બ્રહ્મસાયુજ્યતાનો જે માર્ગ જતાવ્યો છે તે જ ભરાખર છે. ભારદ્વાજ કહે કે, તારુકખ બ્રાહ્મણે બતાવેલ માર્ગ જ સાચો છે. તેઓ બંને એકબીજાને મતોપ આપી શક્યા નહિ. એટલે વાસિષ્ઠે

* વિનયમહાવગ્ન, મહાકળન્ધક, બ્રહ્મયાજનકથા; મહિષ્મનિકાય, અશ્વિપરિવેસનસુત.

ભારદ્વાજને કહ્યું, ‘ હમણાં આ શ્રમણ ગોતમ આશ્રવનમાં રહે છે. ચાલો આપણે ત્યાં જઈને તેને આ પ્રશ્ન પૂછીએ. ’

૩૬. “ તેઓ બન્ને બુદ્ધ પાસે આવ્યા અને આ પ્રશ્ન પૂછ્યો. તે પછી ભગવાન બોલ્યા, ‘ તમે જૂદો જૂદો માર્ગ માનો છો. તેમાં તમારો મતભેદ કયા છે ? ’ વામિષ્ઠે કહ્યું, ‘ અર્થ્ય બ્રાહ્મણ, તૈત્તિરીય-બ્રાહ્મણ, હાદોગ્ય બ્રાહ્મણ, બૃહદ્વ્યૂષ્ય બ્રાહ્મણ બધા બ્રહ્મસાયુજ્યતાનો જૂદો જૂદો માર્ગ બતાવે છે; તોપણ તે બધા માર્ગો બ્રહ્મસાયુજ્યતા સુધી તો પહોંચે છે જ. જેમ અનેક રસ્તાઓ એક જ ગામ કે નિગમ પાસે મળે છે, તેમ જૂદા જૂદા બ્રાહ્મણોએ ઉપદેશેલા માર્ગો બ્રહ્મસાયુજ્યતાએ જ પહોંચે છે. ’ ભગવાન બોલ્યા, ‘ પણ હે વાસિષ્ઠ, કોઈ બ્રાહ્મણે, કે તેના આચાર્ય કે પ્રાચાર્યે કોઈ એ, કે વામદેવ વિશ્વામિત્ર વગેરે મંત્રણા ઋષિઓએ બ્રહ્મદેવને જોયો છે ? ’

૩૭. “ વાસિષ્ઠે ‘ ના ’ એવો જવાબ આપ્યો. પછી ભગવાને કહ્યું, ‘ એમ છતાં ત્રૈવિધ બ્રાહ્મણ બ્રહ્મસાયુજ્યતાનો માર્ગ બતાવે છે, એ આશ્ચર્ય નથી ? ’ વાસિષ્ઠે કહ્યું, ‘ હા, ભદ્રંત. ’ ભગવાન બોલ્યા, ‘ તો પછી આને બ્રાહ્મણોની અંધપરંપરા કહેવી જોઈએ. હે વામિષ્ઠ, ચંદ્ર અને સૂર્યને બ્રાહ્મણો જુએ છે, તેમની પ્રાર્થના કરે છે, સ્તુતિ કરે છે અને તેમને નમસ્કાર કરે છે. એમ છતાં તેમની સાયુજ્યતાનો માર્ગ તેઓ બતાવી શકશે ખરા ? ’ વાસિષ્ઠે કહ્યું, ‘ ના, હે ગોતમ. ’

૩૮. “ ભગવાન બોલ્યા, ‘ તો જે બ્રહ્માને તેઓ જોઈ શકતા નથી તેની સાયુજ્યતાનો માર્ગ તે બતાવી શકે એ અશક્ય છે. દાખલા તરીકે, કોઈ માણસ કહે કે, આ પ્રદેશમાં અત્યંત સ્વરૂપવાન યુવતી છે તેના ઉપર મારો પ્રેમ છે. તેને બીજા લોકો પૂછે કે, હે મનુષ્ય, આવી સુંદર યુવતી છે કઈ જાતિની ? તેનું નામ શું ? ગોત્ર કયું ? તે ઉંચી છે કે નીચી ? તેની કાંતિ કેવા પ્રકારની છે ? અને તેનું ઠેકાણું શું ? આમ પૂછતા તે માણસ કહે કે, તે કંઈ હું જાણતો

નથી. તો પછી આ માણસનું કયન વૃથા કરતું નથી ? ખીન્ને કોઈ માણસ ન્યાં ચાર રસ્તાઓ ભેગા થતા હોય એવી જગાએ એક દાદરો બાંધવાની સરખાત કરે. તેને લોકો પૂછે કે, કયા પ્રાસાદ ઉપર ચડવા માટે તું આ દાદરો બાંધે છે ? તેનો તે જવાબ આપે કે, તે પ્રાસાદની મને ખબર નથી. આવા માણસનું કયન વૃથા કરતું નથી ? એ જ મુજબ જે ત્રેવિઘ પ્રાહ્લણેને પ્રહ્લદેવની બીલકુલ માહિતી નથી, તેઓ તેની સામુન્યતાનો માર્ગ બતાવે એ વ્યર્થ કરતું નથી ?' વાસિષ્ઠે કહ્યું, 'હા, બો ગોતમ..'

૩૯. " ભગવાન બોલ્યા, 'હે વાસિષ્ઠ, આ અમિરવતી નદી પાણીથી ભરપૂર છે. કોઈ મનુષ્ય આ બાબુએ આવીને સામે પાર જવાની ઇચ્છાથી પ્રાર્થના કરે કે, હે સામા કિનારા, મારા તરફ આવ ! હે સામા કિનારા, મારા તરફ આવ ! તેની આ પ્રાર્થનાથી સામે કિનારો (સામે દેખાતો) આ બાબુએ આવશે ખરો ?' વાસિષ્ઠે કહ્યું, 'ના, બો ગોતમ.' ભગવાન બોલ્યા, 'એ જ મુજબ, હે વાસિષ્ઠ, પ્રહ્લદેવને શોભે એવા ગુણોનો અંગીકાર નહિ કરીને અને પ્રહ્લદેવને ન શોભે એવા ગુણોનો અંગીકાર કરીને ત્રેવિઘ પ્રાહ્લણે હિંદી પ્રાર્થના કરે છે, વરુણની પ્રાર્થના કરે છે, પ્રજાપતિની પ્રાર્થના કરે છે; પરંતુ આ તેમની પ્રાર્થનાને લીધે તેઓ પ્રહ્લસામુન્યતાને પામે એ સંભવતું નથી.'

૪૦. " વળી ભગવાન બોલ્યા, 'હે વાસિષ્ઠ, જો કોઈ માણસ સામે કિનારે જવાના હેતુથી આ કાંઠે આવે, અને જો તેને અહીં બાંધી રાખવામાં આવે, તો તે સામે કાંઠે જઈ શકશે ખરો ?' વાસિષ્ઠે કહ્યું, 'ના, બો ગોતમ.' ભગવાન બોલ્યા, 'તે જ રીતે, હે વાસિષ્ઠ, પંચેદ્રિયોના પાંચ વિષય આ લોકનાં દૃઢ બંધનો છે. આ બંધનોથી ત્રેવિઘ પ્રાહ્લણે બંધાયેલા છે, (એટલે કે તેઓ આ પાંચે વિષયોનો

યથારિયત હિપભોગ કરે છે.) એમ હોવા છતાં તેઓ બ્રહ્મસાયુજ્યતાને પામે એ સંભવતું નથી. ’

૪૧. “ વળી ભગવાન બોલ્યા, ‘ હે વાસિષ્ઠ, બીજો કોઈ માણસ આ અચિરવતી નદીને કાંઈ સામે કાંઈ જવાની ઇચ્છાથી આવે, અને માથે ઓઢીને અહીં જ સૂઈ જાય, તો તે સામે કાંઈ જઈ શકશે ખરો ? ’ વાસિષ્ઠે કહ્યું, ‘ ના, ભો ગોતમ. ’ ભગવાન બોલ્યા, ‘ તે જ રીતે, હે વાસિષ્ઠ, કામચ્છન્દ, વ્યાપાદ, રત્યાનમિદ્ધ (આગસ), ઔષત્પ (બ્રાન્તરિયતતા) અને વિચ્છિન્નિસા (શંકા), આ પાંચ બુદ્ધિનાં આવરણો છે. એ આવરણોથી આવૃત્ત થએલા ત્રૈવિધ બ્રાહ્મણો બ્રહ્મસાયુજ્યતાને પામે એ અસંભવિત છે. ’

૪૨. “ વળી ભગવાન બોલ્યા, ‘ હે વાસિષ્ઠ, હવે હું તને એમ પૂછું છું કે, બ્રહ્મા સપરિગ્રહ છે કે અપરિગ્રહ ? સવૈરચિત્ત છે કે અવૈરચિત્ત ? સંવ્યાપાદચિત્ત છે કે અવ્યાપાદચિત્ત ? સંકિલ્પચિત્ત છે કે અસંકિલ્પચિત્ત ? વશવર્તી છે કે અવશવર્તી ? ’ વાસિષ્ઠે કહ્યું, ‘ ભો ગોતમ, બ્રહ્મા અપરિગ્રહ, અવૈરચિત્ત, અવ્યાપાદચિત્ત, અસંકિલ્પચિત્ત અને વશવર્તી છે. ’ ભગવાન બોલ્યા, ‘ હે વાસિષ્ઠ, ત્રૈવિધ બ્રાહ્મણો સપરિગ્રહ છે કે અપરિગ્રહ ? સવૈરચિત્ત છે કે અવૈરચિત્ત ? સંવ્યાપાદચિત્ત છે કે અવ્યાપાદચિત્ત ? સંકિલ્પચિત્ત છે કે અસંકિલ્પચિત્ત ? વશવર્તી છે કે અવશવર્તી ? ’ વાસિષ્ઠે કહ્યું, ‘ ભો ગોતમ, ત્રૈવિધ બ્રાહ્મણો સપરિગ્રહ, સવૈરચિત્ત, સંવ્યાપાદચિત્ત, સંકિલ્પચિત્ત અને અવશવર્તી છે. ’ ભગવાન બોલ્યા, ‘ નો પછી, હે વાસિષ્ઠ, આવા બ્રાહ્મણો અપરિગ્રહ અવૈરચિત્ત, અવ્યાપાદચિત્ત, અસંકિલ્પચિત્ત અને વશવર્તી બ્રહ્માની સાયુજ્યતાને પામે એ સંભવતું નથી. ”

૪૩. ઇન્દ્રની પછી બ્રાહ્મણોએ બ્રહ્માને મોટા બનાવ્યો ખરો, પણ તે તેમને બારે પડ્યો. આવા દયામય અને સર્વગુણસંપન્ન બ્રહ્માની

સાધુજન્યતા પામવા માટે જાણીએ. પણ દયામય અને સર્વોંશે સમજાવે વર્તનારા હોવા જોઈએ. જાણીએને આ વસ્તુ ઈષ્ટ નહોતી. કારણ કે, દદ યતા જતા જ્ઞાતિભેદને લીધે તેમને જે વર્ચસ્વ મળ્યું હતું, તે છોડવા તેઓ તૈયાર નહોતા; પછી સમજાવથી વર્તવાનું કેમ શક્ય બને ? આથી બહુ જ દુઃખ સમયમાં તેઓએ આ જાણદેવને પડતો મૂક્યો. જાણા આવડો મોટો મણાપ, છતાં આજે અજમેર પાસે પુષ્કરમાં મૈત્ર તેનું એક જ મંદીર અવશેષ છે ! બીજું એક નાનું મંદીર બંગાળ પ્રાંતમાં ક્યાક છે એમ મેં સાંભળ્યું છે, પણ તે બહુ પ્રસિદ્ધ નથી.

૪૪. કવિકુલગુરુ કાલિદાસે તો આ જાણદેવની માવ મસ્કરી જ કરી છે. તેના વિક્રમાર્વશીય નાટકમાં પુરુરવા ઉર્વશીને જોઈને કહે છે—

અમ્યાઃ સર્ગચિદ્ધૌ પ્રજાપતિરભૂચ્ચન્દ્રો નુ કાન્તિપ્રદઃ
શૃંગારૈકરસઃ સ્થયે નુ મદનો માસો નુ પુષ્પાકરઃ ।
વેદાભ્યાસજઙઃ કર્થં નુ વિષયવ્યાવૃત્ત કૌતૂહલો
નિર્માતું પ્રમથેન્મનોહરમિદં રૂપં પુરણો મુનિઃ ? ॥

(અંક ૧, શ્લોક ૯ કે ૧૦) .

(આને રચવા માટે કાન્તિપ્રદ ચંદ્રમા, અથવા શૃંગારરસપરિપૂર્ણ એવો ખુદ મદન, કે વર્ષત માસ પ્રજાપતિ થયો હશે શું ? કારણ કે, વેદાભ્યાસથી જેની મતિ જડ થઈ છે, વિષયોમાં જેને મગ્ન આવતી નથી, તે પુરણો મુનિ આવું રૂપનિર્માણ કરવા કેમ સમર્થ થાય ?)

૪૫. અહીં કવિએ વૈદિક જાણદેવ અને બુદ્ધના સમયનો જાણદેવ બંનેનું મિશ્રણ કર્યું છે. વેદકાળમાં તે માત્ર મંત્ર જોડનારા હતા, અને બુદ્ધકાળમાં તે જગનનો કર્તા બન્યો. જાણીએ અને બૌદ્ધ

શ્રમણોની ખેંચતાણમાં સપડાવાથી બિચારાને ક્યાંયે સ્થાન મળ્યું નહિ, અને તેથી તેની ગમે તેવી મસ્કરી કવિ કરી શક્યો !

૪૬. વેદમાં બ્રહ્મનો અર્થ મંત્ર હતો, પણ બુદ્ધકાળમાં શ્રેષ્ઠ એવો તેનો અર્થ થવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે જન્મતનું જે શ્રેષ્ઠ તત્ત્વ તેને બ્રહ્મ કહેવા લાગ્યા; અને તેજ દૃષ્ટિથી તે આજે પણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. તેની મસ્કરી કરવામાં આવી નથી.

અશોકથી શક રાજાઓ સુધી

૪૭. અશોકના સમયમાં યજ્ઞયાગનું મહત્ત્વ ધણું ધગી ગયું. પહેલા જ શિક્ષાલેખમાં અશોકે પશુવધ જેમાં થનો હોય એવા યજ્ઞો કરવાની મનાઈ કરી છે. અને ઠીક સુધી પશુવધની વિરુદ્ધ લોકમત કેળવવા માટે તેણે મહેનત કર્યાં કરી છે એમ તેના શિક્ષાલેખો ઉપરથી જણાય છે. યજ્ઞયાગ બંધ કરીને વૈદિક દેવોમાંના કોઈ એક દેવને કે તે પછી બ્રાહ્મણોએ તૈયાર કરેલ બ્રહ્મદેવને અશોકે પોતાનો કુલદેવ બનાવ્યો હોત, તો પૂજારી તરીકે બ્રાહ્મણોની બ્યવસ્થા થઈ શકત અને તેમનું ઠીક આદત. પરંતુ તેમ ન કરતાં તેણે બુદ્ધને જ પોતાનો દેવ બનાવ્યો. આ દેશમાં જે દેવોને સાચા માનવામાં આવતા હતા તેમને મેં બુદ્ધોવાસક થઈને પ્રયત્નપૂર્વક ખોટા કરાવ્યા, એમ તે કહે છે.* અર્થાત્ અશોક બુદ્ધ સિવાય બીજા કોઈનો ભક્ત નહોતો. બ્રાહ્મણોને તેણે બીજી રીતે હેરાન નથી કર્યાં. પાલિસાહિત્યમાં શ્રમણ-બ્રાહ્મણ એવા સમાસ જોવામાં આવે છે. પરંતુ અશોકના શિક્ષાલેખોમાં બ્રાહ્મણોને પહેલા મૂક્યા છે (બ્રાહ્મણસમગાનં સાધુ દાનં). આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે અશોક બ્રાહ્મણોને પણ દાન આપતો. પણ યજ્ઞયાગમાં બ્રાહ્મણોને જે માન આપવામાં આવે છે તે પ્રકારનું માન આ દાનધર્મ પાછળ નહોતું.

* જંબુદીપસિ ધમિસા દેવા હુસુ તે દાનિ મિસા કટા ॥
૩૫નાથ ચિદાલેખ.

૪૮ યજ્ઞયાગ પશુ ગયા અને વૈદિક દેવો પશુ ગયા પછી માત્ર ગોરપદ્મ કરીને જ પેટ ભરવાનો વારો આવતા હતા. આથી માન ક્યાથી રહે ? ગૃહસંસ્કારમાં ગૃહસ્થોને થોડી ધણી મદદ કરીને પોતાનો નિર્વાહ જેમ તેમ ચલાવવાનો હતા. વારો આ-થો પુરાણોમાં મૌર્ય રાજાઓની શરૂઆત ગણના કરીને આજણોએ તેમના પ્રત્યે જે આદરો બધો તિરસ્કાર બતાવ્યો છે, તેનું રહસ્ય આમાં છે.

૪૯ મૌર્ય રાજાઓના અસ્ત પછી પુષ્યમિત્રનો ઉદય થયો. તેણે આજણ ધર્મનું જોટલે કે યજ્ઞયાગનું પુરસ્કર્ણન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ તે પ્રયત્ન આજો સિદ્ધ થયો હોય એવું લાગતું નથી. આસપાસના બૌદ્ધોને તેણે થોડા ધણા હેરાન માર્યા હશે પરંતુ અશોકના સમયમાં જ ચારે બાજુ ફેલાયેલા પામીને બૌદ્ધ ધર્મ ધણે દબાયો હતો. અષ્ટપદ્મ પ્રયત્નથી તેનો નાશ થયો અશક્ય હતો.

૫૦ વળી, પુષ્યમિત્રના સમયમાં યવન (ગ્રીક), શક વગેરે બહારના લોકોના હુમલાઓ શરૂ થયા હતા. આ નવા લોકોમાં જાતિભેદ ન હોવાથી સામાન્ય બ્યવહારમાં તેઓનું વનજી આજણધર્મ કરતા બૌદ્ધધર્મ તરફ વધારે હતું તેઓ યજ્ઞયાગને મદદ કરે એમ નહોતું અર્થાત્ પુષ્યમિત્ર અને અગ્નિમિત્રની પછી રાજકીય યજ્ઞયાગ બંધ થયા, અને તે ધણા સૈદ્ધ સુધી ફરી માથું ઉઠાવી શક્યા નહિ.

૫૧ આ સળંગ ડા. રામકૃષ્ણ ગોપાલ બાહાદુરના 'A Peep into the Early History of India' નામના નાના પશુ અત્યંત ઉપયોગી પુસ્તકમાંથી એક નાનોગો ઉતારો ઉતારવાનું અહીં ચોક્કસ લાગે છે—“Thus from about the beginning of the second century before christ, to about the end of the fourth century after, princes of foreign races

were prominent in the history of India and ruled sometimes over a large portion of the country up to the limits of Maharashtra...During this period it is the religion of the Buddha alone that has left prominent traces, and was professed by the majority of the people." (p. 44). આ રીતે આશરે ઇસવી સન પૂર્વે બીજા સૈકાની શરૂઆતથી આશરે ચોથા સૈકાના અંત સુધી હિંદુસ્તાન બહારના રાજાઓને હિંદુસ્તાનમાં મહત્વનું સ્થાન મળ્યું હતું, અને વચ્ચે વચ્ચે તેમની સત્તા બહુ મોટા પ્રદેશ ઉપર—મહારાષ્ટ્રની સરહદ સુધી પહોંચી હતી...આ સમય દરમ્યાન મુખ્યત્વે બૌદ્ધધર્મ અસ્તિત્વમાં હોય એવાં ચિહ્નો જણાય છે; અને આ જ ધર્મ સામાન્ય જનતાનો હતો. આવા સંયોગોમાં બ્રાહ્મણોને એક નવો દેવ હાથ આવ્યો. આ દેવ કાશ્ય તે હવે પછીના વિવેચન ઉપરથી જણાશે.

મહાદેવ

૫૨. મહાદેવનો અને વૈદિક રુદ્રનો નજીકનો મંબંધ લાગે છે. રુદ્રની ઋચાઓ ઋગ્વેદમાં ધણી છે. આ ઉપરથી એવું જણાય છે કે, ઇંદ્રના મદદનીશ મરુતોનો તે પૂર્વજ હતો. ‘આ સ્તે પિતર્મરુતા સુમ્નમેતુ’, (ઋં ૨-૩૩-૧). તે કપર્દી હતો. કપર્દનો અર્થ જટા કરવામાં આવે છે. પરંતુ વૈદિક કાળમાં કપર્દનો અર્થ આજે શીખ લોકો પોતાના વાળની જે જાતની ગાંઠ બાંધે છે એ જાતની ગાંઠ એવો અર્થ થતો હોવો જોઈએ. કાશ્ય ‘કપર્દિનો ઘિયા ઘીવન્તો અસપન્ત વૃત્સવઃ’ (ઋં ૭-૮૩-૮), આ ઋચામાં બધા વૃત્સુઓને ‘કપર્દિનઃ’ કહેવામાં આવ્યા છે. બધા જ વૃત્સુઓ જટાધારી હોય એ સંભવિત નથી. બાબિલોનિયામાં અક્રોડિયન લોકોમાં આવી ગાંઠ-અંબોડો બાંધવાનો રિવાજ હતો. પણ સુમેરિયન લોકોમાં આ રિવાજ

નહોતો. એટલે આ મરુનોનો પૂર્વજ રુદ્ર અકેડિયનો પ્રમાણે અંગેડો બાંધતો હતો.

૫૩. રુદ્ર જાતે ઈંદ્રના સમયમાં હવાત હોય એમ લાગતું નથી. એવી માતનો ઉલ્લેખ તો ઋગ્વેદમાં નથી જ મળતો. પરંતુ તેના વંશજ મરુતોએ ઈંદ્રને ઘણી મદદ કર્યાનાં વર્ણનો અનેક જગ્યાએ આવે છે. દાખલા તરીકે ઋગ્વેદના આઠમા મંડળના છાંતેરમા સૂક્તમાં ઈંદ્રને મરુતસખા અને મરુતવાન બન્ને વિશેષણો લગાડવામાં આવ્યાં છે. અર્થાત્ ઈંદ્રના વિજયમાં મરુતોએ ઘણી મદદ કરી હતી એ કહેવાની જરૂર નથી.

૫૪. હવે આ મરુત કોણ હતો, એ પ્રશ્ન ઉભો થાય છે. તેમને રુદ્રાઃ, રુદ્રિયાઃ અને રુદ્રાસાઃ કહેવામાં આવ્યા છે. તે ઉપરથી તેઓ રુદ્રના વંશજ કે બંધન હતા એટલું જ સિદ્ધ થાય છે. ‘સૌં તા ઇન્દ્રો અસૃજદસ્ય શાકૈઃ’ (ઋ. ૫-૩૦-૧૦), આ ઋચામાં આવતા શાક શબ્દનો અર્થ સાયણાચાર્ય મરુત એવો કરે છે. અને એ અર્થ ઋ. ૪-૧૭-૧૧, ઋ. ૬-૧૯-૪, ઋ. ૬-૨૪-૪, વગેરે ઋચાઓમાં પણ લાગુ પડી શકે છે. સાયણાચાર્યના અર્થ પ્રમાણે મરુત એ જ શાક લોકો હતા એમ જો માનીએ તો, શક લોકોના પૂર્વજો મરુત લોકો હતા, એવું અનુમાન કરવું સાવ નિરર્થક નથી થતું ત્યારે આપણે એમ માનીએ કે, ઈંદ્રની પહેલાં પણ આ શક લોકોમાં રુદ્રપૂજા ચાલુ હતી. પણ ખુદ ઋગ્વેદના સમયમાં ઈંદ્રની જેટલું મહત્ત્વ રુદ્રનું નહોતું એ નિઃસંશય છે.

૫૫. પરંતુ યજુર્વેદના સમયમાં આ સ્થિતિ કંઈક અંશે બદલાઈ જાય છે. તૈત્તિરીય સંહિતાના ચોથા કાંડના પાંચમા પ્રપાઠકમાં રુદ્રની જે સ્તુતિ આવે છે તેમાં એક નાદિ પણ અનેક રુદ્રો ગણાવવામાં આવે છે. તેથી આ પ્રકરણને ચતુરુદ્રીય કહે છે. તેમાંના કેટલાક ઉતારા અહીં આપું છું.

(૧)

૫૬. “ હે રુદ્ર, તારા ક્રોધને નમસ્કાર હો. તારા બાણને નમસ્કાર હો. ધનુષ્ય ધારણ કરનારા તને નમસ્કાર હો. તારા બાહુને નમસ્કાર હો. તારું બાણ સુખકારક યાઓ. તારું ધનુષ્ય સુખકારક બને. તારા બાથાવડે અમારું રક્ષણ કર...નીલમીવ, સહસ્રાક્ષ, વૃદ્ધિ-કર્તા એવા તને નમસ્કાર હો. અને એના જે સેવકો છે તેમને પણ હું નમસ્કાર કરું છું...તારા ધનુષ્યનું શરસંધાન અમારા ઉપર થવા દર્શન નહિ. તારો બાથો અમારાથી દૂર રાખ. ”

(૨)

૫૭. “ હિરણ્યબાહુને, સેનાપતિને, દિશાઓના સ્વામીને નમસ્કાર હો. હરિતપણું વૃક્ષોને અને પશુઓના પતિને નમસ્કાર હો...”

(૩)

૫૮. “...ઉભતને, ધનુર્યોધને, ચૈરાના અધિપતિને નમસ્કાર હો. ધનુર્યોધને, બાણોના બાથો ધારણ કરનારને, ધાડપાકુઓના અધિપતિને નમસ્કાર હો...ધનુષ્યબાણ ધારણ કરનારા તમને નમસ્કાર હો...”*

(૪)

૫૯. “...પ્રાતોને અને પ્રાતપતિઓને તમને નમસ્કાર હો. ગણોને અને ગણપતિઓને તમને નમસ્કાર હો. વિરૂપોને અને વિશ્વરૂપોને તમને નમસ્કાર હો. મહતોને અને કુલ્લકોને તમને નમસ્કાર હો. રથીઓને અને અરથીઓને તમને નમસ્કાર હો. રથોને અને રથોના અધિપતિઓને તમને નમસ્કાર હો. સેનાઓને અને સેનાધિપતિઓને

* અહીંથી આગળ બહુવચન વાપરવામાં આવ્યું છે એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

તમને નમસ્કાર હો...સુતારોને અને રથ તૈયાર કરનારાઓને તમને નમસ્કાર હો. કુહારોને અને લુહારોને તમને નમસ્કાર હો. પુઝિયોને અને નિષાદોને તમને નમસ્કાર હો. બાણ અને ધનુષ્યો તૈયાર કરનારાઓને તમને નમસ્કાર હો. શિકાર કરનારાઓને અને કૂતરા પાળનારાઓને તમને નમસ્કાર હો. કૂતરાઓને અને કૂતરાઓના અધિપતિઓને તમને નમસ્કાર હો.”

(૫)

૬૦. “ ભવને અને રુદ્રને નમસ્કાર હો. શર્વને અને પશુપતિને નમસ્કાર હો. નીલકંઠને અને શ્વેતકંઠને નમસ્કાર હો. કપર્દીને અને શિરામુંડન કરેલાને નમસ્કાર હો...”

(૮)

૬૧ “ સોમને અને રુદ્રને નમસ્કાર હો. તાંત્રને અને અરુણને નમસ્કાર હો. શગને અને પશુપતિને નમસ્કાર હો. ઉગ્રને અને બીમને નમસ્કાર હો...”

૬૨ આમાંના કેટલાંક વિશેષણો ઋગ્વેદમાં મળે છે પરંતુ અહીં તેમનો ધણો વિભક્ત થયેલો જોઈ શકાય છે. અહીં રુદ્રને ચોરોનો, ધાડપાકુઓનો અને વ્રાતોનો અધિપતિ કહેવામાં આવ્યો છે. તેમ જ ગણોનો, પુઝિયોનો અને નિષાદોનો તે અધિપતિ છે, કુહાર લુહાર વગેરેનો પણ તે અધિપતિ છે. ઉપગત ભવ, શર્વ, પશુપતિ, નીલકંઠ વગેરે નામો પણ આમાં જોવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત એમ અનુમાન કરવું શક્ય છે કે, યલુર્વેદના સમયમાં સગદદ ઉપરના પડાડી પ્રદેશમાં વમતા લેકા પોતાના દેવોની પૂજા આવા નામોથી કરતા હશે તેઓ ઝાડોની પણ પૂજા કરતા વાયવ્ય મગદદના લેકા આજે પણ જેમ ચોરી અને ધાડો પાડીને પોતાનો નિર્વાહ ચલાવે છે, તેમ યલુર્વેદના સમયમાં પણ તેઓ કરતા હોવા જોઈએ તેમને કનજે રાખવા માટે

મોટું સૈન્ય રાખવાનું બાહ્યો માટે શક્ય નહોતું. આથી ભવ, શર્વ વગેરે તેમના દેવો એ બધા રુદ્ર જ છે એવું તેમને મનાવીને, આ ટોળાઓના લોકોને વાળી લેવાનો આ એક પ્રયત્ન હોવો જોઈએ. આ પ્રયત્ન કેટલો સિદ્ધ થયો એ કહી શકાય એવું નથી.

૬૩. સમય જતા બધી ટોળાઓના દેવો પૈકી ભવ અને શર્વ બે જ દેવો અથર્વવેદના સમયમાં આગળ આવ્યા હોય એમ જણાય છે કદાચ કોઈ બે મોટી ટોળાઓએ ખીજી નાની નાની ટોળાઓને હરાવીને તેમના ઉપર ચોતાનું સ્વામિત્વ સ્થાપન કર્યું હોય, અને તે બે ટોળાઓના આ બે દેવો બાકી રહ્યા હોય એ બનવા જોમ છે. અથર્વવેદના ચોથા કાંડના અઠાવીશમાં સૂક્તમાં તેમની આ જાતની પ્રાર્થના આવે છે—

भव शर्वो मन्वे धां तस्य चित्तं ययोर्धामिदं प्रदिशि यद्विरोचते ।
यावत्स्येशाथे द्विपदो यौ चतुष्पदस्तौ नो मुञ्चतमहंस ॥
(હે ભવ અને શર્વ, સર્વ દિશાઓમાં જે તમે પ્રકાશો છો, તે તમારૂં સામર્થ્ય છે જે તમે દ્વિપદો અને ચતુષ્પદો ઉપર સ્વામિત્વ ધરાવો છો, તે તમે અમને પાપમાથી મુક્ત કરો)

૬૪ વળી અગિયારમાં કાંડના બીજા સૂક્તમાં આ જાતની પ્રાર્થના છે—

भव शर्वो मृदतं माभि यात भूतपती पशुपती नमो वाम् ।
प्रतिहितामा यतां मा वि स्वाष्टं

मा नो हिंसिष्टं द्विपदो मा चतुष्पद ॥

(હે ભવ અને શર્વ, અમારૂં રક્ષણ કરો અમારી પાસે આવશો નહિ જૂતપતિ અને પશુપતિ એવા તમને નમસ્કાર હો. ધનુષ્ય ઉપર ચડાવેલું બાણ અમારા ઉપર ફેંકશો નહિ અમને, અમારા દ્વિપદોને અને ચતુષ્પદોને મારશો નહિ)

૬૫. અથર્વવેદ પછી શતપથ બ્રાહ્મણના કાળમાં સરહદ ઉપરના આ બધા દેવોને અગ્નિનું સ્વરૂપ આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હોય એવું જણાય છે. “ પ્રજાપતિને ઉષાદેવીથી એક કુમાર થયો અને તે રડવા લાગ્યો. પ્રજાપતિએ કહ્યું, ‘ શા માટે રડે છે ? ’ ‘ મારું નામ નથી માટે; મારું નામ પાડો. ’ આથી તેરડે છે, માટે તેનું નામ રુદ્ર પાડવામાં આવ્યું. વળી તેણે એક વધારે નામ પાડવા કહ્યું. આથી તેનું સર્વ (શર્વ) નામ પાડવામાં આવ્યું. સર્વ એટલે પાણી. કારણકે તેનાથી બધું ઉત્પન્ન થાય છે. સાર પછી તેને પશુપતિ નામ આપવામાં આવ્યું. પશુપતિ એટલે વનસ્પતિ. તે મળવાથી પશુઓ જીવે છે. ત્યાર પછી તેને ઉગ્ર નામ આપવામાં આવ્યું. ઉગ્ર એટલે વાયુ. તે ન્યારે જોરથી વાય છે ત્યારે ઉગ્ર વાય છે એમ કહે છે. ત્યાર પછી તેને અશનિ નામ આપવામાં આવ્યું. અશનિ એટલે વીજળી. પાછળથી તેને જવ નામ આપવામાં આવ્યું. જવ એટલે વરસાદ. તેનાથી બધું થાય છે (સ્વર્ગ). ત્યાર પછી તેને મહાન્દેવ નામ આપવામાં આવ્યું. મહાન્દેવ એટલે ચંદ્ર. પછી ઈશાન નામ આપવામાં આવ્યું. ઈશાન એટલે સૂર્ય...આ આઠે અગ્નિનાં રૂપો છે; અને નવમો કુમાર. ” (શત૦ બ્રા૦ ૬-૧-૩) કુમાર, જવ, શર્વ વગેરે જે દેવોને સરહદ ઉપરના પ્રતિમાં પૂજવામાં આવતા હતા, તેમને યજ્ઞમાં દાખલ કરીને યજ્ઞનું જોર વધારવાનો આ પ્રયત્ન જણાય છે.

૬૬. ત્યાર પછી આશ્વલાયન ગૃહ્યસૂત્રમાં આ દેવોને રુદ્રશી જે એમ માનવામાં આવ્યા છે, અને તેમના નામે શુભશવ નામનો યજ્ઞ કેમ કરવો એનું વર્ણન તેમાં આવે છે. “ શુભશવ શરતકાલમાં કે વસંતકાલમાં કરવો. તે આદ્રા નક્ષત્રમાં કરવો. પોતાની ટોર બાંધવાની જગ્યામાંથી ઉત્તમ બળદની પસંદગી કરવી. તે જૃષદ્વર્ણ હોવો જોઈએ. કોઈ ચિત્રવર્ણ પણ કહે છે. ઉંચો ખૂંધ હોય અને કાળો હોય તો ઉત્તમ. તેનો ઓખાના કે જવના પાણીથી અભિષેક કરવો. તે એ રીતે

કે, 'રુદ્રાય મહાદેવાય જુષ્ટો વર્ધસ્વ'. પછી તેને મારીને આહુતિઓ આપવી તે આ રીતે- 'હરાય કૃપાય શર્વાય શિવાય મવાય મહાદેવાયોગ્રાય પશુપતયે રુદ્રાય શંકરાયેશાનાયાઽશ્વનયે સ્વાહા ।' તેનું પૂછકું, આમકું, માયુ અને પગ અગ્નિમાં નાખવા. પશુ શાખબ આચાર્ય કહે છે કે, આમકાનો ઉપભોગ લેવો. " (અધ્યાય ૪, ખંડ ૧૦)

૬૭ આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે, ગૃહાસુત્રોના જમાનામાં મહાદેવ હિસક હતો, અને ચર્વાદિ દેવોના સમાવેશ તેનામાં જ થયો હતો. આ મહાદેવ અહિંસક કઈ રીતે થયો તે કહેવું મુશ્કેલ છે અનુમાન સિવાય બીજો માર્ગ નથી દારણુંકે તે સમયનો ઇતિહાસ હજી ઉપલબ્ધ થયો નથી.

૬૮ છુદ્ધની હયાતી દરમ્યાન જ તેની કીર્તિ સરહદ સુધી ફેલાયાનો દાખલો પામિ ગયેલા મળે છે. મહાકવિન સગહ ઉપરના રાજકુલમાં જન્મ્યો અને તેના પિતાના મૃત્યુ પછી તે રાજા થયો. આવસ્તીથી આવેના વ્યાપારીઓ દ્વારા ભગવાનની કીર્તિ સાબળીને લિહુ થવા માટે તે ઉત્સુક થયો, અને પોતાના અમાત્યોની સાથે બગીચામાંથી સીધો જ આવસ્તી જવા ઉપડ્યો. તેની પટ્ટરણી અને ગાંધેવી આ સમાચાર સાંભળીને તેની પાછળ પોતાના પરિવાર સહિત આવસ્તી જવા નીકળી ભગવાન અને આ બધાનો ભેટો ચંદ્રલાગા નદીને કાંઠે થયો. કવિન અને તેના અમાત્યોને ભગવાને લિહુ બનાવ્યા, અને ઉપલવણના લિહુણી દ્વારા અને ગાંધેવીને અને તેના સ્ત્રીપરિવારને લિહુણી બનાવી.

૬૯. મનોરથપૂર્ણી અને સાગથપકાસિની આ બે અટૂંકથાઓમાં આ દતકથા મળે છે. સયુત્તનિકાયના મૂળ સુત્તમાં કવિન સબંધેની હકીકત આ જાતની છે. "ભગવાન આવસ્તીમાં વસતા હતા તેણે આયુષ્માન મહાકવિનને દૂધી આવતો જોયો, અને તેણે લિહુને વહ્યું,

‘હે ભિક્ષુઓ, આ તરફ આવતા, ધોળા, પાતળા, ઉંચા નાકવાળા આ ભિક્ષુને તમે જુઓ છો કે ? આણે દરેક પ્રકારની ઉત્તમ સમાધિ પ્રાપ્ત કરી છે; જેને માટે કુલપુત્રો ગૃહત્યાગ કરે છે, તે નિર્વાણનો તેણે સાક્ષાત્કાર કર્યો છે.’*

૭૦. મહાકપિન રાજકુટુંબમાં જન્મ્યો હતો કે કેમ એ સંબંધે કશું જાણી શકાય એમ ન હોવા છતાં, આ સુતમાં આવેલાં વર્ણન ઉપરથી તે કાળ્ય કે કંદાર પ્રાંતનો રહેનાર હોવો જોઈએ એવું જણાય છે. અહીં એટલું જ માત્ર દર્શાવવું છે કે બુદ્ધની હયાતીમાં જ આ પ્રાંતના લોકો ઉપર તેના ધર્મનો પ્રભાવ પડવા લાગ્યો હતો. કુરુ દેશમાં બ્રાહ્મણોનું જોર ધણું હતું, છતાં સરહદ ઉપરનાં પ્રાંતોમાં બુદ્ધનો અહિંસાવાદી ધર્મ લોકોમાં પ્રિય થવા લાગ્યો હતો. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે, જે પરશુપતિ મહાદેવને મોટા બળદનું બલિદાન આપીને ખુશી કરવો પડતો તે જ મહાદેવ હવે ગાયબળદનો સંરક્ષક બન્યો; બળદ તેનું વાહન બન્યો; અને તેના મંદીરની સામે નંદીની સ્થાપના થવા લાગી. વેમા કાર્પાસેસ (Wema Karpasises) ના નાણાં ઉપર મહેશ્વરની ભૂર્તિ અને નંદી જોવામાં આવે છે. આનો કાળ હજી નિશ્ચિત થયો નથી, પણ ઈસવી સનના પહેલા સૈકાના આરંભમાં ગણવામાં વાધો નથી. તેની બે ત્રણ સૈકાઓ પૂર્વે મહાદેવનું પરિવર્તન ગોરક્ષક મહેશ્વરદેવમાં થયું હતું.

* નિદાનવચ્ચ, લિકખુસંચુત્ત, સુત ૧૧.

+ આ સંબંધમાં હાલનો એક દાખલો ધ્યાનમાં લેવા જોઈ છે. પાનજમાં શીખોનું અને આર્ચસમાજોનું પ્રાણસ્થ દોવાથી મદાત્મા ગાંધીજીના અહિંસાવાદી સત્ત્વજીવ વત્તજ્ઞાનને ત્યાંના ખુદ દિંદુ સમાજનો જોડો ટેકો મળતો નથી. પણ એ જ વત્તજ્ઞાન સરહદ ઉપરના કદર મુસલમાન પાણોમાં વધારે પ્રિય થયાનું જોઈ શકાય છે. તેમના જેવા જાન બખ્શ મહરજાનને તો સરહદના ગાંધી કહેવાનો રિવાજ શરૂ થયો છે.

૭૧. યેનાક્ષરસમામ્નાયમધિગમ્ય મહેશ્વરાત્ ।

કૃત્સ્નં વ્યાકરણં પ્રોક્તં તસ્મૈ પાણિનયે નમઃ ॥

પાણિનીય શિક્ષાના આરંભમાં આ શ્લોક આવે છે. પાણિની મહેશ્વરનો ભક્ત હતો એમ આ ઉપરથી લાગે છે. હ્યુએન્ટ્સંગના પ્રવાસવર્ણનમાં પણ આ દંતકથાને ટેકા મળે છે. તે ગાંધાર દેશમાં પ્રવાસ કરતો કરતો શકાવુર ગામે આવ્યો. ત્યાં પાણિનીનો જન્મ થયો હતો. વ્યાકરણની નિયમો શુદ્ધ કરવાનો તેણે વિચાર કર્યો, અને તે વિચાર તેણે ઇશ્વરદેવને જણાવ્યો. ઇશ્વરદેવે પાણિનીને મદદ કરવાનું વચન આપ્યું. પાણિનીએ મહેશ્વર પાસેથી શાસ્ત્રનું શિક્ષણ લીધું, અને ભારે પ્રયત્ન કરીને વ્યાકરણ રચ્યું તેની શ્લોકસંખ્યા એક હજાર છે, અને દરેક શ્લોકમાં બીજીય અક્ષરો છે *

૭૨. હવે માત્ર ઠરાવવાનું એટલું જ બાકી રહે છે કે જે મહેશ્વરનો કે મહાદેવનો પાણિની ભક્ત હતો તે મહાદેવ પાણિનીનાં સમયમાં ઉપર બતાવેલ શ્વંભવનો સ્વીકાર કરતો હતો કે કેમ ? અમારા મત મુજબ પાણિનીના સમયમાં મહાદેવ મહેશ્વર બન્યો, અને ત્યારથી તે મહેશ્વર બન્યો ત્યારથી અહિંસક બન્યો. ગાંધાર દેશના રાજાઓએ વ્યવહાર પુગ્તુ બૌદ્ધ ધર્મને ઉત્તેજન આપ્યું. પરંતુ તેમના કુલપરંપરાગત આવેશ મહાદેવનો ત્યાગ કરવા તેઓ તૈયાર નહોતા. તેઓ પૈકી અંશોક માફક ઠાઈ એકે બૌદ્ધ ધર્મનો પૂર્ણપણે અંગીકાર કર્યો હોત તો બીજા દેવો ખોટા ઠરીને અશોકના કલા પ્રભાણે માત્ર છુદ્ધ એક જ સારો કરત; અને તો દુરત જ બૌદ્ધ શ્રમણોએ ઘણાદેવની માફક મહાદેવનું પણ પરિવર્તન કરીને તેને છુદ્ધની શાખામાં લાવી મૂક્યો હોત.

૭૩. શક રાજાઓના રાજ્યનો જેમ જેમ વિસ્તાર વધતો ગયો તેમ તેમ મહાદેવનું જોર પણ વધતું ગયું. શિલાલેખો ઉપરથી

જણાય છે કે, દક્ષિણના શાલિવાહન કુળના રાજાઓ અને શક રાજાઓ વચ્ચે મુદ્દ થયું હતું. છતાં શાલિવાહને વંશના રાજાઓએ પણ મહેશ્વરનો અંગીકાર કર્યો. એટલે એ સમયે મહાદેવની પૂજા કરવાની રાજાઓમાં એક પ્રકારની ફેશન યર્ષ પડી હોય એમ લાગે છે. મહારાષ્ટ્રમાં મુસલમાનોની કારકીર્દીનો નાશ થઈને મરાઠાઓનું રાજ્ય સ્થપાય પછી પણ મરાઠા સરદારોની સીઓ મુસલમાનો પાસેથી લીધેલ પડો પાળતી હતી, અને આજે પણ દેટલાક સરદારોનાં ધરોમા હજી પાળવામા આવે છે. તે મુજબ શક લોકોનો પ્રભાવ ઓછો થતો ગયો તોપણ મહેશ્વરદેવનો દેવાવો તો વધતો જ ગયો.

૭૪. આવી પરિસ્થિતિમાં બ્રાહ્મણોની સ્થિતિ બહુ વિચિત્ર બની. દક્ષિણમાં કોઈ કોઈ રાજાઓએ કોઈ કોઈ વાર યજ્ઞો કર્યાના ઉલ્લેખ મળે છે. પરંતુ એનાથી બ્રાહ્મણોને સતત રાજાશ્રય મળવાનું શક્ય નહોતું. ગૃહસંસ્કારોમાં બાગ લઈને સામાન્ય લોકો પાસેથી થોડી ધણી દક્ષિણા મેળવવાનો માર્ગ, તેમને માટે ખુલ્લો હતો. પરંતુ ત્યાં પણ બૌદ્ધ ધર્મની આડખીલી તો હતી જ. કારણ કે, સામાન્ય લોકો ઉપર એ જ ધર્મનો પ્રભાવ વધારે હતો. આથી બ્રાહ્મણો માટે સતત રાજાશ્રય મળ્યા કરે, એવો એક જ ધોરી માર્ગ મહેશ્વરદેવના પૂજારી થવાનો હતો, અને આ માર્ગ તેમણે સ્વીકારી લીધો. વરાહમિહિરના કહેવા પ્રમાણે બ્રાહ્મણો ભરમ લગાવીને મહેશ્વરની પૂજા કરવા લાગ્યા.*

૭૫. શક રાજાઓએ બીજી એક કલ્પનાને બહુ મહત્વ આપ્યું ચઢુદીઓ જેમ જેહોવા દેવને જગતનો કર્તા સમજે છે, તેવી રીતે શક રાજાઓ પણ મહાદેવને જગતનો કર્તા માનતા હોય એવું જણાય છે. આ કલ્પના તેમણે ચઢુદી લોકો પાસેથી લીધી હોવાનો સંભવ છે. કારણ કે પશ્ચિમ બાળુએ ચઢુદી લોકોની સાથે તેમને ઘણો સંબંધ

હોના બાઈબલનો જૂના કરામનો જેહોવા મહાસંહારક દેવ છે તે કોપિત થાય તો શુ કરે એ સ્ત્રી ન શકાય ઈસુ ખ્રિસ્તે તેને સોમ્ય રૂપ આપ્યું છતાં પણ નવીન કરામ તેની પ્રાર્થના આવે છે કે, 'હે દેવ ! તું અમને ખરાબ માર્ગે લઈ જઈશ નહિ' * એટલે લોકોને સંદેશ ઉતારવાનું જેહોવાનું સામર્થ્ય ઈસુ પણ પણ ચાલુ જ હતું એમ લાગે છે

૭૬ આનું જ કઈક મહાદેવ મળે પછી બન્યું હોય એમ જણાય છે વેદકાલથી ઠેક શક લોકો સુધીના મળમા મહાદેવ અત્યંત ક્રૂર દેવ ગણાયો છે તે ભક્તોનો સંહાર ન કરે એટલા માટે જ તેની પ્રાર્થના કરવામાં આવતી યજ્ઞગવ વગેરે યજ્ઞો મારફત તેને જે અલિદાન આપવામાં આવતા તે બોદ્ધ ધર્મના પ્રભાવથી બંધ થયા, છતાં તેની ક્રૂરતા નાશ પામી નહિ તેની થોડીક સંહારકશક્તિ તો ચાલુ જ રહી આ સમયે કોઈ સ્વેતાશ્વતર નામની પડિતે કોઈએક શક ગજને પ્રસન્ન કરવાના હેતુથી સ્વેતાશ્વતરોપનિષદ્ રચ્યું હશે તેમા બાઈબલની માફક જ ભક્તિમાર્ગના મહત્ત્વનું વર્ણન આવે છે આ ભક્તિમાર્ગ બાઈબલમાથી જ લેવામાં આવ્યો હોય એવું માનવાને કશો આધાર નથી પરંતુ તે બાઈબલમાથી લેવામાં નથી આવ્યો એમ માનવાને પણ કંઈ આધાર નથી બાઈબલમા આવતો જેહોવા અને ઉપનિષદોમા આવતો પરમાત્મા બન્નેનું મિશ્રણ આ ઉપનિષદોમા યજ્ઞેયું જેવામાં આવે છે, અને તે કોઈ શક ગજને પ્રસન્ન કરવા માટે જ કરવામાં આવ્યું હોય એવી પ્રબળ શંકા થાય છે અલોપનિષદ ગ્રંથોને અકબરને સંતુષ્ટ કરવાનો જેમ આહિણેએ પ્રયત્ન કર્યો, તેવો જ આ પ્રયત્ન હોવો જોઈએ

૭૭ જેહોવાને સી નહોતી, પણ મહાદેવને હતી આ કલ્પના

* 'And lead us not into temptation.' (Luke, 11, 4.)

ક્યાંથી આવી તે કહી શકતું નથી.* પણ આનો એક લાભ એ થયો કે, સામાન્ય લોકોમાં તે સમયે જે અનેક દેવદેવીઓની પૂજા પ્રચલિત હતી તે બધી દેવદેવીઓનાં અંતર્ભાવ મહાદેવ અને પાર્વતીમાં આલોભો કરી શક્યા. તેમની પૂજા કરવાથી શક રાજાઓને પ્રસન્ન કરી શકાય એવું હતું; ઉપરાંત બીજા બાલુથી એમ કરવાથી સામાન્ય જનતા ઉપર પણ પોતાનો પ્રભાવ જમાવી શકાય એમ હતું.

૭૮. મહાદેવ અને પાર્વતી આલોભોના દેવદેવીઓ ન હોવા છતાં દૂરેક વખતમાં જ તેઓ સર્વ દેવોમાં શ્રેષ્ઠ કેમ બની ગયાં, એવું વર્ણન મહાભારતના શાંતિપર્વમાં મળે છે.† “ દક્ષે હિમાલય ઉપર ગંગાદ્વાર પાસે યજ્ઞનો આરંભ કર્યો. તે યજ્ઞમાં દેવ, દાનવ, ગંધર્વ, પિશાચ, ઉરગ, રાક્ષસ, ઋષિ વગેરે બધા આબ્યા. ત્યારે દધીચિએ કહ્યું. ‘ જેમાં રુદ્રની પૂજા કરવામાં આવતી નથી, તે યજ્ઞ પણ ન ગણાય, અને ધર્મ પણ ન ગણાય. તમે આ પશુઓને બાધવા પાછળ અને મારવા પાછળ શું મંડ્યા છો ? કાળનો શુ આ વિપત્તીસ ? આ યજ્ઞથી ધોર વિનાશ થશે, એ બાબત આમને કેમ સમજતી નથી ? ’

* By the side of En-Iil in the early days there was ranged a consort, Nin-Iil, the queen of the lower world, and when En-Iil was identified with Bel, She became Belit. She is also called Nin-khar-sag, ‘ queen of the great mountain. ’ (The Religion of Babylonia and Aesryia, by R. W. Rogers, p. 81) આ દેવીની સાથે પાર્વતીને સંબંધ હશે ખરે! †

+ ૩^{મો}કાણ્ડ, અધ્યાય ૨૬૦; એકાદશ, અધ્યાય ૨૮૪.

૭૬. “ત્યાર પછી તે ઋષિએ ધ્યાનયશ્ચુ વડે મહાદેવને, પાર્વતીને, અને તેની પાસેના નારદમુનિને જોયાં અને તે સંતુષ્ટ થયો. દક્ષ વગેરેએ જાણી જોઈને મહાદેવને નિમંત્રણ આપ્યું નથી એ તેણે જાણ્યું, અને ત્યાંથી જરા દૂર જઈને જોડ્યો, ‘અપૂજનીય દેવતાઓની પૂજા કરવાથી અને પૂજનીય દેવતાઓની પૂજા ન કરવાથી માણસને સદા નરહત્યાનું પાપ લાગે છે...અહીં આ પરુપતિ, જગતનો કર્તા, યજ્ઞનો ભોક્તા, બધાનો પ્રભુ આવેલ છે. તેને તમે શું નથી જોઈ શકતા?’ દક્ષે કહ્યું, ‘શૂન્યહસ્ત, જટાધારણ કરનારા અને અગિયાર-જગાએ રહેનારા એવા ધણા રુદ્રો અમારી પાસે છે. આ મહેશ્વરને હું જાળખતો નથી.’”

૮૦. “દ્વીતિ જોડ્યો, ‘તમે બધાએ જાણી જોઈને આને નિમંત્રણ આપ્યું નથી. પણ હું શંકર સિવાય બીજો કોઈ મોટો દેવ હોય એવું જોઈ શકતો નથી, તેથી આ યજ્ઞ ઉત્તમ યજ્ઞ નહિ, એમ હું માનું છું.’ દક્ષે કહ્યું, ‘વિધિ અને મંત્રથી પવિત્ર એવો આ હવિ હું વિષ્ણુને અર્પણ કરું છું. તે પ્રભુ વિષ્ણુ હવનીય છે.’ આ બાબત પાર્વતીને ન ગમી, આથી મહાદેવ પોતાના મુખમાથી એક ભયાનક પુરુષ ઉત્પન્ન કર્યો; અને તે પુરુષે દક્ષના યજ્ઞનો વિધ્વંસ કર્યો.”

૮૧. આ બાપા પૌરાણિક છે. ખરી હકીકત એવી હોવાનો સંભવ છે કે, કોઈ શક રાજાએ બ્રાહ્મણોએ શરૂ કરેલા કોઈ મોટા યજ્ઞનો વિધ્વંસ કર્યો હશે. અહીં ઝંગીસખાનની એક વાત યાદ આવે છે. તેણે જ્યારે સમરકંદમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે ત્યાંની મસીદમાં નમાઝ પઢનારા મૌલવીઓને તેણે જોયા; અને તેમને પૂછ્યું કે, ‘તમે અહીં શું કરો છો?’ તેમણે જ્યારે એવો જવાબ આપ્યો કે, ‘અમે પાકપરવરદીગારની પ્રાર્થના કરીએ છીએ,’ ત્યારે તે બહુ ક્રુધ થયો, અને મૌલવીઓનું કુરાન આંચકી લઈને પોતાના ધોડાના પગ નીચે

કચર્યું. મહાદેવે ઉત્પન્ન કરેલા પુરુષે દક્ષયજ્ઞનો કરેલ વિધ્વંસ આની જોવાનું જ બનાવ લાગે છે.

૮૨. મહેશ્વરના પ્રભાવથી ક્ષત્રિયોનો નાશ થશે, એવી કલ્પનાને પણ મહાભારતમાં અમાવેશ થએલો જોવામાં આવે છે. નારદમુનિએ ધર્મરાજને, ત્રણ પ્રકારના ઉત્પાનની હકીકત સમજાવી. તે બધા યૌઘ (શિશુપાલ)ના મૃત્યુ પછી થયા. તે સાબળીને ધર્મરાજએ વ્યાખ્યાને પૂછ્યું કે, ‘તે ઉત્પાતોનું પરિણામ શું આવનાનું છે ?’ તેમના પગિણામે તે વર્ષ પછી બધા ક્ષત્રિયોનો નાશ થવાનો છે, એમ જવાબ આપીને વ્યાખ્યા દહ્યું—

સ્વપ્ને દ્રક્ષસિ રાજેન્દ્ર ક્ષપાન્તે ત્વં વૃષધ્વજમ્ ।
 નીલકण्ठं भयं स्थानुं कपालि त्रिपुरान्तकम् ॥
 उग्र रुद्र पशुपतिं महादेवमुमापतिम् ।
 हरं शर्वं वृषं शूलं पिनाकिं कृत्तिवाससम् ॥
 कलासकूटप्रतिमे वृषमेऽवस्थितं शिवम् ।
 निरीक्षमाणं सततं पिहुराजाधितां दिशम् ॥
 पयसीदृશकं स्वप्नं દ્રક્ષસિ ત્વં વિશાંપતે ।
 મા તરદૃષ્તે હનુષ્યાહિ કાલો હિ દુરતિમમઃ ॥*

(હે રાજેન્દ્ર, આજે ગતે સ્વપ્નમાં તું વૃષધ્વજ, નીલકંઠ, ભય, સ્થાનુ, કપાલી, ત્રિપુરાન્તક, ઉગ્ર, રુદ્ર, પશુપતિ, મહાદેવ, ઉમાપતિ, હર અને શર્વ, તેનો વૃષભ, શૂન, પિનાકાગુણ અને અર્ધવમન જેઈશ કેવાસના શિખર જેવા બગીચ ઉપર બેઠેલા અને યમદિશ (દક્ષિણ) તરફ અતત જોનારા શિવને તું જોઈશ. દે લોકપતિ, આવી જ્ઞાતનું સ્વપ્ન તું દેખીશ. પણ તેની તું ચિંતા ન કરીશ. કાણુ કાળ દુરનિકમ ॥)

* આપ, સમાપર્શ, અધ્યાય ૪૧, ૧૩-૧૬, કુંભકોણ, અધ્યાય ૭૩, ૧૧-૧૬.

૮૩. આમાં માત્ર પાંડવ અને કૌરવોનો જ નહિ પરંતુ બધા ક્ષત્રિયોનો ક્ષય થવાનો છે એવું ભવિષ્ય ભાષ્યવામાં આવ્યું છે; અને ન્યારે શક લોકો વિજયી થયા ત્યારે જ, વ્યાસના મુખમાં આ શબ્દો મૂકવામાં આવ્યા છે, એમાં ખીલકુલ શંકાને સ્થાન નથી. સતત દક્ષિણ તરફ જોનારો મહાદેવ દેખાશે, એટલે શક લોકોનો દક્ષિણ દિશા તરફ સતત વિજય થયા કરશે એવો અર્થ સમજવો જોઈએ.

૮૪. મહાભારતમાં આવતા આ વર્ણન ઉપરથી એવું અનુમાન કરી શકાય છે કે, બ્રાહ્મણોને શક રાજાઓ બહુ પ્રિય નહોતા. પરંતુ ખીજો કોઈ માર્ગ ન હોવાથી આ મહાદેવની પૂજાનો તેમણે સ્વીકાર કરી લીધો, અને તેનાથી તેમને લાભ પણ થયો.

લિંગપૂજા

૮૫. હવે આ મહેશ્વરની પૂજામાંથી લિંગપૂજા કેમ શરૂ થઈ એ જોઈએ. આ બાબતમાં પણ ઘણું અંશે અનુમાન ઉપર જ આધાર રાખવો પડશે. શુદ્ધ કે મહાવીરસ્વામીના સમયમાં શ્રમણ લોકો આતુર્ભાસ સિવાય એક જગ્યાએ રહેતા નહિ. તેઓ કાયમ ચારે બાજુ ફર્યા કરતા અને ધર્મોપદેશ કરતા. વળી, તેઓ ગૃહસ્થાશ્રમનો ઉપભોગ ક્યો પછી, અને સંસારનાં દુઃખોથી કંટાળીને શ્રમણ થતા. આ બે કારણોને લીધે તેમની કામવાસનાને અવકાશ મળતો નહિ. પરંતુ ખીજા કે ત્રીજા સંક્રામાં આ સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ. નાનાં બાળકોને દીક્ષા આપીને સંન્યાસી બનાવવાનો રિવાજ આ બંને પંથોમાં આ કાળમાં શરૂ થઈ ચૂક્યો હતો, અને મોટા મોટા વિદ્યારે અને ઉપાશ્રયોના આશ્રયે રહીને આ લોકો સુખ્યેનમાં રહેવા લાગ્યા હતા. આથી આવા લોકોને મોટે કામવાસના ઉપર વિજય મેળવવાનું મુશ્કેલ બન્યું. ત્રીસંગ તો એક બાજુએ રહ્યો, પણ ત્રીરપથ

કરવાની પણ આ પથોમાં સખત મનાઈ છે. આજે પણ ગાડીમાંથી કે હોડીમાંથી ઉતરતી વખતે કોઈ ભિક્ષુ કોઈ સ્ત્રીને દાથ ઝાલીને તે સ્ત્રીને મદદ કરે, તો તે માટે તેણે બારે પ્રાયશ્ચિત લેવું પડે. આવા કડક નિયમોને પરિણામે તે સમયના યુવાન સંન્યાસીઓ વામમાર્ગ તરફ વળ્યા હોય તો તેમાં નવાઈ નથી. હસ્તસ્પર્શ નહિ કરીને માત્ર નગ્ન સ્ત્રીના દંડનંથી કોઈ પણ નિયમનો ભંગ થતો નહિ; અને થોડે ઘણે અંશે કામવામના તો તૃપ્ત થતી હતી. આવી પરિસ્થિતિમાંથી લિંગપૂજા શરૂ થઈ હશે.*

૮૬. જટિલ તાપસોનો પંથ યુદ્ધના સમયમાં અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો. ઉરવેલક્રસ્થપ, નદીક્રસ્થપ, અને ગયાક્રસ્થપ આ ત્રણ જટિલોને તેમના એક હજાર જટિલ શિષ્યો સાથે યુદ્ધે ભિક્ષુ બનાવ્યા, એવી એક હંતકથા મહાવગ્ગમાં આવે છે. આનો અર્થ એટલો કરી શકાય કે, યુદ્ધના ભિક્ષુસંઘમાં જટિલો ધણા હતા. આ તાપસોને બીલકુલ તત્ત્વજ્ઞાન નહોતું. તેઓ અગ્નિની પૂજા કરતા અને અરણ્યવાસ કરના.

૮૭. યુદ્ધના સમયમાં જે બીજા મોટા સંધો હતા તેમાંનો જે કોઈ શ્રમણ બૌદ્ધ પંથમાં આવતો, તો તેને ચાર મહિના સુધી પરિવાસ આપવામાં આવતો. પરિવાસ એટલે શ્રામણોર ધર્મને ભિક્ષુઓની સેવા કરવી. ચાર મહિના પછી તેનું વર્તન ચોખ્ખું છે એમ જો લાગે તો તેને ભિક્ષુસંઘમાં દાખલ કરવામાં આવતો. આ પરિવાસ, દાખલ કરવાનું કારણ એ બતાવવામાં આવ્યું છે કે, એક વાર બીજા મંથનો એક શ્રમણ ભિક્ષુસંઘમાં આવ્યો, અને પોતાના

* ઈસવી સન પૂર્વે ચૌમ્પી વગેરે સદેશોમાં એક ભવની લિંગપૂજા થાત હોવાના પુષ્કળ પુરાવા મળ્યા છે. પરંતુ ઈસવી સનના બીજા કે ત્રીજા સદેશ મહેલાં દિલ્હિસ્તાનમાં તે પૂજા દાખલ થવાનો પુરાવો મળતો નથી. પાશુપત ધર્મના સ્થાપક નકુલીયના સમયમાં આ લિંગપૂજાને મદત મળ્યું હશે. નકુલીયે આ પૂજા ક્યાંથી લીધી એ બતાવતો કોઈ માર્ગ નુસાખ નથી.

જ ઉપાધ્યાયને વાદવિવાદમાં હરાવીને પાછો પોતાના મળના શ્રમણો-સંઘમાં ગયો. આ જાતના બનાવ બને નહિ માટે બીજા શ્રમણોને ચાર માસનો પરિવાસ આપવાની પ્રથા શરૂ થઈ.

૮૮. પરંતુ જટિલો અને શાક્યોને આવો પરિવાસ આપવામાં આવતો નહિ. શાક્ય તો બુદ્ધના જાતિભાઈઓ ગણાય. આથી તેમને પરિવાસ આપવામાં ન આવે એ યોગ્ય છે; પરંતુ જટિલોને પણ શા માટે આપવામાં ન આવતો ? તેનું કારણ એ જણાય છે કે, જટિલો પાસે પોતાનું એક સાંપ્રદાયિક તત્ત્વજ્ઞાન નહોતું. આથી બૌદ્ધોને ખાતરી હતી કે આ લોકો વાદવિવાદમાં ઉતરશે નહિ.

૮૯. આજે પણ જટાધારી બાવાઓની આવી જ રિયતિ છે. તેમનું સ્વતંત્ર દર્શન કે તત્ત્વજ્ઞાન નથી. તેમનો ધંધો એટલે ધૂણી ધખાવવી, શરીરે રાખ ચોળવી અને બહરીનારામણથી રામેશ્વર સુધી ફરવું. હાલમાં એમાં પણ ફેટલાય સંપ્રદાયો જોવામાં આવે છે. પરંતુ એ સંપ્રદાયોનું કોઈ ખાસ તત્ત્વજ્ઞાન હોય એમ લાગતું નથી. જે ચાલુ દર્શનો છે તેનાથી જ તેઓ પોતાનું કામ રોડવી લે છે. સારાંશ, બુદ્ધના સમયથી ઠેક આજ સુધી આવા જટિલોના સંપ્રદાયનું જે કોઈ લક્ષણ હોય તો તે ધૂણી ધખાવવાનું છે.

૯૦. એક બાળુ વામભાર્ગમાં પેઠેલા તરુણ લિખુઓ, અને બીજા બાળુ આ જટિલ તપસ્વી, આ બેમાંથી પાશુપતોનો પંથ નીકળ્યો, અને શક રાજાઓની કારકીર્દીમાં તેનો ખૂબ ફેલાવો થયો. આ પંથે પોતાનું એક જૂદું દર્શન રચ્યું જે પાશુપત દર્શન કહેવાય છે. તેની ચર્ચા કરવાની અહીં જરૂર જણાતી નથી. જટા રાખવી, ત્રણ વાર શરીરે ભ્રૂત લગાવવી, નગ્ન રહેવું, કે ચામડાનો કટકો બાંધવો, અને સિંગની પૂજા કરવી, વગેરે તેમના આચારો હતા. આ જ પંથને લીધે સિંગપૂજને મહત્ત્વ મળ્યું એમાં શક નથી.

૬૧. ઇસવી સનના ચોથા સૈકામાં તો આ લિંગપૂજનું નેર ધણું વધું હોય એવું લાગે છે. વાકાટક નામના રાજ્યો હતા. તેમના સગા ભારશિવ રાજ્યો હતા. તેઓ શિવલિંગને પોતાના ખભા ઉપર લઈને ફરતા; અને તેથી જ તેમનો રાજવંશ સ્થિર થયો, એવું તેઓ માનતા હતા.* આ વાકાટક વંશના બીજા રક્ષેન રાજા વેરે મુખવંશના બીજા ચંદ્રગુપ્તે પોતાની પ્રભાવતી નામની કન્યા પગથાવ્યાનો ઉદ્દેશ્ય શિલાલેખમાં મળી આવે છે. આથી ગુપ્ત રાજ્યોમાં, ભારશિવ રાજ્યોમાં અને વાકાટક રાજ્યોમાં લિંગપૂજા પ્રત્યે આદર હતો એવું જણાય છે.

૬૨. આમ હોવા છતાં દરેક જગ્યાએ લિંગપૂજાને પ્રચાર થયો નહોતો. એક બે સૈકાઓ સુધી તો તે ખાનગી રીતે ચાલતી હોવી જોઈએ. કારણ કે જુએનસંગના પ્રવાસ વર્ણનમાં કોઈ જગ્યાએ લિંગપૂજનું વર્ણન જોવામાં આવતું નથી, પણ મહાદેવની મૂર્તિનાં વર્ણનો પ્રુક્ટ જોવામાં આવે છે. કાશીમાં તો તેણે આશરે સો દૃઢ ઉંચાઈની મહાદેવની તાંબાની મૂર્તિ જોઈ.* આમ છતાં આજે આખા હિંદુસ્તાનમાં લિંગપૂજા કેસાઈ છે તે કેમ બન્યું હશે? અને જુએનસંગે જોએલી મૂર્તિઓ બધી ક્યાં મળી?

૬૩. મહામુઝ ગિઝનીના સમયમાં લિંગની સાર્વજનિક પૂજા કરવાને રિવાજ પ્રચલિત હતો; છતાં મહાદેવની મૂર્તિઓ પણ હતી. સોમનાથમાં લિંગપૂજા કરવામાં આવતી હતી; અને બીજી દૃઢલીક જગ્યાએ મહાદેવની મૂર્તિની પૂજા પણ કરવામાં આવતી હશે. આ મૂર્તિઓ કેવી રીતે તૈયાર કરતા તેનું વર્ણન આલ્બેર્ટનીએ જુદાસંહિનાને

* અસમારસંનિવેશિતશિવલિંગોદ્ગ્રહનશિવમુપરિહરમુત્પાદિતરાજવંશનાં ...ભારશિવાનાં વિગેરે.

(Corpus Inscriptionum Indicarum, iii, 236-37, 245).

* * Buddhint Record, ii, 45.

આધારે આપ્યું છે. તે ઉપરથી એમ અનુમાન થાય છે કે, મુસલમાનોની ચડાઇએ પછી મહાદેવની મૂર્તિઓ બનાવવાની પ્રથા બંધ થઇ ગઇ હશે. આ લોકો પત્થરની મૂર્તિઓ લાંગીને બૂકા કરી નાખતા અને ધાતુની મૂર્તિઓ પોતાની સાથે લઇ જતા. આ સ્થિતિમાં લિંગપૂજા સગવડકારક થઇ. મુસલમાનો લિંગને તોડી-ફાડી નાખે તોપણ ફરી નવું બનાવવામાં ઝાઝી તકલીફ પડતી નહિ.

૯૪. હવે પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત, ચાંચ છે કે, આ પંથને અટકાવી શકાય એવું હતું કે કેમ ? બૌદ્ધ શ્રમણો ને સુખચેતનાં રહેવાવાળા બન્યા ન હોત તો આ બની શકત. અથવા બીજો માર્ગ એ હતો કે, જપાનના સિંગોંજ પંથના લિહુઓને જેમ લગ્ન કરવાની છૂટ છે તેમ આ બૌદ્ધ લિહુઓને લગ્ન કરવાની છૂટ આપવાથી પણ આ બની શકત. આ જપાની લિહુઓ એક વાર જ લગ્ન કરે છે. તે સ્ત્રી ને મરી જાય તો તેઓ ફરી વાર બીજું લગ્ન કરતા નથી. જપાનમાં જે દસ બાર બૌદ્ધ સંપ્રદાયો છે તેમાંનો આ મોટો સંપ્રદાય છે. આવી જાતનો સંપ્રદાય નો આ દેશમાં શરૂ થયો હોત, તો કદાચ આ લિંગપૂજા જેવી બીજાતસ પૂજાઓનો પ્રચાર અટકત.

૯૫. પરંતુ પરંપરાના ગુલામ બનેલા લિહુઓમાં આવો સંપ્રદાય ઉભો કરવાની હિંમત નહોતી. આથી આવો પંથ કાઢવાને બદલે, પોતાના સંધને બચાવવા માટે તેમણે તત્રોને રૂપે આવી જાતના વામમાર્ગીને એક જાતનું ધાર્મિક સ્વરૂપ આપ્યું. છટ્ટા કે સાતમા સંક્રામાં બૌદ્ધ શ્રમણોએ જે તત્રો લખ્યા છે તે બધાં આ લિંગપૂજા જેટલા જ બીજાતસ છે. એ તત્રોમાં નગ્ન સ્ત્રીની પૂજા કરવી, મઘ-માંસનો સંપૂર્ણપણે ઉપભોગ કરવો વગેરે બીજાતસ બાબતો યુક્ત છે. એમ કહેવાની જરૂર નથી કે, આવા શ્રમણો લિંગપૂજાનો વિરોધ કરે એ શક્ય નહોતું. આ જ વામમાર્ગી શ્રમણોએ લિંગપૂજા ઉપજાવી,

અને તે વધના વધનાં જોમ દાદ લોખંડને ખાઈ જાય છે, તે જ રીતે આ લિંગપૂજાએ અમણમસ્કૃતિનો નાશ કર્યો.

વાસુદેવ કૃષ્ણ

૬૬. પહેલા વિભાગમાં આપણે જોઈ ગયા છીએ કે કૃષ્ણે ઈંદ્રને દાદ દીધી નહિ. જંગવર્ણના પ્રદેશને આશરે રહીને તેણે પોતાનો અને પોતાના લોકોનો જયાવ કર્યો અને પશ્ચિમામે મધ્ય દિંદુસ્તાનમાં તેની પૂજા સહ ચર્ચ દોષ નો તેમાં નવાઈ પામવા જેવું નથી. તે પાછળથી ગોપાલકૃષ્ણ થયો એમ ડૉ. લામગ્ગરનું કહેવું છે.^x પરંતુ અમારું માનવું એવું છે કે, ગોપીઓની સાથે કીડા કરનારો નહિ, પણ ગાય અને જગદનું રક્ષણ કરનારો ગોપાલકૃષ્ણ વૈદિક કાળથી જ અસ્તિત્વમાં હતો. ગાય અને જગદનું બિદાન આપવામાં આવે એ તેને ગમતું નહિ, અને એ જ કારણથી તેણે ઈંદ્રનો વિરોધ કર્યો. પશુપત્નની પ્રથાનો સ્વીકાર કરીને જો તેણે ઈંદ્રનું સ્વામિત્વ કબ્જા કર્યું હોત તો, ઈંદ્રની માથે તેનું યુદ્ધ જ ન ચાત.

૬૭. ચતુર્વર્ણની વ્યવસ્થા ઈંદ્રની પહેલાંથી જ હતી એ પહેલા વિભાગમાં જ અમે જણાવ્યું છે.^x આથી કૃષ્ણના સમયમાં પણ મધ્ય દિંદુસ્તાનમાં જનિમેદ હતો એમ માનવું જોઈએ. પરંતુ વાસુદેવ કૃષ્ણ આ બાબતમાં સુધારક જણાય છે. ગાંધીમાં તેના મનમાં એ ગાથાઓ મળે છે. તે આ છે—

यं यं कामौ कामयति अपि चङालिकामपि ।

सन्वेदि सदिसो होति नत्वि कामे असदिसो ॥

* વિ. ૧, ૪૮-૫૦

x Vaidhnavism etc. pp. 49-54.

* x વિ. ૧, ૭૦.

અતિથિ જંબાવતી નામ માતા સિવિસ્સ રાજિનો ।

સા મરિયા વાસુદેવસ્સ કણ્ઠસ્સ મહિસી પિયા ॥x

(કામો માણસ જે જે સ્ત્રીની ઇચ્છા કરે છે, તે એ સ્ત્રીમાં તન્મય થાય છે; પછી તે ચાંડાલિકા કાં ન હોય. કામોપભોગમાં સમાન અસમાનનો સવાલ ઉભો થતો નથી. શિખીની માતાનું નામ જંબાવતી હતું. તે કૃષ્ણ વાસુદેવ રાજની પ્રિય પટરાણી હતી.)

૯૮. આ ગાથા ઉપર ટીકા કરતાં અદ્વૈતાચાર લખે છે, “સિખિ રાજની માતા જંબાવતી ચંડાળ હતી, તે કૃષ્ણ વાસુદેવની પ્રિય પટરાણી થઈ. તે (કૃષ્ણ) એક વાર દ્વારકાથી નીકળીને પોતાના ઉદ્યાનમાં જતો હતો. રસ્તામાં તેણે એક સ્વરૂપવાન યુવતી જોઈ. તે ચંડાળ છે એમ તેણે જાણ્યું છતાં પણ, તે અવિવાહિત હોવાથી તેને લઈને સીધો રાજમહેલમાં આવ્યો; અને તેને જવાહીરાના હાથમાં ઉપર બેસાડીને પોતાની પટરાણી બનાવી.”

૯૯. આ જાતકની વાર્તા ઉપરથી - કૃષ્ણ જાતિભેદમાં માનતો નહોતો એમ સિદ્ધ થાય છે. આગળ જતાં જ્યારે આ વાસુદેવ ગુપ્ત રાજાઓનો કુલદેવ બન્યો અને જ્યારે તેની પૂજા કરીને પેટ ભરવાનો પ્રસંગ બ્રાહ્મણોને માથે આવ્યો, ત્યારે એમ પ્રશ્ન ઉભો થયો કે, હજારો વરસથી ચાલતી આવેલી આ દંતકથાનું શું કરવું? જંબાવતી કૃષ્ણની સ્ત્રી નહોતી એમ તો કહી શકાય એમ નહોતું. આથી તેમણે જંબાવતીના પિતાને રોષ બનાવ્યો, અને જંબાવતીને ચાંડાલ જાતિમાંથી કાઢીને રોષ જાતિની બનાવી. જાણે કે ચાંડાલિકા સાથે સંબંધ રાખવા કરનાં પણ સાથે સંબંધ રાખવો એ વધારે સારું હોય! પરંતુ જાતિભેદમાં અંધ બનેલાઓ આ કેમ જોઈ શકે?

૧૦૦. જાતક પછી વાસુદેવનો ઉલ્લેખ ચૂળનિદેસના નીચેના અવતરણમાં મળે છે—

દેવતાનં તિ । આજીવકસાવકાનં આજીવકા દેવતા ।
 નિગળસાવકાનં નિગળા* દેવતા । જટિલસાવકાનં જટિલા
 દેવતા । પરિવ્યાજકસાવકાનં પરિવ્યાજકા દેવતા । અવરુદ્ધક-
 સાવકાનં અવરુદ્ધકા દેવતા । હનિયવતિકાનં હત્યો દેવતા ।
 અસ્સવતિકાનં અસ્સા દેવતા । ગોવતિકાનં ગાયો દેવતા ।
 કુન્નુરવતિકાનં કુન્નુરા દેવતા । કારુવતિકાનં કારા
 દેવતા । વાસુદેવવતિકાનં વાસુદેવો દેવતા । વાલદેવવતિકાનં
 વાલદેવો દેવતા । પુણ્ણમદેવતિકાનં પુણ્ણમદો દેવતા । મણિ-
 મદેવતિકાનં મણિમદો દેવતા । અગ્નિવતિકાનં અગ્નિ દેવતા ।
 નાગવતિકાનં નાગા દેવતા । સુપણ્ણવતિકાનં સુપણ્ણા દેવતા ।
 ચન્દ્રવતિકાનં ચન્દ્રા દેવતા । અસુરવતિકાનં અસુરા દેવતા ।
 ગંધર્વવતિકાનં ગંધર્વા દેવતા । મહારાજવતિકાનં મહારાજા
 દેવતા । ચન્દ્રવતિકાનં ચન્દ્રો દેવતા । સુરિયવતિકાનં સુરિયો
 દેવતા । ઇન્દ્રવતિકાનં ઇન્દ્રો દેવતા । બ્રહ્મવતિકાનં બ્રહ્મા
 દેવતા । દેવવતિકાનં દેવા દેવતા । દિસાવતિકાનં દિસા દેવતા ।
 યે યેસં દન્નિજ્ઞેય્યા તે તેસં દેવતા તિ ।

૧૦૧. અહીં આ અવતરણનું ભાષાંતર આપવાની જરૂર જણાતી
 નથી. અર્થ બધા મમજી શકે એવો છે. આજીવક નામના પરિવારકો
 જુદાના સમયમાં હતા તે સંધનો નેતા મકખલિ જોસાલ હતા. તેની
 હકીકત અગાઉ આવી ગઈ છે.* અશેકે અને તેના પૌત્રે આ
 આજીવકોને રહેવા માટે ગ્રામ તૈયાર કરી આપ્યાનો ઉલ્લેખ
 શિલાલેખમાં મળે છે. નિદેસના સમયમાં પણ આજીવકોનો પંથ
 અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો એ સ્પષ્ટ છે. નિર્ગંઠ એટલે જૈન. તેમનો
 સંપ્રદાય આજે પણ અસ્તિત્વમાં છે. આથી તેના મંબધે વધારે

કહેવાની જરૂર નથી. જટિલોત્તી હકીકત અગાઉ આવી ગઈ છે. x પરિવાજકોનો સંપ્રદાય બુદ્ધના સમયમાં બહુ જોરમાં હતો. બુદ્ધના બે પ્રખ્યાત શિષ્યો સારિપુત્ર અને મોગ્ગલાન આ પરિવાજક સંપ્રદાયમાંથી જ આવ્યા હતા. + તે સંપ્રદાયના તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધે વધારે માહિતી મળતી નથી. એવરુદ્ધક કાણુ હતા એ કહી શકાતું નથી. ખીજી જગાએથી પણ તેની માહિતી મળી નથી.

૧૦૨. નિદેસના સમયમાં બૌદ્ધ સંઘ ઉપરાંત આ પાંચ શ્રમણ-સમૂહો અસ્તિત્વમાં હતા એમ જણાય છે. તેમાંનો ફક્ત અવરુદ્ધકોનો સંઘ બુદ્ધના સમયમાં અસ્તિત્વમાં નહોતો. કેસકંબલી, પૂરણકરસપ, સંજય બેલકુપુત્ર, અને પકુધ કાત્યાયન આ ચાર આચાર્યોના સંપ્રદાયો નિદેસના સમયમાં નાશ પામ્યા હતા. આથી નિદેસનો સમય અશોક પછીનો હોવો જોઈએ. આ ઉચ્ચપાથક એ અરસામાં થઈ હશે.

૧૦૩. ઉપરના પાંચ સંપ્રદાયોના ઉપાસકોનાં નામ આગ્યા પછી હસ્તિવ્રતિક વગેરેનાં નામો આવે છે. હાથીનું વ્રત પાળનારા તે હસ્તિવ્રતિક. આ હસ્તિવ્રતિકોમાંથી જ આજની ગણપતિપૂજનો પંથ શરૂ થયો હશે. અશ્વનું વ્રત કરનારા તે અશ્વવ્રતિક. ઘોડાનું વ્રતોત્તર ઋગ્વેદના પહેલા મંડળના ૧૬૩ માં સૂક્તમાં મળે છે. આથી ઘોડાનું વ્રત પાળનારા વેદાગ્રથોજ અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા એમ માનવામાં વાધો નથી. ગોવ્રતિક અને કુકકુરવ્રતિકોની માહિતી મનિઝમનિકાપના કુકકુરોવાદમાં સુતમાં આવે છે. .

૧૦૪. “ એક સમયે લગવાન કાલિય* દેશમાં હરિદ્રવસન

x વિ. ૩, ૮૬-૮૮.

+ વિનય, મહાવચ્ચ, મહાકબ્બલક.

* કાલિય લોકો શાક્યોના સગા હતા અને તેમનું રાજ્ય શાક્યોના રાજ્યની પાસે જ હતું.

નામના શહેર પાસે રહેતા હતા. તે વખતે ગોવર્તિક પૂર્ણ કાલિયપુત્ર અને સેનિય નામનો નર કુકુરવર્તિક ભગવાન પાસે આવ્યા. સેનિયની આગળ ઉપર શી ગતિ થશે, એવો પૂર્ણ ભગવાનને પ્રશ્ન પૂછ્યો. તેનો જવાબ આપવાની ભગવાને ત્રણ વાર ના પાડી. તોપણ પાછો પૂર્ણ એજ પ્રશ્ન પૂછ્યો, ત્યારે ભગવાને કહ્યું, 'આવું મત સંપન્ન કરવાથી, મનુષ્ય દૂતરાની સાયુજ્યતા પામશે. પણ આવા મનથી પોતે દેવ થશે એમ જો તેને લાગતું હોય, તો એવી મિથ્યાદષ્ટિને લીધે તે નરકે જશે.' આ સાંભળીને સેનિય રડવા લાગ્યો.

૧૦૫. "ત્યારે ભગવાન બોલ્યા, 'હે પૂર્ણ, આ પ્રશ્ન તું મને ન પૂછ એમ અગાઉથી જ મેં તને નહોતું કહ્યું?' ત્યારબાદ સેનિયે પૂર્ણ સંબંધે પ્રશ્ન પૂછ્યો. ભગવાને તે પ્રશ્નનો જવાબ આપવાની ત્રણ વાર ના કહી, છતાં એથી વાર તે જ પ્રશ્ન તેને પૂછવામાં આવ્યો, ત્યારે ઉપર માફક જ, ભગવાને જવાબ આપ્યો કે, 'માયના પૂજનથી કાં તો મનુષ્ય ગાયની સાયુજ્યતાને પામશે, અથવા ત્યાં મનથી દેવ થઈશ એવી મિથ્યાદષ્ટિ દશે તો તે નરકે જશે.' તે સાંભળીને પૂર્ણ રડવા લાગ્યો. ત્યાર પછી ભગવાને તે બંનેને ઉપદેશ આપ્યો. પૂર્ણ ભગવાનનો ઉપાસક બન્યો. સેનિયે પ્રવ્રજ્યા લીધી. તેને ચાર મહિના પરિવાસ આપવામાં આવ્યો, અને પછી બિશુસંબંધમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો. પછી થોડા સમયમાં જ તે અરહન્ત થયો."

૧૦૬. ત્યાર પછી નિર્દેસના ઉપરના અવતરણમાં કાગડાંનું મત આવે છે. હજી પણ બલિદાન રૂપે તે મન ચાલુ છે. કાગડો જો બલિનો સ્વીકાર ન કરે તો પિતૃઓને એ અજ પહોંચતું નથી એવી માન્યતા હજી પણ પ્રચલિત છે. આ ઉપરથી કાકવર્તિક કેવા પ્રકારના હશે એની કલ્પના કરી શકાય છે.

૧૦૭. મંદારાશ્વરના પૂના વગેરે જગ્યાઓમાં વામુદેવ નામના સવારના પહોરમાં બિડા માત્રવા નીકળનારા લોકો છે. તેના ઉપરથી

આ વાસુદેવવ્રતિક કેવા પ્રકારના હશે એની કલ્પના કરી શકાય એવું છે. આ લોકો ઉંચી, ઉપર અણ્ણિવાળા અને મોરનાં પીંછાં ખોસેલી ટોપી અને ડગલો પહેરે છે. આ ટોપી ઉપર અને ડગલા ઉપર કાડીઓ ચોટાડેલી હોય છે. તેઓ સવારના પહોરમાં વાસુદેવનાં ભજનો ગાતા ગાતા શિક્ષા માગે છે. આ લોકો ઉપરથી પ્રાચીન કાળના વાસુદેવવ્રતિક કેવા હતા એની કલ્પના કરી શકાય એમ છે. બલદેવવ્રતિક, પૂર્ણબદ્રવ્રતિક અને મણિબદ્રવ્રતિક પણ આવી જ ભતના હોવા ભેદિએ. માત્ર તેમનાં ચિહ્નો જુદી જુદી ભાવનાં હશે.*

૧૦૮. અગ્નિની પૂજા કરનારા અગ્નિવ્રતિક કહેવાતા. તેઓ જંગલમાં વસીને કે પોતાના ઘરમાં અગ્નિની પૂજા કરતા. તેઓ આજે પણ અગ્નિહોત્રીઓના સ્વરૂપમાં થોડાક પ્રમાણમાં આસ્તત્વ ધરાવે છે. નાગપંથનીના દિવસે નાગોની પૂજા કરવામાં આવે છે. દરરોજ આવી પૂજા કરનારાને નાગવ્રતિક કહેવામાં આવતા. સુપર્ણવ્રતિકો સુપર્ણની પૂજા કર્ષ રીતે કરતા તે કહી શકાય એવું નથી. સુપર્ણનો અર્થ ગરુડ થાય છે. તે વિખ્ણના વાહનરૂપે હજી પણ પ્રસિદ્ધ છે, પણ તેની પૂજા થતી હોવાનું સાંભળ્યું નથી. વળી સુપર્ણ શબ્દ અહીં બહુવચનમાં વાપરવામાં આવ્યો છે. એટલે એક ગરુડની નહિ પણ બધા ગરુડોની એક સાથે પૂજા કરવામાં આવતી.

૧૦૯. નિદેસના સમયમાં અસુરોની પૂજાનું અસ્તિત્વ હતું એ હકીકત મહત્ત્વની છે. મહાભારતમાં આવતી વૃત્રગીતા ઉપરથી વૃત્રાસુરનું માન આ દેશમાં ઘણો કાળ સુધી સાચવવામાં આવતું એમ જણાય છે. એટલે એ સમયે અસુરોની પૂજા પણ ચાલુ હતી એ સ્પષ્ટ છે.

૧૧૦. ગંધર્વનું યત પાળનારા તે ગંધર્વવૃત્તિક. તે નટનર્તક વગેરે લોકો હશે. ચાર મહારાગની હકીકત તો અગાઉ અપાર્થ ગર્ધ છે.+ તેમાંના મહારાગ વિરૂપાક્ષની પૂજા મહાદેવસ્વરૂપે નિદેશના સમયમાં અસ્તિત્વમાં હતી એવું જણાય છે. કાગ્યુ કે, કાલાંતરે મહાદેવનું નામ વિરૂપાક્ષ પાડવામાં આવ્યું. તે નાગોનો રાગ હતો. આ કારણથી મહાદેવના ગળામાં ગર્ધ હોય છે.

૧૧૧. ચંદ્રનું યત પાળનારા તે ચંદ્રવૃત્તિક. વેદમાં તો ચંદ્રની પૂજા છે જ, પરંતુ આ સમયે પણ તે અસ્તિત્વમાં હતી એ સ્પષ્ટ છે. સૂર્યની પૂજા તો વેદમાં બરપૂર છે. આસ્તે આસ્તે સૂર્યનાં મંદિરો બાંધવાનો ગિવાજ શરૂ થયો. નિદેશના સમયમાં આવાં દેવળો અસ્તિત્વમાં હતાં કે કેમ, એ કહેવું મુશ્કેલ છે. તોપણ સૂર્યની મૂર્તિઓ બનાવવામાં આવતી હોય એમ લાગે છે. વરાહમિહિરના સમયમાં સૂર્યની પૂજાનું કાર્ય મગ નામના પ્રાહ્લણો કરતા હતા, અને સૂર્યની મૂર્તિનો પોશાક ધરાવના વરિષ્ઠ જાતિના શેકિના પોશાક જેવો હતો.x

૧૧૨. સુએનુર્ભંગના સમયમાં સૂર્યનું મુખ્ય મંદિર મુલતાનમાં હતું. ત્યાંની મૂર્તિ સોનાની હતી અને મૂલ્યવાન જવાહીરથી મરેલી હતી.* પણ અશ્મેરની પહેલાં થોડા કાળ ઉપર તે લાકડાની બનાવવામાં આવી હતી અને આમકાથી મરેલી હતી; અને તેની બન્ને આંખોમાં એ માણેક હતાં. મહંમદ ઈબ્ન અલુકાસમે ત્યારે મુલતાન જતું ત્યારે તેને એમ જાણ્યું કે આ સૂર્યના મંદિરને લીધે મુલતાન શહેરને જલુ લાલ થાય છે. ચારે દિશાઓના યાત્રાળુઓ આવીને આ મૂર્તિની પૂજા કરતા અને તેથી ત્યાં પુણ્ય ધન એકત્ર

+ વિ. ૩, ૮—૧૨ જુએ.

* જુદાસંદિગ, અધ્યાય ૬૦-૬૯, અને અધ્યાય ૫૮-૬૬.

• Buddhist Records ii, 274.

થતું. આથી તેણે તે મૂર્તિનો લાંગ ન કર્યો. ફક્ત મૂર્તિની મસ્કરી કરવા ખાતર તેણે ગાયના માંસનો, દુકડો મૂર્તિના ગળામાં બાંધ્યો. સાર બાદ ઈબ્ન સાય્યાને તે મૂર્તિ લાંગી, અને ત્યાંના બધા પૂજારીઓને મારી નાખ્યા.*

૧૧૩. આ મુસલમાનોએ અનેક વાર અનેક રીતે આ મૂર્તિનો ઉચ્છેદ કર્યો છતાં પણ ઔરંગઝેબના સમય સુધી મુસલમાનમાં સૂર્યની પૂજા ચાલુ હતી એવું જણાય છે. ઔરંગઝેબે આ મંદિર તોડ્યા પછી એ પૂજા નામશેષ થઈ. મતલબ કે, ઈસવી સનના સત્તરમા સૈકા સુધી મૂર્તિના રૂપમાં સૂર્યની પૂજા અસ્તિત્વમાં હતી; અને આજે પણ સૂર્યનમસ્કારના સ્વરૂપે તે કાઈ કાઈ ઠેકાણે ચાલુ છે.

૧૧૪. નિદેસના સમયમાં ઈદ્ર, બ્રહ્મા અને અનેક દેવોની પૂજા પ્રચલિત હતી એ કહેવાની જરૂર નથી. દિશાની પૂજા કરવાની પ્રથા બુદ્ધના સમયમાં પણ હતી જ. તેનો ઉદ્દેશ્ય દીર્ઘનિકાયના સીંગાસોવાદ સુત્તમાં મળે છે. તે પૂજા નિદેસના સમય સુધી ચાલુ હતી. ત્યાર પછી તે કેટલો દાળ ચાલુ રહી એ કહી શકાય તેમ નથી.

૧૧૫. નિદેસ પછી વાસુદેવનો ઉદ્દેશ્ય પાણિનિના વ્યાકરણમાં મળે છે, તે આ રીતે, ‘વાસુદેવાર્જુનાભ્યામ્ વુન્’ (૪-૩-૬૮.) આ સૂત્રનો અર્થ એ છે કે, વાસુદેવ ઉપર જેમની ભક્તિ છે તેમને વાસુદેવક અને અર્જુન ઉપર જેમની ભક્તિ છે તેમને અર્જુનક કહે છે.

૧૧૬. જેસનગરમાં એક શિલાસ્તંભ હાથ લાગ્યો છે. તેના ઉપરના શિલાલેખ ઉપરથી એમ જણાય છે કે, વાસુદેવની પૂજા અર્થે હેલિયો દોરે ભાગભદ્ર મહારાજના સમયમાં તે શિલાસ્તંભ કે ગરુડ-ધ્વજ ઉભો કરાવ્યો. આ લેખમાં વાસુદેવને દેવોત્તેર દેવ કહેવામાં

આવ્યો છે. આ શિવાલેખ ઇસવી મન પૂર્વે પહેલા કે બહુ બહુ તો બીજા સૈકાનો હોવો જોઈએ.

૧૧૭. નિદેશના અવતરણમાં, પાણિનિના વ્યાકરણમાં અને આ શિવાલેખમાં આવતા વાસુદેવના ઉલ્લેખ ઉપરથી સર ભાંડારકર એમ સિદ્ધ કરવા માગે છે કે, ઇસવી મન પૂર્વે ત્રીજા સૈકામાં વાસુદેવની ભક્તિનો પથ અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો તેઓ એમ કહે છે કે, ભગવદ્-ગીતા અને એકાન્તિક ધર્મની સ્થાપના આ જ સમયમાં થયા * પરંતુ તેઓએ આપેલા પુરાવાઓથી અમને સંતોષ નથી થયો, એમ નિરૂપાયે કહેવું પડે છે. તેમનું કહેવું બરાબર નથી, એ બતાવવા માટે જ ઉપગના નિદેશના અવતરણનું વર્ણન વિસ્તારથી આપવું પડ્યું. તે અવતરણ ઉપરથી એમ જણાતો કે, તે સમયે પૂર્ણભદ્ર, બલભદ્ર, નાગ, સુપર્ણ વગેરે દેવતાઓ જોટલા પ્રસિદ્ધ હતા, તેટલી જ પ્રસિદ્ધિ વાસુદેવની હતી એટલે કે તેની પૂજનનું આજું મહત્ત્વ નહોતું.

૧૧૮. વાસુદેવના ભક્તોને ભાગવત કહેવામાં આવ્યા છે, એના ઉપરથી એમ મનજવાની જરૂર નથી કે વાસુદેવના ભક્તોને કોઈ મોટા પથ હતો વાસુદેવના ભક્તોને વાસુદેવભાગવત કહેતા. ‘અયઃ શૂલદણ્ડાજિનામ્યાં ટકૂઠનો’ (૫-૨-૭૬,) આ સૂત્રનું વિવરણ કરતી વખતે પાનજિ શિવભાગવતોનો ઉલ્લેખ કરે છે. તે ઉપરથી એમ જણી શકાય છે કે, આ શિવભાગવતો હાથમાં લેખકનું ત્રિશૂલ રાખીને ફરતા. ‘જીવિકાર્યે ચાપ્યે’ (૫-૩-૬૯,) આ સૂત્ર ઉપગના બાબ્ય ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે તેઓ શિવની મૂર્તિ ઘેરેઘેર ફેરવીને પોતાનો ઉદ્ધરનિર્વાહ કરતા. એટલે શિવ-ભાગવતો જેમ ત્રિશૂલ અને શિવની મૂર્તિ લઈને પોતાની ઉપજીવિકા ચલાવતા, તેવી જ રીતે વાસુદેવકે કે વાસુદેવભાગવતો પણ કંઈ વિશિષ્ટ ચિન્હ ધારણ કરીને અને વાસુદેવની મૂર્તિ લઈને ઘેરેઘેર

ભટકીને પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતા હશે, એમ જણાય છે. આ સિવાય જે ગૃહસ્થો શિવની અને વાસુદેવની પૂજા કરતા તેમને પણ શિવભાગવત કે વાસુદેવભાગવત કહેતા.

૧૧૯. નંગુરું ભતકમાં (ઋત્યાંક ૧૪૪) અગ્નિને ભગવાન કહેશે છે * ગ્રાલિપર રાજ્યમાં પવાયા (પ્રાચીન પદ્માવતી) ગામમાં મણિભદ્રની શિરોભજન મૂર્તિ હાથ લાગી છે. તેના આધારપીઠ ઉપર જે શિલાલેખ છે, તેના ઉપરથી એમ જણાય ■ કે મણિભદ્રને પણ ભગવાન કહેતા.+ એટલે અગ્નિના પૂજકોને અગ્નિભાગવત, મણિ-ભદ્રના પૂજકોને મણિભદ્રભાગવત, અને એવી રીતે ઉપર આપેલા નિદેશના અવતરણમાં જેમને વતિક (પ્રતિક) કહેવામાં આવ્યા છે તે બધા તે તે દેવતાઓના ભાગવત કહેવાતા, એવું અનુમાન કરવું અસંપ્રત નથી.

૧૨૦. હવે પ્રશ્ન એ ઉભો થાય છે કે, આ અગ્નિભાગવત વગેરે બધા ભાગવતો પાછળ પડી ગયા અને વાસુદેવભાગવતો જ

* સો એકદિવસે પચ્ચન્તગામકે ગોદકિરવણં ભમિત્વા તં ગોણં બસ્સ-મપદ નેત્વા ચિન્તેસિ-અગ્નિ મગવન્ત ગોણમેસ ત્વાદાપેસ્સામીતિ ।...અયં અગ્નિ મગવા અણનો સન્તકપિ રક્ષિતુ ન સક્ષોતિ ।

+ રાજ્ઞઃ સ્વામિશિવનેદિસ્ય સંવત્સરે ચતુર્થે...મણિમદ્રમક્ષા ગર્ભેણુલિતાઃ મગવતો મણિમદ્રસ્ય પ્રતિમા પ્રતિષ્ઠાપયન્તિ । ગૌષ્ઠ્ય મગવા આયુ ધલં ઘાન્ત, ધલ્યાણામ્યુદય ચ પ્રીતો વિશતુ । વ્રાહ્મણસ્ય ગોતમસ્ય કમારસ્ય વ્રાહ્મણસ્ય રૂદદાસસ્ય શિવત્રાતાયે સમૂતસ્ય જીવસ્ય સંજ્ઞબલસ્ય શિવનેમિસ્ય શિવમદ્રસ્ય કુમકસ્ય ઘનદેવસ્ય... । શ્રીયુત એ૦ બ૦ ગર્દેના લેખમાંથી આ અવતરણ લીધું છે. (Archaeological Survey of India, Annual Report 1915-16, pp. 105-6 જુઓ) મણિભદ્રના ભતકોમાં જે બ્રાહ્મણો હતા, એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

માત્ર આગળ આવ્યા એ કેમ બન્યું ? આનો જવાબ સહેલો છે. શક રાજાઓનો કુલદેવ મહાદેવ હોવાથી શમેના સમયમા તે સર્વશ્રેષ્ઠ દેવ થયો. તે જ રીતે ગુપ્ત રાજાઓનો કુલદેવ વાસુદેવ હોવાથી ગુપ્ત રાજાઓના સમયમા તે જગન્નિયંતા બન્યો.

૧૨૧. અગાઉ એક વાર કહેવાઈ ગયું છે કે, વાસુદેવ કૃષ્ણનું અસ્તિત્વ તો વેદકાળથી જ હતું, અને મધ્ય હિંદુસ્તાનમા વિશ્વિતરૂપે તેની પૂજા થતી. મેગસ્ટેનેસના કહેવા પ્રમાણે વાસુદેવ હિંદુસ્તાનનો હેગઃસેસ હતો, અને તેની પૂજા મૌર્યેની લેકિમા પ્રચલિત હતી આ લેકિમા બે મુખ્ય શહેરોમાનું એક મયુગ હતું * હાન બલ્હાયક દેવ તરીકે હનુમાનની પૂજા કરવામા આવે છે, તેમ તે કાળે બલ્હાયક દેવ તરીકે વાસુદેવની પૂજા થતી હશે. આ જ કારણથી મેગસ્ટેનેસે તેને હેરામ્પેસ કહ્યો છે. ઓક લોકોને આ હેગઃસેસ અહીં જ મળી આવવાથી દેવિયોદોગ જેવા રાજાએ જો તેની પૂજા કરવાનું શરૂ કર્યું હોય તો એમાં શું આશ્ચર્ય ? પરંતુ એ ઉપગ્રથી એમ બીનકુલ સિદ્ધ નથી થતું કે વાસુદેવનો એક સ્વતંત્ર પદ્ય હતો.

૧૨૨ ગુપ્ત રાજાઓ શકોના ચતુર હતા કારણકે શકોનાં રાજ્યનો નાશ કરીને તેમને પોતાનું રાજ્ય સ્થાપવું હતું. આથી શકોના મહેશ્વર-દેવને તેમણે પોતાનો કુલદેવ બનાવ્યો નહિ. પરંતુ એવી જ જાતનો અને આ જ દેશનો હોય એવો કોઈ બળવાન કુલદેવ તેમને જોડે તો હતો વાસુદેવ આ જાતનો કુલદેવ થઈ શકે એમ તેમને લાગ્યું. વાસુદેવ તેમનો કુલદેવ થતાં વેત જ બ્રાહ્મણોએ તેની મદદતા વધારવા માટે પોતાની શક્તિ ખર્ચવા માડી.

૧૨૩. ગુપ્ત રાજાઓ સર્વની સાથે સમાનતાથી વર્તનારા હતા. આથી બધે પ્રસરેલા મહાદેવનો તો સુ પહો મહાદેવના લિંગનો પહો

તેમણે ઉચ્છેદ કર્યો નહિ. વાકાટક રાજાઓ મહાદેવના પરમભક્ત હતા. તેમના વંશના બીજા રુદ્રસેનની વેરે બીજા ચંદ્રગુપ્તે પોતાની દીકરી પ્રભાવતી પગણાવી હતી * તેમના આ વર્તનને પગિણામે મહાદેવ મૂર્તિરૂપે કે લિંગરૂપે કાયમ રહી ગયો. પણ તેઓ પોને વાસુદેવમક્ત હોવાથી તે દેવની મહત્તા ઉત્તરોત્તર વધતી ગઈ. ગુપ્ત ગાજાઓએ વાસુદેવને જો પોતાનો કુન્દેવ બનાવ્યો ન હોત તો, આજે વાસુદેવનું નામનિશાન પણ ન ગ્રહેત; અને પાયરાત્રાદિ પ્રકરણમાં જો ઐકાતિક ધર્મનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે તે ધર્મ પણ ન ઉદ્ભવત. જૂના જૂના સ્વરૂપે માત્ર મહાદેવની પૂજા બાકી ગ્રહેત.

૧૨૪. શકોની પડતીના મમયમાં મહાદેવનું રૂપાતર જેમ લિંગમ્માં થયું, તેવી રીતે ગુપ્ત રાજાઓની પડતીના કાળમાં વાસુદેવનું રૂપાતર બ્યલિયારી ગોપાયમાં થયું. જેમ જેમ આ રાજાઓનો વિલામ વધતો ગયો તેમ તેમ વાસુદેવને પણ વિલામી અને બ્યલિયારી બનાવવામાં આવ્યો કેટલાક લોકો કહે છે કે વાસુદેવનું આ રૂપાતર મહુ આધુનિક છે પરંતુ ગુપ્ત ગાજાઓના મમકીલીન કાલિદાસ કવિના 'યર્હેણેવ સ્ફુરિતરુચિના ગોપવેશસ્ય ચિણ્નોઃ' + આ વચન ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, તેમના કાળમાં જ વાસુદેવ વિલાસીગોપાયનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવા લાગ્યો હતો.

મહાભારત

૧૨૫. અલ્મેરનીના ઇંડિયામાં નીચે આપેલી પુરાણોની બે યાદીઓ મળે છે x

* Political History of Ancient India, pp. 346-47.

+ મેથહત, શ્લોક ૧૫

x Alberuni's India, 1, 130-131.

૧ આદિ	૧ ઘઘ
૨ મત્સ્ય	૨ ધધ
૩ કૂર્મ	૩ વિધ્યુ
૪ વરાહ	૪ શિવ
૫ નગસિંહ	૫ ભાગવત
૬ વામન	૬ નારદ
૭ વાસુ	૭ માર્કંડેય
૮ નંદ	૮ અગ્નિ
૯ રકંદ	૯ બલિધ્ય
૧૦ આદિત્ય	૧૦ ઘઘવૈવત
૧૧ સોમ	૧૧ સિંગ
૧૨ સોમ	૧૨ વરાહ
૧૩ ઘઘાંડ	૧૩ રકંદ
૧૪ માર્કંડેય	૧૪ વામન
૧૫ તાક્ષર્મ	૧૫ કૂર્મ
૧૬ વિધ્યુ	૧૬ મત્સ્ય
૧૭ ઘઘ	૧૭ ગરુડ
૧૮ બલિધ્ય	૧૮ ઘઘાંડ

૧૨૧. ઉપરની બે યાદીઓમાંની બીજી યાદી વિધ્યુ પુરાણને આધારે આપવામાં આવી છે. પહેલી યાદીમાંનાં કેટલાંક પુરાણો બીજી યાદીમાં નથી, અને બીજીનાં કેટલાંક પુરાણો પહેલી યાદીમાં નથી. છતાં આ પુરાણો ગ્રંથકાળમાં રચાયા હોવાં જોઈએ. ઉપર આપેલા નિદેશના અવસરણુમાં આવના આદિત્ય, સોમ, ઘઘ, અગ્નિ અને ગરુડ દેવો - આ યાદીઓમાં પણ આવે છે. આવા દેવોની કેટલીક દંતકથાઓ તેમના બદ્ધતોમાં ચાલતી તો હતી જ. તે બધી એકત્ર કરીને અને તેમાં થોડીક ઉમેરીને આ પુરાણો રચવામાં આવ્યાં હશે. મત્સ્ય, કૂર્મ,

વરાહ, નરસિંહ, વામન, આ દેવતાઓનો ઉલ્લેખ નિદેસમાં આવતો નથી. આથી એમ લાગે છે કે, આ દેવો બાબિલોનિયન દંતકથાઓમાંથી લીધેલા હશે, અને તેમની દંતકથાઓ ઉપરથી આ પુરાણોની ઉત્પત્તિ થઈ હશે. આ બધા પુરાણોનો રીતસર સારી રીતે અભ્યાસ કરીને તેનો સાર કાઢવો એ મુશ્કેલ કામ છે. તેને માટે જે સમય જોઈએ તે મારી પાસે નથી. એટલે એ કામ હવે પછીની પેઢીને સોંપીને આપણે મહાભારત તરફ વળીએ.

૧૨૭. આ ચાલી આખા પછી અલ્બેરનીએ મહાભારતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, અને તેના અઢાર પર્વોના નામ આપ્યા છે. એમાં ઓગણીશમાં હરિવંશ પર્વનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે એમ તે કહે છે. આથી એમ જણાય છે કે આજે મહાભારત જે સ્વરૂપમાં છે, લગભગ તે જ સ્વરૂપમાં તે અલ્બેરનીના વખતમાં પણ હતું.

૧૨૮. ૫૭૭ આ મહાભારત મ્યારે રચાયુ તેનો કાળ નક્કી કરવાનું કાર્ય લગભગ અશક્ય છે. તેમાં મૂળ ભાગ કયો છે, અને પ્રક્ષિપ્ત ભાગ કયો છે એનું પૃથક્કરણ કોઈ પણ કરી શકે નહિ છતાં ભારતકાવ્યને મહાભારતનું સ્વરૂપ ગ્રાંથ રાજાઓના સમયમાં મળ્યું એ બાબત નિ સંશય છે. કાળજુકે, એમાં હજોનો નિર્દેશ અનેક જગાએ આવે છે. હજોની સાથે રકદગ્રામને યુદ્ધ કરવું પડ્યું. બિતારીના તેના શિકારતંબ ઉપરથી એમ જણાય છે કે, તેણે ઈ. સ. ૪૫૫ ના અર-સામાં હજોનો પરાજય કર્યો હજોની સ્વારીઓ આ પરાજય છતાં પણ ઈ સ. ૫૨૮ સુધી ચાલુ જ હતી * આ કાળ દરમ્યાન, અથવા તો આ કાળ પછી ભારતનું આજનું સ્વરૂપ તૈયાર થવા લાગ્યું એમ માનવામાં હરકત નથી છતાં ઈસવી સનના તેરમા સૈકા સુધી તેમાં સતત ઉમેરો થયા કર્યો હશે.

૧૨૯. વનપર્વનો ૧૯૦ મો (કુંભકોણ, ૧૯૩ મો) અધ્યાય અથવા તો તેમાંની ઘણી હકીકત મહામદ ધોરીની ચર્ચાઓ પછી લખાએલ હોય એમ અનુમાન કરી શકાય છે. કેટલાક પંડિતો એમ માને છે કે આ આખો અધ્યાય બૌદ્ધોને ધ્યાનમાં રાખીને લખાએલો છે. આ બૂલ થવાનું મુખ્ય કારણ એમાં, ‘ ષટ્કાન્મૂજયિષ્યન્તિ ’ આ વાક્ય છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ ‘ ષટ્ક ’ શબ્દનો અર્થ સૂપ કર્યો છે, અને આપણા ધૌરાણ્ય પંડિતો બધા તેમના જ પક્ષે ચાલ્યા છે, તેથી આ ગોટાળો હવે થવા પામ્યો છે.

૧૩૦. ષટ્ક શબ્દનો અર્થ સૂપ થાય છે, એ માટે એકે આધાર બૌદ્ધ વાક્યમાં કે વૈદિક વાક્યમાં મળતો નથી. ‘ મિત્તિઃ ક્ષી કુલ્લયમેદ્ધકં ચદન્તર્ગ્યસ્તર્કીકસમ્ ’ આ બાનનું વાક્ય અમરકોષમાં છે. તેનો અર્થ એવો થાય છે કે, ‘ મિત્તિ શબ્દ અધિષ્ઠી છે, કુલ્ય શબ્દ પણ મિતિવાચક છે; તેમાં અને એકમાં માત્ર એટલો જ નફાવન છે કે, જે બીંતમાં કંઈ પણ પદાર્થ બેસારેલો હોય છે તે બીંતને એક કહે છે. ’ કૌકસ શબ્દનો ગ્રાંથો અર્થ હાડકું થાય છે. પરંતુ અહીં કુલ્લયમવાચક શબ્દ તરીકે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, એમ દીક્ષાકર (મહેશ્વર ભટ્ટ)નું કહેવું છે.* અને તે યોગ્ય છે. જે બીંતમાં તેને મજબૂત જતાવવા માટે હાડકાનું કે બાંજનું ભાગખું બેસારે છે, અથવા તો વચ્ચે વચ્ચે પથર વગેરેના ચાંમચાઓ મૂકે છે, તેવી બીંતને એક કહી શકાય, એવો આનો અર્થ થાય છે. પરંતુ પાશ્ચાત્ય પંડિતોએ કૌકસ શબ્દનો અર્થ હાડકું છે, એમ સ્વીકારવાથી તેમની કલ્પના તરત જ ખોટોત્પત્તિ સૂપ તરફ વળી, અને બીંતને એક કહેવામાં આવે છે એ બાબત જ તેઓ વદન બૂલો ગયા; બીંત અને સૂપ એ બેની વચ્ચે જે છે મહાંતર એ થાત તેઓ વીસરી ગયા.

૧૩૧. ત્યારે ઉપરના અધ્યાયમાં આપવામાં આવેલ એક શ્રુતિ છે ? આ અધ્યાયનું જો બગમર અવલોકન કરીએ તો આનો જવાબ આપવો સહેલો છે

સ્લેચ્છીભૂતં જગત્સર્વં નિષ્ક્રિયં ચક્ષુર્જિતમ્ ।
અવિપ્યતિ નિરાનન્દમનુત્સવમથો તથા ॥ ૨૧ ॥

(આખું જગત એચ્છમય બનશે તેમાં યજ્ઞયાગાદિ ક્રિયા, આનંદ અને ક્રિસવ રહેશે નહિ) શુદ્ધકાળમાં હિંસાવાળા યજ્ઞયાગ જરૂર બધ થયા હતા, છતાં પણ અગ્નિહોત્ર વગેરે સ્વરૂપે અહિંસક યજ્ઞયાગ ચાલુ જ હતા. આનંદમય ક્રિસવો તો પ્રથમ અસાધ્ય શરૂ કર્યા * અને બૌદ્ધ વિદ્વારોમાં તે આજે પણ ચાલે છે આરા જ એક બૌદ્ધ ક્રિસવના વખતે સિલોનમાં ૧૯૧૫ ની સાલમાં બૌદ્ધો અને મુસલમાનો વચ્ચે હુલતક થયું આથી બૌદ્ધોના સમયમાં આનંદ ઉત્પન્ન થઈ શકે એવું અવિધ્ય બાબતમાં જૂલ છે

૧૩૨. હવે આ બીજા શ્લોક તપાસીએ.

* તે સજ દેવાન પ્રિયસ પ્રિયદસિનો રાજો ધમચરણે મેરીઘોસો બહો ધમધોસો ॥ (અર્થ : શિવાલેખ)

" રાજધાની કનોજની અગ્નિ દિશાએ એક ભવ્ય વિદ્યાર છે તેના પાંચ પત્થરના, ભીંતો ઈંટાની અને કચાઈ ૨૦૦ ફૂટ છે તેની દક્ષિણે થોડા અંતર ઉપર આદિત્યદેવનું મંદિર છે અને તેની દક્ષિણે થોડે દૂર મહેશ્વરનું મંદિર છે આ ત્રણે જગ્યાએ દરેક જગ્યાએ વાળવા, સાફ કરવા અને પાણી ભરવા વગેરે કામ માટે ૧૦૦૦ નોકરો છે, અને મંદિરોમાં રાતદિવસ વાદ્યો વાજ્યા કરે છે અને ગાયનો ચાલુ હોય છે " (Buddhist Records, II, ૧૭૨-૧૭૩) હુએન્ટ્સંગના આ વર્ણન ઉપરથી એ બાબત સ્પષ્ટ થાય છે કે તેના સમયમાં પણ બૌદ્ધ મંદિરોમાં ગાયનવાદન ચાલ્યા કરતું હતું

દાદારૂતા દ્વિજાશ્ચૈવ મયાર્તા વૃષલાદિતા ।

ગ્રાતારં ચલમન્તો વૈ ભ્રમિષ્યન્તિ મહીમિમામ્ ॥ ૫૯ ॥

(વૃષભોથી પીડિત, બચીત અનેલા બાહ્યો કોઈ સંરક્ષક ન મળવાથી હાહાકાર કરતા આખા જગતમાં ભટકતા ફરશે.) આવી પરિસ્થિતિ બોદોની ચકતીના સમયમાં પણ યર્ષ હોય એવું અમારી જાણમાં તો નથી. અશોકે પોનાના શિક્ષાલેખોમાં અનેક જગ્યાએ લખ્યું છે કે, શ્રમણોની સાથે બાહ્યોને પણ આદર કરવો અને તેમને દાન આપવું. બહારદેશમાં અને સંધામમાં ભ્રમી બાહ્યો નહોતા, ત્યાં ત્યાંના બૌદ્ધ રાજાઓએ ખદારથી બાહ્યોને બોલાવ્યા અને તેમને વર્ષાસને બાંધી આપીને પોતાને આશ્રયે ગમ્યા. હાલ બહારદેશમાં રાજાશ્રય ન હોવાને લીધે બહો બાહ્યોની બહુ દુર્દશા યર્ષ છે. છતાં પણ, અગાઉના રાજાશ્રયોનાં કુટુંબોને અને બીજાં કેટલાંક બાહ્યકુટુંબોને બહારદેશના બૌદ્ધો હજી પણ માન આપે છે. સંધામમાં તો તેમને ગજાશ્રય જ છે. સિંહલદ્વીપમાં જો કોઈ મુશિક્ષિત બાહ્ય જાય તો તેનો સારો આદરસત્કાર કરવામાં આવે છે એવો મારો પોતાનો અનુભવ છે. આથી બૌદ્ધોના સમયમાં કોઈ ગ્રાતા ન મળવાથી બાહ્યોને આમ તેમ હાહાકાર કરતા ભટકવું પડશે એમ કહેવું એ વિચિત્ર નથી !

૧૩૩. વિપરીતશ્ચ લોકોડ્યં મવિષ્યત્યધરોત્તરઃ ।

પટ્ટકાનૃજયિષ્યન્તિ વર્જયિષ્યન્તિ દેવતાઃ ।

દ્વાદ્વા પરિચરિષ્યન્તિ* ન દ્વિજાન્યુગમંશયે ॥ ૬૫ ॥

આશ્રમેષુ મહર્ષિણાં દ્રાક્ષણાયસયેષુ ચ ।

દેવસ્થાનેષુ ચૈત્યેષુ નાગાનામલયેષુ ચ ॥ ૬૬ ॥

પટ્ટકચિદ્વા પૃથિવી ન દેવગૃહમૂપિતા ।

મવિષ્યતિશુભે ક્ષોભે તદ્દુગ્માન્તસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૬૭ ॥x

* કુંભકોણ—દ્વાદ્વા પ્રમવિષ્યન્તિ ન દ્વિજા યુગતસયે ।

x ગ્રેહકાળ નંબરો કુંભકોણના સંરક્ષણ અનુસાર આજનામાં આવ્યા છે.

(આ હો મમાજ ઉપરનો નીચે અને નીચેનો ઉપર એવો વિપરીત થવાનો છે લોકો એડૂકની પૂજા કરશે અને દેવતાઓનો બહિષ્કાર કરશે યુગાન્તના સમયે શ્વેતો દિવ્યોની સેવા કરશે નહિ મહર્ષિઓના આશ્રમોમાં, બ્રાહ્મણોના છત્રોમાં, દેવસ્થાનોમાં, ચૈત્યોમાં અને નાગોના ગૃહોમાં દરેક જગ્યાએ તેઓ સેવા કરશે નહિ ન્યારે યુગ ક્ષોણ થતો જશે ત્યારે પૃથ્વી એડૂક ચિહ્નોથી અંતિત થશે, દેવળોથી ભૂપિત થશે નહિ એ યુગાન્તનું લક્ષણ સમજવું) આ શ્લોકોમાં લેખક લખે છે કે શ્વેત લોકો મહર્ષિઓના આશ્રમોમાં બ્રાહ્મણોના છત્રોમાં, દેવસ્થાનોમાં અને ચૈત્યોમાં સેવા કરશે નહિ ચૈત્યો એટલે બૌદ્ધ સ્તૂપો * અર્થાત્ આ લેખકનો વિરોધ બૌદ્ધો પ્રત્યે નથી એમ લાગે છે. ચૈત્યોની સેવા માટે શ્વેતો મળતા નથી એ બાબત માટે ઉત્તરો તે દુ ખી થાય છે

૧૩૪ એ- ભાષાતરકારે ‘ આશ્રમેષુ મહર્ષિણા ’ શ્લોકો નો સંબંધ ‘ ઇન્દ્રકચિહ્ના પૃથિવી ’ શ્લોકની સાથે જોડ્યો છે એનો અર્થ એમ થાય કે, ‘ મહર્ષિઓના આશ્રમોમાં બ્રાહ્મણોના છત્રોમાં, દેવસ્થાનોમાં, ચૈત્યોમાં અને નાગગૃહોમાં પૃથ્વી એડૂક ચિહ્નોથી અંતિત થશે, તે જગ્યાઓએ તે દેવગૃહોથી ભૂપિત રહેશે નહિ ’ કાર્ધ પણ અર્થ સ્વીકારીએ તો પણ એડૂક શબ્દનો અર્થ બૌદ્ધોના ચત્યો, એવો તો થતો નથી જ નથી. એથી ઉપર બૌદ્ધોના ચૈત્યોમાં જ એડૂક થશે એવું લેખક કહ્યું છે

૧૩૫ હવે એડૂક એટલે શું એ કહેવાની જરૂર છે ખરી ? મુમુક્ષુઓની ચર્ચાઓ ન્યારે પ્રથમ આપણા દેશ ઉપર થવા લાગો, ત્યારે તેઓએ અહીં મોટી મસીદા ન બાંધતા ઇસ્લામ બાધવાની

* ચૈત્યનો મૂળ અર્થ વહનીય સ્થાન પર તુ પાવમા સેકા પછી આ શબ્દ મોટા ભાગે બૌદ્ધ સ્તૂપોનો સમાવર્તક થયો એમ અમારું માનવું છે “ ચૈત્યમાયતન મુદ્ધવચે ચોદેશપાદમે ” इति विश्व ॥

ચડ્યાત કરી. ઈદગાહ એટલે એક બૉન, જેમની સામે નમાઝ પઢવામાં આવે છે. ઈદગાહ હોય કે મગીદો હોય, તેમાં બધી બોતો જ હોય છે. ત્યાં દેવો તો પ્રવેશ કરી શકે જ નહિ. ઈદગાહ કે મસીદ આમગ વાઘો વગાડીને કે ખીજા કાર્મ પ્રકારે આનદોત્સવ કરવામાં આવે તો તેનું પરિણામ શું આવે છે તે તો આજે પણ જાણને બબર છે. આ ઉપરથી હવે આ અધ્યાય મુસલમાનોની સ્વારીઓ પછી લખાયો છે એમાં ખીજકુલ શંકા રહેતી નથી.

૧૩૬. મુસલમાનોની પ્રથમ ચડાઈ ઇ. મ. ૭૧૨ માં થઈ. તે સમયના બહાદુરોએ મોટા સૈન્ય સંઘિન મહંમદ ઈબ્ન કાસમને હિંદુસ્તાન મોકલ્યો. તેણે મુઘતાન વગેરે શહેરો જીત્યાં; છતાં બયંકર વિશ્વંસ ન કર્યો. ત્યાર પછી ખીજા ફટલાક મુસલમાનો પંજાબ અને સિંધમાં આવ્યા. તે બધામાં મોટો વિશ્વંસ ગિઝનીનો મહમૂદ. તેણે હિંદુસ્તાનનાં અનેક મંદીરોનો વિશ્વંસ કર્યો; બ્રાહ્મણ અને બૌદ્ધો-બધાનો ઉચ્છેદ કરવા માંડ્યો. તેની આ સ્વારીઓથી દેશમાં બધે હાહાકાર થઈ રહ્યો. છતાં તેણે પણ મંદિરો અને ચૈત્યોની જગાએ મસીદો અને ઈદગાહો બાંધી નથી. આ કાર્ય મહંમદ ધોરીએ કર્યું.

૧૩૭. પાશુપત લોકના અભ્યાસારોને પરિણામે બૌદ્ધ અને જૈન પંથો ક્ષીણ થવા લાગ્યા, એ હકીકત આમગ ઉપર કહેવામાં આવશે. પણ મહંમદ ધોરીની સ્વારીના યાજ સુધી પૂર્વના પ્રાંતોમાં બૌદ્ધોના ચૈત્યો અને વિહારો અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા. ઇ. સ. ૧૧૬૭ ના અરસામાં મહંમદ બખ્તિયારે બિહાર પ્રાંતના એક મુખ્ય શહેરમાં ફક્ત બસો ઘોડેસ્વારો લઈને પ્રવેશ કર્યો, અને ત્યાંના મુઠિત બ્રાહ્મણોનો એટલે કે, બૌદ્ધ લિપ્તુઓનો સમૂળ ઉચ્છેદ કર્યો. મહંમદને ખૂબ લૂંટ મળી. પરંતુ ત્યાંના પુસ્તકાલયનાં પુસ્તકો વાંચીને તેમાં શું લખ્યું છે, એની હકીકત સમજાવનાર એક પણ માણસ બાકી રહ્યો નહોતો. ત્યાર પછી તેણે એમ જણ્યું કે તે કિંદાવાણું શહેર

એક મદ્રેસા (વિદ્યાપીઠ) હતી. હિંદુસ્તાનની ભાષામાં તેને વિદ્યાર કહેતા *

૧૩૮. આ રીતે મહંમદ ઘોરી અને તેના સરદારોએ ઠાઠ પશુ જાતના બેદલાવ વગર અમલો તેમજ ખાલણો બન્નેનો સંહાર ચલાવ્યો, તે બાબતનું દુઃખ થતું નથી, પણ ખાલણોના મંદિરોની અને બૌદ્ધોના ચૈત્યોની શૂદ્ધો સેવા કરવા ઇચ્છતા નથી એનું આ ભવિષ્યવાદીને દુઃખ થાય છે ! મુસલમાનોએ અત્યાચારો ધણા કર્યા હોવા છતાં પણ, નીચલો વર્ગ જે નીચોવાઈ જતો હતો તેમને તો આ મુસલમાનોના હુમલાઓથી થોડો ધણો લાભ થયો હોવો જોઈએ. ખાલણોનાં અન્ન-છત્રો અને મંદિરો પાસે, અને બૌદ્ધોના વિહારો પાસે જે મોટી મોટી ભગીરો હતી, તેમાંના ખેડૂતો ઉપર કેવો જીલ્લમ થતો હશે, તેનું કંઈક અનુમાન આજની જમીનદારી પદ્ધતિ ઉપરથી થઈ શકે એમ છે. મુસલમાનો હુમલાઓએ આ ચૂસાતા વર્ગને મુક્ત કર્યો. પરિણામે ખાલણોની તથા બૌદ્ધ ભિક્ષુઓની સેવા કરવા માટે શ્રદ્ધ લોકો ન મળવાથી યુગત્રય શરૂ થયો એમ તેમને લાગવા માંડ્યું ! મુસલમાનોનો મંપ જોઈને પણ તેમની આંખો ન ઉઘડી; શૂદ્ધો પ્રત્યેની ટુચ્છ ભુદ્ધિ ખીલકુલ ઘટી નહિ !

૧૩૯. ઉપરના વિવેચન ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે, મહા-ભારતનો આ અધ્યાય, અથવા તો તેમાં આવતી ઉપરની હકીકત મહંમદ ઘોરીની ચડાઈ ઓ પછી લખવામાં આવ્યાં છે. આથી આના લખાણનો સમય તેરમા સૈકાનો ગણી શકાય. આવાં અનેક પ્રકરણો મહાભારતમાં હોવાનું સંભવિત છે. પણ આ ઉપરથી ઠાઠ એ એવું

* The Early History of India, pp. 419-20. મહંમદ ઘોરીના સરદાર દુલ્લખદીને સારનાયના બૌદ્ધ વિહારોનો નાશ કર્યો. વિ. ૩, ૨૧૯ જુઓ.

માની લેવાની જરૂર નથી કે મહાભારત બહુ આધુનિક છે. તેમાં અત્યંત પ્રાચીન એવી આવૃત્તિ પણ છે. દાખલા તરીકે અગાઉ આવી ગએલ વૃત્તની કથા, વૃત્ત વિધ્યુનો ભક્ત હોય, એ હકીકત વેદથી પણ જૂની છે, માત્ર તેનું વર્ણન પૌરાણિક પદ્ધતિથી કરવામાં આવ્યું હોય એવો મંભવ છે. અમારે માત્ર એટલું જ કહેવું છે, કે આ મહાભારતમાં તેરમા સૈકા સુધી સતત ઉમેરો થતો ગયો છે.

૧૪૦. આદિપર્વના પહેલા જ અધ્યાયમાં વ્યાખ્યાન છે—

અર્ષો શ્લોકસહસ્રાણિ અર્ષો શ્લોકશતાનિ ચ ।

અહં વેદિનિ શુકો વેદિ સંજયો વેદિ યા ન વા ॥ ૮૧ ॥

(આઠ હજાર અને આઠસો શ્લોકો હું જાણું છું અને શુક જાણે છે; પણ મંજય જાણુનો હોય કે ન પણ જાણુતો હોય.) એટલે કે, મહાભારતના મૂળ શ્લોકો આઠ હજાર આઠસો હતા, અને સંજય એટલા પણ જાણુતો નહોતો. જેમ નાના બીજમાંથી મોટું વૃક્ષ થાય તેવી જ રીતે આટલા થોડા શ્લોકોમાંથી વધતાં વધતાં એક લાખ શ્લોકોવાળું મહાભારત બન્યું. એટલે એમાં મૂળ શ્લોકો કયા અને પ્રક્ષિપ્ત કયા એ શોધી કાઢવું કાઠું પણ માણુમ માટે શક્ય નથી.

૧૪૧. મૂળ વાર્તા ટૂંકી હશે, પણ ગ્રુપ રાજાઓના સમયમાં તેમાં ઉમેરો થવાની શરૂઆત થઈ. તેમને શક રાજાઓ સામે યુદ્ધ કરવું હતું, તેથી લોકોમાં યુદ્ધપ્રેમ ઉત્પન્ન કરવા માટે તેમણે આ મહાભારતનો ઉપયોગ કર્યો હતો. એક વાર આ મહાભારત ઉપર ગ્રુપ રાજાઓની કૃપાદષ્ટિ થઈ, કે પછી આ ગ્રંથમાં મરજી પડે તે માણુસ પોતાને કાવે તે વસ્તુ ઉમેરવા લાગ્યો. અને આ ઉમેરો કરવાનું કામ સતત તેરમા સૈકા સુધી ચાલ્યા કર્યું એ ઉપરના વિવેચન ઉપરથી જણાયું હતો જ.

૧૪૨. આમાં એવી એવી વિચિત્ર વાનો દામી હાંસીને ભરવામાં આવી છે કે, આપણા પૂર્વજોએ એના ઉપર વિશ્વાસ કેમ રાખ્યો એનું આશ્ચર્ય થયા વગર રહેતું નથી! પ્રથમ તો સામાન્ય જનતાને માટે સેખકોએ આ જાળ વણી હતી, પણ પછી પોતાની જ વણેથી જાળમાં જેમ દરેણીયો ફમાપ તેમ, તેમના જ વંશજો આ જાળમાં ફમાઈ ગયા. આવી વિચિત્ર વાતોના એક બે દાખલા આપવા યોગ્ય લાગે છે

૧૪૩. “વ્યાસે ગાધારીને ‘સો પુત્રો થાઓ’ એવું વચ્ચન આપ્યું. ગાધારીને ગર્ભ રહ્યો, પણ બે વરસ સુધી બાળકનો જન્મ ન થયો. એટલામાં કુંતીને પુત્ર થયાના સમાચાર તેણે સાંભળ્યા આ સાંભળીને ગાધારીએ પોતાનું પેટ ફૂટ્યું આથી તેના પેટમાંથી માસનો પિંડ નીકળ્યો તે જાણીને બ્યામ તત્કાળ ત્યાં આગ્યો તેણે સો ઘડા ધીથી ભરીને એક બાણીએ તૈયાર રખાવ્યા, અને તે માસપિંડ ઠંડા પાણીથી ધોવાની શરૂઆત કરી. ધોતાં ધોતાં તે માસપિંડના આગળના વેડા જેવડા એકસો એક કટા થયા તે કટકાઓને પેલા ધીના ઘડા-ઓમાં મૂકાવીને બ્યામ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો તેમણી પ્રથમ દુર્યોધન* ઉત્પન્ન થયો...ત્યાર બાદ બાકીના પુત્રો ઉત્પન્ન થઈને સો પુત્રો થયા; અને એક મહિના પછી એક કન્યા ઉત્પન્ન થઈ” (આદિપર્વ, અ. ૧૧૫)* આ કથા એટલી બધી અસંભવિત છે કે તેના ઉપર કોઈ પણ માણસ વિશ્વાસ ન કરે. છતાં પચીસ પચાસ વરસ પહેલાં તો આપણામાં જ એવા ઘણા લોકો હતા કે, જેઓ આ કથાને ઐતિહાસિક માનતા હતા, અને ગામડાઓમાં તો આજે પણ એવા ઘણા મળી આવશે

૧૪૪. બીજી કથા તે ખાડવ વન બાળવાની કથા છે x “અગ્નિ

* ઔદિ સંસ્કરણ, કુલકોણ, અધ્યાય ૧૨૬.

x આદિપર્વ, ઔદિ સંસ્કરણ, અધ્યાય ૨૨૫-૨૩૦, કુલકોણ, અધ્યાય ૨૪૬-૨૫૪

બ્રાહ્મણના વેશે કૃષ્ણાર્જુન પાસે આવ્યો, અને પોતાની તૃપ્તિ માટે કંઈક વસ્તુની માગણી કરી. તેમણે તેને પૂછ્યું, ‘ક્યું અમ તારે જોઈએ!’ તેણે જવાબ આપ્યો, ‘મારે’ અમ નથી જોઈતું, પણ આ ખાંડવ વન મારે ખાતું છે. ઈંદ્ર તેનું રક્ષણ કરે છે, આથી હું તે ખાઈ શકતો નથી. હું તે વનને સળગાવું છું કે તરત જ ઈંદ્ર તેના ઉપર વરસાદ વરસાવે છે.’

૧૪૫. “આ કથા સાંભળીને જનમેજય પૂછે છે, ‘પણ આ અગ્નિ શા માટે ખાંડવ વન સળગાવવા માગતો હતો?’ વેદાધ્યયન તેને કહે છે, ‘શ્વેતકિ નામના રાજાને યજ્ઞની ખૂબ ધૂન લાગી. ઋત્વિજે હુમાઢાથી ધાડીને યજ્ઞ છોડીને ચાલતા થયા. તેમની રજા લઇને ખીન્ન ઋત્વિજે લાવવામાં આવ્યા, અને એ યજ્ઞસત્ર પૂરા કરવામાં આવ્યો. ત્યાર પછી સૌ વરમ સુધી ચાલ્યા કરે એવા યજ્ઞસત્રનો આરંભ કરવાનો શ્વેતકિએ વિચાર કર્યો. તે બ્રાહ્મણોને પણ પડયો; તેમને દાન આપ્યું; પણ શ્વેતકિના યજ્ઞમાં બ્રાહ્મણો આવતા નહોતા. તેઓ ખીન્નને બોલ્યા, ‘અમે યાજી ગયા છીએ. તું રહેને જ બોલાવીને તેની પામે યજ્ઞ કરાવ.’ તેથી તે રાજા દેલામ ઉપર ગયો અને હિમ તપ આદ્યું. આથી શંકર પ્રસન્ન થયા, અને વરદાન માગના કહ્યું. શ્વેતકિએ કહ્યું, ‘આપ જ મારા યજ્ઞના ઋત્વિજ બનો.’ પરંતુ યાજક બનવું મહાદેવ માટે શક્ય નહોતું. તેણે શ્વેતકિ પાસે સતત બાર, વરસ સુધી ધૃતની ધાર વડે અગ્નિની પૂજા કરાવી. શ્વેતકિએ આ પ્રમાણે કર્યું તેથી મહાદેવ પ્રસન્ન થયા અને બોલ્યા, ‘માત્ર અવતાર દુર્વામાં ઋષિ હવે તારા યજ્ઞમાં ઋત્વિજ થશે.’

૧૪૬. “તે મુજબ શ્વેતકિએ યજ્ઞની તૈયારી કરી; અને પછી મહાદેવે દુર્વાસાને બોલ્યો. તે યજ્ઞ ખૂબ મોટો થયો. આથી

અગ્નિને વિકાર થયો; તે નિસ્તેજ બન્યો; અને તેને બહુ ગ્લાનિ પેદા થઈ. બ્રહ્મદેવ પાસે જઈને તેણે આનો ઉપાય પૂછ્યો. ખાર વરસ સુધી આહુતિઓ ખાધાથી આમ થયું છે, એમ કહીને બ્રહ્મા બોલ્યો, ‘તું ચિંતા ન કર. ખાંડવ વનમાંનાં બધાં પ્રાણીઓની ચરબી ખાવાથી તારો આ રોગ મટશે.’ અગ્નિ ખાંડવ વન બાળવા પ્રયત્ન કરે અને ત્યાંનાં પ્રાણીઓ તે ઝોંઝળી નાખે. આમ મૌત વાર બન્યું.

૧૪૭. “આથી ઓગાઈને અગ્નિ બ્રહ્મદેવ પાસે ગયો. બ્રહ્મદેવે તેને વાસુદેવ અને અર્જુન પાસે મોકલ્યો. ત્યાર પછી મોટી તૈયારી કરીને કૃષ્ણાર્જુને ખાંડવ વન બાળવાની શરૂઆત કરી. તે વખતે ખાંડવ વનમાંનાં પ્રાણીઓની શી સ્થિતિ થઈ તેનું બયાનક વર્ણન બસો અઠાવીશમા અધ્યાયમાં છે.* આ જો આપણે વાંચીએ તો એની પાસે મહામૂદ ગિઝનીની સ્વારીઓ ફીફી લાગે છે. આવા સંકટ વખતે ત્યાંનાં પ્રાણીઓ ઈંદ્રને શરણે ગયાં. ઇંદ્રે એકદમ વરસાદ વરસાવ્યો. વરસાદને અટકાવવા માટે અર્જુને પોતાનાં તીરોથી આખું આકાશ ઢાંકી દીધું. તે સમયે તક્ષક નાગ કુરુક્ષેત્રમાં હતો. તેનો પુત્ર અશ્વસેન આગમાં સપડાયો. તેને બચાવવા માટે તેની માતા તેને ગળા ગઈ અને નામવા લાગી. અર્જુને બાણ મારીને તેનું માથું કાપી નાખ્યું. અશ્વસેન તેના પેટમાંથી બહાર નીકળ્યો. તેને બચાવવા માટે ઇંદ્રે પવન મોકલીને અર્જુનને મોહિત કર્યો. આથી અશ્વસેન બચી ગયો...

तस्मिन्वने दह्यमाने षडग्निर्न ददाह च ।

अश्वसेनं मयं चैव चतुरः शार्ङ्गकांस्तथा ॥

(તે વન બાળવૌમાં આવ્યું ત્યારે અશ્વમેન, મય, અને ચાર શાર્દૂલક એટલે શાર્દૂલ પક્ષીનાં બચ્ચાં, આટલાં છ પ્રાણીઓને અગ્નિએ બાળ્યાં નહિ.) * "

૧૪૮. આખી કથાનો માત્ર સારાંશ અહીં આપ્યો છે. તે ઉપરથી જણાશે કે, આ કથામાં અથથી ઇતિ સુધી કંઈ ટેકાણું નથી. અગ્નિ ધીથી મંદો થયો, પણ તેના ઉપાય તરીકે ખાંડવ વનનાં પ્રાણીઓની ચરખી ખાવી. પુષ્કળ ધી ખાવાથી ઉત્પન્ન થએલ રોંગ ચરખી ખાવાથી મરી જાય એ એક નવાઈ છે ! બ્રહ્મદેવ-બધા પ્રાણીઓનો પિતામહ-પણુ તે જ ખાંડવ વનનાં પ્રાણીઓને ખાઈ જવાની અગ્નિને સલાહ આપે ! વાસુદેવ અને અશ્વમેનનો ખાંડવ વનનાં પ્રાણીઓ સાથે દશો જ સંબંધ ન હોવા છતાં તેઓ ત્યાંના એકેએક પ્રાણીઓનો મંદાર કરે ! એટલું જ નહિ, પણ અશ્વમેન નામી જવાથી ઓડાઈ જઈને તે અને અગ્નિ બધા જ નાગોને શાપ આપે ! ઇંદ્ર અશ્વમેનનો ખાપ થાય. બીજી જગ્યાએ અશ્વમેનનું રક્ષણ કરવા માટે તે બ્રાહ્મણનો વેશ લઈને કર્ણનાં કવચકુંડલ પડાવી લે ! x અને અહીં તે જ ઇંદ્ર અશ્વમેન સાથે મુઢ કરે ! એટલે આવી અસંબંધ વાર્તાઓ રચનારાનાં મગજ ટેકાણે હતાં કે કેમ, એવી શંકા ઉપસ્થિત થાય છે.

૧૪૯. આ વાર્તાની પાછળ થોડાક સત્યાંશ છૂપાએલો હોવાનો સંભવ છે. કૃષ્ણની અને ઇંદ્રની લડાઈ થયાનો ઉલ્લેખ પહેલા વિભાગમાં આવી ગયો છે. + તેમાં ઇંદ્રને હાર માનવી પડી. ત્યાર પછી કૃષ્ણે હારકા બાગ્નુ જવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો; પરંતુ રસ્તામાં ખાંડવ

* ઔષ, અધ્યાય ૨૩૦-૪૭; કુંભકોણ, અધ્યાય, ૨૫૪-૪૭.

x ઔષ, આદિપર્વ, અધ્યાય, ૧૧૧-૨૭-૨૮; કુંભકોણ, અધ્યાય

૧૨૦-૪૬-૪૮.

+ વિ. ૧, ૪૮-૫૪ જુઓ.

વનમાં એવી કેટલીક ટોળીઓ હતી કે, તેઓ રસ્તામાં આંડે આવી. એટલે કૃષ્ણે આ વનને ગ્રજગાવીને ભરમસાત કર્યું અને પોતાનો માર્ગ મોકળો કર્યો. ગ્રજમાં કંઈક આવી હકીકત હશે, પણ પછી આ વાતે મહાભારતમાં આવતું ભયંકર સ્વરૂપ પકડ્યું હશે. પરંતુ મહાભારતની આવી વાતોમાંથી ઐતિહાસિક સત્ય શોધી કાઢવાનું કાર્ય ડામરમાંથી સાકર કાઢવા જેટલું મુશ્કેલ છે; અને અનેક જગ્યાએ તો રેતીમાંથી તેજ કાઢવા જેટલું નિષ્ફળ છે. આથી મહાભારતનું નિરીક્ષણ હવે અહીંજ પડતું મૂકીને તેમાંના આજના લોકમાન્ય અનેલા પ્રકરણ તરફ વળીએ.

ભગવદ્ગીતા

૧૫૦. કૌરવો અને પાંડવોનાં સૈન્ય સામસાંમાં આવીને ઉભાં ત્યારે પોતાના જ ભાઈઓને કંઈ રીતે મારવા, એવી શંકા અર્જુનને થઈ, અને તે ખિન્ન થઈને બેઠો. તે સમયે તેને અનેક જાતનો ઉપદેશ કરીને કૃષ્ણે યુદ્ધ કરવા માટે પ્રવૃત્ત કર્યો. ગીતાની આ હકીકત. હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે, અંયકારને જો કોઈ ખાસ તત્ત્વજ્ઞાનનું પ્રતિપાદન કરવું હતું તો તે આવા પ્રસંગે કેમ ધુસાડી દીધું? ખરું જોતાં અંયકારનો ઉદ્દેશ કોઈ પણ ખાસ તત્ત્વજ્ઞાનનું પ્રતિપાદન કરવાનો નહોતો, એ ગીતાના નિરીક્ષણ ઉપરથી જણાયો. અર્જુનને લગાઈ કરવી નહોતી; તેને કોઈ પણ યુક્તિવાદથી લગાઈ કરવા પ્રવૃત્ત કરવાનો જ અંયકારનો ઉદ્દેશ જણાય છે. છતાં તેમાં અનેક તત્ત્વદષ્ટિઓની એવી ભેળસેળ કરવામાં આવી છે કે, વિદ્વાન કહેવાતા માણસોના મનમાં પણ શ્રમ પેદા થાય છે.

૧૫૧. દાખલા તરીકે બીજો અધ્યાય શુભો. “આ આત્મા જન્મતો નથી અને મરતો નથી. આ જન્મ્યો હતો અથવા પછી જન્મશે એવું પણ નથી. આ અજ, નિત્ય, શાશ્વત, પુરાતન છે.

સરીરની હત્યા થાય તોપણ આત્માની હત્યા થતી નથી.' (૨૦) આ રીતે આત્માનું અનિરાગત્વ સિદ્ધ કર્યા પછી ભગવાન કહે છે, "હવે આ આત્મા મેં જ જન્મે છે કે મરે છે, એમ તું માનતો હો, તોપણ હે મહામારો, તે માટે જો મરવો યોગ્ય નથી કારણ કે જે જન્મે છે તેનું મૃત્યુ નિશ્ચિત છે, અને જે મરે છે તેનો જન્મ નિશ્ચય છે, માટે આ અપરિહાર્ય વસ્તુ માટે જો મરવો યોગ્ય નથી. આ જુઓ જન્મ પહેલા અવ્યક્ત સ્થિતિમાં હોય છે, પછી વ્યક્ત થાય છે, અને મૃત્યુ પછી ફરી અવ્યક્ત થાય છે, એટલે તે મળધે શો શા માટે મરવો ? (૨૧-૨૮) આ ઉપગ્રંથી ભગવાનનું કહેવું એવું જણાય છે કે, આત્માને અવિનાશી માનવામાં આવે કે વિનાશી માનવામાં આવે તોપણ, યુદ્ધ કરવું યોગ્ય છે આ તો માત્ર વખોનાન થઈ ગણાય આત્મા નિત્ય હોય કે અનિત્ય હોય તો પણ લાઈ ન મરવો, એ યોગ્ય ક્રમ ન દોષ થાય ?

૧૫૦ તેને ભગવાન જવાબ આપે છે "વધર્મની દૃષ્ટિથી પણ તારે યુદ્ધ ન કરવું એ યોગ્ય નથી મારું કે ક્ષત્રિયોના ધર્મને અનુસરે એવું જે યુદ્ધ તેનાથી વધારે શ્રેયસ્કારી ક્ષત્રિયો માટે ખીજી કંઈ નથી હે પાર્થ, દૈવગણિથી ઉતરેલું આ મ્હવર્ગના જ છે આવા પ્રમાણનું યુદ્ધ ભાગ્યવાન ક્ષત્રિયોને જ પ્રાપ્ત થાય છે આવું મ્હવર્માનુકૂળ યુદ્ધ જો તું નહિ કર તો મ્હવર્મ અને ખીર્તિ ખોદને તું પાપમાં પડીશ બધા લોક તારી નિગતર અપખીર્તિ ગાશે અને સલાવિત માણસને તો અપખીર્તિ મળે ના પણ વધારે છે" (૨૧-૩૪) અહીં ભગવાન તત્ત્વજ્ઞાન પછી મૂખીને વ્યવહાર મા પ્રવેશે છે ક્ષત્રિયોનો મ્હવર્મ યુદ્ધ કરવું તે ધર્મનો ત્યાગ મૂખીને જો તું નામો જાહેર તો તારી અપખીર્તિ થશે અને તે તો મરણ મ્હતા પણ વધારે ખરાબ આ ઉપગ્રંથી એમ સ્પષ્ટ જણાય છે કે મરણે કંઈ ઉપાયે અશુભને યુદ્ધમાં પ્રવેશ કરવાનો જ આ ગીતાનો ઉદ્દેશ હતો

૧૫૩. આમ હોવા છતાં આ જ અધ્યાયમાં બ્રાહ્મી સ્થિતિનું જે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તેનો અને આ અધ્યાયનો ખરૂં જોતાં કંઈ જ સંબંધ નથી. ભગવાન કહે છે “હે પાર્થ, ત્યારે દ્રોણ માણસ કામવામના છોડી દઈને પોતાનામાં જ સંતુષ્ટ થઈને રહે છે, ત્યારે તેને સ્થિતપ્રજ્ઞ કહે છે. જેનું મન કુખમાં ઉદ્ભિન્ન થતું નથી, મુખમાં જેને આસક્તિ નથી, જેના ભય અને ક્રોધ નષ્ટ થયા છે, તેને સ્થિતપ્રજ્ઞ મુનિ કહે છે. (૫૫-૫૬). જે વિષયોનું તે ચિંતન કરે છે, તેમાં તેની આસક્તિ બધાય છે, આમક્રિયાથી કામવાસના પેદા થાય છે, કામવાસનામાંથી ક્રોધ ઉપજે છે, ક્રોધમાંથી સમોહ, મમોહ-માંથી સ્મૃતિવિભ્રમ, સ્મૃતિવિભ્રમમાંથી બુદ્ધિનાશ અને બુદ્ધિનાશમાંથી તે મમૂળ નાશ પામે છે. (૬૨-૬૩). સર્વ કામવામનાઓનો ત્યાગ કરીને જે માણસ નિરિચ્છપ્રભાણે વર્તે છે, અને જેનામાં મમત્વ અને અહંકાર રહેતા નથી, તેને શાંતિ મળે છે. હે પાર્થ, આ જ બ્રાહ્મી સ્થિતિ છે. જે આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય તો માણસ મોહમાં પડતો નથી. અતઃકાળ વખતે પણ જે આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય તો તે બ્રહ્મનિર્વાણ પામે છે.” (૭૧-૭૭)

૧૫૪. બ્રાહ્મી સ્થિતિ કે સ્થિતપ્રજ્ઞના વર્ણનમાંના કેટલાક શ્લોકોનું ભાષાંતર લખાણુ થઈ જવાના ભયથી અહીં છોડી દીધું છે. મૂળ ગીતામાં એ જોઈ શકાય એમ છે. આ આખું વર્ણન મોટે ભાગે બૌદ્ધ ગ્રંથોના આધારે લખવામાં આવ્યું છે, એવું ધણા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનું મતવ્ય છે, અને ‘બ્રહ્મનિર્વાણમૃચ્છતિ’ આ તેના છેલ્લા વાક્ય ઉપરથી આ મતવ્ય ચોગ્ય ઠરે છે. આમાંના સ્મૃતિવિભ્રમ, નિરાહાર વગેરે કેટલાક શબ્દોના અર્થ બૌદ્ધ પરિભાષા બદલા વગર સમજી શકાય એમ નથી. આ બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનનો અને યુદ્ધનો ખરૂં જોતો કરો જ મળે નથી એમ છતાં તે આ જ અધ્યાયમાં ધુસારવામાં આવ્યું છે.

૧૫૫. આ પરસ્પરવિરોધ કેમ ઉભો થયો તે સમજવું હોય તો, આ અંથ કૌને માટે લખવામાં આવ્યો એ પ્રથમ સમજી લેવાની જરૂર છે. પુરગુપ્ત વસુખંધુનો મિત્ર હતો. તેણે પોતાના પુત્રને અને મહારાણીને વસુખંધુ મારફત જોઈ તત્ત્વજ્ઞાન શીખવ્યું. પુરગુપ્તના મૃત્યુ પછી બાલાદિત્યે વસુખંધુને બોલાવીને પોતાની રાજધાનીમાં રાખ્યો, અને વારંવાર તેની તે સલાહ લેતો. બાલાદિત્યને પોતાના જ સગાંઓ સાથે તથા બીજા અનેક રાજાઓ સાથે લડવું પડ્યું હશે. આથી વારંવાર તેના મનમાં એમ શંકા આવતી હોય કે, કેવળ રાજ્યસોબ માટે હું મારા આત્મમિત્રોની સાથે શા માટે યુદ્ધ કરું ? તો એ સ્વાભાવિક છે. વસુખંધુ જેવા જોઈ પંડિતનો પ્રભાવ તેના ઉપર ધણો હોવાથી જોઈતું જે પ્રાપ્ત્ય-જેને અહીં બ્રાહ્મી સ્થિતિ કહેવામાં આવી છે-તેના મંજૂર પણ તેના મનમાં બહુ આવડે હતો. એટલે એક બાજુએ પોતાના આત્મમિત્રો સાથે યુદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ અને બીજી બાજુએ વસુખંધુ જેવા જોઈ પંડિતનો ઉપદેશ, આ બે વચ્ચે તેનું મન ઝમઝમીત થતું હોય તો તેમાં નવાઈ નથી. આવી પરિસ્થિતિમાં બાલાદિત્યે આમાંથી માર્ગ કાઢવા માટે કોઈ બ્રાહ્મણને એકાદ અંથ નિર્માણ કરવાનું કહ્યું હશે, અને તેણે આ ભગવદ્ગીતા મહાભારતમાં ઉમેરી હશે.

૧૫૬. અહીં એ પ્રશ્ન થશે કે ગીતા બાલાદિત્યના સમયમાં રચાઈ એને શો આધાર છે ? વસુખંધુ વિજ્ઞાનવાદનો ઉત્પાદક હતો. અને આ વિજ્ઞાનવાદનો વિરોધ ખુદ બ્રહ્મસૂત્રભાષ્યના બીજા અધ્યાયના બીજા પાદમાં આવતા નીચેના સૂત્રમાં કરેલો જેવામાં આવે છે :
 નામાવ ઉપલબ્ધેઃ ॥૨૮॥ વૈષમ્યાંચ ન સ્વપ્નાદિવત્ ॥૨૯॥ ન
 માત્રોડનુપલબ્ધેઃ ॥૩૦॥ ક્ષણિકાત્વાચ્ચ ॥૩૧॥ અર્થાત્ વસુખંધુ
 બ્રહ્મસૂત્રકારની પહેલોનો હોવા જોઈએ. બહુ બહુ તો વસુખંધુ અને
 બ્રહ્મસૂત્રકાર બન્ને સમકાલીન હશે. ‘બ્રહ્મસૂત્રપદૈર્ધ્ય દેતુમન્નિ-

વિનિશ્ચિતૈઃ (અધ્યાય ૧૩, સ્તોક ૪) આ ઉપરથી ગીતા બ્રહ્મસૂત્ર પંક્તિની છે એ બાબતમાં શંકા કરવાપણું રહેતું નથી. તે ગીતા કાં તો બ્રહ્મસૂત્રના કર્તાએ, અથવા તો તેના કોઈ લોકે રચી હોવી જોઈએ. આ દૃષ્ટિએ જોતાં, એ બાલાદિત્ય પછી પણ રચનામાં આવી હોય એવું મનજવામાં હરકત નથી. છતાં બધા ગુપ્ત રાજાઓનો કુલદેવ વાસુદેવ હતો તે હકીકત, ચાતુર્વર્ણ્યના સળધે તેમનો પક્ષપાત, માર્વાભૌમત્વ પ્રાપ્ત કૃષ્ણની તેમની મહત્વાકાંક્ષા, અને બાલાદિત્યનો ખામ વસુબંધુ પ્રત્યેનો આદર-આ બધી બાબતોને સામગ્રી ધ્યાનમાં લઈને વિચાર કરવામાં આવે તો, ગીતા બાલાદિત્યના સમયમાં જ લખાઈ એ અનુમાનને પુષ્ટિ મળે છે.

૧૫૭. વિન્સેન્ટ સ્મિથે પેરીના આધારે વસુબંધુને મમુદ્રગુપ્તનો ગુરુ ઠરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, પરંતુ તે અપ્રમત્ત જણાય છે. પ્રૌ. પાઠકના લેખનો, પરમાર્થે લખેલ વસુબંધુના ચરિત્રનો, જુએનસંગે લખેલી વસુબંધુની કથાનો, અને તિમેટી પરપરાનો-આ બધાનો વિચાર કરતાં વસુબંધુ બાલાદિત્યનો જ ગુરુ હતો એમ સિદ્ધ થાય છે.* આથી બાલાદિત્યના મમયમાં બાદરાયણે કે તેના કોઈ શિષ્યે ભગવદ્ગીતા લખી એમ માનવું યોગ્ય લાગે છે.

* Political History of Ancient India, p 363. વસુબંધુના સમયનો ઉદાહરણ વિન્સેન્ટ સ્મિથે Early History of India (pp. 346-47) માં કર્યો છે. તેમના મત પ્રમાણે વસુબંધુ મમુદ્રગુપ્તનો ગુરુ હતો, તેમ જ માનીએ તો પણ ગીતા ગ્રન્થકર્તામાં લખાઈ એવું જ કહે છે. પરંતુ હેમચંદ્ર રાયચૌધરીએ જ બાલાદિત્યનો નિર્દેશ કર્યો ■ તે જ વસુબંધુનો શિષ્ય હોવાનો અધિક સંભવ છે. બાલાદિત્ય ઇ. સ. ૪૬૭ માં મારીએ આવ્યો એમ વિન્સેન્ટ સ્મિથ કહે છે. આ સમય જ વસુબંધુનો પણ મર્યાદા તો, પરમાર્થ, જુએનસંગ અને તિમેટી ચંચકાર-બધાએ લખેલ વસુબંધુના કથાનકોના કાળની અને આ કાળની એકવાક્યતા થશે એમ લાગે છે.

૧૫૮. ભગવદ્ગીતા ઈ. સ. પૂર્વે પહેલા સૈકામાં રચાઈ એવું સિદ્ધ કરવાના બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ છે. દેલિયોદોર બેમનગરમાં ૧૨૩૫૪૪ બંધાવ્યો માટે ગીતા તેના કાળમાં થઈ એમ બે હારવી શકાય તો પછી વેદમાં સેંકડો જગાએ વૃત્તનું નામ આવે છે માટે વૃત્તગીતા વેદની પહેલાં રચવામાં આવી એમ કેમ ન હારવી શકાય ? ચૂળનિદેશમાં આવતા વાસુદેવના નિર્દેશ ઉપરથી તેના સમયમાં ભગવદ્ગીતા હતી એમ કેમ સિદ્ધ થાય ? ગીતા બ્રહ્માદિત્યના સમયમાં રચવામાં આવી એવું હરવાથી ગીતાની કિંમત જરા પણ ઓછી થાય છે એવું અમને લાગતું નથી. કારણ કે પ્રાચીનતમ છે એ કારણથી કોઈ પણ અંધની કિંમત વધે છે એમ માનવામાં જૂઠું છે.

૧૫૯. ગીતા વાસુદેવના મુખમાં મૂકવાનું કારણ, વાસુદેવ ગુપ્ત રાજાઓનો કુલદેવ હતો. યુદ્ધનો ત્યાગ કરવાની વૃત્તિનો નાશ કરવા માટે પ્રસંગ રણભૂમિ ઉપરનો પસંદ કરવામાં આવ્યો છે. છતાં પણ બ્રહ્માદિત્યને બૌદ્ધના નિર્વાણ પ્રત્યે આદર હતો. આથી બીજા જ અધ્યાયમાં આ બ્રહ્મા ગિહિતિને ધુસારી દેવામાં આવી. ત્યાર પછી બ્રહ્માદિત્યની પસંદગી પ્રમાણે અંધકારે સાંખ્ય, યોગ વગેરેની મેળભેળ પણ પુષ્કળ કરી છે; વિશ્વરૂપ દર્શનનો કાંબ્યાત્મક પ્રસંગ પણ લાવવામાં આવ્યો છે. આવો આ અંધ તે સમયના અધિકારી વર્ગને ગમી ગયો હોય તો તેમાં જરાય નવાઈ નથી. એમાં થોડો ધણે ફેરફાર કરવાથી આજના અધિકારી વર્ગને પણ એ તત્ત્વજ્ઞાન ગમે એવું છે.

૧૬૦. ધારો કે, કોઈ સંસ્થે મેકડોનાઈડ જેવો શાંતિવાદી મુત્સદ્દી આજે ચાલી રહેલી યુદ્ધની તૈયારીને પ્રસંગે રાજકારણનાં શસ્ત્રાઓ હેઠાં મૂકીને કહે, ‘આ જર્મન, આ ફ્રેંચ, આ બધા લોકો અમારા મગા છે, તેમની અને અમારી સંસ્કૃતિ એક છે, તેમનામાં અમારા ગુરુ છે, અમારામાં તેમનાં ધણું સર્ગાવહાવાંઓ છે, એટલે

તેમની સાથે લડવાની તૈયારી કરવા કરતાં તેઓ જ અમને મારે એ શ્રેયસ્કર છે. (આપણે સત્યાગ્રહ કરીએ).’ આના જવાબમાં મૂડીવાદી ભગવાન કહેશે, ‘કુતસ્ત્વા કદમલમિદં વિપમે સમુપસ્થિતમ્ । હે ભલા ગૃહસ્થ, આવા વિકટ સમયે તારામાં આ દૌર્બલ્ય ક્યાંથી આવ્યું ? મેં આ મૂડીવાદી જગત ગુણકર્મવિભાગશઃ નિર્માણ કર્યું છે. આમાં બધા ગુણો મૂડીવાળાઓને અને સર્વ કર્મ (એટલે કામ) મળૂંરોને આપવામાં આવ્યાં છે. આવા જગતમાં ઉત્પન્ન થએલ તું જો આ જગતનું ચક્ર આગળ નહિ ચલાવે, તો આ જગત નાશ પામશે (બોલ્શેવીકી શરૂ થશે). આમ જો; મારે કોઈ કર્મ કરવાની જરૂર નથી, છતાં પણ હું બીજાની જેમ શા માટે કર્મો કરું છું ? કારણ કે, મૂડીવાદનું રક્ષણ કરવાનું કામ હું જો ન કરું તો હું સંકરકર્તા થઈશ. એટલે કે મૂડીવાળા અને મળૂંરો એક થઈ જશે; અને પરિણામે મૂડીવાનોનું જગત નાશ પામશે ! આટલા માટે તારે લડવું યોગ્ય છે. મારું સ્મરણ કર અને સુદ્ધ કરવા તત્પર થા.’

૧૬૧. બીજો કોઈ જાપાની શાંતિવાદી પરરાષ્ટ્રમંત્રી કહે કે, ‘આ ચીના ભોક્ષ પાસેથી આપણે બધી કળા શીખ્યા. તેમણે જ આપણને બૌદ્ધધર્મ આપ્યો. એવા આપણા ગુરુતુલ્ય દેશને હેરાન કરીને આપણી રાજ્યતુલ્યા શમાવવી યોગ્ય નથી. હવે પછી હું તેમની સાથે મૈત્રીભાવથી વર્તવાનું શરૂ કરીશ.’ આમ કહીને જો તે પોતાનાં રાજકારણનાં સૂત્રો મૃદુપણે ચલાવવા લાગે, તો જાપાની ભગવાન આરાકી જેવા સુદ્ધસારથિના સ્વરૂપમાં પ્રગટ થઈને કહે કે, ‘અરે ગાંડા, આ બધા શું વિચારો લઈ બેઠો છે ? આ આત્મા વિનાશી કે અવિનાશી હોય તોપણ સુદ્ધ શ્રેયસ્કર છે. કારણ, આત્મા જો અવિનાશી હોય તો ગુરુઓને મારીએ તો પણ તેમનો આત્મા મરવાનો નથી. જો તેમનો આત્મા વિનાશી છે એમ માનીએ, તો નાશવંતનો નાશ કરવામાં શું પાપ ? તને આ પ્રધાનપદ ઉપર

ચક્રવર્તીના હું કાળજીમૂત છું; અને હવે જો ખરે ટાણે તુ રણક્ષેત્ર છોડીને નાગવા લાગીશ, તો આખા જંગલમાં તારી અપમાતિ થશે, માટે માત્ર સ્મરણ કરીને યુદ્ધ કરવા તત્પર થા.'

૧૬૨. પણ કદાચ આ ગાતિવાદી પરરાષ્ટ્રમંત્રીને થોડીક એમ ગણ થાય કે, મીનને દાખી દેવું સુવલ હોવા છતાં, આપણા આવા પ્રકારના વર્તનથી બંને દેશો ઉપર આપત્તિ આવે તો ? આ બાબત અમેરિકા અને ઈંગ્લાન્ડ, અને પેલી બાબત બોર્સોવિકોનું વધતું જતું સામર્થ્ય, આ બેની વચ્ચે આપણે મપાયા છીએ. એટલે બૌદ્ધોના તત્ત્વાનુભાવ પ્રમત્તી વર્તીને એકમીન વચ્ચે સુલેહ-શાંતિ આપવી વધારે હિતાવહ નથી. પણ આ વિચાર લશ્કરી ભગવાનને મળતા તરત જ તે પાચ દમ મોટા અધિકારીઓના ખૂન કરીને પોતાનું વિશ્વરૂપ પ્રગટ કરશે તે જોતાવેત જ તે પરરાષ્ટ્રમંત્રીની ખાતરી થશે કે, યુદ્ધ મિવાય બોમ્બ કશું શ્રેયસ્કર નથી, અને તે કહેશે—

‘ નષ્ટો મોહઃ સ્મૃતિર્લઘ્વા ત્વત્પ્રસાદાન્મયાચ્યુત ।
સ્થિતોઽસ્મિ ગતસંદેહ કરિષ્યે યચનં તવ ॥ ’

(કદી મ્યુત ન થનારા હે લશ્કરી ભગવાન, તારા પ્રસાદથી મારો મોહ દૂર થયો છે, અને સ્મૃતિ પ્રાપ્ત થઈ છે મારી શકા દૂર થઈ છે. હવે હું તારા વચન પ્રમાણે આવીશ)

૧૬૩. આ રીતે બધા રાષ્ટ્રોના અધિકારી વર્ગના ભગવાનના મુખે આ ગીતા ગોળે એવી છે. માત્ર દેશકાવ પ્રમાણે તેમાં થોડા ધણા ફેરફાર કરવા પડશે તે સમયની સ્ત્રીઓની, વૈશ્યોની, અને શૂદ્રોની જે વ્યવસ્થા ગીતામાં કરવામાં આવી છે, તેવી જ વ્યવસ્થા આજન મૂડીવાદી જંગલમાં પણ થઈ શકે એમ છે આ મૂડીવાદી ભગવાનની પૂજા સ્ત્રીઓ પણ કરી શકે છે તેઓ યુદ્ધમાં ભાગ ન

લઈ શકે તોપણ, તેઓ કારખાનામાં લગ્ગયક સામાન તૈયાર કરી શકે છે. જે ઘરડી હોય તેઓ સૈનિકો માટે કપડાં વણી કે શીવી શકે છે. તે જ મુજબ લગ્ગઈમાં લાગ ન લેનાગ ઘણા શત્રો ખાઈઓ ખોદવાનાં, રમદ પહોંચતી કગ્ગવાનાં, વગેરે કામો કરી શકે છે. વૈચ્છો યુદ્ધ માટે દેવાં ઉભાં કરી શકે છે. આ રીતે મૂડીવાદી જગતના બધા વર્ગોનાં સ્ત્રી પુરુષો જ્ઞે અનન્ય લાવે ભગવાનની પૂજા કરે તો કૌરવપાંડવોની માફક બધાયને મોક્ષ મળવો શક્ય છે ।

૧૬૪. ગીતામાં આવતી બ્રાહ્મી ગ્થિતિ બૌદ્ધો પામેથી લીધી છે એ અગાઉ કહેવાઈ ગયું છે, પરંતુ બૌદ્ધોનાં કેટલાંક તત્ત્વોનો ઉધો અર્થ કરવામાં આવ્યો છે. તેમાંનો મુખ્ય કમચોગ છે. બુદ્ધને કમચોગ આ જાતનો છે—‘કોઈ પણ રીતે જીજ્ઞાસાને નુકમાન થાય એવાં કર્મો કરવાં નહિ, બધાનું કલ્યાણ થાય એવાં કર્મોનો વિકામ કરવો, અને તેમાં પણ ચિત્તશુદ્ધિ રાખવી, એટલે કે સત્કર્મનું પણ અભિમાન રાખવું નહિ.’* આનો ઉધો અર્થ ગીતામાં એ રીતે કગ્ગવામાં આવ્યો છે કે, ‘પિતા જે ધધો કરતો હોય તે ધધો સ્વધર્મ ગણીને કર્યા કરવો, અને તેમાં આસક્તિ રાખવી નહિ, એટલે કે તે કર્મોનું શુ પરિણામ આવશે એનો વિચાર કરવો નહિ.’

૧૬૫. લોકસંમ્રહનો પણ આવો જ વિપર્યાસ થયેલો છે. બૌદ્ધ મ્થોમાં ચાર લોકસંમ્રહ બતાવવામાં આવ્યા છે. તે—

દાનં ચ પેયવજ્જં ચ અત્થ ચરિયા ચ યા દ્ધ ।
સમાનસતા ચ ધમ્મેસુ તત્થ તત્થ યથારહં ।
પ્તે સો સંગહા લોકે સ્થસ્સાણીવ યાયતો ॥

* સન્ધ પાપસ્ય બકરણ કુસલસ્ય ઉપસપદા ।

સચિત્તપરિયોદપન ઇતં બુદ્ધાન સાસનં ॥-ધમ્મપદ

एते च संगहा नास्तु न माता पुत्तकारणा ।
लभेथ मानं पूजं वा पिता वा पुत्तकारणा ॥*

(દાન, ત્રિપ વચન, અર્થચર્ચા અને સમજાવી વર્તન, આટલા યથાયોગ્ય સમયે આચરવામાં આવતા ચાર લોકસંગ્રહ આ લોકર્માં-સમાજના-રચના આરા જેવા છે. જો આ ન હોત તો, માત્ર પુત્રને જન્મ દેવાથી માતાને કે. પિતાને માન અને પૂજા ન મળત.)

૧૬૬. માઆપ પુત્રને જો યોગ્ય પદાર્થોનું દાન આપે નહિ, મીઠા શબ્દોથી તેનું મનઃસન્માર્ગે વાળે નહિ, યોગ્ય વયમાં તેના અભ્યાસની અને ઉત્તતિની કાળજી રાખે નહિ, અને ઉમર લાયક થયા પછી તેની સાથે સમજાવથી વર્તે નહિ, તો માત્ર જન્મ આપ્યો એટલા ખાતર જ પુત્ર માઆપનું માન સાચવશે કે પૂજા કરશે એવું માનવાનું નથી. અર્થાત્ દાન, ત્રિપવચન, અર્થચર્ચા કે હિત માટે કાળજી લેવી, અને સમાનાત્મતા કે સમજાવ આ ચાર લોકર્માંગ્રહ ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ છે.

૧૬૭. પરંતુ ભગવદ્ગીતામાં તેનો બીજકુલ વિષયોસ કરવામાં આવ્યો છે; તે આ રીતે:—“હું જો કર્મ ન કરું તો આ બધા સોડો નાથ પામશે, અને હું સંસ્કરકર્તા બનીશ, અને આ પ્રજાઓનો ધાત કરીશ. કર્મમાં આસક્ત થએલા અણાની લોકો જે રીતે કર્મો કરે છે, તે પ્રમાણે લોકસંગ્રહ કરવા ઇચ્છતા રાની પુરુષે અનાસક્ત થઈને કર્મો કરવાં. કર્મમાં આસક્ત બનેલા અનુજનોનો પુદ્ધિભેદ કરવો નહિ. વિદ્વાન માણસે પોતે યોગયુક્ત બનીને બીજા પામે બધાં કર્મો કરાવવાં.” (અધ્યાય ૩, શ્લોક ૨૪-૨૬).

* અંગુતરનિકાય, ચતુસ્થનિપાવ, ૫૯૯ાસક ૧-૪-૨; દીપનિકાય, સિત્તાવક સુત.

૧૬૮. અહીં જેનાથી વર્ણમંત્ર ન થાય એવા વર્તનને લોક-મંત્ર કહેવામાં આવ્યો છે. એટલા માટે આપણને તત્ત્વની ખબર હોય છતાં, અમુક માણસોનો બુદ્ધિભેદ ન કરતા તેમને ચાલતા પ્યવહાર મુજબ વર્તવાનું ઉરોજન આપવું. આવી જ મમજાણને લીધે મહારાષ્ટ્રમાં ગણપતિના મેળા અને શિવાજીનો ઉત્સવ શરૂ થયા છે એ કહેવાની જરૂર નથી. પરંતુ આવા લોકમંત્રોનું પરિણામ એ આવે છે કે, જે શિગડા તોડી નાંખીને વાછડાઓમાં ભળવા માગે છે તે પોતે પણ વાછડું જ બને છે એમ માટે તે ગણપતિની કે લિંગની પૂજા શરૂ કરે છે, પણ અતે પોતે જ તેમાં અટવાઈ જાય છે આથી લોકોનું કલ્યાણ તો નથી જ થતું, પરંતુ પોતે માત્ર અત્યંત ધર્માધ બને છે.

૧૬૯ હવે એમ મંત્ર ઉભો થાય કે, જે બૌદ્ધોના તત્ત્વ-જ્ઞાનનો આવો વિપર્યાય કરવામાં આવતો હતો તો, દ્રાઈ બૌદ્ધ પડિતે આનો કડક જવાબ કેમ ન વાળ્યો? ભગવદ્ગીતાના મંત્રમાં દિહનાગ જેવા મોટા બૌદ્ધ પડિતો હતા, છતાં તેમણે ગીતા જેવા ગ્રંથના વિરોધમાં બે ચાર લીટીઓ પણ કેમ ન લખી? તેમ ન થયું તેનું એક કારણ તો, આ ગ્રંથ તે મંત્રે માવ અપ્રસિદ્ધ હોવાને લેઈએ કારણ કે શકગચાર્યની પહેલા પચાસ વરસ ઉપર લખાએય શાતરક્ષિતના તત્ત્વસંગ્રહમાં ગીતાનો બીલકુલ ઉલ્લેખ કરવામાં નથી આવ્યો. આથી શાતરક્ષિતના મંત્ર મુધી આ ગ્રંથ અપ્રસિદ્ધ હતો એમ મમજાવામાં વાંધો નથી શકરાચાર્યે જ પ્રથમ આ ગ્રંથની ટીકા લખીને પ્રસિદ્ધિ આપી.

૧૭૦. માની લઈએ કે આ ગ્રંથની માહિતી બૌદ્ધ પડિતાને હતી. તોપણ તેના ઉપર તેઓ કેશુ બોલી શકે એમ નહોતું તેમનો કમચોગ અને લોકમંત્ર બૂના થયા હતા, અને તેથી તેનો આધાર લઈને ભગવદ્ગીતાકારની સાથે વાદવિવાદ કરવાનું અશક્ય

હવે. ધારે કે, માર્ક જોઈ પડિતે આ અથદાગને પૂછ્યું હોત કે, “ કેમ ભાઈ, લગવાનને રજૂએડ ઉપર લાવીને તેમના જ મુખેથી અશુભને પોતાના કુળનો ઉચ્છેદ કરવાનો ઉપદેશ તમે કરો છો, એ તમને મોભે છે ? ” તો ગીતાદારે તેને જવાબ આપ્યો હોત કે, “ હે પડિત, આ અથ જે પુ ન લખત તો અમાગ મહાગતએ સુદનો ત્યાગ કરીને મન્યામ લીધો હોત અને તો તમાન વિદારોને મોગી મોગી જાગીરો અને ધન્યમો ક્યાથી મળત ? તેને બદલે જે બીજો માર્ક ગૌવ હજુ રાગ ગાદીએ આવત, તો તમારે જૂએ મરવાનો વારો આવત એવે આ અથ લખવા માટે તમારે મારો આભાર માનવો જોઈએ

૧૭૧. “ હવે તમે હો છો કે, અમે તમા હોકસમકનો વિપરીત ક્યો પરતુ તમારા વિદારોની જે મોટી મોટી જાગીરો છે, તેમા તમાગ માટે તનતોડ કષ્ટ કરનાગ શકોની માથે તમે મમાનાત્મતાથી વતવા કષ્ટ છો ? તેમને તમે કદી દાન આપ્યું છે ? તેમની સાથે જી મીઠા શબ્દોથી વાતો કરી છે ખરી ? અથવા તેમના દિતની તમે કદી દગ્ધ કરી છે ખરી ? એટલું જ નહિ, પણ તેઓ જે તમારી મેવા કરવા આનાકાની કમ્મે તો તમે તો અહિંમા ધર્મનુ અવનમન ન કરતા ગજદડનો અવનજ લેશો એટલે અમે જે આમા હોમમકહ બતાવ્યો છે, તે જ યોગ્ય છે

૧૭૨. “ વગી જુઓ, ‘ વિદ્યાવિનયયુત બ્રાહ્મણ, ગાય, હાથી, કૂતરો અને ચાગળ—આ બધા પ્રત્યે પડિતની દષ્ટિ મમાન હોય છે જેમના મનમા આ સમતા ઉત્પન્ન થાય તે આ હોકમા જ જગત જાયો છે મરણ કે, બ્રહ્મ નિર્દોષ અને સમ છે અને માટે જ તેઓ બ્રહ્મમા સ્થિર થયા ” અમારો આ મમાનાત્મભાવ તમારા સમાનાત્મ ભાવ કરતા શ્રેષ્ઠ નથી ? તમારે સમાનાત્મના લાવવા માટે આખી દુનિયામા એક જ જાતિ ઉત્પન્ન કરવી પડે, અને તેતો અશક્ય છે

પણ આવી રીતે હાથી, કૂતરો કે ચાંડળ પ્રત્યે સમાનતાથી જોવાથી સમાનાત્મતા સિદ્ધ નથી થતી શું ? તમે આ કરતાં વધારે શું કરી શકો એમ હો ?

૧૭૩. “ અમે બીજો પણ એક અર્થ સમાનતાનો કયો છે. ‘હે ધનંજય, કર્મફળની આસક્તિનો ત્યાગ કરીને, યશ-અપયશ બન્નેને સરખાં જ ગણીને યોગયુક્ત, ચર્ધને કર્મો કર. આવા સમત્વને જ યોગ કહે છે. (અધ્યાય ૨, શ્લોક ૪૮)’ રાજાઓને તો આ સમત્વ જોઈએ જ હોય, કારણ કે, યુદ્ધમાં જય મળશે જ એવું કોઈ કહી શકતું નથી. પરંતુ આપણા જોવાને પણ આ સમત્વ જોઈએ હોય. યુદ્ધમાં વિજય કરીને રાજા સિંહાસનારૂઢ થાય કે, તમે કે અમે તેની પાસે યાચના કરવા જઈએ છીએ. પણ તે સર્વદા કંઈકે આપે જ છે એવું નથી બનતું. કોઈ વાર તમારા વિહારને દાન દે છે, તો કદી અમારા મંદિરને દાન આપે છે. પરંતુ મિદ્ધિ કે અસિદ્ધિનો વિચાર કયો વગર જ આપણે તેની પાસે જવું જોઈએ. મળે તો પણ ઠીક, અને ન મળે તો પણ ઠીક, એવા વિચાર રાખવો જોઈએ. આને અમે યોગ કહીએ છીએ. આ યોગ તમારે ગળે નથી ઉતરતો ? ”

૧૭૪. મતલબ કે, શું આહાણુ કે શું શ્રમણુ બધા જ એક ક્ષેત્રે ઉતર્યા હતા. બન્નેને રાજા પાસેથી ઈનામો લેવાં હતાં. ફરક એટલો જ, કે તારા ભાઈઓને મારીને તું રાજ્ય મેળવ, એમ સ્પષ્ટ રીતે શ્રમણુ ન કહી શકત. પણ બધા ભાઈઓને મારીને કોઈ રાજા રાજ્ય મેળવતો કે તરત જ તેને ઘેરી વળીને તેની પાસેથી મોટાં ઈનામો મેળવવાની હરિદ્રાઈ ચાલતી. અર્થાત્ એક રીતે તે રાજાએ ધાત પાત વગેરે પૂર્વકૃત્યો કર્યા હતાં તેને તેઓ સંમતિ જ આપતા હતા. એટલું જ નહિ, પણ પોતાના મકાને જો પુષ્કળ દાન મળતું, તો તેવા રાજાને તેઓ ધાર્મિકતાના શિખરે

પહેલાડી દેતા. આ શ્રમજો કરતા બ્રાહ્મજોનો પ્રયત્ન મારો ગાગાય. તેઓ ભગવદ્ગીતા જેવો ગ્રંથ વખીને રાજ્યઓને યુદ્ધ કરવા પ્રવૃત્ત કરતા. જે તે રાજ્ય યુદ્ધમાં નારા પામતો, તો તેઓ બીજા રાજ્યનો આશ્રય લેતા, પણ જે જય થતો તો તે જ રાજ્ય પાસેથી ધનામે પડાવતા એમ્ને કે, યુદ્ધની પહેલા અને પછી મન્ને વખતે તેઓ ઉપશિત થતા પણ શ્રમજો તો યુદ્ધ પૂર્વે થતા સુધી દેખાતા જ નહિ, પણ નાજ રાજ્યાભિષિક્ત થતો કે તરત જ તેઓ પોતાના મરોને માટે મશિસો મેગવવા દાનજ થઈ જતા.

શ્રમજોની અવનતિ

૧૭૫ શ્રમજોની અવનતિનું બીજા તેમજે અગીકારેલ રાજ્ય શ્રયમાં હતું રાજ્ય જ્વલિત જ હિંમત સવાય ગાદીએ આવતો અશોકે પોતાના અનેક ભાઈઓને માર્યાની કથા બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં નજરે પડે છે વિન્સેન્ટ સ્મિથ વગેરે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનો મત એવો છે કે, તે સાચી નહિ હોય છતાં અમને એમ લાગે છે કે, પોતાનો વિરોધ કરનારા ભાઈઓનો ઉચ્છેદ કરીને જ અમોઝ ગાદીએ આવ્યો હોવો જોઈએ કનિગ દેશની છત સુધી તો તેણે લવાનું બધું કર્યું નહોતું તે લગાઈ પડી અમોઝને પશ્ચાત્તાપ થયો, અને તે બુદ્ધપાસક બન્યો બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં તેના પુત્રજ વખાણ કર્યા છે તેમના મત પ્રમાણે તો જમતમાં જે માર્ગ ધર્મગત હોય તો તે એક અશોક જ હતો અને મર્યાદાઓ તે આપુ પણ છે. આવું મોટું પદ પામેન માણુમ માટે અવત ઇન્દ્રિયનિગ્રહપૂર્વક અને સયમથી વર્તવું અશોક જેવા સિવાય બીજા માર્ગ માટે શક્ય હોય એવું લાગતું નથી પરંતુ અશોકના આ મદ્દગુજોનો તાલ બૌદ્ધ મધને કેતો થયો એ કહેવું મુશ્કેલ છે મોટા મોટા વિદ્વારો માધવમા આવ્યા, બૌદ્ધલિપ્તુઓ ચારે તિયાએ ગયા અને બુદ્ધધર્મનો પ્રચાર કર્યો, એ બધી વાત અચી, પરંતુ આને લીધે લિપ્તુઓને

રાજાશ્રયનો ગોદ ઉત્પન્ન થયો, એટલું જ નહિ, પણ રાજાશ્રય વગર એક પણ કામ ન થાય એવી તેમની સ્થિતિ થઈ.

૧૭૬. મૌર્યોનું રાજ્ય તેના સેનાપતિ પુષ્યમિત્રે પચાવી પાડ્યું, અને તેણે બ્રાહ્મણોના યજ્ઞયાગનું પુનરુજ્જીવન કર્યું; એટલું જ નહિ, પણ તેણે આગપામના બૌદ્ધોને ઠેરાન કર્યા, લિપ્તુઓના કેટલાક મઠો તોડી પાડ્યા, વગેરે કયાઓ ઉત્તરના બૌદ્ધ યોમાં જોવા મળે છે. આવા સંયોગોમાં મગધ દેશનો ત્યાગ કરીને બૌદ્ધલિપ્તુઓએ દૂરના દેશોનો આશરો લીધો હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય નથી. આ વખતે બૌદ્ધલિપ્તુઓએ આત્મનિરીક્ષણ કરવાની જરૂર હતી. ‘અગોક્તના આશ્રયને લીધે આપણે મોટા મોટા વિહારો બાંધી શક્યા, પણ એથી આપણે પરિચ્છી બન્યા અને કષ્ટ કરનારી જનતાનું કદ્યાણુ સાધવાનો માર્ગ ધણે અંશે છોડી દીધો’ એવું તેઓ જોઈ શકત, અને દૂરીથી રાજાશ્રય મેળવવાની બાંજગડમાં તેઓ ન પડત અને જો એમ થયું હોત તો હિંદુસ્તાનના ઈતિહાસને જૂઠી ગતિ મળી હોત.

૧૭૭ મૌર્યોનું રાજ્ય પડીભાંગ્યા પછી તેમના જેવું રાજ્ય પુષ્યમિત્ર સ્થાપી શકે એમ નહોતું. વાયવ્ય દિશાએથી આવતા યવનોના અને શકના હુમલાઓ તે અટકાવી શક્યા નહિ; અને આથી આ પરદેશી લોકોનું જોગ હિંદુસ્તાનમાં ડગલે ડગલે વધતું ગયું. આ સંયોગોમાં બૌદ્ધલિપ્તુઓએ આ પરદેશી લોકોની પ્રીતિ મંપાદન કરવાના પ્રયત્નો શરૂ કર્યા. આમ કરવામાં તેઓ ધણે અંશે સફળ થયા, એમ મિલિન્ડપગ્ગ વગેરે ગ્રંથો ઉપરથી સમજી શકાય છે.

૧૭૮. આ પરદેશી લોકોને લિપ્તુઓના આચાર વિચાર ગમ્યા. પરંતુ પોતાના દેવોનો ત્યાગ કરીને એક બુદ્ધને શરણે જવા તેઓ

તૈયાર નહોતા. મહાયાન પંથમાં કનિષ્ઠને પણ અશોક જેટલી જ મહત્તા આપવામાં આવી છે. પરંતુ તેણે પણ પોતાના કુલ-દેવતાઓનો ત્યાગ ન કર્યો, એ બાબત તેના સિદ્ધાઓ ઉપરથી જાણી શકાય છે. બૌદ્ધ ધર્મ ઉપર માત્ર તેણે એટલી મદદરેખાની કરી કે, કેટલાક સિદ્ધાઓ ઉપર બુદ્ધત્વ ચિત્ર પણ તેણે હાથચું. પરંતુ અશોક જેવો રાજા મળ્યો અગત્ય હોવાથી બૌદ્ધ ભિક્ષુઓએ આટલામાં જ સંતોષ માની લીધો.

૧૭૬. શક રાજાઓ ચરવીર હતા, અને શૌર્ય ઉપર તેમની પ્રીતિ હતી. તેમને પ્રસન્ન કરવા માટે બુદ્ધના પૂર્વજન્મની કથાઓને બૌદ્ધ ભિક્ષુઓએ આગળ કરી, આ કથાઓમાં નવરસમાંથી રૌદ્ર અને બીભત્સ રસો બીજકુલ નથી એમ કહીએ તોપણ ચાલે એમ છે. બાકીના રસ યોગ પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. સાહિત્યના ગ્રંથોમાં દાનવીર, દયાવીર, ધર્મવીર અને મુદવીર એવા વીરરસના ચાર ભાગ છે. તેમાંના પહેલા ત્રણને આ ભતકકથાઓમાં વધારે મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે, એવું દેખાય છે. આ કથાઓ રાજાઓને ગમી, એટલું જ નહિ, પણ મામાન્ય લોકોને પણ બહુ ગમી, અને તેથી લોકોનાં મન પૌરાણિક બન્યાં.

૧૮૦. આ રીતે પુણ્યમિત્રની પછી ભિક્ષુઓએ રાજાશ્રય સંપાદન કરીને ફરી પોતાના ધર્મત્વ વર્ચસ્વ સ્થાપન કર્યું. રાજાઓને અને અધિકારી વર્ગને આ ધર્મ પ્રત્યે વાળવા માટે મૂળના બૌદ્ધ શાસ્ત્રમાં એટલા બધા ફેરફાર કરવામાં આવ્યા કે, તેને બુદ્ધનો ઉપદેશ કેટલા પ્રમાણમાં કહેવો એની જ ચંકા ઉપરિચિત થાય. જો કે અહિંસા, મત્ય, વગેરે મુદ્દાઓ તેમણે છોડી દીધા નહિ; હતાં પણ તેમના ગ્રંથમાં મૂળના સાદા ઉપદેશનો અંશ ઘણો જોડો રહ્યો હોય એમ લાગે છે. શક રાજાઓની બસો ત્રણસો વરસની કસોટીમાં આ મહાયાન પંથનો પ્રચાર ધણો થયો, અને જૂનો સ્થવિરવાદ પંથ

(મહાયાન પંથનો લોકોએ આ પંથને હીનયાન નામ આપ્યું છે) પાછળ પડી ગયો. આ પંથના લોકો સિલોન, બ્રહ્મદેશ, મયામ અને કાંબોડિયા-આટલા ચાર દક્ષિણના દેશોમાં છે. બાકીના ઉત્તરના તિબેટ વગેરે લોકો મહાયાન પંથના છે. આથી મહાયાન પંથને ઉત્તરનો બૌદ્ધ પંથ, અને સ્થવિરવાદ કે હીનયાન પંથને દક્ષિણનો બૌદ્ધ પંથ કહેવાનો રિવાજ છે. અસ્તુ.

૧૮૧. મહાયાન પંથના પ્રસારને લીધે બ્રાહ્મણો તદ્દન પાછળ પડી ગયા. સામાન્ય લોકોના દેવોને મહાયાન પંથે અપનાવી લીધા, અને યજુર્વાગ વગેરેને તો શકો કે યવનો આશ્રય આપતા નહોતા. નાનાં નાનાં ગૃહસંસ્કારનાં કૃત્યો કરીને બ્રાહ્મણો ઉદરનિર્વાહ ચલાવી શકે એમ હતું. પણ આ ધર્મો રાજાશ્રય નોટલો લાલદાયક નહોતો. બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ માત્ર મહાદેવને પોતાના પંથમાં અપનાવી શક્યા નહિ. કારણકે તેની વાર્તાઓને અર્થિમક સ્વરૂપ આપવાનું લગભગ અશક્ય જ હતું. આથી શક રાજાઓને પ્રસન્ન કરવા માટે અને એમ કરીને રાજકીય દક્ષિણ મેળવવા માટે મહાદેવના પૂજારી બનવાનો એક જ માર્ગ તેમને માટે ખુલ્લો હતો; અને તે તેમણે કચવાતા મને પણ લીધો હશે. પણ આ માર્ગ સ્વીકાર્યા પછી એ લાલદાયક છે, એમ તેમણે જાણ્યું. કારણ કે માત્ર શક રાજાઓ તરફથી જ નહિ, પણ તેમના માંડલિક રાજાઓ પાસેથી પણ બ્રાહ્મણોને મહાદેવની પૂજના જદલામાં ધણી દક્ષિણ મળવા લાગી.

૧૮૨. 'ઇન્દ્ર-ચરુણ-મવ-શર્વ-રુદ્ર-સૂડ-દિમારણ-ચવ-ચવન-માતુલાચાર્યાણામાનુક' (૪-૧-૪૯), આ પાણિનિના સૂત્ર ઉપરથી લવાની, શર્વાણી, રુદ્રાણી અને મૃગાણી દેવીઓની પૂજા તે સમયે કરવામા આવતી હશે એ સિદ્ધ થાય છે. આ ચાર દેવીઓ જૂદી જૂદી હતી કે એક જ દેવીનાં ચાર નામ હતાં તે ચોક્કસ કહી શકાતું નથી; પણ આગળ જતાં તે જ્યાં જ નામો એકલી

પાર્વતીનાં જ ચર્ચા; અને પાર્વતીની પૂજા પણ લોકપ્રિય થઈ. આથી ગામેગામની જૂદી જૂદી દેવીઓનો આ એક જ દેવીમાં મમાવેશ કરીને તે દેવીઓની પૂજા કરવાનું પણ શ્રાહ્મણોને લાલકારક નજર પડ્યું. આ રીતે શ્રાહ્મણોએ યજુષાગમે એક બાજુ મૂકીને જે પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ તે પ્રમાણે વર્તીને ખોતાની ઉપલવિકા ચલાવી. અને તેથી મહાદેવ અને પાર્વતીને અધિકારી-હિંચી જાતિઓમાં બંદુ મહત્ત્વ મળ્યું.

૧૮૩. આ જ અરમામા વિહારોના નિયમોથી અમંતુષ્ટ થએલા શ્રમણો અને જાટિઓના મિશ્રણથી વિંગપૂજાને પ્રાધાન્ય આપનારો પાશુપત શેકોનો પંથ ચરૂ થયો.* પહેલાં શ્રાહ્મણો સિંગપૂજા કરતા નહિ હોય, પરંતુ આમજ જતાં પાશુપતોના પ્રભાવથી ગમ્મઓ પણ જ્યારે સિંગને ખખા ઉપર ગખીને ચાવવા લાગ્યા, ત્યારે શ્રાહ્મણોએ વિંગપૂજા પણ ચરૂ કરી. આથી શ્રાહ્મણોને રામશય જ માત્ર નહિ પણ પાશુપતોનો આશય પણ પ્રાપ્ત થયો.

૧૮૪. શેકોનું રાજ્ય દોહળું થઈ ગયા પછી પહેલા અદ્રગુપ્ત રાજાએ ગુપ્ત સામ્રાજ્યનો પાયો નાખ્યો. મુદ્રગુપ્તે તેના ઉપર સામ્રાજ્યની મોટી ઈમારત ચણી. આ ગુપ્ત ગમ્મઓ વાસુદેવના ભક્ત હતા. વાસુદેવ તેમનો કુલદેવ હતો એમ અગાઉ કહી ગયા છીએ + હતાં મહાદેવની પૂજાનો તેમણે ખીવકુચ વિરોધ ન કર્યો. આથી તે પૂજા એમને એમ ચાલુ ગઈ; અને તેની પાછળ પાછળ વાસુદેવની પૂજા પણ શરૂ થઈ. ક્યા દેવની પૂજા કરવી અને ક્યા દેવની ન કરવી, એ બાજતનો વિધિનિષેધ શ્રાહ્મણોએ ચાલ હોડી દીધો. ગમે તે દેવ હો, જે તેની પૂજા કરવાથી દલિલા મમે એમ હોય તો શ્રાહ્મણો ગમે તે દેવની પૂજા કરવા ખડે પમે તૈયાર હતા.

અને આ ગ્રુપકાળમા જ અનેક દેવોની અને તીર્થોની મહત્તા વધારવા તેમણે અનેક પુરાણો રચ્યાં.

૧૮૫ અદૈવં દૈવતં કુર્યુર્દૈવતં ચાપ્યદેવતમ્ ।

यमिच्छेयुः स राजास्याद्यो नेष्टः स परामवेत् ॥*

(આહજો અદૈવને દૈવત અને દૈવતને અદૈવત બનાવશે, મરણ પડે તેને રાજા બનાવશે, અને જે જોઈતો નહિ હોય તેનો પરાભવ થશે.) લગભગ વીસ વરસ પહેલા શ્રી ચિ. વિ. વૈદના સક્ષિપ્ત મહાભારતમા જ્યારે આ શ્લોક મારા વાચવામા આવ્યો ત્યારે મને એમ લાગેલું કે, બૌદ્ધ અને જૈન શ્રમણો ઉપરની ચીડને લીધે આહજોએ બિંબને દેવ બનાવ્યું. પણ હવે વધુ વિચારને અતે એમ લાગે છે કે, શકોની ચડાઈ પહેલા કે પાછળથી કોઈ પણ વખતે આહજોમા આ નામર્થ નહોતું.

૧૮૬ ઈદ્રે જેવાને આહજોએ કેવળ નિરુપાય થઈને દેવ બનાવ્યો. શક રાજાઓએ જે પોતાની જ ઉપાસના કરાવવાની શરૂઆત કરી હોત, તો આહજો તેમની પૂજા કરવામા પાછા ન હત. પણ શક રાજાઓ મહાદેવના ભક્ત હોવાથી, આત્મપૂજા કરતા તેમને પોતાના કુલદેવની પૂજા વધારે મહત્ત્વની લાગી, અને તેમને ગમે એ રીતે આહજોએ એ લાભ કરી આપ્યું. તે હજી પચે ન પચે ત્યાં તો ગ્રુપ રાજાઓએ વાસુદેવને આગળ કર્યો, અને આહજોએ તેની પૂજા શરૂ કરી એટલું જ નહિ, પણ તે મમયે જેટલા દેવ-દેવીઓ હતા તે જથ્થાના પુરાણો રચીને તેમણે તો પોતાનો ઉદર-નિર્વાહ રીતમર ચાલે એવો જ ધોરી માર્ગ સ્વીકાર્યો થત કરીને

* સક્ષિપ્ત મહાભારત, અનુશાસન પર્વ અ. ૨, ૬૩; ૬૭કોણ, અનુ. ૫૦ અ. ૬૮, ૬૭ આ પર્વમા અધ્યાય ૬૮-૭૧ આહજુ મહાત્મ્ય સબધે છે તે મૂળમાં એવા

દક્ષિણા મળે તોપણ ભલે, અને યાજ્ઞી પણ દેવની પૂજા કરવાથી મળે તોપણ ભલે, એવી જ તેમની સદાની મનજલજલ હોય એવું જણાય છે

૧૮૭ શોકમાન્ય ટિંકાએ એક વાગ વૈદિક ધર્મની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે કરી હતી —

પ્રામાણ્યનુદ્વિરોદેષુ સાધનાનામનેરુતા ।

ઉપાસ્યાનામનિયમ વૃત્તધર્મસ્ય લક્ષણમ્ ॥^૧

તે કરતાં જો નીચે પ્રમાણે વ્યાખ્યા કરી હોત તો વધારે શોભત —

યોગક્ષેમો ગ્રાહ્યગાના જાયતે ચેતકેનચિત્ ।

તદેવ વેદિક કર્મ સ ધર્મો વેદિક સ્મૃત ॥^૨

અને અગાઉ આપી ગયેલ મહાભારતના શ્લોકને બદલે—

અવેનં દેવત કુર્યુર્લભેરન્યથિ વક્ષિણામ્ ।

રાજા પ્રિયાણ્યામ્જેયુ પુરાણાન્યપિ ચાર્ચિન ॥^૩

આવે શ્લોક જો લખેલ હોત, તો વધારે ઇતિહાસાનુગુણ દેખી શકાત

૧૮૮ આ ગ્રંથિતિ માટે ગ્રાહ્યોને દ્વણી સમય એવું નથી કારણ કે, વેદકાલથી જ રાજાનુવર્તિત્વ એ તો તેમનું શી ન બન્યું હતું ‘રાજા કાલસ્ય કારણમ્’, ‘ના પ્રિણુઃ પૃથિવોપતિ’ વગેરે કહેવતો પ્રસિદ્ધ છે જ, પરંતુ શ્રમણોનું આવું નહોતું તેમના પથે હું ખી જનતાને માટે ઉભા થયા શોભા મળતા પેદા કરવી

૧ વેદ પ્રમાણ છે એવી ખુદ્ધિ, વિવિધ સાધનો અને ઉપાસ્ય દેવતાઓનો નિયમ ન હોવો એ ધર્મનું લક્ષણ છે

૨ જ્ઞાપી ગ્રાહ્યોનો યોગ્યત્વ યાય એને જ વૈદિક ધર્મ અને એને જ વૈદિક ધર્મ કહેવો જોઈએ

૩ જો દક્ષિણા મળે તો અદેવને દેવત કરો અને દ્રવ્યલાભ માટે રાજાઓને પ્રિય એવા પુરાણો પણ રચવો

એ તેમનું મુખ્ય ધ્યેય હતું. એટલે આવે પ્રસંગે આગળ આવીને તેમણે આવી બાબતોનો વિરોધ કરવાની ફરજ હતી. શાહજો ગમે તે દેવદેવીની પૂજા કરવા લાગ્યા, રાજાઓ ખલા ઉપર શિવલિંગ લઈને ફરવા લાગ્યા, શ્રમણોએ પાશુપત જેવા ખીલત પંથ ઠાક્યો, જાતિભેદની વળી નવી શાખાઓ ફૂટવા લાગી, અસપૃશ્યોની હેરાનગતિ વધવા લાગી, છતાં પણ શ્રમણો તો સ્વસ્થ બેઠા હતા ! આજઠાલનો મામાન્ય માણસ પણ આવી પરિસ્થિતિમાં ઉદ્વેગ પામે, પરંતુ તે કાળના શ્રમણોને બિલકુલ વિવાદ લાગ્યો જ નહિ. તેમના વિહારોનાં ધનામે આણુ જ હતાં. રાજાઓ તેમને માન આપતા, અને મધ્યમ લોકો તરફથી લિહા મળતી હતી તથા આદરસત્કાર સારી રીતે થતો હતો. પછી શ્દ્ર અને ચાંદાલ નીચોવાઈ જતા હોય, કે ગમે તે દેવની પૂજા થાય તેની આ સુખવસ્તુ શ્રમણોને શી પરવા હોય ?

ફાહિયાનનો સમય

૧૮૯. ચીની પ્રવાસી ફાહિયાન બીજા ચંદ્રગુપ્તના સમયમાં હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો. મયુરાની આસપાસના પ્રદેશનું વર્ણન કરતાં તે લખે છે, “ આ પ્રદેશને મયુરા કહે છે. વળી અમે યમુનાને કાંઠે કાંઠે ઠાક્યા. આ નદીની બન્ને બાજુએ વીશ મંધારામ છે, અને તેમાં ત્રણેક હજાર લિશ્તુઓ રહે છે. બુદ્ધધર્મનો વિકાસ અને ઉત્કર્ષ થતો જાય છે...આ દેશના રાજાઓ બુદ્ધધર્મ ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ રાખનારા છે. તેઓ લિશ્તુઓને દાન આપતી વખતે પોતાની પાઘડીઓ ઉતારીને એક બાજુએ મૂકે છે રાજાના કુટુંબનાં બધાં માણસો તથા બધા મુખ્ય પ્રધાનો પોતાના હાથે લિશ્તુઓને દાન આપે છે. લિશ્તુઓનું ભોજન પૂરૂ થયા પછી એક બાજુએ શેતરંજ પાથરીને તેઓ તેના ઉપર બેસે છે. લિશ્તુઓની સમક્ષ તેઓ કદી

પણ ઉચ્ચાત્મન ઉપર ભેગી શક્તિ નથી. જુદના સમયથી આજ સુધી દાનવિધિના નિયમો ચાલુ છે...

૧૯૦. “આ આખા દેગમા ચાંડાળ સિવાય બીજા લોકો પ્રાણીહિંસા કરતા નથી અને દારૂ પીતા નથી, ફુગળા અને ડમણ ખાતા નથી. ચાંડાળોને પાપી કહે છે, અને તેઓ ગામની બહાર રહે છે. જ્યારે તેઓ શહેરમાં કે બજારમાં આવે છે ત્યારે બોકોને સૂચના આપવા માટે લાકડાના મોટા ટુકડા ઉપર લાકડાની દાંડી બાટકાવીને અવાજ કરે છે આથી બીજા લોકો તેમને ઓળખે છે અને તેમના સ્પર્શથી દૂર રહે છે. આ દેસના લોકો કુછર અને કુકડા પાળતા નથી અને ઢોંગ વેચવાનો ધવો કરતા નથી. તેઓ બજારમાં કમાઈખાના કે દાગના પીસા રાખતા નથી. ખરીદીવેચાણમા તેઓ કાડીઓ વાપરે છે. માત્ર ચાંડાળો શિકાર કરે છે અને માંસ વેચે છે.

૧૯૧ “ઠંઠ જુદના પગિનિર્વાણથી ખાડીને આ દેગમા ગજ-ઓએ અને શીમત લોકોએ બિંદુઓ માટે વિહાર બધાવ્યા છે. અને માણસો તથા ગાય-માદો સહિત જમીનો, ધરો, અને બાગ-બગીચા ઈનામ તરીકે આપીને તેમની વ્યવસ્થા કરી છે. કોતરેલા ક્ષેત્ર પર પગથો ચાલુ ગણવામા આવ્યા છે આજ સુધીમાં તે ક્ષેત્રોનો ભગ થયો નથી કદાચ કે, કોઈ પણ માણસ તે ક્ષેત્રો પાછા ક્ષેત્ર મંથર્થ નથી જે બિંદુઓ વિહારમા રહે છે, તેમને માટે મિઠાના, શેતરંજીઓ, ખાનપાન અને વસ્ત્ર બધી ચીજો કંકરબર વગર પૂરી પાડવામાં આવે છે. દરેક જગ્યાએ આ પનિરિથિતિ ચાલુ છે. બિંદુઓ પોતાના યીવના નિયમો ધાગવામા, સ્વાખ્યાય કરવામા, કે ખ્યાન-અમાધિમાં દલા રહે છે ”*

૧૯૨. આ ગીતે બિંદુઓનો યોગક્ષેમ બરાબર આવેલો હતો.

વિહારોને ખેતરો, ધરો, બાગગીચા, માણસો, ગાય-બળદ વગેરે બધું ઈનામ તરીકે મળતું હોય તો પછી વાંધો શો? પણ આ જ અરમામા બીજા મંત્રદાયોનું જોર પણ કેમ જામતું જતું હતું તે જુઓ. શહિયાન લખે છે, “મધ્ય હિન્દુસ્તાનમાં* છન્ડુ મિથ્યાદષ્ટિ મંત્રદાયો છે. તેઓ આત્માની નિત્યતા માને છે. પ્રત્યેક મંત્રદાયની શિષ્ય-પરપરાઓ છે. તેઓ શિક્ષા માગે છે, પણ શિક્ષાપાત્ર રાખતા નથી. વસ્તી ન હોય એવી જગ્યાએ તેઓ પણ મુસાફરો માટે ધર્મશાળાઓ બંધાવે છે, અને તેમાં મુસાફરોની વિશ્રાંતિની, સૂવાની, ખાવા-પીવાની વગેરે વ્યવસ્થા રાખવામા આવે છે. મુસાફરી કરતા હોય ત્યારે બૌદ્ધ લોકોની સગવડ પણ આ ધર્મશાળામા થાય છે, તેમની મરજી મુજબ તેમની જૂદી વ્યવસ્થા કરવામા આવે છે.”*

૧૯૩. આ છન્ડુ પથો કયા હતા તેનાં નામ શહિયાને કાઈ જગ્યાએ આપ્યાં નથી. તેને પણ તેની માહિતી લાગ્યે જ હશે, અને માત્ર લોકોના કહેવા ઉપરથી જ આ મળ્યા તેણે લખી હશે. છતાં ઇતિહાસનાં બીજા સાધનો ઉપરથી જણાય છે કે, તે કાળમા પાશુપતોનો પથ વધતો જતો હતો તેઓ જૂદી જૂદી જગ્યાએ ધર્મશાળાઓ બંધાવીને લોકોની સગવડ માન્યતા હોય એમ લાગે છે. જૈન શ્રમણો અસ્તિત્વમા હતા જ, પરંતુ તેઓ ધર્મશાળા બાંધીને લોકોને સગવડ આપતા હોવાનો સબબ નથી, કારણ કે તે તેમના નિયમ વિરુદ્ધ છે. બૌદ્ધોના વિહારોમા માત્ર બૌદ્ધ ભિક્ષુઓની સગવડ થતી. પરંતુ પાશુપત જેવા બીજા સંપ્રદાયના સાધુઓ સામાન્ય લોકો માટે પણ મગવડ કરતા હતા એવું જણાય છે, અને આથી જ બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ કરતા તેઓ મામાન્ય લોકોને પ્રિય બન્યા હશે.

* આસારે વિંધ્ય, હિમાવય, જગાલ અને પલ્લવની વચ્ચેનો પ્રદેશ.

×Buddhist Records, p. xliii.

બ્રાહ્મણોને પુરણો લાભકારક નીચડ્યાં

૧૮૪. આ મમમ દરમ્યાન બ્રાહ્મણોએ પુરણો ઉપર મદુ બાર આપ્યો તેમ એક નસાય કે બૌદ્ધોની બોધિસત્વની કથાએ તો બદુ ગૌતમ દોષ દાન-૯, કે, શ્રમણ લોને અદિશાનુ અતિશય કરી શક્તા નહિ, પરંતુ બ્રાહ્મણોને આવુ મર્ત બધન નહોતું મગ-યાગ બધ થવાથી તેમની વ્યાવહારિક પરિસ્થિતિમાં પણ બધ થઈ, અને કદાચ તે ૯ નાજીયો બ્રાહ્મણની વિમ.ગતિના અનેક ફળગા આ પુરણો કેપે બદાગ ફટકા વગી તેમાં બીજામ અને ગેદ ગમી પણ રેવમઠન થઈ

૧૮૫. કાન્ધરમ લોગવતા પ્રમાણમાં માટેક તો દોષ ૯. લોમને ને નમ પાવાની શક્યાત ગોદ શ્રમણોએ કરી પણ તેમની સમક્ષ અદિમાત્ર બ્યેય દોવાથી, કાન્ધરમ કાનિ-નક થાય એટલે મલો ઉત્પન્ન કરવાનુ તેમને માટે શક્ય નહોતુ. બ્રાહ્મણોને લોમની પરવા બીનકુન નહોતી. અર્થાત્ તેમણે મૃગાગ વગેરે કાન્ધરમો એટના બવા તીવ ટ્યાં, કે લોમને તેનુ વ્યમન લાગુ પડુ શુભ ગાળઓના ગન્ધમા દાઝ પીવાની મનાઈ હોવાથી આ પૌગણિક નવગમતુ માનસિક મત લોમને મદુ મમી મધુ દરે આગના સિનેમા ઉપર જેમ મેન્મગની દેખરેખ દોષ છે, તેમ શુભ ગાળઓએ લે પુરણો ઉપર દેખરેખ નાખી દોત, તો એક પણ પુરણ દોષારોપમાંથી મુન્ના ન થઈ શકત. પરંતુ આ કઈક ધાર્મિક છે, એમ મમને તેમણે બ્રાહ્મણોની આ કૃતિઓમાં દસ્તક્ષેપ ક્યો નહિ. અને કડક દાઝ પીનાગને જેમ એથી પન વધારે કડક દાઝ નેઈતા દોષ છે, તેવી રીતે હિંદી જનતાને પણ આ પુરણોની વધારે ને વધારે લગની નાગી દશે

૧૮૬. બ્રાહ્મણોને મન તો આ એક મોગી ઉપગની ખાણ દાય આવી. જ્યારે પુરણોની કથા કરીને અને મનોગજન કરીને

દક્ષિણા તો મળતી જ, પણ ઉપરાંત માથોસાથ જ્યાં લાગ શકે ત્યાં પુરાણોમાં બ્રાહ્મણોનું મહત્ત્વ ધુમાડી દેવાની મધિ પણ તેમને મળતી. રાજાઓ પાસેથી મેળવેલી જગીરોના રક્ષણ માટે વ્યાસના નામનો અને પુરાણના આધારનો તેઓ કેવો ઉપયોગ કરતા, એનાં ઘણાં ઉદાહરણો તેમણે મેળવેલા તામ્રપટ્ટોમાં વાંચવા મળે છે. નમુના તરીકે તેમાંનું એક આપણે તપાસીએ.

૧૯૭.

उक्तं च महाभारते भगवता व्यासेन-
स्वदत्तां परदत्तां वा यत्नाद्भक्ष युधिष्ठिर ।
महीं महीमतां श्रेष्ठ दानाच्चेयोनुपालनम् ॥
वटुभिर्घसुधा भुक्ता राजभिः सगरादिभिः ।
यस्य यस्य यदा भूमिस्तस्य तस्य तदा फलम् ॥
प्रायेण हि नरेन्द्राणां विद्यते नाशुमागतिः ।
पूयन्ते ते तु सततं प्रयच्छन्तो वसुन्धराम् ॥
षष्टिवर्षसहस्राणि स्यर्गे मोदति भूमिदः ।
आच्छेत्ताऽनुमन्ता च तान्येव नरके वसेत् ॥
आस्फोटन्ति पितरः प्रवद्गन्ति पितामहाः ।
भूमिदोऽस्मत्कुले जातः स नस्त्राता भविष्यति ॥
सर्वसस्यसमृद्धां तु यो हरेत् वसुन्धराम् ।
स्वविघ्नायां कृमिर्भूत्वा पितृभिस्सह मज्जति ॥*

(અને મહાભારતમાં ભગવાન વ્યાસે કહ્યું છે—હે પૃથ્વીપતિઓમાં શ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિર ! પોતે આપેલી હોય કે બીજાએ આપેલી હોય, એવી જમીનનું તું પ્રયત્ન પૂર્વક ગ્રહણ કર ભૂમિદાન કરતાં દાન દીધેલી ભૂમિનું અનુપાલન કરવું શ્રેયસ્કર છે. આ ભૂમિનો સગરાદિ ઘણા

ગાનઓએ ઉપભોગ કર્યો પણ જે જે વખતે જે જે ગાનની જમિ હોય છે તે તે વખતે તે તે રાગને જમિ નહીં રાગ મજે છે કારણ કે, મોટે ભાગે રાગઓને અનુભવતિ પ્રાપ્ત થતી નથી જમિદાર મરતાથી તેઓ નહીં શુદ્ધ થતા જાય છે જમિદાર કુનારો અર્ગભા સાથે હજાર વગમ મુઠી આનંદ કરે છે તે પાત્રી પડાવી લેનાર કે તેમાં અનુભવિ આપનાર એના જ વગમ મુઠી નગમમાં ગહે છે દાન દેનારાના પિતૃઓ તાળીઓ પાડે છે, અને પિતામહેના પાઈમારે છે, અમારા જુનામાં જમિનું દાન કુનારો ઉત્પન્ન થયો, તે અમને તારશે. મર્વ ધાનથી મશુદ્ધ એવી જમિનું જે હજુ કાગે તે પોતાના પિતૃઓ મહિત પોતાની જ વિદ્યામાં કીરો થઈને જુડી જશે.)

૧૯૮ આ તામ્રપત્ર ઉચ્ચપના મહાગાળનાથનો (ઈ. મ. ૪૬૩-૮૪ માનનો) જે તેની આગળ ચર્ધ ગએલા મહાગાળ હસ્તી વગેરેના લેખોમાં અને તેની પછી મહાગાળનાથના પુત્ર અર્વનાથે દીધેલ તામ્રપટ્ટોમાં પણ આમાંના વણ સ્વોકો આવે છે પરંતુ તેના ક્રમમાં કે દેનારે ગમ્તોમાં થોડો કેટલા જેવામાં આવે છે પરંતુ નમુના દાખલ ઉપરનું અવતરણ પૂરું છે આના ઉપરથી પોતાના ઈનામોનું ગમણું આજણું કર્મ ગીતે કરતા એવી દક્ષિણ જગમગ થઈ શકે એમ છે, અને નર મેમ્મુઅન દેગના મેદગાર્ડ પ્રત્યે હમવાનું મગણું ગહેતું નથી આ મેદગાર્ડને મિગિશ મેનેનું તો પીડમગ અતે છે જ, પરંતુ આજણોનું મેદગાર્ડનું પીડમગ નાન, અગ અને નર.

હર્ષકાળ

૧૯૯ કાલિદાસ પછી એમ્મે કે શુભ ગાનઓના મધ્યાદ્યમ પછી પુણોનો અને પાશુપતોનો વિમગ મ્મ સતો ગયો, એ આજે

જે સાધનો ઉપલબ્ધ છે તેના ઉપરથી કહેવું મુશ્કેલ છે. બધાં પુરાણોનો બરાબર અભ્યાસ કરવામાં આવે તો તેમાંથી ઘણી માહિતી બેગી કરી શકાય ખરી; પરંતુ તે કામ કરવા માટે જે સગવડ જોઈએ તે મારી પાસે નથી. આથી શ્રાદિવાનથી દર્પના સમય સુધીની આ માહિતી મેળવવાનું કામ કોઈ ઉત્સાહી ઇતિહાસકાર ઉપર હોડીને આપણે દર્પકાળનો વિચાર કરીએ.

૨૦૦. ક્યુએન્ટસંગ સાતમા સૈકાના પ્રથમ પાદમાં હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો. તે વખતે આખો દેશ બોહોના વિહારોથી ભરેલો હતો. હતાં મેણ કારમીરમાં ત્યાંના લોકોએ વિહારોની વિરુદ્ધ બંડ કર્યાની હકીકત તેના સાંભળવામાં આવી હતી ખરી. ઉપરાંત શશાંક રાગના જુલમની હકીકત પણ તેણે લખી છે. બંગાળના રાજા શશાંકે બુદ્ધગયાના વિહારોનો 'ખંસ કર્યો,' અને બોધિવૃક્ષને મૂળમાંથી ઉખેડીને સળગાવી મૂક્યું. આથી મગધ દેશના બૌદ્ધ સંઘો ઉપર મોટી આક્રમણ આવી. આ રાજા ગુપ્ત વંશનો હતો, એવું અનુમાન વિન્સેન્ટ રિમથે કર્યું છે. પરંતુ મંજુશ્રીમૂલકલ્પ (શ્લોક ૭૩૦) ઉપરથી તે બ્રાહ્મણ હશે એમ કદંબી શકાય છે, અને તે જ બરાબર છે. દર્પવર્ધનનો ભાઈ રાજ્યવર્ધન બ્યારે માળવા ઉપર ચડાઈ કરવા ગયો ત્યારે શશાંકે પદ્મવંત રમીને તેનું ખૂન કરાવ્યું. આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે, માલવ-દેશનો રાજા તથા શશાંક બન્ને વચ્ચે કંઈક ગુપ્ત તહ હોવો જોઈએ; અને તેથી શશાંકે રાજ્યવર્ધનનું ખૂન કરાવ્યું.

૨૦૧. રાજ્યવર્ધન પછી શ્રીહર્ષ ગાદીએ બેઠો, અને છ સાત વરસમાં પોતાના રાજ્યના બંડખખેડા બેસારી દઈને પોતાના રાજ્યનો પાયો મજબૂત કર્યો. બૌદ્ધ સંઘ તરફનો શ્રીહર્ષનો પક્ષપાત પ્રસિદ્ધ છે. તે દર પાંચ વરસે પ્રયાગમાં મોક્ષ નામનો એક મોટો દરબાર

ભરતો, અને પોતાની તિજેરીમાંના બધા ધનનું દાન કરીને પોતે બિશુનાં વસ્ત્રો પહેરતો. આ સિવાય પણ વચ્ચે વચ્ચે કાઈ કાઈ વાર મોટી સભાઓ ભરીને તેમાં શીલવાન અને વિદ્વાન શ્રમણો આહ્વાનને મત્કાર કરતો.

૩

૨૦૨. એક વાર શ્રીહર્ષે પોતાની ગંજાની પાસેના એક મધારામમાં આવો જ મોટો દરબાર ભર્યો. આ દરબારમાં આસામનો કુમારગજ તથા શિક્ષાદિત્યના રાજ્યના બધા મૌલિક રાજાઓ હાજર હતા. આ ઉત્તમ માટે એ કૂટની ઉદ્ઘાટનો એક ભવ્ય મિનારો બાંધવામાં આવ્યો હતો, અને તેમાં રાજાની ઉદ્ઘાટ જોટલી ઉચી ગુદની એક સુવર્ણમૂર્તિ રાખવામાં આવી હતી. આ પ્રમુખે એકવીસ દિવસ સુધી શ્રમણાહ્વાનને અનવચ્ચ વગેરેનું દાન આપવામાં આવ્યું. પણ છેલ્લે દિવસે એકાએક એ ભવ્ય મિનારાને આગ લાગી. આથી શિવાદિત્ય બહુ દુઃખી થયો, અને એકદમ પોતાના નિવાસસ્થાનમાંથી મંવારામના દરવાજા તરફ દોડતો દોડતો ગયો. આશ્ચર્ય તો એ કે, તે આગ આગળ ન ફેલાતાં એટલેથી જ અટકી ગઈ. તે પછી આસપાસનો દેખાવ જોવા માટે પોતાના બધા મૌલિક સાથે તે પાસેના ગ્રૂપ ઉપર ચઢ્યો. ત્યાંથી નીચે ઉતરતાં એક પાખંડીએ ઇંદો લઈને તેના ઉપર હુમલો કર્યો. શિક્ષાદિત્યે નીચા નખી જઈને પોતાની જાતને બચાવી લીધી, અને તે પાખંડીને પકડીને નીચે લાવવામાં આવ્યો.

૨૦૩. તે પાખંડીને દેહાંતદંડ આપવાની મજાહ બધા મૌલિક રાજાઓએ આપી. પણ શિવાદિત્યે તેમ નહિ કરતાં હુમલો કરવાનું કારણ તેને પૂછ્યું. તેની જુજાની ઉપરથી એમ જણાયું કે આ કાવતરામાં અનેક પાખંડીઓ મામેલ છે, આ માણસ તો માત્ર તેમના હાથનું રમકડું છે. ત્યાર પછી ગજાએ તે બધા પાખંડીઓ અને તેના ભક્તોને બોલાવીને તપાસ કરી. તેના ઉપરથી એમ

જણાયું કે, આ કાવતરામાં પાંચમો વિદ્વાન બ્રાહ્મણો સામેલ હતા. રાગ જૌદ્ધ શ્રમણોને આટલું બધું જ્ઞાન આપે છે, એ તેમને રચ્યું નહિ. તોર ઉપર મળગતા કાકડા બાંધીને તેમણે તે મિનારા ઉપર ફેંક્યા, અને મિનારાને આગ લગાડી. આ આગ વખતે લોકોમાં દોડદોડી શરૂ થશે, અને તેથી તે મમયે લાગ મળે ત્યારે શિક્ષાદિત્યનું ખૂન કરવું, એવી તેમની યોજના હતી. પરંતુ મિનારાની આગ ખૂંટાઈ જવાથી કંઈ દોડદોડી થઈ નહિ. આથી તેમણે તે પાખંડીને ખૂન કરવા માટે મોકલ્યો. આ રીતે આ કાવતરું બહાર પડતાં, બધાં મૌનિક રાગઓએ એવી મામણી કરી કે, બધા પાખંડીઓનો એકદમ ઉચ્છેદ કરવો. શ્રીહર્ષે આ માગણી રચી નહિ. કાવતરાના મુખ્ય માણસોને તેણે શિક્ષા કરી અને બીજાને હદપાર કર્યા; તેમાં પાંચમો બ્રાહ્મણો હતા.*

૨૦૪. શશાંક રાગ કાવતરું કરીને રાજ્યવર્ધનનું ખૂન કરાવે છે, અને બુદ્ધગયાના વિહારોનો ખસ કરીને લિશ્તુઓને ત્રાસ આપે છે. શ્રીહર્ષ તેના ઉપર ચડાઈ કરીને તેની શક્તિ ઘટાડી દે છે. પણ તેને પરિણામે વળી બીજું કાવતરું રચાય છે અને શ્રીહર્ષનું ખૂન કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે, અને આ ખૂનની પાછળ તેનો હાથ હતો એ જોઈએ તો ઘણા પાખંડી અને બ્રાહ્મણો હતા, એ હકીકત બહાર આવે છે. આ બધી ખટખટો ઉપરથી શશાંકના રાજકારણની પાછળ, બ્રાહ્મણોનો અને પાશુપતોનો આમાં હાથ હતો એમ માનવું ગેરવાજબી નથી. શશાંકની પહેલાંના ગુપ્ત રાગઓ બધા પ્રત્યે મમલાવથી વર્તતા, તેથી તેમની કારકિર્દી દરમ્યાન જૌદ્ધો ઉપર જુલમ ન થયો, પણ તેમનું સામ્રાજ્ય દોદળું થઈ ગયું કે, તરત જ પાશુપતોએ અને શ્રમણદ્રેષ્ટા બ્રાહ્મણોએ આ કાવતરાં શરૂ કર્યા.

૨૦૫. આ સંકટકાળ જૌદ્ધોને માટે મનનીય યવાની જરૂર હતી.

મામાન્ય વનતામા હજી જઈને દુષ્ટી કોમને દિતોપદે ।
 ગ્વાનો બુદ્ધે તે ગિવાન તર ૨૧-યો હતો તેજુ પુનઃ જન
 ગ્વાની આ યોગ્ય નહિ હતી ૫ તુ એ ગિવાનનો એ- અગ
 ૫૫ બૌદ્ધ શ્રમણો જાણતા નહોતા, વિહારોમા બેઠીને વ
 અધિારી વર્ગોને આવયચ્ચિન રે એવા ન્યાય વગેરેના પ્રયો
 લખવા એ ન તેમનો ધધો યર્ષ પડ્યો હતો આને કીરે વગિ
 કોમ તેમને ઈનાનો આપતા, અને નરા ભોમાનુ તેમનુ જીવન જ
 મુખમય રીતે જગત ચતુ પડી મામાન્ય વનતા માં મનેન
 ગ્વાનુ તેમને શા માં મુકે ?

૨૦૬ વિનયપિત્ર ના સુવવગમા મે બ્રાહ્મણ લાર્ડોની
 આ પ્રશ્નની વાત આવે છે - " ૫મેશુ અને તેકુનક બ્રાહ્મણ ગતિના
 વિદ્વાન લાર્ડો બિનુ બન્યા હતા તેઓ એ વાગ ભગવાનને વદન
 કરીને બોલ્યા ' હાલમા જૂઠા જૂઠા બિનુઓ પોતપોતાની ભાષામા
 બુદ્ધોપદેશ કરે છે, એમ્ને અને એ ઉપદેશ વૈદિ ભાષામા ચવાની
 પગવાનગી આપો આ માં ભગવાને તેમને ૦૫૧ આપ્યો અને
 મ્હુ ' બુદ્ધોપદેશનુ વૈદિ ભાષામા લાભાન ન મ્હુ પણ પોત
 પોતાની ભાષામાગ બુદ્ધોપદેશ ચવાની નુ મ્હુ આપુ છુ " આ
 વાતો બુદ્ધના સમયની ટોચ એ શન્ય નથી બુદ્ધના પાનિવાંજુ પડી
 પણ નાગ મૈત્ર્યો બા એમ્ને કેમકાપાન પચનો પ્રમાય થયો તેની
 શરૂઆતમા ચીને સુવવગમા બુમા વામા આવી છે હતા તે
 મમયના બિનુઓમા પોતાના મર્ત્યનુ ચોન પણ જાન પણ જામન હતુ
 એમ મ્હુનેર્ડે એ બુદ્ધના ઉપદેશને વૈદિ ભાષામા લખના આ
 ભાષામા જ તે રખાવો નેર્ડેએ, એવો આ મ્હાનો માં છે

* એડેનબર્ગનો (H Oldenberg's) શરૂ ' યનેનુ-દદ્દા ' ૭
 ૧૫૨૭ સમય સરકારમા ' મટુ-દેદ્દા ' એવો શરૂ લીધા છે

૨૦૭ પરંતુ મહાયાન ગ્રંથકારોને આનુ ભાષા પ્રત્યે પૂણું તિગ્મકાગ હોય એવું જણાય છે. ડારણ મ્પષ્ટ છે કે, તેમને હોન-વાણ કરતા પોતાના મધા-મોના ક'વાણની ચિંતા વધારે હતી, અને સરારામના સુખસ્વાસ્થ્યનો જવો આધાર વરિદ અવિદારી વર્ગ ઉપર હતો. આથી આ વર્ગને ગમતી ઉચ્ચ ભાષામાં જ ગ્રંથગચના કૃત્વી એ તેમની ફરજ મનતી હતી. આજે જેમને મનઃશ્રય જોઈતો હોય એવો ઇંગ્લિશ ભાષા જાણનારો મધ્ય માણ્યમ દેશી ભાષામાં પુસ્તક લખજે ખરો ?

૨૦૮ શ્રીહર્ષની પૂર્વે એટલે કે, મુસરામજોના સમયમાં અને શ્રીહર્ષની પછી આજમાં મૈકાની સમાપ્તિ સુધીમાં બૌદ્ધ ગ્રંથોએ પુરુષ માહિત્ય નિર્માણ કર્યું. વસુદેવનો અભિધર્મ ૧૫, દિનાગનો પ્રમાણસમુચ્ચય, શાંતિવનો બોધિચર્ચાનતાગ, શાંતિનિશ્ચિતનો તત્ત્વ-સમહ રંગેરે ઉત્તમોત્તમ બૌદ્ધ મસ્કૃત ગ્રંથો આ સમયમાં રચાયા. આ ડાળમાં લખાએન ઘણું બૌદ્ધસાહિત્ય આજે આપણા દેશમાંથી નાશ પામ્યું છે, પરંતુ તિમેગી અને ચીની ભાષામાં થએના તેના ભાષાતરો હજી ઉપનબ્ધ છે અને મોઢક વાર તિમેગ અને ચીન દેશના મોટા મોટા બૌદ્ધનિદારોમાંથી આ ગ્રંથોની મૂળ મસ્કૃત નકલો પણ હાથ આવશે એની આશા રાખી શકાય છે. હતિહાસ લખવામાં તેમનો ઘણો ઉપયોગ થશે પણ તેમ થાય તોપણ ભિનુઓએ મામાન્ય જનતાના હિતનો માર્ગ છોડીને વગ્નિ વર્ગની મરજી મપાદન કરવાના માર્ગનો સ્વીકાર કર્યો, એ વિધાનને મોઢ જાતની અડચણ આવતી નથી.

૨૦૯ મગાકે બૌદ્ધો ઉપર જે આક્રમણ કર્યું તેનાથી માત્ર મગધમાં જ નહિ, પણ હિંદુસ્તાનના બીજા ઘણા પ્રાંતોમાં પણ 'બૌદ્ધધર્મ' નષ્ટપ્રાય થવાની અણી ઉપર હતો. પરંતુ શુદ્ધે શ્રીહર્ષ રાજગાદીએ આ પો, અને તેણે બૌદ્ધધર્મનો ઓનવાતો દીવો

થોડા કાળ દરમિયાન ગાળ્યો. તેના મરણ પછી નાવંદા અને બીજા સંધારાઓની સ્થિતિ કેમ ગદ્ગદાતી ગઈ એ અમંગલાનો કોઈ માર્ગ નથી. પરંતુ આઠમા નૈકામાં સિંહુસ્તાનમાં આવેલ ચિની પ્રવાસી ઈલિયનના પ્રવાસવૃત્તાન્ત ઉપરથી એવું જણાય છે કે, આ દીવાનો પ્રકાશ ધીમે ધીમે ગંભીર થતો જતો હતો, અને તે ઝાંઝવાઈ જવાની તૈયારીમાં હતો.

સૌવાનો જીવન.

૨૧૦. ઈ. સ. ના સાતમા નૈકાની શરૂઆતમાં યજ્ઞકેન્દ્રે ઉત્તર તરફના જોડો ઉપર જીવન કરવા માંડ્યો, તેથી જ રીતે દેવ નેકુમારનું કે સુંદર પાંચે આ નૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં દક્ષિણના જૈનો ઉપર જીવન કરવાનું શરૂ કર્યું. આ રાજા વધારે ગાદીએ બેઠો ત્યારે તે જૈનધર્મી હતો. પરંતુ તેની સ્ત્રીના શૂન નિઃશ્વાસમંદ તેને શૈવ ધર્મની દીક્ષા આપી, ત્યારથી નેપોનાના અગાઉના ધર્મશુર્યો ઉપર-જૈન સાધુઓ ઉપર ઉતરી પડ્યો. તેણે અનેક રીતે તેમના ઉપર જીવન કરવા માંડ્યો. આઠ હજાર કર્ના પણ વધારે જૈન સાધુઓને તેણે મારતાઓ. આપીને મારી નાખ્યા. તેણે કરેલાં કૂદ ફત્વાનું પ્રદર્શન, અકાંટમાં આવેલ વિવેચન નરિંગની મૌન ઉપરના કાતરેલાં ચિત્રોમાં, કરવામાં આવ્યું છે. તેનાં અપેક્ષી ફત્વાને લીધે દક્ષિણમાં જૈન ધર્મને જગરો ધસી લાગ્યો.*

૨૧૧. ઈ. સ. ના સોળમા નૈકામાં સિંહલદીપનો રાજા ગવર્ધન પોનાના આપને મારીને ગાદી ઉપર બેઠો. તેણે જોઈ મંથને નિમંત્રણ આપ્યું અને પિતૃવંશનું પ્રાધિકનું શું કરવું, એ અગત્ય તેમને પૂછ્યું. પરંતુ સિંહલદીપે એવું નિકાજ આપ્યો, કે પ્રાધિક્ત આપવું એ અમાન હાથની વાત નથી. આથી તેણે શૈવ ધર્મનો અંગીકાર કર્યો

અને બૌદ્ધો ઉપર જીલમ ગુજારવા લાગ્યો. ચાર પાંચ વરસની અવધિમાં તો આખા સિંહલદ્વીપમાં એક પણ બૌદ્ધ લિખુ જીવતો ન રહ્યો. મોટાં મોટાં બૌદ્ધ પુસ્તકાલયો તેણે પોતાને હાથે સળગાવ્યાં. એમ કહે છે કે આ કામ તેણે સતત ત્રણ માસ સુધી કર્યું. સહજાગ્યે તેની કારકિર્દીના વહેલો અંત આવ્યો. જાંબુડાં ખાવા જતાં પગમાં ઝેરી કોટા વાંગવાથી તે મૃત્યુ પામ્યો.* પણ તેની આ ટૂંકી કારકિર્દીના પરિણામે ૫ સિંહલદ્વીપમાંનો બૌદ્ધધર્મ નષ્ટપ્રાય થયો.

૨૧૨. પરંતુ સિંહલદ્વીપમાં શૈવોનું જીવન જાઓ વખત ચાલી શકે એવું નહોતું. એક તો હજારો વરસોની ટેવને લીધે બૌદ્ધધર્મ લોકોની રોગરગમાં ફેલાઈ ગયો હતો, અને બીજું, શૈવ લોકો તામ્રીય દેશમાંથી આવેલા હોવાથી સિંહલી લોકો તેમને માને એવો સંભવ નહોતો. આથી ગજસિંહની પછી ગાદીએ આવેલા વિમલધર્મસૂર્ય રાજાને, શૈવોને કાઢી મૂકીને, ફરી બૌદ્ધ ધર્મ સ્થાપવો પડ્યો. સંઘની સ્થાપના કરવા માટે સિંહલદ્વીપમાં બિશુઓ જ નહોતા. આથી તેણે સયામ દેશમાંથી બિશુઓને બોલાવ્યાં અને ફરી સંઘની સ્થાપના કરી. હાલમાં મિશોનનો જે ખુખ્ય પંથ છે તેને સયામનિકાય કહે છે. આ હકીકત અહીં આપવાનું કારણ એ છે કે, શૈવોએ સોળમા સદી સુધી ન્યારે ન્યારે લાગ મજે ત્યારે ત્યારે બૌદ્ધોનો અને જૈનોનો શિકાર કરવાનું કામ ચાલુ જ રાખ્યું હતું; અને તેમના આ શિકારનાં ફળ સિંહલદ્વીપ સુધી લોકોને આખવાં પડ્યાં.

૨૧૩. આ રાજાઓ માત્ર શૈવોના કહેવાથી જ બૌદ્ધ અને

* મહાવંસ ૯૩મો પર્વ-૪૯. તે કઈ રીતે મરી ગયો તે મહાવંસ ઉપરથી સમજી શકાતું નથી. અહીં તો તેના મરણની જે કથા સિંહલી લોકોમાં પ્રચલિત છે તે આપી છે.

જૈનો ઉપર જુવમ ગુજરતા એમ માનવામાં જાય છે. રાગજોને ત્યારે ત્યારે પોતાના મૈત્ર્ય માટે દ્રવ્યની જરૂર પડતી ત્યારે ત્યારે તે દ્રવ્ય મેળવવા માટે જૌદ્ધ અને જૈનો ઉપર જુવમ ગુજરવો એ એક સાધન હતુ. કાણુ કે, તે મમ્મે મોટા ભાગની મંપત્તિ જૌદ્ધ અને જૈન મદિરામાં એકઠી થઈ હતી. ઉપગંત જૌદ્ધોના મંધાગમનાં અને જૈનોના ઉપાશ્રયોનાં ધનામે પડવી લેવાનો તે એક ઉપાય હતો : આ ઉપાય જૌદ્ધ અને જૈન ધર્મમાં રહેવાથી અજભાવી શકાય એમ નહોતુ. માટે જ આ ગાળજોએ જૈવ ધર્મનો અંગીકાર કરીને જૌદ્ધો અને જૈનો ઉપર જુવમ ગુજર્યો હતો.

ગૌડપાદ અને શંકરાચાર્ય.

૨૧૪. પ્રો. પાઠકને મળી આવેલા એક હસ્તલિખિત પુસ્તક ઉપરથી એમ જણાય છે કે, શંકરાચાર્ય ઈ. મ. ૭૮૮ માં જન્મ્યા અને ઈ. મ. ૮૭૦ માં પરલોકવાપી થયા * આ માત્ર બત્રીસ વર્ષની અવધિમાં નેમજો શારીરિકબાધ્ય જેવા મોટા અથો લખ્યા હોય એ અસંભવિત છે, એમ ઘણા પદ્ધત્ય પડિનેનો મત છે. હતાં શંકરાચાર્યનો મમ્મ આક્રમા મૈકાના અંતમાં અને નવમા મૈકાના આગભમાં ગણવામાં હસ્ત નથી. તેમના અગ્નિ માટે શંકરદિગ્વિજય નામનો અથ પ્રમિદ છે. પરંતુ તે કાચ્ચાત્મક હોવાથી અંતિહામિક માની શકાય એમ નથી. શંકરાચાર્યનું શિષ્યણ ક્યાં થયું અને તેમજો પોતાના ધર્મનો પ્રચાર કર્ષ ગેતે ક્યોં એ સમજવાનો માર્ગ હજી ખુલ્લો રયો નથી. તોપણ એટલું જણાય છે કે તેઓ ગોવિંદપાદના શિષ્ય હતા, અને ગોવિંદપાદ ગૌડપાદના શિષ્ય હતા.

* The Date of Shankaracharya, by prof K. B. Pathak; Indian Antiquary XI, 174.

૨૧૫. ગૌડપાદ અને ગોવિંદપાદના ત્રયોનુ બારીકાઈથી નિરીક્ષણ કરવાથી તેમાંથી કઈકે ઐતિહાસિક હટીકત સોધી કાઢી શકાય એમ છે. પરંતુ આ કામમાં પુષ્કળ મમય લાગે એમ છે, અને તેથી હાલ તુરંત તે હાથ ધરી શકાય એમ નથી. એટલું માની લેવામાં વાધો નથી કે ગૌડપાદાચાર્યની પત્ની આશરે પચાસ માઠ વર્ષે શકરાચાર્યનો ઉદય થયો. ગૌડપાદાચાર્યની લખેલી માંડૂક્યગરિકાએકાદશકા ભારા લેવામાં આવી છે. આ કારિકાઓના ચોથા પ્રકરણની શરૂઆતમાં આ શ્લોક છે—

જ્ઞાનેનાડકાશકલપેન ઘર્માન્યો મગનોપમાન્ ।

જ્યેષ્ઠાભિન્નેન સંયુદ્ધસ્તં ચન્દે દ્વિપદાં યરમ્ ॥

(જ્યેષ્ઠ ધર્મોથી અલિપ્ત એવા આકાશકાંપ જ્ઞાન વડે સદૃશ પદાર્થો જોશે જોયા, એવા દ્વિપદગ્રેષ્ઠ સંયુદ્ધને હું નમસ્કાર કરૂં છું.)

૨૧૬. માત્ર આ એક જ શ્લોક ઉપરથી નહિ, પરંતુ તે આખા પ્રકરણ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે ગૌડપાદાચાર્ય બુદ્ધના બક્ત હતા તે વખતના બૌદ્ધપડિતોની માથે તેમને એક જ બામતમાં મતભેદ હતો, બૌદ્ધપડિતો જ્ઞાનને અનિત્ય માનતા અને ગૌડપાદ તેને નિત્ય માનતા. પણ આ કારણથી બૌદ્ધ અને તેમની વચ્ચે કોઈ ભારે કડક વિરોધ નહોતો. અદ્વૈતનાદીઓ શુ કહે છે તે બામત, તત્ત્વસમૂહનો કર્તા શાતરક્ષિત નીચેની કારિકામાં દર્શાવે છે—

નિત્યજ્ઞાનવિચર્તોડય સ્થિતિતેજોજ્વલાદિકઃ ।

આત્મા તદાત્મકચ્છેતિ સઙ્ગિરન્તેડપરે પુનઃ ॥ ૩૨૮ ॥*

(બીજા કહે છે કે, સ્થિતિ, તેજ, જલ વગેરે રૂપે પરિણત થએલ આ જ્ઞાનરૂપી એક જ આત્મા છે), અને તે આગળ કહે છે કે,

તેષામલ્પાપરાધં તુ દર્શનં નિત્યતોક્તિઃ ।

(તેમનું આ દર્શન અલ્પાપરાધ છે; કારણ કે તેઓ જ્ઞાનને નિત્ય માને છે.) એટલે કે, અદ્વૈતવાદીઓના મત પ્રમાણે જ્ઞાન નિત્ય છે એમ માનવું એ જ તેમના દર્શનમાં દોષ છે; બાકીની બાજતોમાં તેમના દર્શનમાં અને બૌદ્ધોના દર્શનમાં બીજકુલ તફાવત નથી, એમ શાંતરક્ષિતાચાર્યનો મત દોષ એવું જણાય છે. શાંતરક્ષિતાચાર્યનો સમય ઇ. સ. ૭૦૫ થી ૭૬૨* સુધીનો ગણવામાં આવે છે. એટલે ગૌડપાદાચાર્ય અને શાંતરક્ષિતાચાર્ય સમકાલીન હોવાનો સંભવ છે. અને એ મમયમાં બૌદ્ધ અને અદ્વૈતવાદીઓ વચ્ચે કાંઈ ભતતો ટટા નહોતો એમ માનવામાં અડચણ નથી.

૨૧૭. પરંતુ શંકરાચાર્યના મમયમાં આ યુગ બદલાયો. તેઓ બૌદ્ધોના કદા દુશ્મન બન્યા. તેમ ચવાનાં ક્યાં કારણો હતાં, એ કહેવું મુશ્કેલ છે. કાં તો દક્ષિણથી આવતી વખતે પોતાની સાથે જ તેઓ શ્રમણવિદ્વેષ લઈ આવ્યા હશે, અથવા તો તેમના સમયમાં ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં શૈવ સંપ્રદાયનું પ્રાગલ્ભ્ય વધતું જતું હોવાથી પોતે પણ એમાં જ ભળી જઈને, બૌદ્ધો અને જૈનો ઉપર દુમત્તા કરવામાં તેમને લાભ જણાયો હશે. આમ હોવા છતાં પણ ગૌડપાદના તત્ત્વજ્ઞાનનો તેઓ ત્યાગ કરી શક્યા નહિ. ગૌડપાદ ખુદથી રીતે બુદ્ધ ભક્ત હતા, બ્યારે શંકરાચાર્ય 'પ્રચ્છન્નબૌદ્ધ' બન્યા એટલે જ બન્નેમાં ફેર.

૨૧૮. એવી પણ એક દંતકથા છે કે, શંકરાચાર્યે બધા બૌદ્ધોને હિંદુસ્તાનમાંથી હાંકી કાઢ્યા. પરંતુ તે ઐતિહાસિક નથી. શંકરાચાર્યના મમયમાં બૌદ્ધધર્મ પડું પડું ચર્ચિ રહ્યો હતો, અને તેનું એવું જો બૌદ્ધ શ્રમણોના આગમ ઉપરાંત બીજી કાંઈ બાબતને

આપણુ હોય તો તે, પાશુપત જેવા સૈન્ય સંન્યાસીઓને, તેમને અદરથી મદદ કરનારા બ્રાહ્મણોને, અને સૈવ રાજ્યોને આપણુ ધટે. આ કામમાં શકરાચાર્યે પોતાનાથી બનતી બધી સહાય આપી એમાં શક નથી આમ છતાં મહામદ ઘોરીની સ્વાગતો સુધી બૌદ્ધધર્મ હિંદુસ્તાનમાં જેમ તેમ કરીને ટકી રહ્યો હતો *

૨૧૬. બનારસ પામે મારનાથ નામનું બૌદ્ધોનું એક પ્રમિદ્ધ સ્થળ છે આ જગ્યાએ બુદ્ધે પ્રથમ પોતાના પાંચ પહેના ગિર્યોને ઉપદેશ કર્યો એ હકીકત અગાઉ આપી છે આ મ્થાનની પામે જ સારનાથ નામના મહાદેવનું લિંગ છે આસપાસના લોકોની માન્યતા એવી છે કે, અહીંના બૌદ્ધોને હાજી મૂક્યા પછી શકરાચાર્યે આ નિગતી મ્થાપના કરી આ સમજણ બીનકુલ આધાર વગરની છે મહામદ ગિઝનીએ પ્રથમ અહીંના વિહાર લૂટ્યા હશે પરંતુ તેની અડધ પડી તરત જ બગાડાના મહીપાળ રાજાની કારકિર્દી દરમિયાન ઈ સ ૧૦૨૬ માં સિયમ્પાલ અને વસતપાલ નામના બે શ્રીમત લાઈઓએ અહીંના બધા મંદિરોની મરામત કરાવી ત્યાર પછી બારમા મૈકાના પૂર્વાર્ધમાં કનોજના રાજા ગોવિંદચંદ્રની હુમારેવી નામની રાણીએ ધર્મચક્ર-નિરવિહાર નામનું એક મોટું મંદિર બનાવ્યું ગોવિંદચંદ્ર રાજા ઈ મ ૧૧૫૪ સુધી રાજ્ય કરતો હતો અર્થાત્ તેની કારકિર્દી સુધી સારનાથની બધી ઈમારતો સાબૂત ઉભી હતી એ કહેવાની જરૂર નથી તેમનો ઉચ્છેદ મહામદ ઘોરીના સમયમાં થયો હશે એ સ્પષ્ટ છે +

* વિ ૩-૧૩૭ જુઓ

+ *Guide to the Buddhist Ruins of Sarnath*, by Rai Bahadur Daya Ram Sahni જુઓ

પુરાણોના હુમલા

૨૦૦ ગુપ્ત રાજ્યો પોતે વાસ્તવના ભગ્ન હતા, હતા તેમજ પોતાની મગ્નિર્દોષતા બુદ્ધના વણા વિદ્યાર્જુનના, અને સુધા ભોને ધર્માભો આપ્યા તેમની મગ્નિર્દોષતા બ્રાહ્મણોએ પુણ્ય દાધમા નર્મને તેમા મગ્ન મુખ્ય નરો મ્યા હતા ૫૫ બુદ્ધી રીને બુદ્ધ ઉપર હુમલો ગ્વાનુ ગમ્ય નરોત્તમ, આરી બુદ્ધ વાસ્તવનો એ અવતાર છે, એમ માનવામા તેમજે વાનો ઉભો નરિ પુત્ર ગિનાદિત્યની પત્ની, બુદ્ધને વિરુદ્ધનો અવતાર માનવો તે બ્રાહ્મણોને અવલ પ નાગ્યુ નામાન્ય સો ભાગે મમ ને નાવવામા આ એ મોટો અત્યાચાર હતો

૨૦૧ એ બાલુથી ટ્રેવ ધમના પ્રભાવને વીરે ૧૧ સોમ તથા જોદો ઉપગ્ના ગુપ્તો નાતુ ધમા હતા હતા મામાન્ય દોષમા હતા તેમને મગ્ન આ હતા આ મગ્ન મ આથે એવો ઉપાય શોધ્યો, બુદ્ધ હોમને મોદમા નાખીને તેમનો નાશ કરવાની ઈચ્છા વાવાનો છે તે મદ છે, 'અપિ ચ ચાહ્યાર્ચ-નિજ્ઞાત દ્યુન્યસાદ્યમિતરેતરચિરદ્વિમુપદિચતા મુગતેન સ્વ ધીટતમાત્મનોડમચદ્વપ્લાપિત્વ પ્રદેષો વાપ્રનાસુ તિરદ્વાય પ્રતિપત્યા વિમુદ્ધેયુરિમા પ્રના રૂતિ । (અને જાહ્યાર્ચ, વિનાન અને ધન્ય એવા પાપ વિરુદ્ધ નજી વા ઉપગ્ના । મુગને પોતાનો જમલો મગ્નનો અભાવ, ૨૫ મગ્ન વિરુદ્ધ મગ્નનો અવનજ રીને જનતા મોદમા પડે એવા આગ્રયથી પોતાનો જનકો ૨૫૯ મી મનાયો હ)

૨૦૨ મગ્નનાથ ગેલી આ મુનના પો બિંદુ બ્રાહ્મણોએ ૫૫૧ લીરી અને આવી જ જાતની દળીન જધા પુણ્યોમા મુખ્ય દીધી તેનું આ હતા હુ વિરુદ્ધ મુખ્ય લેન્ડિંગ ૫ —

“દેવાસુરોના યુદ્ધમાં દેવોનો પરાજય થયો. એટલે તેમણે ક્ષીરસાગરની ઉત્તરે જઈને તપનો આરંભ કર્યો, અને વિષ્ણુ પામે જઈને તેનું સ્તોત્ર ગાયું. વિષ્ણુ તેમના ઉપર પ્રસન્ન થયો અને પોતાના શરીરમાંથી માયામોહ ઉત્પન્ન કરીને તેમને આપ્યો. માયામોહ મુંડી, દિગંજર અને મોરનાં પીંછાં ધારણ કરનારો યદ્ધને અસુરો પામે ગયો અને મધુર વાણીથી તેમને કહ્યું, ‘હે દૈત્ય-પતિઓ, તમે આ તપશ્ચર્યા શા માટે કરો છો?’ તેઓ બોલ્યા, ‘પારત્રિક ફલલાભ માટે અમે આ તપશ્ચર્યા કરીએ છીએ. તારૂં આ જાતનાં શું કહેવું છે?’ ત્યારે તે બોલ્યો, ‘આ જ ધર્મ મોક્ષદાયક છે. તેમાં સ્થિર થઈને તમે મુક્તિ મેળવશો.’ આ રીતે માયામોહે અનેકાન્તવાદ (સ્વાદ્વાદ)નો ઉપદેશ કરીને દૈત્યો પામે વૈદિક ધર્મનો ત્યાગ કરાવ્યો.

૨૨૩. “ત્યાર બાદ રાત્રી વસ્ત્ર પહેરીને અને નિતેન્દ્રિય થઈને માયામોહ બીજા અસુરો પામે ગયો અને તેમને કહ્યું, ‘સ્વર્ગની કે નિર્વાણની ઈચ્છા ક’તા હો તો તમે પશુધાતુ વગેરે કંઈ કરશો નહિ. જગત વિજ્ઞાનમય છે એમ સમજો. એવું જ સંબુદ્ધે કહ્યું છે.’ આ રીતે જૂદી જૂદી જાતની મુક્તિઓ વાપરીને માયામોહે આ દૈત્યોને પણ વૈદિક ધર્મથી પરાજિત કર્યા. ત્યાર પછી દેવોએ તેમની સાથે યુદ્ધ કરીને તેમનો ઉચ્છેદ કર્યો.” (વિષ્ણુપુરાણ, અંશ ૩, અધ્યાય ૧૭-૧૮)

૨૨૪. તે પછી પરાશર મૈત્રેયને એક વાત કહે છે—“રાજા શતધનુ અને તેની રાણી શૈવ્યા બન્નેએ જનાર્દનની આરાધના કરવા માટે પ્રત શરૂ કર્યું. એક વાર કાર્તિકી એકાદશીને દિવસે ગંગામાં સ્નાન કરીને બહાર આવ્યા ત્યારે સામેથી આવતા એક પાખંડીને જોયો. રાજાને જોયે ધનુર્વિદ્યા લાક્ષણી હતી, તેનો આ

પાપડી મિત્ર હતો. આથી ગન્નએ તેની સાથે મિત્રાચારીથી વાતો કરી. પણ રાણી મયમી દોવાથી મૂર્ચ્ તગ્દ દષ્ટિ રાખીને બેઠી. પછી તેમણે વિધ્વની પૂન કરી.

૨૨૫. “ કેટલાક કાગ પછી ગન્ન મગ્ધુ પામ્યો. રાણી તેની પાછળ સતો થઈ. પરંતુ ગન્ન પેલા પાપાચરણને લીધે દૂતરો જન્મ્યો, અને ગણી પૂર્વજન્મનું જ્ઞાન છે એવી કાશિરાજની કન્યા જન્મી પોતાનો પતિ મિથિલા નગરીમાં દૂતગનો જન્મ પામ્યો છે એ તેણે જાણ્યું, અને ત્યાં જઈને, તેને સારી રીતે ખવરાવી પીવગવીને તેનો સત્કાર કર્યો. આથી તે પૂછડી વગેરે હવાવીને દૂતરા જેવા આગ કગ્ગ લાગ્યો. તે શર્મા અને બોલી, ‘ મહારાજ, આપ કયા કાગ્ધથી. દૂતગની યોનિમાં જન્મ્યા છે, અને મારી મામે આના આગા દગે છે, તેનો વિચાર કરો. તીર્થદેનાન પછી પાપડીની સાથે મંભાપયુ કગ્ગને પરિણામે આ કુત્સિતયોનિ તમને પ્રાપ્ત થઈ છે, એ તમને માબરે છે ? ’

૨૨૬. “ તેના ભાવણથી દૂતગને મવેગ ઉત્પન્ન થયો, અને નગર બહાર જઈને મન્ત્રપ્રપાત ઉપરથી જૂઠા મારીને આત્મનાત કર્યો અને તે શિયાળયોનિમાં જન્મ્યો. ત્યાં પણ તેની સ્ત્રીએ તેનો પૂર્વજન્મ સભાગી આપ્યો. તેણે અપવાસ કરીને પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કર્યો અને વડ જન્મ્યો. પછી તે ગીધ, કાગડો, બગનો અને મોર થયો. તે વખતે જનક રાજનો અશ્વમેધ યાત્રુ હતો. તેમાં તેની સ્ત્રીએ આ મોરને અવબૃથસ્નાન કરાવ્યું અને પૂર્વજન્મ સભાગી આપ્યો. આથી તેણે પ્રાણત્યાગ કર્યો અને તે જનક રાજનો પુત્ર થયો. પછી ને કાશીરાજની કન્યા ૨૨૫ વર ગ્ધીને તેની સાથે પરણી. આથી પાપડીની મામે સભાપયુ, સમર્ગ કે હાસ્યવિનોદ કગ્ગો એ અતિપાપ છે એમ માનીને તેનો ત્યાગ કરવો. (અશ ૨, અધ્યાય ૧૮, શ્લોક ૫૩-૧૦૦)

પાપંડિનો વિકર્મસ્થાન્યૈદાલવ્રતિકાચ્છદાન્ ।

હૈતુકાન્વકવૃત્તીશ્ચ વાહ્માત્રેણાપિ નાર્ચયેત્ ॥ ૧૦૧ ॥

(વેદબાણ કમોં કરનારા, માર્ગરત્નત ધારણ કરનારા, હેતુવાદી અને બકવૃત્તિ એવા જે પાપંડી તેમની શબ્દથી પણ પૂજા કરવી નહિ.)

૨૨૭. આ જ શ્લોક મનુસ્મૃતિના ચોથા અધ્યાયમાં લેવામાં આવે છે. તેમાંના હૈતુકાન્વ શબ્દ મહત્વનો છે. હેતુવિદ્યાનો મૂળ સંસ્થાપક વસુખંધુ છે. તે ઉપરથી આ શ્લોક અથવા તે આખી મનુસ્મૃતિ વસુખંધુ પછી ધણા કાળે લખાઈ એમ સિદ્ધ થાય છે. આ શ્લોકની વ્યાખ્યા વિષ્ણુપુરાણના કર્તાએ ‘કથાશ્રમે’ આપી છે. બુદ્ધને અવતાર ગણવામાં આવતો હતો, તેનો પણ રસ્તો અંશકારે કાઢ્યો છે. તે અવતાર ખરો, પણ દૈત્યોના નાશ માટે થયો; અર્થાત્ તે અવતારના શિષ્યો-શિષ્યુઓની શબ્દથી પૂજા કરવી નહિ, એ આ વાર્તાનો સાર છે. પુનર્જન્મની વાતો કરીને જૈન અને જૌદ્ધ શ્રમણો લોકોનાં મન આકર્ષવાનો પ્રયત્ન કરતા. એવી જ પુનર્જન્મકથાનો આશરો લઈને જૈનોનો અને જૌદ્ધોનો પરાજય કરવાની આ બહુ ઉમદા યુક્તિ ગણાય ! ત્રતને કિવસે આવા પાપંડીની સાથે માત્ર વાત કરવાનું કેવું બયંકર પરિણામ આવે છે, એ બતાવવા માટે આ અંશકારે ઉપરની વાર્તા રચી એ દેખીતું જ છે.

૨૨૮. શ્રમણોને માર્ગરત્નતિક, બકવૃત્તિક, વગેરે વિશેષણો વાપરીને ગાળો દેવાનો રિવાજ ઘણો પ્રાચીન છે. ખુદ ત્રિપિટકમાં જ તેનો આ રીતે ઉલ્લેખ મળે છે—“કકુસંધ બુદ્ધના સમયમાં દૂસી નામના મારે એક વાર બ્રાહ્મણોના સરીરમાં પ્રવેશ કર્યો. તે વખતે તેઓ શ્રમણોને લોધને બોલતા કે, વિલાસી કૃષ્ણધર્મી, બ્રહ્મ-

દેવના પગમાંથી ઉત્પન્ન થએલા આ મુન્ક અમણમે, ધ્યાન કરવાને બહાને નીચુ માથુ ગળીને મદ નીતે ચિતન કર્યા કરે ૭ જેમ ધુવડ માથકામે જાડની ડાળી ઉપર બેમીને ઉઠરનુ ધ્યાન ધરે છે, કે ની તીરે જમરો માઠનાનુ ધ્યાન ધરે છે, અથવા તો મિનાડો ડાંગની ભીતની આડે, ગટર ઉપર કે ઉઝરન ઉપર બેમીને ઉઠરનુ ધ્યાન ધરે છે, અથવા નિરુપયોગી ગરેડુ આવી જ જગાએ ધ્યાન ધરતુ જેમે છે, તેની રીતે આ મુન્ક અમણમે ધ્યાન ધરે છે ।

૨૦૬ “ આ હકીમત કકુમધ બુદ્ધે નાથી, ત્યારે તે પ્રાપ્ત્યો, ‘ હે ભિક્ષુઓ, શાહજોને દૂધી મારે ઘેરી લીધા છે, આથી તેઓ તમને ગાગો ભાડે કે આવે પ્રસંગે તમે મૈત્રીચિત્તથી ચારે દિશાઓ વાપ્ત કરો, કરણાચિત્તથી, મુદિતાચિત્તથી અને ઉપેક્ષાચિત્તથી ચારે દિશાઓને વાપ્ત કરો ’ ભિક્ષુઓએ આ ચારે લાવનાને આરભ કરવાથી દૂધી માર તેમનો પરાજય કરી મક્રો નહિ આથી શાહજોના શરીરમા પ્રવેશ કરીને તેમની મારફત તેણે ભિક્ષુનો આદરસત્કાર ધણો નરે એવા પ્રવર્તો કરાયા ત્યારે કકુસધે ભિક્ષુઓને કહ્યું, ‘ આ કૃત્ય મારનુ છે એમ અમણને તમે મોહમા પડેલા નહિ આપણુ શરીર મદુ છે, એ ધ્યાનમા ગળખને અતમા પ્રતિકૃતતા છે એ જાણજો જગતમા સતો । માનશે નહિ અને બધા મગ્ધાર અનિત્ય છે એવો વિચાર કરજો ” (મારતજ્ઞનીય સુત્ત, મહિજ્ઞમનિકામ)

૨૩૦ આ બનાવ કકુસધના રખતનો છે એ અહીં ખતાવ્યુ છે પણ નાત્તવિવ રીતે તે હખીકત ગોત્તમ બુદ્ધની પછી જ લખાએલી હોની જોઈએ અર્ધ વાર શાહજો ભિક્ષુઓને ગાગો લાગતા તો કદિ ભિક્ષુઓનો આદરસત્કાર કરતા એટલે આવા પ્રસંગોએ નિંદાથી ન ગભરાતા, કે સ્તુતિમા ન તણાતા, સ્થિર માર્ગ ઉપર ચાલવાની સુક્તિ આ કથામા દર્શાવવામા આવી છે

૨૩૧. “ એક વાર બુદ્ધ ભગવાન ગજમૃદથી નાસદા ગામે મોટા લિપ્તુમંથ સહિત જતા હતા. તેમની પાછળ જ સુપ્રિય પત્રિનાજક અને તેનો શિષ્ય બ્રહ્મદત્ત જન્ને હતા. સુપ્રિય અનેક રીતે બુદ્ધની, ધર્મની અને મધની નિંદા કરતો હતો. પણ તેનો શિષ્ય બ્રહ્મદત્ત અનેક રીતે બુદ્ધના, ધર્મના અને મંધના વખાણ કરતો હતો. આ બેઈને લિપ્તુઓ જાણુ આશ્ચર્ય પામ્યા અને તેમણે બુદ્ધને આ હકીકત જણાવી. ત્યારે ભગવાન બોલ્યા, ‘ હે લિપ્તુઓ, મારી, ધર્મની કે મધની કોઈ નિંદા કરે તો તમારે દુખી થવું નહિ જો તેનાથી તમાગ મનને આઘાત થશે તો તે તમને જ અતગયદાગક નીવડશે. જો મારી, ધર્મની કે મધની કોઈ સ્તુતિ કરે તો, તમારે કુવાઈ જવું નહિ જો તમે કુવાશે તો તમને જ અતરાયદાગક થશે ”

૨૩૨. બુદ્ધનો આ ઉપદેશ લિપ્તુઓ સાવ જૂલી ગયા હશે નિંદા કે સ્તુતિ જન્નેની સામે લેમણે સામાન્ય જનતાના ક’વાણુનો માર્ગ સ્વીકાર્યો હોત, તો તેમને બ્રાહ્મણો, કે સૈવ સન્યાસીઓથી ડરવાનું ક’ઈ કારણ નહોતું પરંતુ તેમ ન કરતા પુગણોના હુમલામાથી બચવા માટે તેઓ વધારે કાદવમાં ખૂંચ્યા. એક પછી એક તન્ને રચીને તેઓ પોતાના સપ્રદાયની રક્ષા કરવાના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યા. પણ દિવસે બુદ્ધની પૂજા કરવી, અને ગત્રે વામમાર્ગનો અગીકાર કરીને નમ્ર સ્ત્રીની પૂજા કરવી, આ બેનો મેળ કેમ બેસે ? તેના કરતા તો સૈવ મન્યાસીઓ ખુલ્લી રીતે લિંગપૂજા કરતા હતા તે શું ખોટું ? બ્રાહ્મણોના જનાળ રૂપે તેમણે આ જ સમયમા મળુશ્રીમંથક’પ જેવાં પુગણો રચવાની શક્યાત કરી. પરંતુ તેમા પણ તેઓ તીવ્રતર હિંસાનું અને ખીલત્ત વગેરે રસોનું પ્રદર્શન બગાડ કરી શક્યા નહિ, તેથી બ્રાહ્મણોના પુરાણો પાસે આ પુગણો આખાં પડ્યા અને ટકી શક્યા નહિ.

કાપાસિકોનુ પરાક્રમ*

૨૩૩. વખત જતા રીવોએ અને તેમાં પણ ખામ કરીને તેમાંના અચોરી પથે જૈનોનો અને જૌદોનો વિશ્વમ કરવા માડ્યો. આનુ વર્ણન પ્રમોધવદ્રોચ નાટકના ત્રીજા અકમાં જોવા મળે છે. જો કે આ નાટકની હકીકત કંઈક સમય છે, છતાં તેમાં યોડે ઘણાં ઐતિહાસિક અંશ હોવાનું લાગવાથી તેનું ઉપાતર અહીં આપુ છું.

૨૩૪ શાંતિ અને કરુણા પ્રવેશ કરે છે શદ્દાનો કોઈ જગાએ પત્તો ન મળવાથી શાંતિ અગ્નિમાં જળી મરવાનો વિચાર કરે છે. કરુણા તેનું સાત્વન કરે છે, અને તે મન્ને શદ્દાની શોધ કરવા માટે પાખડી સોમના મ' તરફ વળે છે એટલામાં ક્ષપણક (જૈન માનુ) આગમ આવે છે. તેને જોઈને ત્રામ પામીને કરુણા બોલે છે—મખિ, ગક્ષમ, ગક્ષમ !

શાંતિ—આ કણ ગક્ષમ છે વાર ?

કરુણા—જે, જે શરીર ઉપર ક્યારે શદ્દી જવાથી બીભત્ત દેખાતો, માથા ઉપરના વાગ ઉખેડી નાખેની હોવાથી અને નમ્મતાને લીધે તિગ્ગણ્ધીય, મોરના પીંડા હાથમાં લઈને આ જાગુએ જ આવે છે !

શાંતિ—મખિ, આ ગક્ષમ નથી. આ બીનકુન નિર્વીર્ય દેખાય છે.

કરુણા—તો પછી આ કણ દશે ?

શાંતિ—મખિ, આ પિશાચ હોય એવો શંક છે

કરુણા—પણ મખિ, આવા ધોળે દિવસે મૂર્ધ ઉત્તમ રીતે પ્રકાશતો હોય તો પિશાચ કયાથી આવી શકે ?

શાંતિ—તો પછી હમણા જ નરકમાંથી ઉપર આવેવો નરકવાસી પ્રાણી હોવો જોઈએ (તેના તરફ જોઈને અને વિચાર

કરીને) હા, સમજાયુ. મહામોહે મોકલેયો આ દિગંબર
સિદ્ધાન્ત છે. આ કારણથી તેના દર્શનનો દૂરથી જ ત્યાગ
કરવો. (એમ બોલીને મોઢું દેરવે છે)

કરુણા—સખિ, જગ ઉશી ગયે. અહીં હું શ્રદ્ધાની ગોધ કરી લઉં.

૨૩૫. (તેઓ એક બાજુએ ઉભી રહે છે. તે પછી ઉપર
જેતું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે દિગંબરસિદ્ધાન્ત પ્રવેશ કરે છે.)

દિગંબર—ઠીક થમો અવિહ તાણુ. (આકાશ તરફ જોઈને) અરે શ્રાવકો!
માંલજો. આ અમાગ મનમમ પુદ્ગલપિડની સર્વ પ્રકારનાં
પાણીથી પણ શુદ્ધિ ક્યાંથી થાય ? પણ આત્મા વિમલસ્વભાવ
છે, અને તેનું જ્ઞાન ઋષિપારિચર્યાથી થાય છે. શુ કહો
છો ? આ ઋષિપરિચર્યા કઈ એમ ? તો સાંભજો. દૂરથી
પગે લાગવું, અને તેમને સત્કારપૂર્વક મિષ્ટાન્ન ભોજન
ખવરાવવું. જો તેઓ તમારી બીઓ માથે ગેરવર્તન કરે
તો, તમારા મનમાં ઈર્ષ્યામય ઉત્પન્ન થવા દેવો નહિ.
(પડદા તરફ જોઈને) શ્રદ્ધા, જરા અહીં આવ.

૨૩૬. (શાંતિ અને કરુણા લયલીત બનીને તેતરફ જુએ છે.
ત્યારબાદ દિગંબર વેશને શોભે એવો પોશાક ધારણ કરીને શ્રદ્ધા
પ્રવેશ કરે છે.)

શ્રદ્ધા—મહારાજની શી આજ્ઞા છે ? (આ સાલળીને શાંતિ મૂર્છિત
થઈને નીચે પડે છે.)

દિગંબર—(શ્રદ્ધાને સંબોધીને) આવકોના કુળનો એક ધરીલર માટે
પણ ત્યાગ કરીશ નહિ

શ્રદ્ધા—જેવી મહારાજની ઇચ્છા. (એમ કહીને ચાલી જાય છે.)

કરુણા—પ્રિય સખિ, જરા શાંત થા. માત્ર નામથી બહીવાનું કારણ

નથી. મેં દિવસ પામેથી માંજાયું છે કે, તેમની કન્યા શ્રદ્ધા પાપદોની પામે પણ ગદે છે. એટલે આ તામસી શ્રદ્ધા દેવીને જોઈએ...

૨૨૭. (ત્યાગ પત્ની બિમુચ્ચ ધાગણુ કરનારો બુદ્ધાગમ દાયમાં પુસ્તક લઈને પ્રવેશ કરે છે.)

બિમુ—(વિચાર કરીને) બો બો ઉપામક, મર્વ પાથી ઠણુગથાપી અને અનાતમક છે. તે જાત છે એમ લાગે છે, પરંતુ ત્યારે ચિત્તમંતનીમાંથી જાડી વામના નીકળી જાય છે, ત્યારે તે વિષયથી વિગ્ન થાય છે. (જગ આમ તેમ દરીને અને રોળ કરીને) અરે, આ યોગન ધર્મ ખરેખર જ મારો છે. જેમાં મુખ્ય પણ છે અને મોક્ષ પણ છે. સૂવા માટે ઉત્તમ આવામ, વાણિયાઓની ગમે તેવી સ્ત્રીઓ, નિયમિત મમયે બિટ બોગન, ઉત્તમ મિઠાનું, સ્ત્રીઓ શ્રદ્ધાપૂર્વક પૂજાઅર્ચા કરે, અને આ ગીને બહુ આનંદમાં ચાંદનીની ગત્રીઓ પમાડ ચર્મ જાય છે.

કગણા—મખિ, તરણ તાડટકાની જેવો લાંબો, કાપાવ વચ્ચ પહેરેલો, માથું બોડાવેલો એવો આ ઠાણુ આ બાજુ આવે છે ?

ચાંતિ—મખિ, આ બુદ્ધાગમ છે.

સિનુ—(આદાશ તરફ નજર કરીને) હે ઉપામક અને બિમુઓ ! ભગવાન મુગનનું વાદવામૃત માંજાશે. (પુસ્તક વાંચે છે) હું દિવ્યમુથી લોકોની મુગતિ અને દુર્ગતિ જોઉં છું. બધા મચ્છાડ દાણિક છે. આત્મા ગ્યાથી નથી, એટલે બિમુઓ સ્ત્રીઓ માથે અતિપ્રમંગ પાડે તોપણ ઈશ્વરી કગવી નહિ. (પડદા તરફ જોઈને) શ્રદ્ધા, જરા આમ આવ. (શ્રદ્ધા પ્રવેશ કરે છે.)

શ્રદ્ધા—મહારાજની શી ઈચ્છા છે ?

ભિક્ષુ—ઉપાગમને અને ભિક્ષુઓને ચિરકાળ આલિંગી રહેજે.

શ્રદ્ધા—જેવી મહારાજની ઈચ્છા (એમ કહીને ચાલી જાય છે.)

શાંતિ—મખિ, આ પણ શુ તામસી શ્રદ્ધા છે ?

કરુણા—હા

૨૩૮. ક્ષપણુક—(ભિક્ષુને જોઈને મોટથી) રે ભિક્ષુક, આમ આવ. તને મારે કંઈક પૂછવું છે.

ભિક્ષુ—(ચીઝઈને) હે પાપી પિશાચાકૃત, આ શુ બડમડાટ કરે છે ?

ક્ષપણુક—અરે, ખીઝઈશ નહિ. હું તને શાસ્ત્રાર્થ પૂછના માગુ છું.

ભિક્ષુ—રે ક્ષપણુક, તું શાસ્ત્રાર્થ પણ જાણે છે ? વાઝ. (તેની પાસે જઈને) શુ પૂછવું છે ?

ક્ષપણુક—કહે, કલ્પપિનાશી એવો તું આ વ્રત શા મારે ધારણ કરે છે ?

ભિક્ષુ—સારે માલગ મારી ચિત્તસતતીમાથી ઉત્પન્ન થનારો વિદ્યાનવાન એવો કોઈ, વાસનાક્ષય કરીને મોક્ષ મેળવશે

ક્ષપણુક—અરે મૂરખ, કોઈક કાળાતરે કોઈક મુક્ત થાય. આથી હાલ નાશ પામનાર એવા તને તેનાથી શો લાભ ? વળી પૂછું છું કે, આના આ ધર્મનો તને કોણે ઉપદેશ આપ્યો ?

ભિક્ષુ—ચોક્કમ, સર્વજ્ઞ ભગવાન બ્રહ્માધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો છે.

૨૩૯. ક્ષપણુક—અરે, બ્રહ્મ સર્વજ્ઞ છે, એ તે કેમ જાણ્યું ?

ભિક્ષુ—અરે, તેણે જ ઉપદેશ ન આપ્યો વડે બ્રહ્મ સર્વજ્ઞ નથી હરતો ॥

ક્ષપણુક—અરે ત્યક્તબ્રહ્મ, જો તેના જ વચનથી તે સર્વજ્ઞ છે એમ તને લાગે છે, તો, હું પણ બધું જાણું છું કે, તું તારા પિતા-પિતામહ સાથે સાત પેઢી સુધી અમારા દામ

ભિક્ષુ—(ખીજથી) રે સાંઝળ, કાદવથી ખરડાએવ પિચાય, તારો હું દાસ ?

ક્ષપણુક—અરે વિહારદાસીબુજંગ, દુષ્ટપરિજાળક, આ તો મેં એક દાખયો આપ્યો. તારા કન્યાણની એક વાત હવે નિર્ભયનાથી કહે હું. જુદનો ધર્મ હોડીને અરહંતોના શાસનનો સ્વીકાર કર, અને દિગંબરવ્રત ધારણ કર.

ભિક્ષુ—અરે પાપી, જાતે નષ્ટ કર્મને ખીજાનો પણ નાશ કરવાની ઈચ્છા રાખે છે ? આ અમારું લિટ્કુટ સ્વરાજ્ય હોડીને કયો એવો અનિર્દિત મનુષ્ય હોય જે તારું આ નિંદ્ર પિગામ્યવ્રત ધારણ કરે ?

૨૪૦. (સ્વાર બાદ તે બન્નેનો યોગો વાદવિવાદ ચાલે છે. શાંતિ અને કરુણા ખીજી તરફ જવાની ઈચ્છા કરે છે. એટલામાં કાપાલિકૃષ્ણધારી સોમનિદ્રાંત પ્રવેશ કરે છે. એટલે ક્ષપણુક તેની પામે જઈને તેને પૂછે છે.)

ક્ષપણુક—અરે કાપાલિક, મનુષ્યનાં હાડકાંઓની માગા ધારણ કરનાર, તારો ધર્મ કયો અને મોક્ષ કયો ?

કાપાલિક—અરે ક્ષપણુક, અમારો ધર્મ કયો તે માંભળ. અમે મનુષ્યનું મગજ, આંતરડાં, વગા અને માંઝથી ભરેલી આદૃતિઓ આપીએ છીએ, અને માણુમના માયાની જોપરીમાં સુરાપાન કરીને પારણું કરીએ છીએ. માણુમના તાત્ત્વ કાપેલા ગજામાંથી નીકળતી રક્તની ધારાઓના બલિદાનથી અમે મહાભૈરવની પૂજા કરીએ છીએ.

ભિક્ષુ—(કાન આડાં હાથ ચૂકીને) જુદ ! જુદ ! શી આ દારણ ધર્મચર્ચા ?

ક્ષપણક—અહંત, અહંત, અરેરે, કોઈ ઘોર પાપી મનુષ્યે આને ફમાવ્યો લાગે છે.

૨૪૧. કાપાનિક—(ચીડયી) અરે પાપી, નીચ, પાખડી, મુઠક, કેસલુચક, અમને જો કોઈ ફમાવનારો હોય તો તે, ચીદ ભુવનની ઉત્પત્તિ, ત્રિયતિ અને લય કગનાર, વેદાન્તપ્રસિદ્ધ જ્યેના સિદ્ધાન્ત-વૈભવ છે એવો ભગવાન પાર્વતીપતિ છે તો પછી તેના ધર્મના મહિમા ' તને ખતાવુ.....

ક્ષપણક—અરે કાપાનિક! આ જ કાગલુચી હું કહું છું કે, કોઈ ઇદ્રિ-જળવિદ્યાજળણનાગએ માયા કરીને તને ફસાવ્યો જણાય છે.

કાપાનિક—અરે પાપી ! પગ્મેશ્વરને ઇદ્રિજળવિદ્યા ખતાવનારો કહે છે ? આ તારી કુષ્ટતા ક્ષમ્ય નથી (તરવાગ બહાર કાઢે છે) જમ ડમ ડમક વગાડીને અને જૂતોને એકત્ર કરીને, આ તગ્નારથી 'આનુ માયુ ઉગ્રાચી દીધા પછી તેના કહમાગમાથી ઉછળતા ફેનિદ રમ્તની ધારાથી મધા જૂત-ગણો મહિત પાર્વતીની પૂજા કરે છું ' (એમ કહીને તરવાર ઉગામે છે)

ક્ષપણક—(ભયથી) મહાભાગ, અહિમા પરમ ધર્મ છે (ભિમુને પાખે ધુમે છે)

ભિમુ—(નાપાલિકને અટકાવીને) અરે મહાભાગ, કેવળ મશ્કરીની વાતોથી ખીમ્મઈને આ ગરીમ ઉપર પ્રહાર કરવો યોગ્ય નથી (કાપાનિક તગ્વાર મ્થાન કરે છે)

૨૪૨ ક્ષપણક—(જરા સ્થિર—આવગ થઈને) જો મહાભાગનો ભય કરે તો આજો થયો હોય તો હું કઈક પૂછવા માગુ છું.

કાપાલિક—પૂછ

શપથક—તમારો પરમ ધર્મ અમે આંભળ્યો. હવે મોક્ષમોક્ષ ક્યો તે કહો.

કાપાલિક—તો પછી આંભળ, મૃગનીપતિ કહે છે કે, ‘વિપયો નિવાય જગતમાં કયાંયે સુખ નથી. વિપયાનન્દવિગ્રહિત એવી જે જીવની સ્થિતિ એ જ જે મુક્તિ દેાય, તો તેને પાપાણુવરથા કહેવી જોઈએ. તેની ગા માટે ઈચ્છા કરવી જોઈએ ? ચંદ્રચૂડશરીરી મુક્ત જીવ પાર્વતી ગમાન હયિતાને આલિંગન કરીને આનન્દપૂર્વક કોણ કરે છે.’

લિપુ—મહાભાગ, અવીતરાગને મુક્તિ મળે, એ બાબત ઉપર શ્રદ્ધા રાખી મકાતી નથી.

શપથક—અરે કાપાલિક, જે છું ચીડાય નહિ તો કહું. મશરીરી અને મગગી મુક્તિ શક્ય જ નથી.

કાપાલિક—(મનમાં જ) હાં, અશ્રદ્ધાને લીધે આ શોકોનાં મન અગ્નિર ચયાં જણાય છે. વાહ. (મેટિયા) શ્રદ્ધા, જરા અર્થિ આવ.

૨૪૩. (તે પછી કાપાલિકવેશ ધાગણુ કરનારી શ્રદ્ધા પ્રવેશ કરે છે.)

કરણા—મખિ, જો, જો. રજોગુણની કન્યા શ્રદ્ધા આવી. પ્રકુલ્લ નીરોત્પલ્લની જેવી તેની આખો છે. માણુમોનાં હાડકાંની તૈયાર કરેલી માળા તેના ગળામાં કેવી ઝાંબે છે ? રથૂડા કટિયે અને સ્તનભારને લીધે મદગામિની બનેલી આ પૂર્ણે દુમખી વિલામિની શાંબે છે !

શ્રદ્ધા—(પાસે આવીને) આ હું આવી. માલિક, આપની રી આરા છે ?

કાપાલિક—પ્રિયે, આ દુરલિભાની લિપુને પ્રથમ પકડ જોઉં.

૨૪૪. (શ્રદ્ધા ભિક્ષુને આલિંગન આપે છે. તેના આલિંગનથી ભિક્ષુ રોમાચિત થાય છે, અને મનમાં જ ખોલે છે.)

ભિક્ષુ—અહાહા, આ કાપાલિનીનો સ્પર્શ દેટલો સુખકાગ્ક છે ! મેં ઘણીએ સડોને આલિંગન આપ્યું હશે, પણ સો વાર બુદ્ધના સોગદ ખાઈને કંટું છું કે, આવો આનંદ મને કદી જ થયો નથી. ખરેખર કાપાલિકોનું ચરિત્ર બહુ પુણ્યપ્રદ છે, અને સોમમિદ્ધાત વર્ણનીય છે ! આ ધર્મ આશ્ચર્યકારક છે ! હે મહાભાગ, હું બુદ્ધધર્મનો સર્વથા ત્યાગ કરું છું. હવે હું પારમેશ્વર સિદ્ધાંતમાં પ્રવેશ કરું છું, માટે તું મારો આચાર્ય અને હું તારો શિષ્ય મને પારમેશ્વરી દીક્ષા આપ.

ક્ષપણુક—રે ભિક્ષુ, તું કાપાલિનીના સ્પર્શથી દૂષિત થયો છે, માટે અહીંથી દૂર થા.

ભિક્ષુ—હે પાપી, કાપાલિનીના આલિંગન-મહોત્સવથી તું વચિત થયો છે !

કાપાલિક—મિત્રે, ક્ષપણુકને પકડ. (કાપાલિકની ક્ષપણુકને આલિંગે છે.)

ક્ષપણુક—(રોમાચિત થઈને) અહો અરિહત ! અહો અરિહત ! કાપાલિનીનો આ સ્પર્શ દેટલો સુખદ છે ? સુદરી, મને ફરીવાર આલિંગન કરે કાપાલિકનું દર્શન જ સુખનું અને મોક્ષનું સાધન છે હે કાપાલિક, હવે હું તારો દાસ થયો છું. મને પણ મહાભૈરવના અનુયાયનની દીક્ષા આપ.

કાપાલિક—બેસો ત્યારે

૨૪૫. (બન્ને બેસે છે. અને કાપાલિક હાથમાં પાત્ર લઈને ધ્યાનરથ બેસે છે)

શ્રદ્ધા—ભગવન, પાત્ર દારૂથી ભર્યું છે. (કાપાલિક તેમાંનો ચોરસ દારૂ પીએ છે અને તે પાત્ર ભિક્ષુને અને ક્ષપણુકને આપે છે.)

કાપાનિક—આ પવિત્ર અમૃત મમારનું ઔપધ છે, તેનું પાન કરો.
તે પશુ અને પાશના ઉચ્છેદનું કારણ છે, એમ લેખે કહ્યું છે.
(તેઓ બન્ને વિચારમાં પડે છે)

ક્ષપણક—અમારા અરિહતના ધર્મમાં મુરાપાન નથી.

ભિમુ—કાપાનિકનો એટો દાઝ હું કેમ પીઉં ?

કાપાનિક—(વિચાર કરીને, એક માજૂએ) અદા, શાનો વિચાર કરે છે ? આમનું પશુત્વ હજી પણ તું દૂર કરતી નથી શું ?
એને લીધે તેઓ હજી માગ એમ દારને અપવિત્ર ગણે છે એટલે તું આ દાઝ તારા મુખે અડાડોને પવિત્ર કર અને તેમને આપ તૈયિમ તો કહે જ છે, 'ઓમુચં તુ સદા શુચિ.'

અદા—જેવી આપની આગા (એમ કહીને મુરાપાત્ર પોતાના મુખને અડાડે છે અને એડા દાઝ પીને ભિમુને આપે છે)

ભિમુ—આને તો મહાપ્રમાદ જ ગણવો નેઈએ (એમ કહીને પાત્ર લઈને દાઝ પીએ છે.) શી આ દાઝની મીઠાઈ ?
વેસ્થાઓ માથે મે ધણીવાર દાઝ પીધો છે, પરંતુ મને લાગે છે કે, આ કાપાનિકનીનો એટો દાઝ ન મળવાથી જ દેવો અમૃતની લાનમાં કરે છે !

ક્ષપણક—રે ભિમુ, જ્યો દાઝ પીયા નહિ મારે માટે પણ એ કાપાનિકનીનું એટું ચોકું ગળાજે.

૨૪૬. (ભિમુ તે પાત્ર ક્ષપણકને આપે છે અને ક્ષપણક દાઝ પીએ છે)

ક્ષપણક—અહાહા ! શી આ દારની મધુરતા ! શો સ્વાદ ! શી આ મુગધ ! અને શી આ રચિ ! અરિહતોના શાસનમાં પડીને હું આવા મુરુ દાઝથી ચિગ્ગળ વચિત રહ્યો રે ભિમુ, મને કેવું ચડે છે, માટે હું સૂઈ જાઉં છું

લિપુ—હવે એમ જ કરીએ (એમ મહીને બન્ને સૂઈ જાય છે.)
કાપાલિક—પ્રિયે, આ બે દામ આજે આપણને વગર પૈસે મળ્યા,
માટે ચાલો હવે નાચીએ

(કાપાલિક તથા કાપાલિની બન્ને નાચે છે)

કૃષ્ણ—અરે લિપુ, આ કાપાલિક ને હવે આપણો આશ્રય
કાપાલિની સાથે, જ. સુદર વૃત્ત કરે છે, તો તેની સાથે
ચાલ આપણે પણ નાચીએ

(તેઓ બન્ને દાડના ઘેનમા જેવું તેવું નાચે છે)

૨૪૭ આ નાટક કૃષ્ણમિથ્ર નામના દડી પરિનાજકે ચડે-
રાગ કીર્તિવર્માની કારકાર્દિમા લખ્યું છે ઈ સ ૧૦૬૫ ની માનમા
આ નાટક તે ગગન મમક્ષ ભજરી બતાવવામા આવ્યું હતું એમ
કહે છે ઉપર આપેતુ બૌદ્ધ, જૈન અને કાપાલિકનું વર્ણન જરા
મીઠું મરચુ ભભરાવીને મૃદુ હોય એવું જણાય છે છતાં તેમા ધણું
અશે ઐતિહાસિક તથ્ય હોવું જોઈએ અને માટે જ તેવું ઉપાતર
અહીં આપ્યું છે શૈવ કાપાલિકોએ તનવાર, સ્ત્રી અને દાડ ત્રણ
સાધનોનો ઉપયોગ કરીને બૌદ્ધ અને જૈન શ્રમણોને પોતાના પથમા
આણવા હશે અને જ્યાં આમ બનવું શક્ય નહિ હોય ત્યાં તેમનો
ઉચ્છેદ કર્યો હશે

શ્રમણ સંસ્કૃતિની ઇતિશ્રી

૨૪૮ ઈ સ ૭૧૨ મા મહામદ ઇબ્ન કામીમે મિંધ કમળે
ક્રા, અને ત્યાં મુસલમાન ચાણ મુવમ માટે નાખ્યું ત્યાં પત્રી
મહામ. ગિઝનીની ઈ સ ૧૦૩૦ સુધીમા આ દરા ઉપર કુ-
સત્તર સ્ત્રીઓ ચર્ધ તેણે હિંદુ મંદિરોનો એકસામોટો ધ્વસ કર્યો
એમ હોવા છતાં આ મુમનમાન સ્ત્રીઓનો મધ જ વિચાર
ન રતા, આપણા આ કૃષ્ણમિથ્ર જેવા ઝાલા સન્ધ્યામીઓ આમા
નાટક રચનામા જ જુવણ માનતા હતા આ ઉપરથી હિંદુ લોકોનો

અવ પાત એ ચાતુ હતો એ દખાય છે એવો એક પણ માણસ હિંદુસ્તાનમાં નથી નહિ, જે હિંદુ સમ્મતિના ગદા દોરો દૂર કરીને, તેને વેગવાન બનાવીને ફરી કાર્યક્ષમ કરે આ સબધમાં અભેડનીનું કહેવું વિચારણીય છે

૪૬ “ નાન્તિક ગ્રીક લોમ ઈસુની પહેલાં હિંદુઓની માફક જ મૂલિ પૂરાં હતા પણ તેમનામાં ઈસુનાંક એવા શાસ્ત્રનો પે । થયા , જેઓ સામાન્ય જનતાના ધર્મને ગદેના ભોગપણમાં ફાંપ્યા નહિ મોટેરીમનું જ ઉલ્લાસથી લ્યો તે નક્ષત્રોને દેવ કહેવા તૈયાજ નોતો તરત જ એથેન્સના ગાગ ન્યાયાધીશોમાના અગિયાર જણાએ તેને દેહાતદની મળ દુઝાવી પણ મોટેરીમ મત્ય ઉપર અચળ હીને મૃત્યુ પામ્યો હિંદુઓમાં આવા માણસો થયા નહિ હિંદુઓના શાસ્ત્રનો પણ પોતાના રાષ્ટ્રીય ગિદ્દાન્તોને સામાન્ય માણસોના ધર્મ સબધેના ભોગપણમાં સેગલેગ ફગી દે છે એમ્સે કે, તેમનું આ વર્તન મોતીની હીપો અને ખાટો ખાદૂ, મોતી અને હાણ, અથવા મટિક મણિ અને સામાન્ય લખોગને અદગ અદગ સેગલેગ ફગીને એક ક વા જેવું ગણાય રાષ્ટ્રીય પદ્ધતિએ એ પછી એ પાયરી ચરવાનું પ્રમથ્થ તેમનામાં નહિ હોવાથી, તેમના મત મુજબ જન્મે પ્રમાગની વસ્તુઓ તેમને મગખી જ લાગે છે ’ *

૨૫૦ અભેડનીએ આપણા પત્તિને આપેલું આ પ્રમાણપત્ર બોલુ છે એમ મણુ કહેશે ? વળી એક જગાએ તે કહે છે “ હિંદુ લોમને લાગે છે કે, તેમના દેશ જેવો બીજો દેશ નથી, તેમના ગાળઓ જેવા બીજા ગાળઓ નથી, તેમના ધર્મ જેવો બીજો ધર્મ નથી, અને તેમના શાસ્ત્ર જેવું બીજું શાસ્ત્ર નથી જે તમે

પુરાસાનનાં કે ધર્શનનાં શાસ્ત્રો મળ્યે કે વિદ્વાનો મળ્યે તેમની સાથે વાત કરો તો, તેઓ તમને મૂર્ખા જ નહિ, પણ બુદ્ધિમાન પણ ગણશે. તેઓ જો પ્રવાસ કરે અને પારકા લોકોમાં હલેમજો તો તેમની આ વૃત્તિ દર્શશે નહિ કારણ કે, તેમના પૂર્વજો આવા સંકુચિત વિચારના નહોતા તેમના વિદ્વાનોમાંનો વરાહમિહિર કહે છે ‘યવનો જો કે મ્યેન્છ છે, તોપણ તેઓ આ શાસ્ત્ર (ન્યોતિપ) ઉત્તમ રીતે જાણે છે, એ ખાતર તેમની પણ પૂજન કરવામાં આવે છે. તો પછી દૈવજ આજ્ઞા સળધે તો શું કહેવું ?’...આમાં પણ ખીમને ન્યાય આપનાર વરાહમિહિર પોતાની મગજ દેટલી બધી ગાય છે તે જુઓ ”+

૨૫૧. પરંતુ પરદેશમાં પ્રવાસ કરવાનું માન્યું આજ્ઞા છે શ્રમજોમાં જરાય હતું નહિ જે શ્રમજોએ હિમાલય વટાવીને ખોતાન જેવા નિર્જન અને નિર્જલ પ્રદેશમાં પ્રવાસ કરીને ચીની લોકોને બૌદ્ધ ધર્મ શીખવ્યો, તે જ શ્રમજો હવે સધારામના દિનામાં જ બધું વિશ્વ છે એમ માનવા લાગ્યા હતા. અથવા તો એમ કહો કે, આ સધારામ તેમને માટે પાજરા જેવા જ યર્ષ પડ્યા હતા. મુસલમાનોની મગજો જ્યારે આ દેશ ઉપર થવા લાગી ત્યારે, તેઓ સધારામના પિજરામાં સપડાવેલા લિશ્તુઓનો મહાર સહેનાઈથી કરી શક્યા. આવા એક સધારામનો ઉચ્છેદ મલમલ બખ્તિયારે કર્યોનો ઉલ્લેખ અમાઉ આવી ગયો છે.x

૨૫૨. મુસલમાનોએ બૌદ્ધોના મરોની સાથોસાથ જ જૈનો અને સૈવોના મરોનો ઉચ્છેદ કર્યો હોવો જોઈએ બૌદ્ધ શ્રમજોને

+ મ્હેચ્છા હિં યવનાસ્તેષુ સમ્યક્ શાસ્ત્રમિદ સ્થિતમ્ ।

કૃષિવત્તેડપિ પૂજ્યન્તે કિં પુનર્દૈવવિદ્વિજ્ ॥ ૧૫ ॥ અ. ૨

+ Alberuni's India, 1, 22-23

x વિ. ૩-૧૩૭ જુઓ.

નેપાળ અને તિમેટમા આશ્રય મળી શકે એવું દોવાથી, મુસલમાનોની કતનમાથી જે ઘર્ષ લિતુઓ બન્યા, તેઓ તે દેશને આશ્રયે જઈ રહ્યા તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે, હિંદી અને તિમેટી લિખ્તુઓના મહામરથી તિમેટી માહિલમા ઘણા ઉમેરો થયો આને જે બૌદ્ધ-પ્રથો મસ્કૃતમા નથી મળતા, તેના તિમેટી ભાષામા કરેલા ભાષાતરો મળે છે

૨૫૩ પરંતુ જૈન અને શૈવ સંન્યાસીઓને વેપ બદલીને આ જ દેશમા માર્ક જગાએ મંતાઈ રહેવાની દરજ પડી હશે આથી આ બંને પથોનું પુનરજનન થયું ખરૂં, પણ તેમા ખીનડન દમ રહ્યો નહિ બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મજોના અનાચારને હીલે નિગપૂજા અને અનુબધતુ બલિદાન દેનારો કાપાલિ જેવો શૈવપથ નીમ્લ્યો લોખડો કાઢ જેમ લોખડો નાસ કરે છે અને અતે પોતે પણ વૃજમા ભળી જાય છે, તે પ્રમાણે મુસલમાનોની કારમીદિમા આ પથ પણ બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મજોની સાથે જ જમીનદોસ્ત થયો *

૨૫૪ સોનાની, ડપાની અને તાગાની મૂર્તિઓ મુસલમાની કારમીદિમા શુભ ઘર્ષ અને માન મહાદેવનું લિંગ અને ખૂલે ખોચરે ઘોડી બીજા દેવતાઓની મૂર્તિઓ, એટલું જ બાળી રહ્યું હશે પણ બ્રાહ્મણો તો ઘોડા વત્તા પ્રમાણમા ચારે બાજુ રણ જ ખડતા આવી પોતાનો પૂજારીપણનો ધવો ચાલુ રાખવા માટે

* આને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિમા પણ આવું જ જનવા પામ્યું છે પાશ્ચાત્યોએ મધ્યમજ ઈશ્વરલોકસત્તા સ્થાપી પરંતુ આ જ લોકસત્તા સામ્રાજ્ય લોકથી દૂરિત થવાને લીધે તેમાથી દેશીક્રમ અને તાઝીક્રમ જેવા અરોગી પથો નીકળ્યા છે અને તે પથો પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ નહ મરીને જ પડી પોતે નાસ પામશે એવા સ્પષ્ટ ચિન્હો જણાય છે

ગયાના વિપ્લવદ જેવા પૂજ્યિહો ઉત્પન્ન કરીને કે, જ્યાં શક્ય હતું ત્યાં નવીન મૂર્તિઓ ઉત્પન્ન કરીને, તેમણે તો પોતાનો વ્યવસ્થાપન ચાલુ જ રાખ્યો. માત્ર શ્રમણમંદિરો આ દેશમાંથી ખીંચી નાખ્યા હતા. આજે હિંદુસ્તાનમાં જે જૈન સાધુઓ છે તે, તથા આખા હિંદુસ્તાનમાં પથગર્ભ ગર્ભો સૌંદર્ય અને વૈષ્ણવ મહાત્માને શ્રમણ-સંસ્કૃતિના પુરસ્કૃતો માનવા, એ યોગ્ય નથી કહી શકાય કે, તેઓ પોતાની સંસ્કૃતિ દેવાવધાને પ્રયત્ન કરતા જણાતા નથી કોઈ ગરીબના પુત્રને પોતાના એના જનાવીને પોતાની પગપરા દેમ ચાલુ રાખવી, એટલે જ માત્ર પ્રયત્ન તેઓ કરતા હોય એવું જણાય છે.

મુસ્લીમ કારકોટિ

૧૫૫૫. અરબ સરદાર મહમદ ઈબ્ન કામીએ ઈ.સ. ૭૧૨ માં મિથ ઉપર ચડાઈ કરી, અને તે આખો પ્રદેશ પોતાને કબજે રાખ્યો. ત્યાંથી મિથ દેશ ઉપર મુસ્લમાનોનું આધિપત્ય અમાધિત રીતે ચાલુ હતું સદગચારીના જન્મ ઈ.સ. ૭૮૮ માં થયો, અને જન્મ પછી ઓગામ ઓછા પચીસ ત્રીસ વર્ષે તેમના દિગ્વિજયની શરૂઆત થઈ હજી એટલે એ કાળે હિંદુસ્તાનમાં મુસ્લમાનો નિયમ થયાને લગભગ એક વર્ષ થતા આખા દેશ આની મિથિત હોવા છતાં, આ નવી ઉત્પન્ન થયેલ પદ્ધતિનો વિચાર કરવાને બદલે સૌંદર્ય મન્યામી, પુગલુમર આદિ અને વેનતી શકરાચાર્ય, બધાનો પ્રયત્ન જોઈ અને જીનેને ગમૂગ ઉખેટી નાખવાને જ માન જણાય છે.

૨૫૬. એક તરફ અત્યંત બિન મનુષ્ય ધરાવનારા મુસ્લમાનો આવીને પોતાનું વર્ચસ્વ આપન કરતા હોય, ત્યાં જ ખીંચી નાખી આદિ પુરાણકાર અને આદિ વેનતી બુદ્ધના મળધમાં લોકોમાં

ગેરસમજ અને દ્વેષ ફેલાવવાને જોઈએ અને જૈનોનાં શિખર કરવા માટે રૌવ રાખ્યો અને કાપાલિકો જેવા રૌવ સન્યાસીઓને ઉત્તેજન આપતા હોય એ આશ્ચર્યકારક નથી ? ખરું જોતાં આ પ્રમત્તે પાનવે અને ખુદે ઉપદેશ આપ્યાના પાયા ઉપર દ્વિતી સંસ્કૃતિની પુનર્રચના કરીને મુસલમાનોના અત્યાચારની સામે થવાની જરૂર હતી. પણ એમ કરે તો શિવની કે શિવલિંગની પૂજા કરીને બ્રાહ્મણોને દક્ષિણા કરાથી મગત ? મિંધ ભલે ગયો ! મોરડી સોમનાથ તો હતો ને ? ત્યાંની વિગપૂજા કરીને બ્રાહ્મણો તો મોજમગ્ન કરતા હતા, પરંતુ તેટલાથી પણ વધુ ન થતા, જોઈ અને જૈનોના મોંને પરપરાગત જે ધર્નામે મળ્યા હતા તેના ઉપર પણ તેમની નજર હતી જ ! અને આટલા માટે જ તેમણે આ શ્રમણો સળધે ગેરસમજાવતી ફેલાવવાનું કામ ચાલુ રાખ્યું હતું.

૨૫૭. તો શું મુસલમાનોનો પ્રતિકાર બ્રાહ્મણો નહોતા ઇચ્છતા ? એમ નહોતું પણ જૈનોના અને જોઈના મોં તોડવા જેટલા સહેલા હતા એટલું આ મુસલમાનોનું પારિપત્ય કરવાનું કામ સહેલું નહોતું આથી આ કાર્ય તેમણે પરબાર્યું કલિક અવતારને જ સોંપી દીધું. કલિક અવતાર સળધે જે માહિતી મારા જ્ઞેવામા આવી, તેમાંની પહેલી ગિબ્હ પુરાણમા મળે છે, અને તે મુસલમાનોએ મિંધ દેશ કમળે કર્યા પછી લખાએલી હોય એવું લાગે છે 'સિંધુતટ-વાલિચોર્વીચન્દ્રમાગા-કાશ્મીરવિષયાંશ્ચ ઘાત્યમ્લેચ્છશૂદ્રાદયો મોક્ષયન્તિ । અલ્પપ્રસાદા વૃહત્કોપાસ્ત્સાર્વકાલમનૃતાઘર્મરુચયઃ સ્ત્રોવાલગોવધકર્તાર. . ' (અશ્વ ૫, અ૦ ૨૪ । ૬૨-૭૧ ॥) (સિંધુતટ, ફારિફાની, ચંદ્રમાગા અને કાશ્મીર પ્રતિ પ્રાત્ય, મ્લેચ્છ, શૂદ્ર વગેરે ભોગમળે આ લોપ્ત થોડી મહેરબાની કરનારા પણ બહુ ક્રોધ કરનારા, સદા ખોટા ધર્મ પ્રત્યે રુચિ રાખનારા, અને સ્ત્રી, બાલક અને ગાયનો વધ કરનારા હશે) મુસલમાનો ગોવધ તો રાજ

કરતા; અને યુદ્ધ વખતે પ્રમગ્ધવશાત્ સ્ત્રીઓ અને બાળકોને પણ મારી નાખતા. એટલે તેમનું રાજ્ય સ્થપાયા પછી વિષ્ણુ પુરાણમાં આવતું આ લવિષ્ણુ ભાષવામાં આવ્યું છે, એ બાગત નિમંશય છે. આ બધું થયા પછી પુરાણકારને જે મધુર સ્વપ્ન આવે છે તે એ છે કે, ‘શબલ ગામના વિષ્ણુચર નામના પ્રધાન બ્રાહ્મણને ઘેર વાસુદેવનો કલ્કિ રૂપે અવતાર થશે, અને તે બધા એચ્છોનો સહાર કરશે, અને બ્રાહ્મણધર્મની પુનઃ સ્થાપના કરશે !’

૨૫૮. આ મમયે શ્રમણોની ગ્થિતિ તો અત્યંત દયાળનક થતી જતી હતી. અહિંસા અને સત્યનો પ્રચાર કરવાનું છોડીને ખેતાના મોંની જાગીરો સાચવી રાખવા માટે, તેમણે મત્રતત્રોનો પૂર્ણપણે સ્વીકાર કર્યો હતો. આમ હોવા છતાં આ જૈન શ્રમણોને બગાળાના પાલ રાજાઓનું પૂરતું પીડળા હતું.

૨૫૯. આ પરિગ્થિતિમાં મહમદ ગઝનીની એક પડી એક એમ સત્તર સ્વારીઓ આ દેશ ઉપર ચર્ધ. તેમણે મંદિરો અને મઠો તોડવાનો ઝપાટો ચલાવ્યો, અને હિંદુસ્તાનમાંથી લખલૂટ લૂટ લઈ ગયો. એ હકીકત બહુ જાણીતી છે આમ છતાં શ્રમણ કે બ્રાહ્મણો પૈકી એક પણ એવો સાગી પુરુષ ન નીકળ્યો કે જે, હિંદી મંસ્કૃતિના દોષો દૂર કરીને અને યોગ્ય મગ્ધન કરીને મુસલમાનોના અસાચારોને અટકાવે. પુગણોએ ઉત્પન્ન કરેલા મહાપકમાં જાણે કે આખો સમાજ ખૂચી ગયો હતો અને આ કીચડમાંથી ઉચુ માચુ કરવાની શક્તિ કોઈનામાં જ રહી નહોતી !

૨૬૦. ભગવદ્ગીતાના તત્ત્વજ્ઞાનની પાસે સંપત્તિ તત્ત્વજ્ઞાન કોણ પ્રતિપાદન કરી શકે? કૌરવ પાંડવોની જોમ કે યાદવોની જોમ અંદર અંદર લડવું એ શું વધારે ધાર્મિક નહોતું? ખુદ પરમેશ્વરે જ એમ કહ્યું તો પછી હિંદી રાજાઓનું એ જ દર્તવ્ય નથી બનતું? અને ખરેખર આ દર્તવ્ય તેઓ ઉત્તમ રીતે બજાવતા હતા. મુસલમાનો આવીને બધાની જ એક સરખી રીતે બેઠાણ વગર હતલ ચલાવતા હતા, તોપણ આપણા રાજાઓ તો અંદર અંદર જ લડયા કરતા હતા! દલાય થોડા કાળ માટે લડાઈના મેદાન ઉપર મુસલમાનોનો વિરોધ કરવા માટે બધા એક થતા તો, શિસ્તના અભાવને લીધે આવા શંભુમેશાને ધડીકમાં વિખેરી નાખતાં મુસલમાનોને વાર લાગતી નહિ. આનંદપાલ રાજાએ એકત્ર કરેલ બધા રાજાઓની મદમદ ગઝનીની સામે કેવી રેવડી ચર્ષ, એનું વર્ણન વાંચવા જેવું છે. અને તે વાંચતો વખતે પાણિપતમાં થયેલ મરાઠાની હારની યાદ આવ્યા વગર રહેતો નથી.

૨૬૧. મદમદ ગઝની આવ્યો, મંદિરો ભાંગ્યાં, લૂંટફાટ કરી અને ચાલ્યો ગયો. માત્ર પંજાબ અને સિંધમાં તેની થોડીક સત્તા રહી. ત્યાર પછી મદમદ ધોરીનો ઉદય થયો. પ્રથમતઃ પંજાબ અને સિંધમાં તેણે પોતાના જ ધર્મબંધુઓનો ઉચ્છેદ કરવાનું શરૂ કર્યું, અને પછી તે દીલ્હી તરફ વળ્યો. પછુ ઇ. સ. ૧૧૯૧ માં કર્નાલની ઉત્તરે આવેલી તરાઈન નામની જગાએ પૃથ્વીરાજ ચંદુઆણે તેને એવી સત્કાર્ય હાર આપી કે, તેને લાગતાં જોં ભારે ચર્ષ પડી. તે માંડ માંડ જીવતો અધ્યાનિસ્થાન પંડોંએ. પરંતુ આ પરાજયથી તેની ઉંધ ઉડી ગઈ. એક વરસ સુધી કોજાની તૈયારી કરીને તેણે ફરીવાર હિંદુસ્તાન ઉપર દુમતો કર્યો, અને તે જ તરાઈન ગામમાં પૃથ્વીરાજનો પરાજય કરીને નેને મારી નાખ્યો, અને લગભગ

આખું ઉત્તર હિંદુસ્તાન તેણે પોતાને તાબે કર્યું. પાંચ છ વરસની અવધિમાં તે મહંમદ ધોરીનું રાજ્ય બંગાળા સુધી ફેલાયું.*

૨૬૨. મહંમદ ધોરીની અને મહમૂદ ગઝનીની ચડાઈઓમાં એટલો જ તફાવત હતો કે, મહંમદ ધોરીએ પોતાનું થાણું દીલ્હીમાં કાયમ નાટું નાખ્યું, અને જ્યાં ત્યાં મંદિરોના પથરો કાઢીને એ જ મંદિરોની જગાએ મસીદો અને ઈદગાહો બંધાવવાની તેણે શરૂઆત કરી. આ વખતે બ્રાહ્મણો ઉપર કેવો જુલમ ગુજારવામાં આવ્યો, તેનું વર્ણન અગાઉ નિર્દેશ કરેલા મહાભારતના વનપર્વના એકસો નેત્રુમાં અધ્યાયમાં મળે છે. કેક તે વખતે વળી બ્રાહ્મણોને ચૈત્યોનું સ્મરણ થયું. ચૈત્યોની જગાએ શું કે મંદિરોની જગાએ શું, બધી જગાએ ઈદગાહ અને મસીદો બંધાશે એ ભવિષ્ય તેમણે આ અધ્યાયમાં ઘુસાડી દર્ધને વિષ્ણુપુરાણના ભવિષ્યની નવી આશ્રિતિ કાઢી. બાકી મુસલમાનોનું પારિપત્ય કરવાનું કામ તે તેમણે પણ વિષ્ણુપુરાણની માફક કલ્પિત અવતારને જ સોંપી દીધું! માત્ર એમાં એટલો તફાવત કે, મહાભારતના ભવિષ્યમાં વિષ્ણુપદ જાતે જ કલ્પિતો અવતાર થાય છે.

રામાનુજ અને માધ્વ પંથો

૨૬૩. વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના લગભગ બધા પુરસ્કર્તાઓ મહમૂદ ગઝનીની સ્વારીઓ પછી ઉદય પામ્યા. તેમાંના પ્રથમ રામાનુજ થયા. શુભ રાત્રીઓની કારકીર્દિમાં જ વાસુદેવની પૂજા ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ફેલાઈ હતી. ત્યાર બાદ હજી કે માત્ર સૈદ્ધમાં તે દક્ષિણમાં ફેલાવા લાગી હશે. વિષ્ણુભક્તોના આગેવાનોને (આચાર્યોને) તામીલ દેશમાં ‘આળવાર’ કહે છે. શૈવધર્મની સમક્ષ આ આળવારનો પ્રભાવ પડે એ અશક્ય હતું. કારણ કે, શૈવધર્મને રાત્રીઓ તે

* Early History of India, pp. 403-4;

+ વિ. ૩, ૧૨૯ વર્ગે.

પોદ્બળ હતુ જ, તેમાં વળી શકસચાર્ય જેવા વેદાંતી આચાર્યનું બળ મળ્યું. આથી વૈષ્ણવ મંત્રદાયને પણ કોઈ આવા વેદાંતી આચાર્યની ખોટ જણાવા લાગી, અને આ ખોટ સમાનુજ્ઞચાર્ય પૂરી.

૨૬૪. સમાનુજ્ઞચાર્યનો જન્મ શ્રીરગમના પૂજારી કુટુંબમાં ઇ. સ. ૧૦૧૭માં થયો. તેમણે મન્મૃત ભાષાનો અભ્યાસ કર્યો, અને વૈષ્ણવ ધર્મને અનુકૂળ એવું અહાસૂત્રભાષ્ય પણ લખ્યું. તેમના આ નવીન મંત્રદાયને વિગિષ્ટાદૈત કહે છે. તે મંત્રે કુલોત્તુગ નામનો ચોક્કસ રાગ રાજ્ય કરતો હતો. તેને સમાનુજ્ઞનો આ નવો મંત્રદાય ન ગમ્યો, અને તેથી સમાનુજ્ઞને ઇ. સ. ૧૦૮૦ અને ૯૦ ની દરમિયાન શ્રીરગમ છાડીને નાસી જવું પડ્યું. કુલોત્તુગ રાગએ સમાનુજ્ઞના મિત્ર કુરતાળવારની આખો ફેાડાવી અને એ રીતે નવા સંપ્રદાય ઉપર અત્યાચાર કરવાની મઝામાં પડી. જોદ્ધો અને જૈનોને બાળનાર શૈવકપી અગ્નિની આગ થોડી ઘણી સમાનુજ્ઞને પણ લાગી એમ માનવું જોઈએ. છતાં તેને લીધે આ નવીન સંપ્રદાયના મંત્રધારક અહિંમક બન્યા નહિ. મૈસૂર રાજ્યમાં દસ જાર વરસ રહીને ત્યાંના રાગ જિદ્દિદેવ (વિષ્ણુવર્ધન) ને પોતાનો અનુયાયી બનાવીને જૈનોને સંહાર કરવાનું તેમનું કામ તેમણે ચાલુ ગણ્યું હતું ! ઘણા જૈનોને તેણી ધાણીમાં નાખીને તેમણે પીમાવ્યા, એમ તેઓના અનુયાયીઓ બહુ ગૌરવથી કહે છે. પરંતુ એમ. કૃષ્ણસ્વામી આચાર્યગરનું કહેવું એવું છે કે, આ વાતો બધી કાલ્પનિક દશે. મને તે હો, પણ પ્રમુખ આચાર્ય સમાનુજ્ઞચાર્ય આવું આચરણ કરતાં અચકાત નહિ એટલું તો ખરું. કારણ કે સમાનુજ્ઞ પણ તેમની અગાઉ ધર્મગચ્છેય શૈવ સાંપ્રદાયિકાની જેવા જ એક સાંપ્રદાયિક હતા અને તેમની અને શૈવોની ક્રૂરતામાં તફાવત માત્ર અંશનો હશે, જાતિનો નહોતો.

૨૬૫. આ તફાવત ખુદ મદાદેવ અને વિષ્ણુમાં પણ જોઈ

સકાય છે મન્ને દેવો જરૂર પણ દૈત્યોનો સહાર કરનારા છે જ. માત્ર વિષ્ણુ મહાદેવ જેટલો તીવ્ર નથી મહાદેવ તો બ્રૂતપિગાયનો રાગ ! તેના સપ્રદાયમા પાગુપત અને ત્રપાનિક જેવા પથો ઉત્પન્ન થાય એ આમાનિક છે પરંતુ નામુદ્વના ભક્તોમા આનુ અધોગીપણુ ઉપજનુ શક્ય નહોતુ આથી જ્યાં જ્યાં ઔદ્ધ અને જૈન સપ્રદાયનુ વર્ચસ્વ તાજેતરમા નષ્ટ થવા વાગ્યુ હતુ ત્યાં ત્યાં વામુદ્વની કે વિષ્ણુની પૂજા સોમપ્રિય થના લાગી આનુ જ દક્ષિણમા બન્ધુ સેવોએ ગૌદ્ધ અને જૈન ધર્મની સાવ પડતી ક્યાંપછો ત્યાં નામુદ્વની પૂજા ફેલાવા લાગી પરંતુ એ પૂજાને વૈદિક સપ્રદાયનો આધાર ન હોનાથી, રિરિ નર્ગમા તેો ઝાઝો આદર મળ્યો નહિ આથી રામાનુજે શ્રીમાધ્વ અને જીગ્ન ત્રયો તખીને વિષ્ણુપૂજાને મહત્વ આપવાનો પ્રયત્ન થયો, અને તે ક્રમેક અશે સફળ પણ થયો

૨૬૬ ગમાનુ તની પત્રી દક્ષિણમા એક જી તે વૈષ્ણવ સપ્રદાય ઉત્પન્ન થયો તેના પુરસ્કર્તા મધ્વાચાર્યનો ઈ સ ૧૧૮૭ મા જન્મ થયો અને મૃત્યુ ૧૨૭૬ ક ૭૭મા થયુ આ મમથે ઉત્તમા મુમન માનોનુ આધિપત્ય સુદૃઢ થના લાગ્યુ હતુ જ્યાં ત્યાં મસીદો અને ઈદગાહો વધવા લાગ્યા હતા અને સોને જમગદસ્તીથી મુમરમાન મનાવવામા આવતા હતા આમ છતાં દક્ષિણના આ નવા બ્રાહ્મણ આચાર્યો નવા નવા પથો સ્થાપવામા જ ગૌર મમજતા હતા ! જેમ રાજકીય મામતોમા અધાધુધી આનુ હતી તેવી જ તે ધાર્મિક મામતમા પણ હતી, જેમ કહેતુ જોઈએ રાજકીય મામતમા ઈ એક નાનો જમીનદાર ઉભો થાય, પોતાનુ નાન મૈન્ય એકઠું કરે, આગપામનો પ્રદેશ એ મૈન્ય વડે કમજો કરે અને પત્રી તેનો પોતે રાજ કાય, એવુ ચાવતુ હતુ એ જ રીતે ધાર્મિક મામતમા પણ ઈ એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણ આગળ આવે, પોતાને અનુદૂળ થાય એવુ બ્રહ્મમૂત્રનુ લાખન લમે, અને એક સપ્રદાય ને પગપગ

સ્થાપન કરે, એવું ચાનતું હતું અને સામાન્યલોકોના દુખની, જેમ રાજ્યોને દગ્ગર ન હોતી તેવી જ રીતે આ ધાર્મિક આચાર્યોને પણ સામાન્ય લોકો દુખ રુઝે એની બીનકુલ ખચર ન દોતી. ન તો પોતાના એકમાત્રમા નિમગ્ન હતા અને આ આચાર્યો પોતાના મત્તદાયમા નિમગ્ન હતા.

૨૦૭ રામાનુજ અને મધ્વ બન્નેએ ગોપીને બીનકુલ મહત્વ આપ્યું નથી આથી આ બે મત્તદાયો કમંઈ બન્યા. પરંતુ નિર્માર્ગ, વનમ અને ચૈતન્ય પણ વૈષ્ણવ આચાર્યોએ રાધા અને ગોપીઓને મહત્વ આપ્યાથી તેમના મત્તદાયમા નિયંત્રિતા આવી

રાધાકૃષ્ણ પદ્ય

૨૦૮ ગદ્યાને અને ગોપીઓને મહત્વ આપનારો પ્રથમ વૈષ્ણવ આચાર્ય નિર્માર્ગ હતો તે જ ૧૧૬૭ મા મળ્યું પામ્યો, એમ ૫૦ લા ૧૦૦૦ રૂંદે છે. પરંતુ રામાનુજઆચાર્યની માર્ગ જ આની મત્તુતિધિ મનધે પણ વાદવિવાદ ચાનુ છે પણ બાગમા નૈમના ઉત્તરાર્ધમા તેલે પોતાનું મર્થ મ્યુ એમ માનવામા બાધ નથી આ જાતે તેમજ બ્રાહ્મણ હતો તેલે વામુદેવની પૂજાને એક જૂદી જ દિશા આપી. વિષ્ણુ અને લક્ષ્મી કે રૂપ અને ક્રિમણીને એ માન્યુએ ગોપીને નિર્માર્ગ રાધાકૃષ્ણની પૂજાને વધારે મહત્વ આપ્યું

૨૦૯ તેની પછી ૫૬૭મી મદીની આખરમા અને મોગમી મદીની તાત્કાલમા વનમાન્ય અને ચૈતન્યે આ ગદ્યાકૃષ્ણની પૂજાને વધારે વિગમ મ્યો આગમ જતા કૃષ્ણ કૃતા રાધાની જ પૂજા વધારે ચવા લાગી, અને તે વ્યાખ્યાનિ હતું બોદ અને અમય પદો આગમ બધા લાગી હોવા હતા સુખચેનમા રહેવા

લાગતાં જ તપ્યાનમાં તેમણે પ્રવેશ કર્યો, પછી કૃષ્ણમુક્ત તેમથી અનિષ્ઠ કેમ ગ્રહે ? કૃષ્ણ અને ગોપીની ક્રીડાઓ ગુપ્ત ગમ્યોના સમયમાં જ વર્ગિત વર્ગમાં પ્રિય થવા લાગી હતી, અને મામાન્ય વર્ગોમાં પણ તેનો પડથો પડવા લાગ્યો હતો, તો એ જ વાસુદેવની ભક્તિ ઉપર ઉભા થએલા આ મધ્ય પથો સ્ત્રીઓની યાગ્યતા નીતિમાન ને એ અસહ્ય હતું. તેમણે ખુલી ગીતે મધ્યાને મહત્ત્વ આપ્યું, અને તેના પાયા ઉપર પોતાના તત્ત્વજ્ઞાનની ગચના કરી. તેનું જે પગિણામ થવાનું તે થયું જ માત્ર તેમનામાં અને શ્રમણપથમાં જે તકાવત હતો તે એ કે, શ્રમણોના તત્ત્વજ્ઞાનમાં અને તાંત્રિક આચાર્યમાં મેળ નહોતો પણ આ મધ્યકૃષ્ણના વૈષ્ણવ મુપ્રદાયના સોમના આચાર્યમાં અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં ઝાઝો વિરોધ નહોતો.

રામાનંદી અને વારકરી પંથ

૨૭૦ મધ્ય વૈષ્ણવ આચાર્યોમાં મામાન્ય સોમની જેને દસા આવી હોય એવો પ્રથમ આચાર્ય રામાનંદ ગણાય રામાનંદનો જન્મ પ્રયાગમાં ૯ મ ૧૨૯૬ > ૧૩૦૦માં થયો તે એકમો અગિયાર વનમ ૭ઓ હતો એમ કહેવાય છે. એટલે > તે ૯ મ. ૧૪૧૧માં મગધ પામ્યો એમ માનવામાં આવે છે રામાનંદની ખામ વિગિહતા એ હતી કે, તેણે પોતાના ગિણ્યવર્ગમાં મની જાતિઓનો મમાવેશ કર્યો તેના શિષ્યોમાં મૌથી વધારે પ્રમિદ્ધ પામેન મત કબીર જાતનો મુગનમાન વણકર હતો બીજી વાત એ કે તેણે વાસુદેવ કૃષ્ણને અને ગોપીઓને એક બાબુએ મૂખને એકપત્નીવતી રામને મહત્ત્વ આપ્યું

૨૭૧ રામાનંદના આ પ્રયત્નના મુપગિણાઓની અમર મદાનાદ સુધી પહોંચી હતો પદગૂરનો નિર્ગમા વાસુદેવ કૃષ્ણ ખરો, પગુ તેની પાછળ ગોપીઓનું લક્ષ્ય નથી, તે માત્ર અહિંમણીનો પતિ

જન્મે. આ મદાગદ્રોષ વૈષ્ણવ મંત્રદાયમાં પણ નામદેવ-નુકારામ જેવા મતિ આગળ આવ્યા; અને તેમજે પણ પોતાના બધા મંથો સામાન્ય લોકોની ભાષામાં રચ્યા.

૨૭૨. ઉત્તરનો સમાનંદી મંત્રદાય અને દક્ષિણનો વારકરી મંત્રદાય જન્મે વૈષ્ણવ મંત્રદાયોના ઉપદેશમાં અને બુદ્ધનો ઉપદેશમાં ધણું મજબૂતપણું જણાય છે. બુદ્ધનો ઉપદેશ સામાન્ય જનતા માટે દોષાગ્રી તે તેજે ચાતુ લોકભાષામાં આપ્યો; એ જ રીતે આ મંત્રદાયના મધુઓએ પણ પોતાનો ઉપદેશ ચાતુ લોકભાષામાં જ આપ્યો. બુદ્ધની જે મર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે અનુકંપા જણાય છે તેવી જ આ મતિની પણ જણાય છે. બુદ્ધે જેમ આહ્વાજોના વચરૂપ ઉપર દુમયા કર્યા, તેવી જ રીતે આ સંતોએ પણ કર્યું. એટલું જ નહિ, પણ રાધનોની જાગતમાં પણ બુદ્ધે જેમ સતસંગને મદરૂપ આપ્યું તેમ આ મતોએ પણ આપ્યું. દાખલા તરીકે મધુઓના સતસંગના સંબંધમાં બૌદ્ધ સાહિત્યમાં થોડાક કાવ્યાત્મક ઉપદેશ નજરે પડે છે તે અહીં આપું છું.

૨૭૩. “એક વાર ભગવાન શ્રાવસ્તીના જેતવનમાં અનાય-પિંડિકના આગમમાં રહેતા હતા, તે વખતે મંતોનું મુણ્ણગાન કરનારી કેટલીક દેવતાઓ (સતુહ્ણપકાયિકા) તેની પામે આવી. અને તેમાંની એક દેવતાએ આ ગાથા કહી—

સન્નિમેરેય સમાસેય સન્નિ કુલ્લેય સંયથેં ।

સનં સદ્દમ્મમજ્ઞાય સેય્યો હોતિ ન પાપિયો ॥

(સંતોની આથે જ રહેવું અને સંતોની જ સંગતિ કરવી. સંતોના સદ્ધર્મનું જ્ઞાન મેળવવાથી કલ્યાણ થાય છે, નુકસાન થતું નથી.)

૨૭૪. “બીજી દેવતાએ આ જ ગાથા કહી, માત્ર તેનું ચોથું ચરણ આ જાતનું હતું—

પણ્ણં હમતિ નાજ્જતો. આનો અર્થ

આ જાતનો થાય—સતોનો સદ્ધર્મ જાણવાથી પ્રજા મને છે, તે બીજો માર્ગે મળતી નથી ત્રીજી દેવતાએ પણ આ જ ગાથા કહી, માત્ર એથી ચરણ આ જાતનું હતું—સોકમન્હે ન સોચતિ તેનો અર્થ—સતોનો સદ્ધર્મ જાણવાથી શોક કરનારી દુનિયામાં માણસ ઝાકાકુન થતો નથી એથી દેવતાએ પણ આ જ ગાથા કહી માત્ર તેનું એથી ચરણ આ જાતનું હતું—જ્ઞાતિમન્હે વિરોચતિ તેનો અર્થ—મતોનો મદ્ધર્મ જાણવાથી મનુષ્ય પોતાની જ્ઞાતિમાં પ્રવરો છે પાત્રની દેવતાએ પણ આ જ ગાથા કહી, માત્ર એથી ચરણ આ જાતનું હતું—સત્તા ગચ્છન્તિ સુગતિ તેનો અર્થ—મતોનો સદ્ધર્મ જાણવાથી પ્રાણી મર્ગે જાય છે છદ્દી દેવતાએ પણ આ જ ગાથા કહી માત્ર એથી ચરણ આ જાતનું હતું—સત્તા તિદ્ધન્તિ સાતતં તેનો અર્થ—પ્રાણીઓ ચિગ્ગાન સુખી થાય છે

૨૭૫ “ત્યાગ પત્રી તે દેવતાઓએ ભગવાનને પૂજ્યુ કે, તેમાં સુભાષિત કયુ? ભગવાન બોલ્યા, ‘પર્યાયે કરીને બધાનું જ સુભાષિત છે પરંતુ મારૂં કહેવું પણ સામગ્રી—’

સમિરેય સમાસેય સમિ કુત્રેય સંચર ।

સત સદ્ધર્મમઝ્ઝાય સન્નદુસ્સા પમુચ્ચતિ ॥’

અહીં એમાં ચરણનો અર્થ—પ્રાણી મધા હુ મોખાથી મુન્ત થાય છે”*

૨૭૬ ‘સગતિ કોજે સાધુકો, દરે વાર કી વ્યાધિ ।’
વગેરે કમીના વચનોની સાથે, તથા—

‘ઘન્ય આજિ દિન । જાલેં સતાચ દર્શન ॥ ૧ ॥

જાલી પાપા તાપા તુટો । દેન્ય ગેલેં ડઠાડઠી ॥ ૨ ॥

જાલેં સમાધાન । પાર્યોં વિમાવલેં મન ॥ ૩ ॥

તુઝા મ્હણે આલે ઘરા । તોચિ દિવાલી દસરા ॥ ૪ ॥’

* દેવતાસંયુત, સદુશ્વેષકારિક વગ્ગ મુલ ૧ હુ જુઓ

વગેરે તુમનમના વચનોની માથે, તેમ / જે મમયના મી ન માધુ
સતોના આવા પ્રમગ્ના વચનોની માથે ઉપગના અવતરણની ને
તુ નના પ્રીએ, તો એમ પ્રવૃત્તાનું મન થાય છે કે, આ મતમગ્નાએ
મતમગતિની કલ્પના જોઈ આદિત્યમાથી જ લીધી હશે

૨૭૭ પરંતુ જિના । મતો બુદ્ધ મળે જામું જાણતા હોય
એવું જાણતું નથી

ये कर्ता नहि बौद्ध कदाचै, नहीं अमुरको मारा ।
छानदोन ,कर्ता भरमे माया जग सहारा ॥

આ વચન ઉપરથી વિષ્ણુગણના આવતા બુદ્ધાવતારની માહેતી
કની ને હતી એમ નાગે જે પ્રીય મશીમા રહેતો હોવાથી આની
હમીશ્ત પણ તે નર્ણના રતો, પરંતુ તુમનમો તો આદની
પણ ખમગ નહોતી જોઈ અવતાર એવો માન મૂકો એવી જ
તેની કલ્પના રતી । બૌદ્ધ અવતાર માવિયા અદ્યના । મૌન્ય મુર્ચ
નિષ્ઠા ધરિયેલી (માત્ર નશીય જ કુદેતુ છે, મરણ કે બૌદ્ધ અવતારે
મૌનનત લીધું છે)

૨૭૮ બુદ્ધ પચોતે વગસ સુધી આમાન્ય જનતાના કિત
માટે ઉપદેશ થયા હનો, એ મામત આપણા તુકારામ કે પ્રીય મ
સમજે? પુગણોનું ગદન અરણ્ય રીધીને તેની સામે પાર આ
સતોની દષ્ટિ ક્યાથી પડેને? તો પરી આ માધુમતોના વચનોમા
જૂતલ્યાના, મર્વ લોમ પ્રત્યે મમતાથી વર્તવાના મતોની સગતિના
ગુણવર્ણનના જે ઉદ્દગારે બૌદ્ધ આદિત્યમા નજરે આવે છે તે
ઉદ્દગાર આ માધુમતોના વચનમા આ શા ક્યાથી? તેનો જવાબ
એવો જ કે, આમાન્ય જનતામાથી બુદ્ધોપદેશનું બી / નાશ પામ્યું
નહોતું, ઇધેને ઇધે સ્વયં તે અસ્તિત્વમા હતું અને તેનો જ
વિકાસ આ સાધુમતોએ અને રીતે કર્યો માત્ર તેમને પોતાનો

આ ઉપદેશ રામ અને કૃષ્ણ બે અવતારોના આધારે કરવો પડ્યો. આથી તેમના ઉપદેશમાં અને દેવોમાં મેળ ન રહ્યો.

૨૭૯. સિરજનદ્વાર ન વ્યાદી સીતા જલપાપાણ નહિ વંધા ।

વે રઘુનાથ ઘકકે સુમિરે જો સુમિરે સો અંધા ॥

આમાં કમીર કહે છે કે, રામે સીતાની માથે વિવાહ કર્યો, મેતુ બાંધ્યો વગેરે બધી વાતો ખોટી છે. છતાં રામાયણનો નાશ થયો નહિ, અને તુલસીદાસે તેનો હિંદી અનુવાદ કરીને વિશેષ પ્રચાર કર્યો. મહારાષ્ટ્રના મંત્રમડળે વિદ્યાબાને એક જ સ્ત્રી ગણી, છતાં ભાગવતનો નાશ ન થયો, અને રાધા અને બીજી ગોપીઓ પણ ગહી. તાત્પર્ય, કોઈપણ મંત્રમાં પુરાણોને સમૂળ ઉખેડી નાખવાનું માન્ય નહોતું. તેમજ, માત્ર દૂધની બૂખ જેમ તેમ કરીને હાથ ઉપર છીપાવી એટલું જ.

૨૮૦. આ સતમડળનો સમય માનવી મકટનો સમય હતો. મુમક્ષુમાન મગજએને હિંદુસ્તાન પ્રત્યે બીલકુલ આદર નહોતો. કાગળુ કે, તેમને મન હિંદુ લોકો કાફર, હગમખોર, તેમના ઉપર તે વળી દયા કરવાની હોય? આથી તેમની કારકીર્દિમાં ગામડા બાળવા, લૂટવા અને સ્ત્રીગાલકોની કતલ કરવી, આ બધું તો મર્વસામાન્ય હતું, અને તેથી વારવાર દેશમાં દુકાળ પડતા હતા. મુમક્ષુમાનોના સહવાસથી આ રોગ રજપુતોને પણ લાગુ પડ્યો. મુમક્ષુમાનોના હુમલા થતા ભારે, તેઓ આબુબાબુના ગામડા બાળી મૂકીને હુ ગરે કે જંગલોમાં ભરાતા, અને ત્યાંથી મુસલમાનો ઉપર હુમલા કરતા. મરાઠાની કારકીર્દિમાં તો આ રોગ બહુ જ ફેલાયો. હિંદુસ્તાનમાં લોકોના હુખોનો પારવાર ન રહ્યો. તુકારામ જાતે આવા દુકાળમાં સપડાયો. આથી તેની મોટી સ્ત્રી તથા પુત્ર મરણ પામ્યાં. તેના સાધુત્વનું કારણ આ દુકાળ જ હતો એ સુપ્રસિદ્ધ હકીકત છે.

૨૮૧. આવા સમયે આ સાધુસંતોના ઉપદેશને લીધે લોકોને થોડી ધણી શાંતિ મળી હશે. 'આલિયા મોગાસીં અસાવેં સાદર। દેવાવરી માર ઘાલૂનિયાં ॥' લૂંટફાટ ચાલે છે, ગામડાંઓ બાળી નાંખવામાં આવે છે; હવે કરવું શું? તો સાદર રહેવું; ઈશ્વરને માથે આ બધાનો ભાર મૂકીને બાવડી છોકરાંને લઈને ક્યાંક ભગઈ બેસવું. બીજું શું થાય? દુકાળ પડે તો જ્યાં અંચ મળે ત્યાં જઈને રહેવું. ઈશ્વર ઉપર આધાર રાખવા સિવાય બીજું ગરીબ જનતા શું કરી શકે? અર્થાત્ એ કાળે આ જ ઉપદેશ યોગ્ય હતો. મહેનત મજૂરી કરનારી ગરીબ મજૂર સ્ત્રીઓ, પોતાનાં બાળકો પાડોશીઓને હેગન ન કરે માટે એમને અશીષુ ખવરાવીને પછી કામે જાય છે. છોકરાં અશીષુના ઘેનમાં આખો દિવસ છાનાંમાનાં પડ્યાં રહે છે; તેમને માતાના દૂધનું-સ્તનરસુ થતું નથી. તે પ્રમાણે તે સમયે સાધુ-સંતોના ઉપદેશને લીધે અંધાધુંધીનાં આ બધાં દુઃખો સહન કરવા હિંદી જનતા સમર્થ થઈ હશે.

૨૮૨. પુરાણો તો યુદ્ધો અને રક્તપાતથી ભરેલાં. તેમાંના કૃષ્ણ જેવા દેવને સોળ હજાર સ્ત્રીઓ. તેના ક્રેટલાક ભક્તોએ તો તેની સ્ત્રીને એક બાજુએ રાખીને રાધા જેવી પરસ્ત્રીને પુરાણોમાં આગળ કરી! આવાં આ પુરાણોનું જોઈ એક તરફથી વધતું જતું હતું ત્યારે મુસલમાનોની સ્વારીઓ થવા લાગી. જાણે કે પુરાણો એ આ સ્વારીઓનાં પૂર્વચિહ્નો જ હોય! મુસલમાનોએ પુરાણોમાં લખેલી હકીકતોને શક્ય તેટલી અમરમાં મૂકી બતાવી. લગ્નઈઓ, રક્તપાત, જનનાખાના બધું હવે મૂર્તિમંત નજરે પડવા લાગ્યું. આ સંકટમાં સેંકડો વરસોથી સપડાયેલી હિંદી જનતાના ક્રેટલાક સુમરકારો હજી નાશ પામ્યા નથી. સ્ત્રીન સિવાય બીજા દેશોની માથે મરખાવતાં સૌમ્યતામાં હિંદી જનતાનો નજર પહેલો આવે. કૃષ્ણને હજારો સ્ત્રીઓ હતી ખરી, પણ હિંદુસ્તાનમાં એકપત્નીવ્રતની કિમત હજી

વધારે છે. મદ્યપાનવિરતિ માટે તો આપણે પ્રસિદ્ધ છીએ. એટલે પાશ્વે અને બુદ્ધે રોપેલું સત્કર્મનું બીજ હજી આપણામાંથી નાગ પામ્યું નથી એમ કહેવું ઘટે. મુસલમાની કાન્કીદિ દરમ્યાન આ બીજની થોડીધણી સંભાળ લેવાનું કાર્ય મોટે ભાગે ગમાનંદી અને વારકરી પંથોને ધટે છે.

અકબરનો પ્રયત્ન

૨૮૩. રામાનંદી અને વારકરી પંથોએ સૌજન્ય અને બહુ-ભાવનાના પ્રચાર માટે કુબ્જળ પ્રયત્નો કર્યા ખરા, છતાં પણ આપણામાંના સંપ્રદાયો તથા જાતિભેદ નાશ પામ્યા નહિ. તેને અટકાવવા માટે અકબર બાદશાહે થોડાક પ્રયત્ન કર્યો. પોતાની કારકીર્દિના ઉત્તરાર્ધમાં (ખ. સ. ૧૫૮૦ પ. ૧) એણે એક દીન-ઈ-ઈલાહી (ઈશ્વરીય સંપ્રદાય) નામનો પંથ સ્થાપ્યો. આ નવીન પંથનું ધોરણ એવા પ્રકારનું હતું કે, ઈશ્વરના અગ્નિતત્વ તરીકેના સાક્ષાત્ત્વ વિહિન તરીકે સૂર્યોપામના ઈન્દ્રિય, પણ મર્ધ પણ પ્રકારની માત્રદાયિકતા રહેવા દેવી નહિ. પરંતુ અકબરના દરબારમાંના આગળાને વેઢે ગણી શકાય એટલા અધિકારીઓ સિવાય બીજા મર્ધ શોક્ષે આ પંથને સ્વીકાર્યો નહિ. કારણ સ્પષ્ટ છે આ પંથમાં પૂજારિધિનો અભાવ હોવાથી, બ્રાહ્મણોનું ટકુ એમાં ચાલે તેમ નહોતું, અને તેમાં કુગનને મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું ન હોવાથી મૌનવી અને મૌલાનાઓને એ ધર્મથી લાભ થાય એમ નહોતું.

૨૮૪ આજ સમયમાં બ્રાહ્મણોના પૂર્વમચ્કાર અભ્યોપનિષદને રૂપે જાગ્રત થયા. આ ઉપનિષદનો કર્તા કોણ હતો, અને તેને મન્દુત ભાષાનું કેટલું જ્ઞાન હતું તે કહી શકાય નથી. પણ તેનું ઉપનિષદ ઐતિહાસિક મહત્ત્વ ધરાવતું હોવાથી તે આજ અહીં આપવામાં આવે છે.

त्रयः होपनिषदं व्याख्यास्याम् । अन्महान् ह्ये मिरा
 वरणा दिव्यानि धत्ते ॥ इहोपनिषदो राजा पुनर्ददुः । इया
 मिरा इहा इहेति ॥ इहाहा धत्ते निरस्तेजस्वाम् ॥ १॥
 होतारमिन्द्रो होतारमिन्द्रो मदानुस्मिताः । अहो ज्येष्ठं धेष्ठं
 परम पूर्णं ब्रह्मा जहाम् ॥ २ ॥ जहो रत्नलहरीमदरक्षरत्न
 अहो जहाम् ॥ ३ ॥ आदित्यावृक्षमेककम् । अहो वृक्षनिखातकम्
 ॥ ४ ॥ अहो जहो वृक्षमेककम् । जहो सूर्यवन्द्यसूर्यनक्षत्राः ॥ ५ ॥
 अहो जहो जहो सूर्यवन्द्यो इन्द्राय पूज माया परममन्तरिक्षा
 ॥ ६ ॥ जहो पृथिव्या अन्तरिक्षे विम्वरपम् ॥ ७ ॥ इहां कर
 इहां कर इहा इहेति इहाः ॥ ८ ॥ ओम् अहो इहा
 अनादिन्वन्महाद अयरेणीयानां हुं ह्रीं जनान् पशून् सिद्धान्
 जलचरान् अहो हुं हुं हुं हुं ॥ ९ ॥ असुग्महारिणीं हुं ह्रीं
 जहो रत्नलहरीमदरक्षरत्न अहो अहाम इहेति इहा
 ॥ १० ॥ इत्यहोपनिषन्ममाना ॥

૨૮૬. ઇ મિંધ દેગ કમજે કગ્તાવેત જ આહ્મણોએ તેને
 બીજા સર્વ દેવો કરતા મોટો બનાવીને પોતાનું અગ્નિત્વ દર્શાવી
 રાખ્યું ત્યાર પછી શક રાજા થયા તેમના મહાદેવને પણ વેદનો
 આધાર બતાવીને અને શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદની રચના કરીને તેમણે
 પોતાનો પુત્રારીનો ધર્મો કાયમ ટકારી રાખ્યો. ગુપ્ત રાજાઓના
 સમયમાં મહાભારતની વૃદ્ધિ કરીને અને ભગવદ્ગીતા ગ્રંથીને તેમણે
 વળી એક નવા દેવને પોતાનો કરી લીધો. પરંતુ મુસલમાનોની
 કારકીર્દિમાં તેમને કયાય સ્થાન ન રહ્યું એટલામાં અકબર જેવો ઉદાર
 મનનો રાજા તેમને મળ્યો તે વખતે તેમના પૂર્વસંસ્કારો પાછા
 જાગૃત થયા અને અન્યાને ભેળીને આ નવું ઉપનિષદ ગ્રંથ
 પરંતુ આ નાનું ઉપનિષદ બધા પુરાણો અને કુરાન ઉપર વિજય
 મેળવી શકે એવું નહોતું અર્થાત્ તે એમને એમ પડ્યું રહ્યું.

૨૮૭ એમ જો કંપના કરીએ કે, અકબરના મુમતમાની
 ધર્મની પાઠળ કુરાન હતું જ નહિ, અને તે શક રાજાઓના મહા
 દેવની માફક માત્ર પોતાના અદનાને લઈને હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો,
 છતાં પણ મહાદેવ અને વાસુદેવને હરાવીને બધી જગાએ તે અદનાની
 સ્થાપના કરી શક્યો ન હોત કારણ કે, વૈષ્ણવો અને શૈવોના
 મંદિરોમાં જે ધન મળતું હતું તે છોડવા આહ્મણો તૈયાર ન થાત
 બુદ્ધના સમયમાં જેમ બ્રહ્મા જગતનો આદિકર્તા બન્યો, શકની
 કારકીર્દિમાં જેમ મહાદેવ જગતનો આદિકર્તા બન્યો તેમ મુમત
 માનોની કારકીર્દિમાં અદના જગતનો આદિકર્તા બનત જગતના
 ત્રણ આદિકર્તા હતા, તેમાં એકો ઉમેરાત એટલું જ તાત્પર્ય,
 મુસલમાની કારકીર્દિમાં પુરાણોના પાશમાંથી મુક્ત થવું હિંદો જનતા
 માટે બીનકાન શક્ય નહોતું.

ગ્રીક અને રોમન લોકો

૧. પાશ્ચાત્ય સમૃદ્ધિનો પાયો ગ્રીક લોકોએ નાખ્યો. ઈજિપ્ત અને બાબિલોનિયાના હઝારો વરમના જૂના ચાપતા આવેલા માત્રાજ્યોની પડતી થયા પછી ગ્રીક લોકોનો હિલ્લકાળ શરૂ થયો. તેમાં ખાસ વિશેષતા એ હતી કે, ગ્રીક લોકોમાં સાર્વભૌમ રાજની પૂજા નહોતી. સામાન્ય જનતા રાજ વગર પણ રાજ્ય કરી શકે છે એવું માનવ સમાજના ઇતિહાસમાં પ્રથમવાર ગ્રીક લોકોએ મિલ્લે દર્શ્યું એમ કહેવું ઘટે. તેઓમાં ગુલામો ધણા હતા અને પોતાના માલિકને માટે આ ગુલામોને મખત કામ કરવું પડતું ગ્રીક લોકોની સમૃદ્ધિમાં આ એક જો કે જગ્યો દોષ હતો, તોપણ મધ્યમ વર્ગના સામાન્ય માણસો પોતાના રાજદર્શનો—આગેવાનો ચૂંટી શકે એ હક્ક પણ પ્રથમ તેમણે જ સિદ્ધ કર્યો.

૨ આપણામાં વજીર, મન, વગેરે લોકોના ગણમત્તાક રાજ્યો પુદ્ગના જમાનામાં અસ્તિત્વમાં હતા છતાં તેમની મરખામણી ગ્રીક લોકોના પ્રજાસત્તાક રાજ્યો સાથે કરી શકાય એવું નથી આ ગણમત્તાક રાજ્યોમાં ગુલામો તો હતા જ, પણ તે હિપરાત મધ્યમ

વિભાગ ૪ થાં

પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ

વર્ગના લોકોને પણ ગળ્યશામનમાં બીજકુલ અધિકારો ન હતા. એક કે અનેક ગામોના મર્વાધિકારી જમીનદાર-જેમને ગળ્ય કહેતા- એકત્ર થઈને પોતાનો એક મહારાજ્ય ચૂંટતા, અને તેના હકમ પ્રમાણે તેઓ બધા પોતપોતાનાં રાજ્ય ચલાવતા. ખામ પ્રમગોમાં મહારાજાને આ ગર્વઓની અનુમતિ લેવાની જરૂર પડતી. શાક્યોનું ગળ્ય પણ આવી જ જાતનું હતું. પગલું વળજીઓને અને મહીને જે મર્વાધિકાર હતા, તે શાક્યોને નહોતા. ક્રમશઃ રાજ્યએ શાક્યોનો પરાજય કરીને આ બધા અધિકારો પોતાના હાથમાં લઈ લીધા હતા. કોઈને કાંઈ દેવી હોય કે હાપાર કરવો હોય તો આ ક્રમશઃ રાજ્યની પગવાનગી લેવો પડતો. બાકીની બાબતોમાં શાક્યો સ્વતંત્ર હતા.

૩. ગ્રીક દેશનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યો આના કરતાં ધણું ભિન્ન હતાં. એક ગહેર અને તેની આજુમાજુના પ્રદેશના મધ્યમ વર્ગના બધા લોકોને પોતાના પ્રતિનિધિઓ ચૂંટવાનો અધિકાર હતો. બીજો એક મોટો બેઠ એ છે કે, આપણા મણુમત્તાક રાજ્યોની મંદતનાનો ઇતિહાસ વિગત રીતે રાખવામાં આવ્યો નથી. મણુમત્તાક રાજ્યઓ હતા અને ઉપર લખ્યા પ્રમાણે તેમની સંઘટના હોવી જોઈએ, એમ જોઈ અને જૈન માહિત્યમાં મળતા ઉલ્લેખો ઉપરથી જાણી શકાય છે. પગલું આ રાજ્યઓ ક્યારે એકત્ર થતા, મહારાજ્યની કઈ રીતે અને કેટલા વર્ષ માટે ચૂંટણી કરતા, મન કઈ ગીતે આપતા, એ મળવેની માહિતી કોઈ જગ્યાએ મળતી નથી પણ ગ્રીક લોકોનું માહિત્ય તેમનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યોના વર્ણનથી ભરપૂર છે. આ રાજ્યો પોતાનો કાગબાગ કેમ ચલાવતા એનું વર્ણન તો એમાં છે જ, પણ એ મિત્રાય તેની ધ્યાન ખેંચે એવી બાબત તો એ છે કે, તે જમાનાની પગિચિતિમાં નહીં જોઈને પ્રજાસત્તાક રાજ્યની સ્થાપના કેમ કરી, એ કલ્પના પણ લેવામાં આવે છે. આ સંબંધમાં ખેંટાનું રીપબ્લિક પ્રસિદ્ધ છે. અને જેઓ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનું જ્ઞાન

પ્રાપ્ત કરવા માગતા હોય તેમને માટે આ પુસ્તકનું વાચન અત્યાવશ્યક છે.

૪. ગ્રીક લોકો કેરળ પ્રજાસત્તાક રાજ્યો સ્થાપવાની આગતમાં જ નહિ, પણ કલાકૌશલ્યમાં, તત્ત્વજ્ઞાનમાં અને સામ્રાજીય શોધોમાં પણ બહુ આગળ વધેલા હતા. પણ કાલાંતરે ગ્રીક લોકોનો અસ્ત અને રોમન લોકોનો ઉદય થતો ગયો. રોમન લોકો ગ્રીક લોકો જેટલા બુદ્ધિમાન નહોતા એ ચોક્કસ. ગ્રીક લોકોને તેઓ પકડી લાવ્યા અને પોતાના ગુલામ બનાવ્યા. પણ આ ગુલામો જ તેમના ગુરુ બન્યા ! કલાકૌશલ્ય, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે જે કંઈ રોમન લોકો શીખ્યા તે બધું આ તેમના ગ્રીક ગુલામો પાસેથી શીખ્યા. કાર્યજનના લોકો આ રોમન લોકોના હાડવેરી હતા. ભૂમધ્ય સમુદ્રના સ્વામિત્વ માટે રોમન તથા કાર્થેજનિયન લોકો વચ્ચે અનેક યુદ્ધો થયાં અને આખરે રોમન લોકોનો વિજય થયો. ધીમે ધીમે રોમન બાદશાહતનો વિકાસ થતો ગયો, છતાં પણ રોમમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિ જ અમલમાં હતી. આજે ઈંગ્લાંડમાં કે ફ્રાંસમાં અનેક પ્રકારની પ્રજાસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિ આજુ હોવા છતાં હિંદુસ્તાનમાં કે હિંદી ચીનમાં જેમ આ લોકો આપખુદ સત્તા ચલાવે છે, તેવીજ રીતે રોમન લોકો રોમનું રાજ્ય પ્રજાસત્તાક પદ્ધતિએ ચલાવતા હોવા છતાં તેઓ બહારના પ્રદેશો ઉપર તો આપખુદ સત્તા જ ચલાવતા. ,

૫. પરંતુ તેમની આ આપખુદ સત્તા તેમને આખરે નડ્યા વગર રહી નહિ. તેને પરિણામે ખુદ રોમમાં જ સામ્રાજ્ય સ્થાપવામાં આંચુ. છતાં રોમન પ્રજાસત્તાક પદ્ધતિની કારકીર્દિમાં વિકાસ પામેલો રોમન કાયદો બાકી રહ્યો. આ રોમન કાયદાને આજે પણ લોકો વખાણે છે; અને પાશ્ચાત્ય દેશોના રાજ્યોમાં આજે જે કાયદા ચાલે છે તે બધા કાયદા આ રોમન કાયદામાંથી જ મોટે ભાગે વિકાસ પામ્યા છે.

યુરોપની સંસ્કૃતિ—

૧. રોમન બાદશાહતની પડતી થયા પછી ખ્રિસ્તી ધર્મનો ઉદય શરૂ થયો. છતાં રોમન બાદશાહતનો અબાવ લોકો ઉપર પડ્યો હતો. આ રોમન બાદશાહતનો પુગન્ડતો પોપ ધર્મ બેઠો. તે ગમે તે કોઈ એક રાજાને રોમન બાદશાહ બનાવીને રોમન સામ્રાજ્યનો ઢોંગ ચાલુ રાખતો હતો. પણ આ મધ્યમયુગમાં યુરોપમાં અંધારુ ધો અંધી રહી હતી. એમાં માત્ર વિગેયતા એટલી જ હતી કે ખ્રિસ્તી પાદરીઓના ઉપદેશો મારફત લોકોને થોડું ઘણું જ્ઞાન મળ્યા કરતુ હતુ.

૭. યુરોપ ત્યારે આવો તમોયુગમાં મપડ્યોય હતો ત્યારે ભોગયોની સ્વારીઓ યુરોપ ઉપર ચલાગી, અને તે પછી તુર્ક લોકોએ તો પૂર્વ યુરોપ અને ખ્રિસ્તી ગ્રીક બાદશાહત હતી સીધાં. સોળમા સદીની શરૂઆતમાં ઉપર ઉપરથી બેનારને તો મહેન્દ્ર એમ લાગી જાય કે, ટુક વખતમાં જ આખી દુનિયા મોગોલિયન કે મુમનાબાન બની જશે *

૮. પરંતુ યુરોપમાં તેરમા સદીથી જ આંતરિક સુધારાની શરૂઆત થઈ ચૂકી હતી. તેનું મુખ્ય કારણ બેવા જઈએ તો, ફરી જ્યાં ત્યાં શહેરોનો ઉદય ચલાયો હતો તે જણાય છે. ઇટાલિમાં વેનિસ, બોલોઝા, પીઝા, ફ્લોરેન્સ વગેરે શહેરોનો ઉદય થયો. આ પ્રદ્યુતિ વધતાં વધતાં આખા યુરોપમાં ફેલાઈ ગઈ. આ શહેરો વેપારને પોષનારા હતા. તેમનો જવો વેપાર કોન્સ્ટાંટીનોપલના માર્ગે ચાલતો હતો, અને ત્યાંના રહેવાસીઓને હિંદુસ્તાન અને ચીન દેશની ખીનકુવ ખગર નહોતી.

૯. પોતાનો લાઈ આદિયો અને પુત્ર માર્કો બન્નેને લઈને નિકોલો પોલો વેનિસથી નીકળ્યો અને એ ત્રણ વરસ સુધી અવામ

કરીને ઈ. મ. ૧૨૬૦ના સુમારે ચીનમાં કુખ્યાખાનના દરબારમાં પહોંચ્યો. આ પોક્ષોએ ચીનમાં ત્રીશ-બત્રીશ વર્ષ ગાળ્યાં. પાછા ફરતાં એક રાજક-માની સાથે તેઓ ઈરાન સુધી આવ્યા અને પછી ત્યાંથી ઈ. સ. ૧૨૯૫માં તેઓ વેનિસ પાછા પહોંચ્યા. તેઓએ ચીનના દરબારનાં જે વર્ણનો કર્યા તે ગાળણીને લોકોએ તેમને ગરબીદામમાં ગણ્યા. પણ પોતાના ડગવાઓમાં મંતાડીને આણેય ઝવેરાત ત્યારે તેમણે પોતાનાં સર્ગાવહાયાંઓને બતાવ્યું ત્યારે તેમની વાતો ઉપર થોડો ધણો વિશ્વાસ બેઠો, અને આ લોકો કહે છે તેમાં થોડક અંશે મત્ત હોવું જોઈએ એટલું માત્ર લાગ્યું. તો-પણ માર્કોનું તેમણે ‘લક્ષકાર’ (લાભ લાખની જ વાતો કરનારો) એવું ઉપનામ તો મસ્કરીમા પાડ્યું જ હતું.

૧૦. ઈ. મ. ૧૨૯૮ માં વેનિસ અને જુનોઆના લોકોમાં એક મોટી આગમી લડાઈ થઈ, અને તેમાં વેનિમના લોકો હાર્યાં. વેનિમના જે કેદીઓને જુનોઆ લઈ જવામાં આવ્યા, તેમાં માર્કો પોક્ષો પણ હતો. ત્યાં તેણે પોતાનું પ્રવાસવર્ણન રસ્તિસિયાનો (Rusticiano) પાસે નિવેદન કર્યું. રસ્તિસિયાનોએ તેનો મગ્નહ કરીને એક ગ્રંથ લખ્યો જે ‘માર્કો પોક્ષોનો પ્રવાસ’ એ નામથી સુપ્રસિદ્ધ છે. અને તે જમાનામાં બુદ્ધિમાન લોકોમાં તે ગ્રંથ બહુ પ્રિય થયો.

૧૧. પોલોની આ મુમાફરીથી યુરોપના લોકોને તાર્કિક લાભ એ થયો કે, લોકડાના બીમાથી છાપવાની કળા, બદ્ધકમાં ભરવાનો દાઝ અને હોકાયત્ર આ ત્રણ બાબતો તેઓએ બણી. આ ત્રણે બાબતો માર્કો પોક્ષો જ ચીનમાંથી લાવ્યો એવું માનવામાં આવે છે. એમાં કેટલાકનો મતબેદ પણ છે. તે ગમે તે હો, આ વસ્તુ પોલોના પ્રવાસ પછી યુરોપના લોકોએ બણી એટલી વાત તો ચોક્કસ છે.

૧૨ અમુકની જે સહેરા આવેલા હતા તેમને હોદ્દાચત્રની શોધને લીધે દિગ્વિધિ નદરોમાં વસેલા લાખ થયેલા. પરંતુ ખીન ઓગમન સુન્તાન મહત્ત્વે ૧૪૫૩ માં મેન્સાગીનોપન સહેરા છૂટી લીધુ, તેથી સર્વેનદસની સાનુકુળની નાગરિક નાવતો વેપાર બંધ પડવા લાગેલો. આથી જૂનમ્મ સમુદ્રને કાંઈ આવેલા સહેરાને પોતાના વેપારની રૂબ આટલાટિક મહાભાગ તરફ કાઢી પડી. તેમાં માર્ગ પોતેના પ્રવાસવર્ણનનો પ્રસંગ તો સુનન વધતો જ જતો હતો અને તેથી જૂનમ્મ સમુદ્ર અને આટલાટિક મહાભાગ માં વેપાર કરનારા વેપારીઓના મોહમાં પાણી છોડે એ નવાંચિત્ત હતુ હતુ પણ હિંદુસ્તાન પરોનવાનો નામ સમુદ્રમાંથી જ નજીકે એમ માર્ગને લાંબુ નહોતુ

૧૩ પરંતુ ઈ. સ. ૧૪૮૬ માં પોર્તુગીઝ ખલામી રીવાઝે (Diaz) જે એક ગ્રુડ રોપને નેગે ખાલો ત્યાં પહોં છ વર્ષે એપ્રિલે ઈ. સ. ૧૪૮૮ માં મેલબર પોતાના નાના ત્રણ જહાઝોને લઈને અમેરિકા તરફ નીકળે. પશ્ચિમ દિશાએથી હિંદુસ્તાન પરોનામે એવી તેની ધારી ખાલી હતી તે બિનાડાએ પોતાના પ્રવાસ ગાંડે ના મેળવવા પોર્તુગીઝ, એનિસ અને હિંદીય દરબારના ધણી મંચીય રી, પરંતુ તેમાં તે ચતુર્ત્રી થયેા નહિ. ૧૪૯૨ માં એને ગ્રાનાદામાં મૂકે તેમનો ૫૩૮૫ મ્પો અને મુસલમાનોને પશ્ચિમ યુરોપમાંથી નાથમ મુઠે હામી મહત્ત્વ ત્યાં પડી પાલોસ નામના સહેરાના મુઠાં વેપારીઓએ મેલબરને ત્રણ જહાઝો આપીને પશ્ચિમની અંદરે મોઝલો તે બધામાં સાન્તર માનિયા નામનુ ઐથી મોદુ જહાઝ ૧૦૦ ટનનુ હતુ, અને બીજા બે તે પચાસ પચાસ ટનની નાની ફોન્ટો ઓ હની આવ્યા આ જહાઝે માર્ગરૂત પ્રવાસ કરીને ૧૪૯૨ માં મેલબર નુખત્ત પાડેા આવી પરોના, અને પોતે હિંદુસ્તાનની શેષ કી છે એમ નેલે

નહેર ક્યું. તેણે જે ટાપુઓ ગોધી કાઢ્યા તેને હજી પણ પશ્ચિમ હિંદુસ્તાન (West Indies) કહેવામાં આવે છે.

૧૮. આ બાબતુ ઈ. મ. ૧૪૯૮ માં વાન્-દે-દા-ગામાએ કેપ ઓફ ગુડ હોપ ઉપર થઈને મુબાઈગી કરતાં માયુ હિંદુસ્તાન શોધી કાઢ્યું, અને પછી જ્યાં ત્યાં પોર્તુગીઝ લોકોના વ્યાપારી ઘાણાઓ સ્થપાવા લાગ્યા. આશરે સો વરસ સુધી માત્ર હિંદુસ્તાનનો જ નહિ, પરંતુ મલાયા વગેરે પૂર્વના દેશોનો વેપાર પણ પોર્તુગીઝોના જ હાથમાં હતો.

૧૫. પેલી બાબતુ એનના આહમિક લોકોએ દક્ષિણ અમેરિકામાં ધમાધમી કરી મૂકી હતી, તેમાં એનના ગમને પડવાની જરૂર જણાઈ. આને પરિણામે દક્ષિણ અમેરિકામાં થોડી ધણી શાંતિ સ્થપાઈ, અને ત્યાંની મપત્તિ* મળવાથી એનના રાજા, સરદાર અને ખીજા વેપારીઓ ટૂંક વખતમાં જ બહુ ધનાઢ્ય બન્યા. એનની આ મપત્તિ પશ્ચિમ યુરોપના બધા લોકોની આખમાં કણાની માફક ખૂચવા લાગી અને વ્યાપારી હરિદાસની શરૂઆત થઈ.

૧૬. પોર્તુગીઝોની પછી પૂર્વનો વેપાર ડચ લોકોએ હાથમાં લેવાના પ્રયત્નો શરૂ કર્યા અને મત્તરમાં મૈક્કાની શરૂઆતમાં પોર્તુગીઝોના હાથમાંનો ધણો ખરો વેપાર તેમણે પોતાના હાથમાં લઈ લીધો, એમ કહેવામાં વાધો નથી તે જ મમયમાં એટલે ઈ. સ. ૧૬૦૦ ના ડિસેમ્બરની ૩૧ મી તારીખે ઈન્ડો-ડાચા ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની સ્થાપના થઈ, અને બહુ સીવટથી અંગ્રેજોએ પોતાનો વેપાર વધારવાના પ્રયત્નો કરવા માંડ્યા. શરૂઆતમાં રાજખટપટમાં ઉતરવાનો તેમનો બીવકુલ ઇરાદો ન હતો પરંતુ પોતાના વેપારના સરફાણુ મારે જૂદી જૂદી જગ્યાએ ફિસ બાંધીને હરહરે ધાણુ એમારવાની જરૂર પડી એટલામાં ઈ. મ. ૧૬૬૪ માં ફ્રેંચ લોકોએ

પણ આવી જ એક ઈ-ટુ દરિયા કપનીની સ્થાપના કરીને હિંદુસ્તાનમાં ખેતાનું ટુંદું હકાવવાનો વિચાર કર્યો અર્થાત્ તેમનામાં અને અંગ્રેજોમાં ચડમાચડમી થઈ રહી અને ઈર્ષ્યા વધવા લાગી

અંગ્રેજોનો વિજય

૧૭. ઇતિહાસકાગેનું કહેવું એમ છે કે, દુષ્કેને જો કે ન મરદારે મર આપી દોત તો તેજે અંગ્રેજોને હિંદુસ્તાનમાંથી હાથ મૂક્યા દોત, અને અહીં કેવોનું ગત્ય સ્થપાત તેનમાં તમે કે ઘીમાં તમે, પણ માલલીને મન તો જવું મગ્યું જ-તેને તો મગવાનું કે તમાવાનું જ એ જ મુત્તળ કેવોનું ગત્ય થાય કે અંગ્રેજોનું થાય, હિંદુસ્તાનને માટે તો જન્મે મધુ જ અર્થાત્ હિંદી જનના તેનાથી બેઠગમાં ગદી. ધીમે ધીમે કે થ અને અંગ્રેજોની ચડમાચડમી વચ્ચે ગઈ અને પાસીના યુદ્ધ (૧૭૫૭) પછી હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજો ગત્યનો પાયો સુદૃઢ થવા લાગ્યો. અર્ધ વાગ એ- ગતને તો અર્ધ વાર બીજા નમને મદદ આપતા આપતા આખું હિંદુસ્તાન તેઓએ છતી લીધું છતાં તેમની ગત્યવૃદ્ધિ મતોપાર્થ નહિ તેમનું સાર્વભૌમત્વ કબૂલ કરનારા મગ્યાનો પણ ખાનમાં મરવાનો તેમજે મપાટો ચનાવ્યો, અને તેમના આ હોલનું પશ્ચિમ ૧૮૫૭ના બ-માં આ-યુ

૧૮ અંગ્રેજોને જો આ બધા સમ્યાનો ખાતમાં કરી ચમ્યા દોત તો હિંદુસ્તાનને ઘણું લાભ થાત અર્ધશૂન સમ્યાનિમેની જગાએ અંગ્રેજોની મના સ્થપાતા વેપારઉદ્યોગોની વૃદ્ધિ થાત અને મર્વા નાગરિકોને એક મગી રીતે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની જાણ થવામાં મદદગાર થાત આજે જમ્મા સુચિહિત હિંદીઓ માને છે કે, હિંદુસ્તાનની પ્રગતિમાં આ સન્ધ્યો એક મોટું વિષ છે, અને મોશિયા વિષ હોજો તો તેમનો નાશ કરવા માટે હિત્સુક જણાય છે પરંતુ

લોડ' કેવલાહીના કાળમાં 'મગ્ધાનો એટલે હિંદી સંસ્કૃતિ છે' એમ લોકોને લાગતું હતું. અને આ મમજણને લીધે પડું પડું થઈ ગયેલા આ રાજ્યોને ટકાવી રાખવા માટે દેશી મિષ્ટાન્નનો પોતાનું લોહી રેડવા તૈયાર થયા તેને પરિણામે અંગ્રેજોને ગભગભા, અને આ મતવા પડેલી મગ્ધાને એમ ને એમ જ અર્ધશૂન્ય ગિયતિમાં આવવી રાખવાનું તેમણે ઇષ્ટિમાન્યું. ઇષ્ટિ ઇશિયાઈ પંનીનો કારભાર પૂરો થયો, અને સત્તા વિક્ટોરિયા મહાગણીના હાથમાં ગઈ (એટલે કે મહાગણીની પાર્લામેન્ટ કારભાર ચલાવવા લાગી), અને અતે ૧૮૭૭ માં વિક્ટોરિયાને આમ્રાણી બનાવી બાકી વધેલા મમજણોને કાયમને માટે પોતાના માડલિક બનાવીને પોતાના રાજ્યચક્ર માથે મનજૂત રીતે બાધી લીધા. રાજ્યો બધા નામધારી મહાગમજણો, તેઓને પોતાની પ્રજાની સાથે ગમે તે રીતે વર્તવાની છૂટ ખરી, પણ જો તેમથી તેઓ પોતાનું માથું ઉચકવા તૈયારી કરે તો તેમને દયાવવા માટે રેસિડેન્ટ તૈયાર જ હોય.

૧૯ કનાઈવે અને હેઝિંગમે ચલાવેલી નૂંટ અને હગનબાજી જે એમને એમ ચાતુ રહી હોત, તો હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજોનો કારભાર દુસહ થાત પરંતુ અંગ્રેજોના મુદ્દેવે તે જ અરમામાં અમેરિકન સમ્પ્રદાયો વ્યવસ્થા ચલાવના પ્રયત્ન પાછા પડ્યા આથી પાર્લામેન્ટમાં જે પ્રાગતિક પક્ષ હતો તેણે ક્યાઈવ ઉપર કડક ટીકા કરીને તેને દોષિત ઠરાવ્યો. ક્યાઈવે ઈ સ ૧૭૭૪ માં આત્મહત્યા કરી. બીજો જ વરસે અમેરિકન સમ્પ્રદાયો મજવાનો ઝુંડો ફગાવ્યો અને ૧૭૭૬ ના જુલાઈની ચોથી તારીખે સ્વાતંત્ર્યના પ્રમુખ જાહેરનામાની (Declaration of Independence) ઘોષણા કરી આ યુદ્ધ સાત વરસ સુધી ચાલ્યું અને અતે અમેરિકન સમ્પ્રદાયોનું સ્વાતંત્ર્ય ઈંગ્લેન્ડની પાર્લામેન્ટને કબૂલ રાખવું પડ્યું જે આ પાક તેમને ન મળ્યો હોત તો હિંદુસ્તાનમાં તેમણે ગળજી દેર વર્તાવ્યો હોત હતા

પણ અમેરિકાના ઘોળા લોકો અને હિંદુસ્તાનના કાળા લોકોમાં તેમને ફેર જણાતો જ હતો; અને તેથી વોરન હેસ્ટિંગ્સે ઘણા દોષો કર્યા હતા, છતાં પણ પાર્લામેન્ટ તેના ઉપર ચાર વરસ કેસ ચલાવીને ૧૭૬૨માં તેને દોષમુક્ત ઠરાવ્યો.

૨૦. પોર્તુગીઝ, ડચ, ફ્રેંચ અને અંગ્રેજ ચાર પ્રજાઓએ હિંદુસ્તાનનો કબજો મેળવવા માટે પ્રયાસો કર્યા. તેમાં માત્ર નસીબથી જ અંગ્રેજો વિજયી થયા એમ ન માનવું જોઈએ. તેમના વિજયનું કારણ તેમના દેશમાં આ જ અરસામાં થયેલ ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ હતી. પશ્ચિમ યુરોપના બધા દેશોમાં આર્થિક પ્રમાણમાં પંદરમા સદ્કાની શરૂઆતથી જ ઔદ્યોગિક ક્રાંતિનો પ્રારંભ થયો હતો. પરંતુ તે બધામાં ઈંગ્લાંડ સૌને મોખરે ગયું. ઈંગ્લાંડના સરદારોએ અને મધ્યમ વર્ગના શ્રીમંત લોકોએ એકઠા મળીને ઈ. સ. ૧૨૧૫ માં પોતાના રાજ પાસેથી એવો અધિકાર મેળવ્યો કે, જો પ્રજા ઉપર નવો કર નાખવો હોય તો રાજાએ કોમન્સ અને લોર્ડ્ઝ બન્ને સભાઓની સંમતિ મેળવવી જોઈએ. આને મેગ્નાચાર્ટા (Magna Charta=મોટું ફરમાન) કહે છે. આનો ઉપયોગ ઈંગ્લાંડના લોકોએ વારંવાર નથી કર્યો પણ આની મદદ વ્યાપારી ક્રાંતિને બહુ થઈ. ત્યાર પછી સોળમા સદ્કાના પૂર્વાર્ધમાં ઈંગ્લાંડે માર્ટીન લૂથરના પંથનો સ્વીકાર કરીને પોપની ધાર્મિક સત્તા ફગાવી દીધી.

૨૧. સત્તરમા સદ્કામાં ઈંગ્લાંડના મધ્યમ લોકોમાં ધણી જાગૃતિ આવી. પોર્તુગાલ, સ્પેન અને પછી તરત જ હોલાંડ દેશો મોખરે આવી ગયા છે એ તેમણે જોયું, અને તેથી તેઓ પણ આ શરતમાં ઉતર્યા. આ જ વખતે ચાર્લ્સ રાજાએ યુરોપના રાજકારણમાં માથું મારીને ઈંગ્લાંડની આર્થિક સ્થિતિ વિકટ કરી મૂકી. જુદિંગલ થનારા મધ્યમ વર્ગને ચાર્લ્સનું આ કાર્ય ન ગમ્યું, અને તેથી રાજા અને પાર્લામેન્ટ વચ્ચે તકરાર શરૂ થઈ. અંતે પાર્લામેન્ટે ચાર્લ્સનો

કેમ ચલાવીને ૧૬૪૯ માં ખુલ્લી રીતે તેનો સિંસ્છેદ કર્યો. આ કૃત્ય યુરોપના ખીજા રાજાઓને ન ગમે એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ એ રાજાઓમાં અંદર અંદર ઘાટકૂટ હોવાથી અને પાર્લામેન્ટને કોમવેલ જેવા શરવીર ચોદ્દાની મદદ મળવાથી યુરોપના રાજાઓ ઈંગ્લાંડને કશું કરી શક્યા નહિ.

૨૨. આ સમય પછી ઇંગ્લાંડમાં ન્યારે ન્યારે રાજા અને મધ્યમ વર્ગ વચ્ચે તકરારો ઉભી થઈ, ત્યારે ત્યારે હંમેશાં મધ્યમ વર્ગનો જય થતો ગયો અને કમશઃ રાજાના અધિકારો ઘટતા ગયા. છતાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપવું ઇંગ્લાંડને ઈષ્ટ લાગ્યું નહિ. વસાહતો અને જીતાએલ મુલકો માટે એક નામધારી રાજાની જરૂર હતી. ખીજાં રાજ્યોની સાથે પત્રવ્યવહાર કરવામાં તથા વસાહતો તેમજ જીતાએલ મુલકોના લોકો ઉપર પૂર્ણ કબજો રાખવામાં રાજાનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો. અમેરિકન સંસ્થાનોએ ન્યારે બળવો કર્યો ત્યારે પાર્લામેન્ટે ત્રીજા જોર્જને વચ્ચે મૂક્યો, પણ તેમાં પાર્લામેન્ટને ધણું સહન કરવું પડ્યું; અને સારથી આવી રીતે પણ રાજાનો ઉપયોગ કરવામાં મધ્યમ વર્ગના લોકો આનાકાની કરવા લાગ્યા. છતાંય હિંદુસ્તાન અને ખીજા જીતાએલ મુલકો માટે રાજા વધારે સગવડ ભરેલો લાગવાથી તેમણે પોતાની રાજસંસ્થા હજી પણ ચાલુ રાખી છે.

૨૩. ઇ. સ. ૧૮૫૭ ના બંડમાં હિંદુસ્તાનમાં તેમને આ રાજ-સંસ્થાનો બહુ સારો ઉપયોગ થયો. મહારાણી વિક્ટોરિયાના નામે હિંદી જનતાને મીઠાં મીઠાં અલિવચનો આપીને તેઓ લોભાનું સમાધાન કરી શક્યા. પાર્લામેન્ટ ન્યારે કંઈક ભૂલ કરી બેમે કે ગોટાળો કરે ત્યારે તેમાંથી બે પાછા હાંવું હોય તો આ રાજસંસ્થા અંગ્રેજ મુસદ્દીઓને બહુ કામ આવે છે. અમેરિકામાં ઘરોને આગ લાગે ત્યારે ઘરમાંથી નાસી છૂટવા માટે પાછલી બાબુએ લોખંડની

સીડીઓ રાખેલી હોય છે. જે ઘરોમાં આવી સીડીઓની વ્યવસ્થા નથી હોતી, તેવા ઘરોમાં દરેક ઓરડામાં એકેક દોરડું હોય છે. જ્યારે ઘરને આગ લાગે ત્યારે ત્યાંના લોખંડી આંદડીયામાં આ દોરડું ટાંગીને તે દ્વારા બહાર નીકળી શકાય છે. ઇંગ્લાંડની રાજ-સત્તાનો ત્યાંના ધનિક લોકો આવો જ ઉપયોગ કરે છે. તેમની જીવોને પરિણામે કંઈ ભયંકર આપત્તિ આવી પડવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય ત્યારે આ રાજસત્તારૂપી સીડી કે દોરડાવાટે તેઓ છટકી જાય છે.

૨૫. હમણાં તાજેતરમાં ઇંગ્લાંડને માથે આવો પ્રમંગ બંગ્લગનેા આવ્યો હતો. લૉડ કઝને હિંદુસ્તાનના રાજકારણમાં હિંદુઓનું મહત્ત્વ ધટાડવા માટે બંગ્લગની સુક્તિ રચી. પણ તેને પરિણામે માત્ર બંગાળીમાં જ નહિ, પરંતુ બીજા પ્રાંતોમાં પણ ભારે ચળવળ શરૂ થઈ. આ ચળવળ અંગ્રેજો દબાવી ન શક્યા હોત એમ માનવાનું કાગળ નથી. પરંતુ યુરોપના સિત્તિજ ઉપર સુદનાં ચિહ્નો રૂપે જણાવા લાગ્યાં હતાં, અને તેથી એનો ઉદ્ભવ થાય એ પહેલાં બંગ્લગે કરેલ ગોટાળામાંથી બહાર નીકળવાની જરૂર હતી. આ પ્રસંગે પંચમ જ્યોર્જનો કેટલો મારો ઉપયોગ થઈ શક્યો. તેને દીલ્હીમાં લાવીને અંગ્રેજોએ તેની મારફત બંગ્લગ રદ કરાવ્યો અને હિંદુસ્તાનમાં શાંતિ આપી.

૨૬. દૂકામાં, ધર્મસત્તા હો કે રાજસત્તા હો, જ્યારે જ્યારે એ સત્તા મધ્યમ વર્ગના અંગ્રેજોને પોતાના હિતમાં અડચણકરતા માલુમ પડી ત્યારે ત્યારે તેમણે તેને ઉઘાડી દીધી, અને જ્યારે જ્યારે લાભકારક માલુમ પડી ત્યારે ત્યારે તેનો તેમણે ઉપયોગ કરી લીધો. યુરોપના બીજા દેશોના મધ્યમ વર્ગ ઉપર વિજય મેળવવામાં અંગ્રેજોના આ ગુણે તેમને ઘણી મદદ કરી છે.

૨૭. પોર્તુગાલ અને સ્પેનના લોકો પોપની પાછળ ગાંડ થયા અને ધર્માધ જન્યા; તેથી પૂર્વના અને પશ્ચિમના પોતાના પ્રદેશો ઉપરથી તેઓ વર્ચસ્વ ગુમાવી બેઠા. હોલાંડ દેશ નાનો હોવાથી ઇંગ્લાંડની સાથે ક્યારેકો હરિદ્વાર્ષ કરી શક્યા નહિ. ફ્રાંસમાં રાજસત્તાનું જોર અમર્યાદ વધતું ગયું; અને તેને કાળુમાં લાવવા માટે ત્યાંના મધ્યમ વર્ગના લોકોને તો જાળરી કાંતી કરવી પડી. મતજબ યુરોપના બધા દેશો પાછળ પડી ગયા અને માત્ર ઇંગ્લાંડ આગળ આવ્યો.

૨૮. આપણો પશ્ચિમની મસ્કૃતિ માથેનો સંજોધ અંગ્રેજોને મારફત જોડાયો. આમ થવામા નમીજનો ફાળો ઘણો આછો છે. હિંદુસ્તાનમા જ્યારે અંગ્રેજો આરે બાજુ પોતાની કુરીઓ નાખતા હતા, જ્યારે ઉત્તરોત્તર પાર્લામેન્ટનું પીઠબેઠા તેમને મળતુ જતુ હતુ. પોતાના વેપારના રક્ષણ માટે જ્યારે મોકાના નાકાઓ પોતાને કબજે કરીને પોતાનું નૌકાબળ તેઓ વધારતા જતા હતા, ત્યારે જ આ દેશના રાજાઓના ઇતિહાસથી પરિચિત એવો કોઈ કાર્ય માકર્મ જેવો ઇતિહાસમાં અવિષ્ય લાખી મક્યો હોત કે, સો મવાસો વરગમા આ બધા રાજાઓને જીતી લઈને અંગ્રેજો તેમના સ્વામી બનશે.

૨૯. તે સમયે એવો કોઈ ઇતિહાસકાર નહોતો. પરંતુ વ્યાપારી કાંતિની સામે સરદારી રાજસત્તા ટકી શકવાની નથી એ મત્ય કાર્લ માર્ક્સે બહુ સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. સરદાર વર્ગની સત્તાનો નાશ મધ્યમ વર્ગ કરે, એ ઇતિહાસમાં અપરિહાર્ય બાબત છે. મધ્યમ વર્ગ જ્યારે વેપારના સાધનો ઉપર પોતાનો મંપૂર્ણ કાબુ ધગવે છે ત્યારે તે સરદારો ઉપર પણ પોતાનું સ્વામિત્વ સ્થાપન કરવા મમર્થ થાય છે. આનું સરસ ઉદાહરણ આપણા

ઇતિહાસમાંથી જ આપણને મળી રહે છે. અંગ્રેજો ૭ સાત હજાર માઈલ દૂરથી કેવળ વેપાર માટે આપણા દેશમાં આવ્યા અને કોઈ વાર એક રાજાનો તો કોઈ વાર બીજા રાજાનો પણ લઈને આખરે પોતે જ આખા દેશના માલિક બની બેઠા. આપણા રાજાઓ અધા એશઆરામમાં પડ્યા હતા. તેમનામાં પોતાનું શુભાન એટલું બધું હતું કે ન પૂછે વાત નજીક કારણ માટે તેઓ પોતાના પાડોશી માથે લડવા તૈયાર થતા. તેમના સૈન્યને કવચિત જ વખત-બર પગાર મળતો. અંગ્રેજોનું આનાથી ઉલટું હતું. તેમને લગાઈ નહિ પણ વેપાર લેઈએ. લગાઈ ને કરવી જ પડે તો તે વેપારના મંરક્ષણ માટે. તેમનામાં શુભાન બીજકુલ નહોતું. મોગલોના દરબારમાં કે પેશ્વાના દરબારમાં તેમની બહુ મસ્કરીઓ થતી. પોતાના વેપારની વૃદ્ધિ માટે માત્ર મસ્કરી અને અપમાન જ નહિ પણ આબુદનો માર પણ અંગ્રેજોએ સહન કર્યો છે.* વેપારને લીધે તેમના હાથમાં પૈસો ખૂબ આવતો હોવાથી તેઓના સૈન્યના પગાર કદી અડતર રહેતા નહિ, વેપારની માફક જ સૈન્યમાં પણ સિસ્ત ઉત્તમ પ્રકારની હોવાથી આપણા રાજાઓનો પરાજય કરવામાં તેમને જગ ય મુશ્કેલી નહી નહિ.

આઘાતસમાજનો ઉદય

૨૦. અંગ્રેજી વ્યાપાર આરક્ષતે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનું મોટું મોજું આપણા દેશની ઉપર આવ્યું. તેમાં ફ્રેન્ચ, ડચ અને પોર્તુગીઝ વ્યાપારીઓ ખૂદી ગયા; અને આ મોજું ફેલાતાં ફેલાતાં ઠંડ કાબૂ પાડી પહોંચ્યું. આ મોજાની અમર આપણી રાજકીય પરિસ્થિતિ ઉપર તો થઈ જ, પરંતુ માથોસાથ ધાર્મિક અને આમાશક પરિ-

* 'Englishmen were flouted, robbed, arrested, even whipped in the streets.' (Medieval India, p. 306).

સ્થિતિ ઉપર પણ તેની અસર થયા વગર રહી નહિ. અંગ્રેજોની સાથે સાથે તેમનું બાયબલ તથા મિશનરીઓ પશુ અહીં આવવા લાગ્યા. આપણા સાદા અને બોળા, માણસોને એમ લાગે કે અંગ્રેજોના જન્યનું કારણ તેમનું આ બાયબલ હોયું જોઈએ, તો તેમાં નવાઈ નથી. પરંતુ અનેક વર્ષોની રૂઢિને પરિણામે લોકોના માનસ ઉપર પૌરાણિક ધર્મના સંસ્કારો એટલા બધા રૂઢ થયા હતા, કે એ સંસ્કારોમાંથી બહાર નીકળવું અશક્ય થઈ પડ્યું હતું. છતાં કેટલાક સાહસી લોકોએ ધર્માતર કર્યું અને બહુજનસમાજ માત્ર આશ્ચર્યચકિત નયને જોઈ રહ્યો. અંગ્રેજોની રાજ્યપદ્ધતિ ઉત્તમ પ્રકારની છે, એ બાબતમાં તો ધર્મચુસ્ત પંડિતોને પણ શંકા નહોતી. ‘અંગ્રેજોના રાજ્યમાં ગમે ત્યાં લાકડીને છેડે સોનું બાંધીને હરીફરી શકાય,’* એમ બધા આબાલવૃદ્ધોને લાગવા લાગ્યું હતું. પરંતુ બાયબલની બાબતમાં પંડિતોને આટલી ખાતરી થઈ નહિ.

૩૧. આ પરિસ્થિતિમાં બંગાળમાં રાજા રામમોહનરાયનો ઉદય થયો. એની એવી ખાતરી થઈ ચૂકી, કે બાયબલ જો કે સર્વ રીતે પવિત્ર ગ્રંથ નથી છતાં તેમાંની એકેશ્વરની કલ્પનાને આત્મસાત્ કર્યા વગર હિંદુ સમાજની ઉન્નતિ થવી અશક્ય છે. પણ તેમણે જો આ એકેશ્વરી મતનો પ્રચાર બાયબલના આધારે કર્યો હોત તો પંડિત લોકો તરફથી તેનો લયંકર વિરોધ થાત. આથી તેમણે એકેશ્વરી મતને અનુકૂળ એવાં વાક્યો ઉપનિષદોમાંથી એકઠાં કર્યા અને તેના ઉપર બ્રાહ્મસમાજની ઈમારત ઉભી કરી. આવો પ્રયત્ન હિંદુસ્તાનમાં આ પ્રથમ જ હતો કે નવો જ હતો એમ નથી. છંદે આ દેશ કયજે કર્યા પછી તેને જ બધા દેવોનો રાજા બનાવીને સિંધ પ્રાંતના બ્રાહ્મણોએ નવા ધર્મની રચના કરી હતી, એ ખીના

* મૂળ મરાઠીમાં આ જાતની કહેવત છે—કાઠીલા સોનેં વાંધૂત વાટેલ તિવડે જાવે.

આ પુસ્તકના પહેલા વિભાગમાં આપવામાં આવી છે. શક રાજાઓનો કુલદેવ મહાદેવ. તેને બ્રાહ્મણોએ જગતનો કર્તા જનાવીને પોતે તેના કેમ પૂજી જા-યા, અને ફરી પાછા વાસુદેવને પણ મહાદેવની પદવીએ કેમ પહેંચાડ્યો તેનાં વર્ણનો પણ ત્રીજા વિભાગમાં આપવામાં આપ્યાં છે. એટલું જ નહિ, પણ અકબરના વખતમાં અબ્દોપનિષદ રચીને અર્વાનો પણ લાભ ઉઠાવવાનો બ્રાહ્મણોએ કેમ પ્રયત્ન કર્યો હતા તેની હેતુકત અમે અગાઉ આપી ચૂક્યા છીએ. ગમમોહનગાયે જે કર્યું તે બ્રાહ્મણોની પૂર્વપરંપરાને અનુસરીને જ કર્યું હતું, તેનાથી વિરુદ્ધ નહિ.

૩૭. પગલું અગાઉની પરંપરામાં રાજા રામમોહનગાયે જે મોટા તકાવત કર્યો તે એ કે, આ નવા પગમેશ્વરની શક્તિ દ્વારા આખી સામાજિક પરંપરા મંપૂર્ણપણે બદલી નાખવાનો તેમણે વિચાર કર્યો. ઈ, મહાદેવ કે વાસુદેવ જગતનો કર્તા થાય તોપણ બ્રાહ્મણો તેના પૂજારી હતા, આથી તેઓ જાતિભેદના મુકુટમણિ જા-યા હતા. પણ રાજા રામમોહનગાયની ઈચ્છા અંગ્રેજી મહાજની જેવી આપણા મહાજની રચના કરવાની ટોવાથી તેમણે પોતાના બ્રાહ્મણમાજમાં જાતિભેદને ધ્યાન ન આપ્યું. આથી પડિત લોકો આ ધર્મનો મખન વિરોધ કરે એ તદ્દન આભાવિક હતું. હતાં પણ શુશિક્ષિત લોકોમાં આ ધર્મનો ઘોરો પ્રચાર થયો.

આર્યમહાજનો ઉદય

૨૩. બ્રાહ્મણમાજનો પ્રચાર થતા અટકાવવામાં મુખ્ય કારણ જો નહિ ગણાવી શકાય એમ હોય તો તે, અંગ્રેજી શિક્ષણ મારફત થએલ અંગ્રેજોના દતિદાસના અભ્યાસને ગણાવી શકાય. અર્ધોના અંગ્રેજ મુલમદીઓમાં ખૂબ ચર્ચા થયા પછી અંતે મેકડોનેના આગ્રહને બોમે આખા દેશમાં અંગ્રેજી શિક્ષણ શરૂ કર્યું એવા ફગવ તે

કાળના અધિકારી વર્ગે કર્યો. તેનું પરિણામ હિંદુસ્તાનના વરિષ્ઠ વર્ગ ઉપર એ આવ્યું કે, દરેક જણ નોકરીની આશાથી અંગ્રેજી શીખવા લાગ્યો. ખ્રિસ્તી યથા સિવાય નોકરી ન આપવી એવો અંગ્રેજી રાજ્યમાં કોઈ નિયમ નહોતો. ઉનડું અંગ્રેજી રાજ્યને પાયો વધારે મુદ્દ કરવા માટે આ અંગ્રેજી શિક્ષણના, મોહમાં પડેલા લોકો વધારે ઉપયોગી હતા. પોર્તુગીઝોએ લોકોને વટલાવીને ખ્રિસ્તી કર્યા એનું પરિણામ શુ આવ્યું તે અંગ્રેજોને કદી ભૂલ્યા નહોતા. જો હિંદીઓને ખ્રિસ્તી બનાવ્યા પછી નોકરીએ રાખ્યા હોત, તો તેઓ અંગ્રેજી રાજ્યને કશા ઉપયોગી ન થાત. આ વટલેના હિંદુઓને હિંદુ મનાજો પોતાનાથી સાવ દૂર રાખ્યા હોત, અને તેથી હિંદુ સમાજમાં શુ ચાલી રહ્યું છે એની જાણ અંગ્રેજોને બરાબર ન થાત. આને બદલે હિંદુઓમાંનો જ મુશિક્ષિત વર્ગ ફેટકો હતો ! કેવળ નોકરી માટે પણ, ક્યા શુ ચાલે છે તે અંગ્રેજ સાહેબને કદી આવડું એ તો જાણે કે પોતાનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે એમ તેઓ માનવા લાગ્યા હતા !

૩૩. હિંદુ સમાજનું જે જાતનું વર્તન ખ્રિસ્તી લોકો પ્રત્યે હતું એવું જ વર્તન જાહો પ્રત્યે પણ હતું. કારણ જાહો યવાથી કશો લાભ મળવાનો નહોતો. જો આ નવા પરમેશ્વરનું નવું મંદિર બનાવીને તેમાં જાહણ પૂજારીઓની સગવડ થઈ શકે એવું હોત તો મહાદેવ, કાલી વગેરે દેવદેવીઓની સાથે તેની પણ પૂજા થાત. પણ આ નવા ધર્મમાં આવું કશું ન હોવાથી જાહણોને આ દેવ સર્વથા ત્યાજ્ય લાગ્યો. જેમ જાહોને નોકરીઓ મળતી હતી, તેમજ જૂના વિચારવાળા હિંદુઓને પણ મળતી હતી. એથી એ માટે પણ આ નવીન દેવ ઉપયોગી નહોતો. ફક્ત જે લોકો તે કાળે વિચારત જતા અને જેઓ ખુલ્લી રીતે ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકારી શકતા નહિ, તેમને આ ધર્મ બહુ ઉપયોગી થયો. તેઓ વિચારતથો

પાછા આખા પછી બહિષ્કૃત થતા, અને તેથી તેઓ બ્રાહ્મ ધર્મનો આશરો લેતા. પરંતુ આવા લોકો બહુ ઓછા હોય એ સ્વાભાવિક છે. આથી બ્રાહ્મ ધર્મનો વધારે પ્રમાર થવા માટે સજ્જન કારણો નહોતાં એ સ્પષ્ટ થાય છે.

૩૪. નોકરીઓ કરવા માટે હિંદુઓને અંગ્રેજી વિદ્યા શીખવી પડી. તે ઉપરથી તેમણે જાણ્યું કે અંગ્રેજોના ઉત્કૃષ્ટતા આધાર બાબતે નથી, પણ સ્વદેશાભિમાન છે. અંગ્રેજો પોતાના દેશ ખાતર ગમે તે સહન કરવા તૈયાર હોય છે, પણ હિંદુઓનું એવું નથી. બહુ બહુ તો પોતાના ધર્મ માટે, એટલે કે પોતાની જાતિના રક્ષણ માટે હિંદુ લોકો સ્વાર્થસાગ કરશે, પરંતુ તેમના મનમાં દેશભાવનાની કંપના જ નથી. આથી જો હિંદુ લોકોમાં દેશાભિમાન જાગ્રત કરવામાં આવે તો આપણે પણ અંગ્રેજોની મારફત જ સજ્જન ચકાવી શકીશું, એવી મનજણ સુચિક્ષિત વર્ગમાં પ્રબળ થવા લાગી. દેશની એકતા કરવા માટે એક ધર્મ અને એક ભાષાની આવશ્યકતા પણ જણાવા લાગી. આવી પરિસ્થિતિમાંથી આર્યસમાજની ઉત્પત્તિ થઈ. એક દેવ જોઈએ ? તો તેની સ્થાપના વેદમાંથી જ શા માટે ન કરવી ? જાતિબેદ નથી જોઈતો, તો તેના પણ આધાર વેદમાંથી મળી ગયા. એક રાષ્ટ્ર બનાવવા માટે જે જરૂરી છે તેટલું જ માત્ર નહિ, પણ તારાયંત્ર, વીજળી, વગર, બધાની વ્યુત્પત્તિ વેદમાંથી નીકળી શકે એમ છે. જે બાબતમાં નથી તે બધું વેદમાં છે, અને વેદ અમારો છે. બાબતનો દત્તિદામ તો માત્ર ૭ હજાર વર્ષનો ! પણ અમારા વેદને તો આજે ૧૯૭૨૬૪૬૦૧૨* વર્ષો થયાં ! આવા વેદ ઉપર જો દેશાભિમાનની ઈમારત ન ચણી શકાય તો તમારી જેવા નિરુપયોગી કોણ ?

* આ શક સત્યાર્થપ્રકાશ વગેરે આર્યસમાજના ચર્ચા ઉપર આપેલાં હોય છે અને સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીએ તેનું પ્રતિપાદન ઋગ્વેદાદિબાષ્ય-ભૂમિતિમાં કરેલું છે.

શિવાજી ઉત્સવ અને ગણપતિ ઉત્સવ.

૩૫. ત્યાં સંસ્કૃત ભાષાનો ઝાઝો પ્રચાર નહોતો તેવા પ્રાંતોમાં આર્યસમાજનો પ્રસાર વધારે થયો. પરંતુ દક્ષિણના પ્રાંતોમાં એવો પ્રસાર થવો શક્ય નહોતો. દેશાભિમાનની જરૂર છે ખરી, પણ એ દેશાભિમાન વેદના જ પાયા ઉપર રચાયેલું હોવું જોઈએ, એ બાબત દક્ષિણનાં સુશિક્ષિત લોકોને ગમતી નહોતી. કોઈ પણ લોકપ્રિય દેવને કે ઐતિહાસિક વ્યક્તિને આગળ આણીને દેશાભિમાન જાગ્રત કરી શકાય છે, એમ પ્રથમતઃ લોકમાન્ય ટિળકે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું. શિવાજી-ઉત્સવ અને ગણપતિ-ઉત્સવ બન્ને માધનોનાં તેમજે આ કાર્યમાં ઉપયોગ કર્યો. શિવાજી મહારાષ્ટ્રીય લોકોનું રાજ્ય સ્થાપન કરનારો હોવાથી, તથા ગણપતિ પેશ્વાના દેવ હોવાથી મહારાષ્ટ્રમાં બંને પ્રિય હતા. આથી આ બન્નેને આગળ કરીને હિંદુઓમાં રાષ્ટ્રાભિમાન જાગ્રત કરવાની યુક્તિ લોકમાન્યે રચી, અને તેને બ્રાહ્મસમાજ કે આર્યસમાજ કરતાં પણ વધારે યશ પ્રાપ્ત થયું.

૩૬. આ બંનેનું થોડુંક શ્રેય અંગ્રેજ અધિકારીઓને પણ આપવું ઘટે છે. શિવાજી ઉત્સવને જે શરૂઆતથી જ અંગ્રેજ અધિકારીઓએ મદદ કરી હોત તો એ અરસામાં જ તેનું જોર નરમ પડી જત; અને ગણપતિના મેળા માટે પણ આ અધિકારીઓ જેવી આજે ઉપેક્ષા બતાવે છે તેવી તે વખતે જે બતાવી હોત તો આ મેળા એ વખતે જ નિષ્ફળ થાત. પરંતુ આ અંગ્રેજ અધિકારીઓ સત્તાવનની સાલના બળવા પછી એટલા ભારે સંશયગ્રસ્ત થયેલા હોવાથી તેમને ‘રજ્જુસર્પીકારભામ’ ચલા કરે છે; અને આ દોરી એ ખરેખર દોરી જ છે એમ લાગતું નથી ત્યાં સુધી નેએ! તે દોરીને માર્યા કરે છે. એવી જ હકીકત આ બન્ને ઉત્સવો મંબંધમાં પણ બની.

૩૭. ઘોડોક કાળ વીત્યા પછી અધિકારીઓએ પોતાની ભૂત જોઈ. પછી તો તેમણે જાતે શિવાજીનું પૂતળું ઉભું કરવામાં અને શિવાજી ભિલિટરી મૂલ ઉવાડવામાં મદદ કરી. આજે તેનો એમને બહુ સારો લાભ થાય છે ગણપતિ ઉત્તમવર્મા દસબાર દિવસ નાચવા ગાવાથી સામાન્ય જનતાનું ધ્યાન જૂજની પીડાથી તથા ચાંપુ રાજકારણથી નિવૃત્ત થાય છે, એ અનુભવ પણ અગ્રેજોને થયો છે. એટલે આ ઉત્તમ માટે પણ હવે તેઓ વિરોધ કરતા નથી.

૩૮. સામાજિક કે રાજકીય સુધારો કરવામાં ધાર્મિક બાબતોનું મિશ્રણ કરવાથી લાભ કરતા નુકસાન જ વધારે થાય છે બંગાળમાં તથા ખીજા પ્રાંતોમાં વર્ણોત્તર લગ્નો કરવા માટે અને જાતિભેદ કે પક્ષભેદ તોડના માટે બ્રાહ્મસમાજની જરા પણ જરૂર રહી નથી, એમ હતા બ્રાહ્મસમાજ હજી ચાલુ જ છે. પંજાબમાં સામાજિક તેમજ રાજકીય સુધારા માટે હવે આર્યસમાજની જરા પણ જરૂર રહી હોય એવું જણાતું નથી, હતા આર્યસમાજ હજી ચાલુ જ છે મહારાષ્ટ્રમાં ગણપતિ ઉત્સવનો અને સ્વદેશાભિમાનનો હવે કંઈ જ સંબંધ રહ્યો નથી, હતા ગણપતિ ઉત્તમ હજી ચાલુ જ છે, અને તેને અગે ગરીબ મહારાષ્ટ્રના લાખો રૂપિયા ખર્ચાય છે. માન મુબઈમાં જ મહારાષ્ટ્રીય લોકો આ ઉત્સવ માટે દર વરસે આશરે ત્રણ લાખ રૂપિયા ખર્ચે છે એમ એક ગુજરાતી મુવાને કહ્યું * મહાકારી મડળીઓ કાઢીને જો તેમાં આ પૈગા રોકવામાં આવ્યા હોત, તો પચાણ અને શાકુકરોથી પીડાતા મુબઈ શહેરના મહારાષ્ટ્રીય મજૂરો ક્યારના ય મુખ્ત થયા હોત

* આ મુવાન ગુજરાતી મિત્રનો અદાજ બરાબર નથી એમ જણાય છે 'રાઈસ'નો સવાદાતા ૩૦, સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૬ ના Times of India ના અકમા બજાર આપે છે કે, ગણપતિ ઉત્સવને અગે દર વરસે એકલા મુબઈમાં જ દસથી પદર લાખ રૂપિયા ખર્ચાય છે. "Over 100,000

મહાત્મા ગાંધીજીનું રાજકારણ

૩૯. દક્ષિણ આફ્રિકામાં નીચો ધણા છે. પરંતુ તેઓમાં ઝાઝી બુદ્ધિ ન હોવાથી તેમની પાસેથી સારું કામ લઈ શકાતું નથી. આથી ત્યાંના અંગ્રેજ વસાહતવાળાઓએ અહીંથી અમુકે મુદતની બંધણી કરીને ધણા મજુરો આફ્રિકા લઈ જવાનું શરૂ કર્યું. તે સમયે આપણી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની સ્થાપના થઈ ન હોતી, તેથી આ વસાહતવાળાઓની સામે માત્ર વિરોધ કરવા માટે પણ કોઈ હિંદી ગૃહસ્થ આગળ આવ્યો નહિ. પરિણામે આફ્રિકામાં ધણા હિંદી મજુરો એકઠા થયા. પાંચ દશ વરસની તેમની બંધણી પૂરી થયા પછી તેમાંના કેટલાક તો નાનો વેપાર કે ખેતી કરીને ત્યાં જ રહ્યા રહેવા લાગ્યા.

૪૦. એક મુસલમાન વેપારીનો કેમ લડવા માટે પ્રથમ ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગયા અને પછી ત્યાં જ તેમણે પોતાની વકીલાતને ધંધો શરૂ કર્યો. ‘ જે કાં રંજલે ગાંજલે । ત્યાંસિ મ્હળે જો આપુલે । નોવિ સાધુ ઓઝંઝાવા । દેવ સેયેંચિ જાળાવા ॥ ’ (દુઃખી અને પીડિત લોકોને જે પોતાના ગણે તે જ સાધુ છે, અને તેનામાં જ દેવ છે એમ સમજવું.) આ વૃક્ષરામની ઉક્તિમાં બતાવવામાં આવેલી ઉદારતા ગાંધીજીમાં સ્વાભાવિક રીતે જ હોવાથી પોતાનાં

men and women congregated on the narrow sea-front to take part in the final ritual of the longest and most popular Hindu festival—Ganesh Utsav... Nearly 100,000 images of Ganpati were installed in private houses and in public places and worshipped during the ten days prior to the day of immersion. The amount spent on the images and for puja can be estimated at between Rs. 10,00,000 and Rs. 15,00,000...

નિકટ જાધવોના દુ ખો તેમને અસહ્ય લાગ્યા, અને મત્યાગ્રહથી તેનો પ્રતિકાર કરવા માટે તેઓ આગળ આયા

૧૧ દક્ષિણ આફ્રિકાનો આ મત્યાગ્રહ ચરમી નીચેથી કે કેમ એ વાદમાં ઉતરવાની અહીં ખીનકુન આવશ્યકતા નથી પણ બધાને એક જ તો સ્વીકારવું જ પડશે કે, ગાંધીય બાનતોમાં સત્યાગ્રહને પ્રથમ ગાંધીજીએ જ દાખલ કર્યો તેમની પહેલાં કાઉન્ટ ટોલ્સ્ટોયે પોતાના પુસ્તકે મારફત મત્યાગ્રહની વિશદ ક'પના લોકો પાસે રજૂ કરી હતી ખરી પણ આ ક'પના ગાંધીજી મિવાય ખીન કાઉન્ટ વ્યવહાર લાગી ન હતી ગાંધીજીએ ટોલ્સ્ટોયની ક'પનાને મૂલ સ્વરૂપ આપીને તે વ્યવહાર છે એમ મિલ કરી બતાવ્યું છે

૧૨ મહાસુધ્ધની શરૂઆત થયા પછી ગાંધીજી સ્વદેશ પાછા આવ્યા 'મત્યાગ્રહનો પ્રયોગ માત્ર દક્ષિણ આફ્રિકામાં કરવાથી હિંદી જનતા ગુલામીમાંથી મુક્ત થવાની નથી આખા હિંદુસ્તાનમાં જો મત્યાગ્રહ શરૂ કરવામાં આવે તો જ સ્વરાજ્ય મળશે અને તેથી વસાહતોમાં તેમજ બીજા નાણેમાં હિંદુસ્તાનની આગત વધશે,' એમ તેમને લાગ્યું હોય તો એ જ્વાલાવિં છે પણ અહીં આયા પછી સત્યાગ્રહ શરૂ કરવામાં તેમને અને અડચણો દેખાઈ અને તેથી થોડો વખત અહીંના રાજકીય વાતાવરણનું બગબગ નિરીક્ષણ કર્યા પછી પ્રસંગાનુસાર મત્યાગ્રહ શરૂ કરવાનું તેમને યોગ્ય લાગ્યું

૧૩ સત્યાગ્રહમાં મુખ્ય અડચણ હિંદુમુસલમાનના અણુ બનાવની હતી ૧૮૧૬ માં લખનૌમાં કૌસીની બેઠકે સબખા હિંદુ અને મુસલમાનોમાં મમજુતી ચર્ચ આથી હિંદુ-મુસલમાનની મૈત્રીની આશા જાણવા લાગી મહાસુધ્ધ પૂરે થયા પછી ગ્રીં લોકોએ અર્નામાં પ્રવેશ કરીને સાના તુર્ક લોકો સાથે મુલની શરૂઆત કરી ગ્રીં લોકોને અંગ્રેજોની મદદ

હોવાથી હિંદી મુસલમાનો અંગ્રેજો ઉપર નારાજ થયા, અને તેમણે ખિલાફતની ચળવળ શરૂ કરી. એ જ વખતે અંગ્રેજોએ રૌલેટ ઍક્ટ પાસ કરીને દેશના આગતિક આગેવાનોને પણ નાખુશ કર્યાં. આથી આ મંધિ યોગ્ય મમજીને ગાંધીજીએ મત્યાગ્રહના શ્રીગણેશ માગ્યા.

૪૪. ૧૯૨૦ ના એપ્રિલની ૬ થી તારીખે આખા દેશમાં જૂદી જૂદી જગાએ રૌલેટ ઍક્ટના વિરોધમાં મહાઓ ભરાઈ. તેમાં હિંદુ-મુસલમાનોએ બહુ એકલાવથી ભાગ લીધો. તે જ વખતે પંજાબમાં ફેરલાક અમતુલ્લા માણસોએ ચાર પાંચ અંગ્રેજોના ખૂન કર્યાં. હિંદુ-મુસલમાન ઐક્ય અને અંગ્રેજોને ખૂન આ બંને વસ્તુ એકી સાથે થએલી જણાતાં, ૧૮૫૭ ના બળવાની પુનરાવૃત્તિ થવાની ખીક અંગ્રેજ અધિકારીઓને લાગે એ મહજ છે. માણસ ભયથી ભાન બૂલે ત્યારે ક્યો અપરાધ દરે તે નક્કી ન કહી શકાય. આ મિલ્દાન્તાનુસાર પંજાબમાં અંગ્રેજ અધિકારીઓએ કાળો ફેર વર્તીવવા માડ્યો. અમૃતસરમાં જલિયાવાલા બાગમાં જનરલ ડાયરે જે નિર્દોષ નિશ્ચય માણસોની કતલ કરી એ ફરતાના આધુનિક નમુના તરીકે જગપ્રસિદ્ધ છે. આવું જ કોઈ ફૂર ફૂલ કોઈ અધિકારીને હાથે થાય છે તો તેને ખીન્નુ અમૃતસર (The Second Amritsar) કહેવાનો રિવાજ પડી ગયો છે.

૪૫. પંજાબનો લશ્કરી કામદો, મુમતમાનોની ખિલાફત અને નૈયેટ ઍક્ટની માંગેનો મધ્યમ વર્ગનો વિરોધ, આ બધું એક મામલું બેગુ થવાથી ગાંધીજીએ શરૂ કરેલ મત્યાગ્રહની ચળવળે એકદમ તીવ્ર સ્વરૂપ પકડ્યું. દુનિયાની આખો તેની સામે મડાઈ, અને અંગ્રેજ અધિકારીઓ તો એકદમ ગભરાઈ ગયા. આવા મયોગોમાં યોગીયોગમાં કૌંચેમના સ્વયંસવકોને હાથે પોલિસોને જીવતા બાળી નાખવાનો અત્યાચાર થયો, અને ગાંધીજીએ મત્યાગ્રહ મોકુફ ગણ્યો. આમ અંગ્રેજો ઉપર આવેલી આપત્તિ મહાપ્રધામ કર્યાં

વગર આપોઆપ જ ટળી ગઈ! ગાંધીજીની લોકપ્રિયતા ઘણી ધટી ગઈ છે એમ લાગવાથી ૧૯૨૨ ના માર્ચ માસમાં તેમના ઉપર કેસ ચલાવીને તેમને છ.વરસની જેલ આપવામાં આવી.

૪૬. જે વરસે ગાંધીજી છૂટ્યા. તે વખતે સત્યાગ્રહનું ઝાઝું જોર રહેલું નહોતું. છતાં ચાર પાંચ વરસ સુધી સત્યાગ્રહનું પુનરુન્નજન કરવાનો પ્રયાસ તેમણે ન કર્યો; અને ખાદી, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ, હિંદુ-મુસ્લીમ ઐક્ય અને અસ્પૃશ્યતાનિવારણ; આ ચાર રચનાત્મક વિધાયક બાબતો ઉપર તેમણે વધારે લાર દઈને કામ કર્યું.

૪૭. ઇ. સ. ૧૯૨૯ ની મહાસભા સંસ્મરણીય બની. યુવાન સોશિયાલિસ્ટ પં. જવાહરલાલને આ મહાસભાના પ્રમુખ ચુંટવામાં આવ્યા હતા અને મહાસભાએ સ્વરાજ્યનો ‘પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય’ એવો અર્થ કર્યો. મહાસભા પૂરી થયા પછી ગાંધીજીએ પોતાના અગિયાર મુદ્દાઓ વાઈસરોય સમક્ષ રજુ કર્યા; અને માર્ચ માસમાં મીડાનો સત્યાગ્રહ શરૂ કર્યો. એક મહિનામાં જ તેમને પકડીને ચરવડા મોકલવાનું તે કાળની બ્રિટિશ લેખર ગવર્નમેન્ટને થોડા જણાયું. છતાં સત્યાગ્રહ તો જોસભેર ચાલુ હતો. વાઈસરોયને એક પછી એક ઓર્ડિનન્સો કાઢીને લગભગ લશ્કરી કાયદા જેવી પરિસ્થિતિ ઉભી કરવી પડી. અને અંતે વાઈસરોયે લડતની મોકુફીનો ફરાર ગાંધીજીની સાથે કરીને સંધિની પ્રાટાષ્ટો માટે તેમને લંડન લઈ જવામાં આવ્યા. ત્યાં તેમનું અપૂર્વ સ્વાગત થયું. ખુદ પંચમ જર્જર્ બાદશાહે આ કુરીરની મુલાકાત લીધી ! પરંતુ આ બધું ત્યાંના કોન્ગ્રેસેટીવાને કેમ રચે ? તેમણે મેક્ડોનાલ્ડને પોતાની બગલમાં લઈને ૧૯૩૧ ની ચુંટણીમાં વિજય મેળવ્યો, અને પછી સત્યાગ્રહના પાયા ચૂળમાંથી ખોદી નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો. પણ લૉડ અરવોન, અને લેખર ગવર્નમેન્ટે આપેલાં વચનોનું શું કર્યું !

આથી તેમનો નિકાલ સર સેમ્યુઅલ હોરે તૈયાર કરેલ બિંબમાં કરવામાં આવેલો છે.

પાશ્ચાત્યોનું અધિદેવતા.

૪૮ વેદકાળમાં ઇદ્ર, અશોકના વખતમાં બુદ્ધ, શકોના મમયમાં મહાદેવ અને ગુપ્તોના સમયમાં જોમ વાસુદેવ, દેવ તરીકે આગળ આવ્યા, તે જ રીતે અંગ્રેજોની કારકીર્દિમાં અવેશાભિમાન રૂપી દેવ આગળ આવવા માગે છે. હિંદુ મમાજના મધ્યમ વર્ગમાં તેની ઉપાસના પ્રિય થવા લાગી છે. મુસલમાનોએ લોકો ઉપર અણાને લાદવાના બહુ ભારે પ્રયત્નો કર્યા, હિંદુઓ ઉપર અનેક પ્રકારના ક્રૌં નાખ્યા, પરંતુ હિંદુ લોકોએ રાજપુત્રીથી તો અણાને ભાગે જ સ્વીકાર કર્યો હતો એમ કરવા માટે તો મુસલમાનોને બળબળી વાપરવી પડી, પરંતુ પાશ્ચાત્યોના આ દેવનો સ્વીકાર હિંદુ લોકો મુઠ સતોષપૂર્વક કરે છે બ્રાહ્મસમાજ, આર્યસમાજ, ગણપતિ, અહિંસા, આ તો બધા આ આરાધ્ય દેવતાની પૂજના સાધનો ગણવામાં આવે છે. આ બધા પથોના ઉપાસકોને જો તમે એમ કહો કે, તમારામાં દેશાભિમાન નથી તો તેઓ બધા તેનો ત્રિનિયેધ કરશે, અને કહેશે કે, તોફાન ખરેખર દેશાભિમાન જાગ્રત કરવા માટે જ અમારો આ પથ છે. એટલે ખરો દેવ દેશાભિમાન છે અને બીજા આ પથો તો એ દેવની પૂજના માધનો છે એમ માનવું પડે છે.

૪૯ પાશ્ચાત્ય રાષ્ટ્રોમાં મુખ્યત્વે આ જ દેવની પૂજા કરવામાં આવે છે એ કહેવાની જરૂર નથી જર્મન કંથોનિકોએ મહાયુદ્ધમાં પોતાના તેમજ ફ્રેન્ચ કંથોનિકોના બલિ આ જ દેવ ખાતર આપ્યા. જર્મન અમેરિકનોએ જર્મન દેશમાં રહેનારા પોતાના દેશમાધવોને તેમના કશા જ અપરાધ વગર માન આ જ દેવને ખુશી કરવા માટે મારી નાખ્યા. આ ઉપરથી એમ મિદ્ધ થાય છે કે, ધર્મ કે વ્યતિ, જે કોઈ ચીજ આ દેશાભિમાનને આડે આવે, તેનો ઉચ્છેદ

કરવામાં કોઈ પણ પાશ્ચાત્ય રાષ્ટ્ર પાછું વાળી જુએ એમ નથી. બાયબલના દેવનું મહત્વ પણ, એ દેશાભિમાનની આંડે ન આવેલાં સુધી જ !

૫૦. પાશ્ચાત્યોની કારકીર્દિમાં મધ્યમવર્ગીય હિંદુ લોકોમાં દેશાભિમાનનો પ્રસાર થાય એ સ્વાભાવિક હતું. બાળકને જેમ પ્રથમ મધ ચટાડીને પછી ઘાંડી જેવું ઔષધ પાવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે આપણા આગેવાનોએ આપણને પાશ્ચાત્યો જેવા ઉત્સાહી બનાવવા માટે પ્રથમ ધાર્મિક પંથો અને ગણપતિ ઉત્સવોના બહાને આ દેશાભિમાનનો દારૂ પાવાની શરૂઆત કરી. પણ હવે આપણે સમાજ ઉંમર લાયક થતો જતો હોવાથી આ બહાનાંઓની જરા પણ ગરજ રહી નથી. દેશાભિમાનની ગમે તેટલી પ્યાલીઓ ચડાવવામાં આવે તોપણ તેનાથી હવે તૃપ્તિ થતી નથી. ‘એક વાર આપણે આટલા બધા સારા હતા, પણ આ અંગ્રેજોની કારકીર્દિમાં આપણી ખીસકુલ દુર્દશા થઈ છે’ એમ કહો કે તરત જ દેશાભિમાનની પિપાસા જામત થાય છે !

૫૧. પરંતુ આ દેશાભિમાનનું ધાતક એવું ખીજું અભિમાન આપણા દેશમાં છે. આ અભિમાન તે આપણા મુસલમાન ભાઈઓનું અભિમાન છે. મુસલમાનો આજે ધણા સૈકાઓથી આપણા દેશમાં રહે છે, છતાં હજી તેમનું લક્ષ્ય મક્કા તરફ છે. પોતાના હાથે કંઈક જૂથો થઈ અને તેથી જ આપણે રાજ્ય ગુમાવ્યું એમ હિંદુઓની માફક મુમલમાનોને પણ લાગે છે; અને ગમેલું રાજ્ય પાછું મેળવવાની તેમને હજી ઉમેદ છે. હિંદુસ્તાનમાં જો કે તેમની સંખ્યા ઓછી છે, છતાં, અફઘાનિસ્તાન, ઈરાન, તુર્કી વગેરે બધા દેશોના મુમલમાનો જો એકત્ર થાય તો જંગાળાથી ટ્રેન્સ-સાંડીનોપત્ર સુધીના પ્રદેશ ઉપર એકજગ્રે મુસલમાની બાદશાહત સ્થાપી સકાય એમ છે, એવું તેઓ માને છે; અને એટલા જ માટે સિંધને જૂદો પાડવો,

બગાળ અને પળખમાં બહુમતિ મેળવવી વગેરે ખટપટો તેમના તરફથી થયા કંઈ છે.

૫૨. તેમના આ ઉદ્દેશની ગંધ હિંદુઓને આવના લાગી છે પોતાની બહુમતિ કરવા માટે અસ્પૃશ્યોને સ્પૃશ્ય બનાવવાનો તેમનો પ્રયત્ન તો ચાલુ જ છે. ઉપરાંત બ્રહ્મદેશ, સયામ, ચીન, જાપાન વગેરે દેશોના બૌદ્ધોની મદદ મગે એ હેતુથી બૌદ્ધ મંસ્કૃતિને પણ હિંદુ મંસ્કૃતિમાં દાખલ કરી લેવાની મહેનત તેઓ કરવા લાગ્યા છે. લિમુ ઉત્તમને હિંદુમદાસલાએ પોતાના પ્રમુખ નીમ્યા એ આ મહેનતનું એક તાબુ ચિહ્ન છે.

૫૩. મુસલમાનોનો પ્રયત્ન જેમ દેશાભિમાનને ધાતક છે, તેમ હિંદુઓનો પ્રયત્ન પણ ધાતક થવા લાગ્યો છે હિંદુસ્તાનની બહાર જઈને જો હિંદુઓ ચીનજાપાનની અપેક્ષા રાખે તો પછી દેશાભિમાન ક્યા રહ્યું ? શુદ્ધ દેશાભિમાન તો પાશ્ચાત્યોની જેવું હોવું જોઈએ અવદેશાભિમાનથી પ્રેરિત થઈને જર્મન દેશોલિક ફ્રેંચ દેશોલિકોને મારી નાખતા હતા તે જ મુજબ ફ્રેંચોની સાથેનું પોતાનું હાડવેગ ભૂલી જઈને તેમની જ મદદથી અંગ્રેજોને જર્મન ધર્મ બાધવોને મારી નાખતા હતા આવું દેશાભિમાન જો હિંદુસ્તાનમાં આવે તો, હિંદુ અને મુસલમાન એક થઈને એક બાબુથી બૌદ્ધોને અને બીજી બાબુથી હિંદ બહારના મુસલમાનોને ઘડીલરમાં પાદાકાત કરે એટલે આવા દેશાભિમાનની સ્થાપના હિંદુસ્તાનમાં થઈ શકતી નથી એ એક રીતે આગપામના દેશોનું લાગ્ય જ ગયુંનું જોઈએ.

રશિયન ક્રાંતિ

૫૪ રશિયન રાજકીય ચળવળ અને હિંદી રાજકીય ચળવળ વચ્ચે ઘણો સબંધ હોય એવું લાગે છે ૧૯૦૫ પહેલા રશિયામાં બોલ્ષેવ પ્રચાર થયો હતો બોલ્ષેવોને જાત તથા તેના મોટા મોટા

અધિકારીઓનાં ખૂન કરવા માટે ઘણી ગુપ્ત મંડળીઓ તે સમયે અસ્તિત્વમાં આવી હતી. બંગલંગ પછી આપણા દેશમાં તેનો જ પડયો પડયો હોય એવું દેખાય છે, અને આજે પણ ક્યાંક ક્યાંક તેના અવાગ્ને હજી સંભળાય છે. આવી જાતનાં ખૂનો કરવાથી દુઃખી ત્રાસી ગએલી જનતા મુક્ત થવાની નથી એમ બોક્ષેવિકે નિશ્ચિત રૂપે માને છે. આ જાતનાં મતનો પ્રચાર લેનિન જેવા આગેવાનો ખૂબ જોસથી કરતા હતા, છતાં જારશાહીથી કંઠાળી ગએલા યુવાનો આ વાત સાંભળતા નહિ. તેમણે આ ખૂનનું સત્ર ચાલુ જ રાખ્યું હતું.

૫૫. ઈ. સ. ૧૯૦૫ માં રુસો-જપાનીઝ યુદ્ધને પરિણામે રશિયામાં લગભગ દુકાળ જેવી પરિસ્થિતિ ઉભી થઈ. આ વખતે બોક્ષેવિકેએ આખા દેશમાં હડતાળ પડાવી. એક પાદરી પીટર્સ-બર્ગના બૂખ્યા ગરીબ માણસોને લઈને ઝાર પાસે અખતી માથના કરવા ગયો; ત્યારે તે લોકો ઉપર ગોળીબાર કરીને ઝારે તેમની કતલ કરાવી. ફેરોએ ઝારને ઘણી રકમ દેવા તરીકે આપ્યાથી એ પૈસા વડે લરકરમાં શાંતિ રાખીને તેમની મારફત મજૂરોની હડતાળોને તોડી પાડવામાં આવી. આખા દેશમાં દમનચક્રોરથી ફરવા લાગ્યું; અને ગરીબ લોકોનાં દુઃખોનો પારાવાર ન રહ્યો. બોક્ષેવિકેનું જારશાહી પાસે કંઈ ચાલતુ નથી એ જોઈને યુવાન લોકો નિરાશ થયા. બોજશાહી ઉપરથી તેમનો વિશ્વાસ ઘટવાને બદલે વધવા લાગ્યો.

૫૬. ૫૨૯૭ નુકસાનીના વેપારથી જારશાહી ટીલી પડતી ગઈ અને ૧૯૧૭ ની માલમાં તે આપેઆપ નાશ પામી. એકાએક રશિયાના રાજ્યની આગેવાની અધ્યમ વર્ગના હાથમાં આવી પડી. કેરેરકી તેનો આગેવાન બન્યો. ઝારે મતે રાજનામું આપ્યું. પીટર્સ-બર્ગમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યની સ્થાપના થઈ. પણ આ પ્રજાસત્તાક ટકે

કઈ ગીતે ? અમેરિકા જો કરજો નાણા ન આપે તો કેરેન્કીનું રાજ્ય કેમ ટકે ? અમેરિકા તે વખતે જર્મનીની વિરુદ્ધ મિત્રગણ્યોને મળેલું હતું. એટલે રશિયા યુદ્ધક્ષેત્ર છોડીને પાછું ન હોંડે એ એક જ શરતે અમેરિકા પૈમા આપવા તૈયાર હતું. અર્થાત્ આ શરત કબૂલ કરીને જ કેરેન્કીને પૈમા સેવા પડ્યા. પરંતુ રશિયન ખેડૂત વર્ગ લડાઈથી બીનકુલ કંટાળી ગયો હતો. ઝાર જેમ રાજનામું આપીને મુક્ત થયો તેમજ આ ખેડૂતો પણ પોતપોતાની બંદૂકો લઈને પરભાયાં ઘેર ચાલ્યા ગયા અને યુદ્ધમાંથી એ રીતે તેમણે મુક્તિ મેળવી. પોતાના વક્તવ્યના બળે યુદ્ધ ચાલુ રાખનારો કેરેન્કીનો પ્રયત્ન હાથમાંપડે નીવડ્યો.

૫૭ આ તકનો લાભ લઈને લેનીન આગળ આવ્યો. પીટર્સ બર્ગ તાબે કરવામાં તો લેનીનને જરા પણ રકતપાત કબ્બાની જરૂર પડી નહિ. મોસ્કોમાં ઝારપક્ષે ઘોડાક વિરોધ કર્યો, પરંતુ ઝાઝા રકતપાત વગર જ આખું રશિયા બોલ્શેવિકોએ હસ્તગત કર્યું. જમીન ખેડૂતોની, કારખાના મજૂરોના, અને યુદ્ધ બંધ, આ ત્રણ વાક્યોમાં લેનીનનું આમર્થ્ય મમાએલું હતું એમ કહેવામાં વાધો નથી. લડાઈ તો બંધ થઈ જ હતી. પણ લડાઈના મમ્મે મળેલી બંદૂકો અને ગોળાઓનો ઉપયોગ ખેડૂતોએ જમીનો પોતાને કબજે કરવામાં કર્યો. ખેડૂતોને લેનીનનું વાક્ય જોઈતું હતું ને વૈદે કીધું, એના જેવું લાગ્યું હોય જોઈએ. હવે માત્ર કારખાના મજૂરોના હાથમાં આવવાના બાકી હતા પણ એ બામતમાં મજૂરોને શક રહ્યો નહોતો.

૫૮. મિત્રરાજ્યો ઉપર આ એક મહા આપત્તિ હતી હજી તો જર્મનીને હઠાવવાની શરૂઆત થઈ હતી, ત્યાં તો બોલ્શેવિકમની ઉત્પત્તિ થઈ. અને હવે આ બોલ્શેવિકમ મૂડીવાદને ગણી જશે કે શું એવો ડર બધા સુલ્હીઓને લાગવા લાગ્યો. તેમણે આ નવા ઉત્પત્તિ થએલા પથને દરેક રીતે અડચણ કબ્બાના પ્રયત્નો

ગર કપો. ગસિયન કાનિની અમર જર્મની ઉપર પણ ધરાયો, તથા અમેરિકાની મન્દને ત્રી મિત્ર ગાલ્થોનું લેગ વધતું જતાયો જર્મની યાકયુ, અને તેજે ૧૮૧૮ માં વિલ્મનની ચૌદ કપમોને આધારે મુદ્દ મોકુદ્દ કર્યું. આથી મિત્રગાલ્થોને પોતાના પૂર્વ તરફના દોષ તરફ ધ્યાન આપવા વધારે મગવડ મળી. તેમની પામે મુદ્દમામથી વિપુલ હતી. પણ બધા જ દેશોના લોકો મુદ્દથી યાકી મયા હતા. આથી કોઈ પણ મિત્રગાલ્થ પોતાનું મોટું નૈત્ય ગસિયામાં ઉતારી શકે એવો મત્તર નહોતો. બીજે એક રૂ એ હતો કે, બોસ્પોરિયાના પ્રચારકાષને પગિયાએ જે આ નૈત્ય જ વિષે તે તેનું પંખિયામ આમયાનમાં જ આવે. મિત્રગાલ્થોના સુદૈવે ગસિયામાંથી નામી છટેના ધનિક લોકો અને મરદાગજીનદારો આપ્પા મુદ્દાપમા ચારે આશુ ફેલાઈ મયા હતા. ઉપરાંત ઝેમંગોવેલિયાના ધખા નૈનિંગ ગસિયાની ખેમા થટેના હતા. જર્મનીની વિરદ વાપગવા માટે તેમા કરેલી મુદ્દમામથીની મન્દ જે આ લોકોને આપવામાં આવે તે નેઓ બોસ્પોરિયાનો પગાયો નાશ કરમે એમ મિત્રગાલ્થોના મુરધારેને આ વખતે ભાગ્ય હોય તે તેમા નવાઈ નથી.

૫૬. આ પ્રમાણે બધા મિત્રગાલ્થોએ મગવત કરીને ગસિયન ગોશ્વોની* તથા ઝેમંગોવેલિયાન રેલી નૈનિયાની નવી ગયના કરીને બોસ્પોરિયા ઉપર ચારે આશુથી દૂમના કર્યાં. આ મકદમાંથી પાર ઉત્તરશે એવી બોસ્પોરિયાના મનમાં પણ જાગી આશા નહોતી. કાગળ કે આજો દેગ દેગન થઈ ગયેલો હતો અને દાગોગો તે બીરદ્ય નહોતો. કા તે વડાઈ વડનાં મરુ કે કામીને માયડે ચરીને મરુ એ મિવાય ત્રીજે માર્ગ તેમની પામે નહોતો કહેવાની જગ નથી કે, બોસ્પોરિયાએ મુદ્દમા મગવાનો માર્ગ જ પમદ કર્યો.

* જે લોકો બોસ્પોરિયાની વિરદ હતા તેવા શ્રીમતોને ‘ગોરા’ (White) અને મેકલેવિયાને ‘રાતા’ (Red) કહેવાનો રિવાજ છે.

૬૦. પરંતુ જેમ જેમ આ ગોરા રશિયન લોકો મોરકો અને સેનિનગ્રાડ તરફ આગળ વધવા લાગ્યા તેમ તેમ તેઓની શક્તિ ઘટવા લાગી. તાજા જ જમીનના માલિકે બનેલા ખેડૂતો આ ગોરાઓને મદદ કરવા ખીલકુલ રાજી નહોતા. આથી ગોરા રશિયનોને ખેડૂતો ઉપર જીલમ કરીને અમમામત્રી પ્રાપ્ત કરવાનો દરજ પડી. પણ આમ થવાથી તેઓ જેમ આગળ વધતા ગયા તેમ તેમની પાછળ બડો થવા લાગ્યાં. મિત્રરાજ્યોએ ગોરાઓને મદદ માટે મોકલેલી યુદ્ધસામગ્રી આપોઆપ જ આ નવા બંડવાળા-બોલશે-વિક્રાના હાથમાં આવી પડી ! અને જેમ ગ્રીષ્મકાળના સૂર્યનાં કિરણોથી ખરફ ઓગળે અને નાખૂદ થાય તેવી દશા આ ગોરા સૈન્યની થઈ. બાકી રહેલા શ્રીમત કુટુંબોનાં અનુયાયીઓને પોતાની સાથે લઈને વાંગલ વગેરે મેનાપતિઓને ભાગતાં ભોં ભારે થઈ પડી. યુદ્ધસામગ્રી તો હાથમાંથી ગઈ, પણ ઉત્તક હવે આ રશિયન ગોરા સોમે આશ્રય માટે મિત્રરાજ્યોના આગળે આવીને ઉભા ! પણ હવે મિત્રરાજ્યોને આ લોકોની ક્યાં ગરજ હતી ?

૬૧. આ રીતે બોલ્શેવિકોને અણુધાર્યો વિનય થયો. એસ્તોનિયા, લાતવિયા, લિથુવાનિયા, પોલાંડ, ફિનલેન્ડ અને બેમારાબિયા બાદ કરતાં બાકીના ઝારના બધા માત્રાજ્ય ઉપર બોલ્શેવિકોની મત્તા પ્રસ્થાપિત થઈ. પણ આ મત્તા લઈને હવે કરવું શું ? રેલવે ગરતા બધા તૂટી ગયા હતા, લગભગ બધાં કાગખાનાંઓ પણ બંધ પડેલાં હતાં, યંત્રો કટાઈ ગયાં હતાં, અને મિત્રરાજ્યોએ ચારે બાજુએથી બોલ્શેવિકોને ઘેરી લીધા હતા. એવામાં ૧૯૨૧નો લયંકર દુકાળ પડ્યો. અનાજ વગર લાખો લોકો મરણ પામ્યા. ગોરા રશિયનોનો પરાલવ કરીને બોલ્શેવિકોને પોતાની મત્તા સ્થાપવાનું જોટલું મુશ્કેલ હતું, તેના કરતાં દમ ગણુ વધારે મુશ્કેલ આ બધી સંકટપરપરામાંથી બહાર નીકળવાનું હતું. પણ તેઓ શું કરે ? આ

બધાં મંકટોની સામે થયા વગર બીજો રસ્તો જ નહોતો. આ વખતે જો મૂડીવાદી મિત્રરાજ્યોએ અન્નસામગ્રી સાથે લઈને રશિયા ઉપર ચડાઈ કરી હોત તો તેઓ ભારે' મોટી લડાઈ વગર જ બહુ મહેત્તાઈથી આખો રશિયા જીતી શકત. પણ આમ કરવામાં મિત્ર-રાજ્યોના આગેવાનોના મનમાં જે ડર હતો તે તો પોતાના જ ભોક્ષા પોતાની સામે થશે, અને પોતાના જ દેશમાં ક્રાંતિ થશે, એનો હતો. અને આથી રશિયા ઉપર ચડાઈ ન કરતાં માત્ર ચારે બાજુથી તેમને ઘેરા નાખવામાં જ-બીજા' રાજ્યો સાથેનો આર્થિક સંબંધ તોડી નાખવામાં જ તેમણે સંતોષ માન્યો.

૧૨. ત્યાર પછી બોલ્શેવિક્સએ પંચવાર્ષિક યોજનાઓ શરૂ કરીને તેમાં કેવી સફળતા, મેળવી, આમસંઘટના કેમ શરૂ કરી, વગેરે હલીકતો બહુ તાજ છે; તેમજ તેમાં તેઓ મશરૂની નીવડયા છે કે કેમ એ બાબતમાં અનેક દેશોમાં ચર્ચા પણ ચાલુ છે. પણ એટલું તો કબૂલ કરવું જ જોઈશે, કે બહુ વિકટ પરિસ્થિતિમાં બોલ્શેવિકોના હાથમાં સત્તા આવી હતી, હતાં મજૂર અને ખેડૂતોના જોર ઉપર તેમણે તે ટકાવી રાખી; એટલું જ નહિ, પણ એ અસલ આપત્તિમાંથી બહાર નીકળીને આખી દુનિયા સમક્ષ એક નવો જ દાખલો ખેસાડ્યો છે.

જાપાની તથા રશિયન ક્રાંતિની તુલના.

૧૩. સરદારી સત્તા ફગાવીને તેનો જગાએ મધ્યમવર્ગના લોકોની સત્તા સ્થાપન કરતાં ઈંગ્લાંડ, ફ્રાન્સ વગેરે દેશોને સેંકડો વરસો લાગ્યાં. પરંતુ એ જ કામ જાપાને માત્ર ત્રીશબત્રીસ વરસમાં કર્યું. ઇ. સ. ૧૮૫૩ની સાલ સુધી જાપાનનો બીજા' રાજ્યોની સાથે બીજકુલ સંબંધ નહોતો એમ કહીએ તો ચાલે. માત્ર કેટલીક કડક શરતોએ ડચ લોકોની કંપની જાપાન સાથે વેપાર કરતી હતી, પણ

એ વરસે અમેરિકન આરમરી અધિકારી કોમોડોર પેરી (Commodore Perry) ફેટલાંક લશ્કરી જહાજો લઈને જાપાની ખંદરમાં આવ્યો અને ૧૮૫૪ માં જાપાનદસ્તીથી જાપાની શોગન પાસેથી વ્યાપારી મંધિ કરાવી. ત્યાર પછી તેનું જ અનુકરણ કરીને બ્રિટિશ લોકોએ પણ ૧૮૬૩ માં જાપાનમાં પ્રવેશ કર્યો. અને ૧૮૬૫ માં બ્રિટિશ, ફ્રેંચ, ડચ અને અમેરિકન રાજ્યોએ અગાઉ થયેલી બધી સંધીઓ જાપાન પાસે કબૂન કરાવી. આથી જાપાનનું ભારે અપમાન થયું. ૧૮૬૬ ની સાલથી પોતાના દેશની ઉન્નતિ કરવા માટે જાપાનની યુવાન પેઢીએ કમર કસી, સારા મારા કુટુંબોના યુવાનો અનેક પ્રકારની હેરાનગતિ અને કष्टો સહન કરીને અમેરિકા તથા યુરોપ ગયા અને દરેક પ્રકારની વિદ્યાભ્યાસ કરીને યુદ્ધવિદ્યાભ્યાસ-નિપુણ થઈ આવ્યા. તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે માત્ર ત્રીસ વર્ષમાં જ જાપાને આવડા મોટા ચીન દેશનો પરાજય કરીને કોર્મોમાં એટ કબજો કરી લીધો, અને કોરિયાને ચીનથી છૂટો પાડીને પોતાની શેઠમાં દબાવી દીધો. ત્યારથી જાપાનની મત્તા ફેટલી વધવા લાગી છે એ કહેવાની જરૂર નથી.

૬૪. પરંતુ આ જાપાની ક્રાંતિ અને રશિયન ક્રાંતિમાં બહુ મોટો તફાવત છે. જાપાની સમ્યાનિકોએ લગભગ રાજપુત્રીથી જ પોતાની મત્તા મિકાડોને હવાવે કરી, અને મિકાડોએ પણ પોતાની મત્તા ઉપર જાતે અંકુશ મૂકીને મધ્યમ વર્ગના હાથમાં મત્તા મોપી. અમેરિકન અને યુરોપિયન ગણ્ટ્રાએ જાપાનની રાજ્યક્રાંતિનો વિરોધ ન કરતાં તેને અહિંનદન આપ્યું, અને તેમને કેળવવાની બાબતમાં જાપાનને સકય એટલી મદદ કરી. બોલ્શેવિકોની બાબતમાં આનાથી સાવ ઉલટું જ થયું. રશિયાનો સત્તાધિકારી જામીનદાર વર્ગ અને પૈસાદાર વર્ગ મિત્રરાજ્યોની મદદથી જ બોલ્શેવિકોની મામે થયો. આખી દુનિયા બોલ્શેવિકોની વિરુદ્ધ હતી. એટલું જ નહિ પણ

બગવાન મિત્રરાજ્યોએ તો ગણિયાને ફરતો આર્થિક ઘેરો નાખેલો હતો આ બધી આપત્તિમાથી બોલ્શેવિઝ મહીસવામત પાર પડ્યા, એ ઇતિહાસનો એક અદ્ભુત ચમત્કાર જ ગણાવો જોઈએ. યુરોપિયન અને અમેરિકન મનુષ્ય વર્ગની સહાનુભૂતિ આ બોલ્શેવિઝને ન મળી હોત તો આ ચમત્કાર બનત કે કેમ એ શકારપદ છે

રશિયન ક્રાંતિનો પ્રભાવ

૬૫ બોલ્શેવિઝના વિજયની અમર એના હિંદુસ્તાન ઉપર નહિ પણ આખી દુનિયા ઉપર ચર્ચ છે. મૂડીવાદી લોકો પોતાના તામાના વર્તમાનપત્રો માગફત બોલ્શેવિઝના મંબધમા મનુષ્ય વર્ગના મન કનુવિત કરવાનો જમરો પ્રયત્ન ચતત ચલાવ્યા કરે છે પણ એનાથી કાંતિ અટકવાની નથી, એવો મૂડીવાદીઓને કો લાગવાથી તેમણે ઇંગ્લાંડના મુખોની અને જર્મનીના દિલ્લગને આગળ ક્યો છે ચીનમાં આગ કે શેઃ જેવા બાહુલી મેનાપતિઓ માગફત બોલ્શેવિઝ કાંતિ અટકાવવાનો યુરોપિયન તેમજ અમેરિકન મૂડીવાદીઓનો પ્રયત્ન ચાલુ જ છે હિંદુસ્તાનમાં હજી બોલ્શેવિઝમનું નામ બાબે જ સામગ્રીમાં આવે છે હતા તેના પગલામાંથી પણ ઝી જઈને નર સેમુઅલ હોઃ જેવા મજબૂતોએ દિલ્લું નવું બધા હુ તૈયાર કર્યું છે, જે હાન ગમ્મઓ, જમીનદારો વગેરે લોકોને અદર લઈને બોલ્શેવિઝમની વિરુદ્ધ બગવાન ગિલ્ડો ઉભો કરવાનું તેમનું કામ ચાલુ જ છે પરંતુ આ નવા બધાંજુતો અને આ હિંદુઓ ઉપયોગ વિચાર-કાંતિની મામે કરી શકાશે કે કેમ એ બાજતમાં ખુ વિચારવાનું અંગેનેને પણ ચકા છે

૬૬ હિંદુસ્તાનમાંના હિંદુ મધ્યવર્ગને ચાતલ્ય મેજવવાની તાનાવેલી લાગી છે અહિંસાને માર્ગ કે દિનને મારે, મારે તે મારે જે ચતત્રતા મળતી હોય તે તે તેમને જોઈએ છીએ.

રોગથી પીડાતો માણસ દવા પીતી વખતે એમાં અપવિત્ર વસ્તુઓ છે કે પવિત્ર તેનો વિચાર લાગ્યે જ કરે છે. તેને જોઈએ છીએ આરોગ્ય; અને તે જોટલું વહેલું મેળવી શકાય તેટલું વહેલું મેળવવા ઉત્સુક હોય છે. આર્યસમાજનું, લોકમાન્યના ગણપતિ ઉત્સવનું અને મહાત્મા ગાંધીજીના અહિંસાત્મક વિધાયક કાર્યક્રમનું ઓસડ તેમણે લઈ જોયું; પણ તેનાથી આરામ થતો નથી. આવી સ્થિતિમાં સ્વાતંત્ર્ય માટે ઉત્કંઠિત થએલા યુવાનોનું મન બોલ્શેવિકમના ઓસડ તરફ જો વળે તો એ ખીલકુલ સ્વાભાવિક છે. બોલ્શેવિક સોફો આખી દુનિયાની સામે યુદ્ધ કરીને પોતાના સરદાર અને જમીનદારોનો નાશ કરીને રશિયન સામ્રાજ્યના બધા વર્ગને સ્વતંત્ર કરી શક્યા, તો એ જ માર્ગે આપણા આ પીડિત દેશને સ્વતંત્ર કેમ ન કરી શકાય ?

૧૭. છેલ્લા મત્યાગ્રહયુદ્ધમાં લગભગ એક લાખ સોફો જોડા ગયા. આ બધા સોફો મધ્યમ વર્ગના યુવાનો હતા. જેલમાં જોડે કામ કરવું પડતું હતું પણ ત્યાં આ યુવાન વર્ગને વાચન અને વિચાર કરવાની ઘણી અનુકૂળતાઓ મળી. અને જે ગ્રંથોમાંથી બોલ્શેવિકમનો જન્મ થયો તે કાર્લ માર્ક્સ, ફ્રેડરિક એંગલ્સ વગેરે વિદ્વાનોના ગ્રંથો વાંચવાની આ યુવાનોમાંના ઘણાએ શરૂઆત કરી. તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે ૧૯૩૪ના મે માસમાં પટનામાં આવા સોફોની એક સભા ભરાઈ અને 'મહાત્મા સમાજવાદી પક્ષ' નામના નવા પક્ષની સ્થાપના થઈ. સારથી આ પક્ષની પ્રગતિ ઝપાટાએ ચઈ રહી છે. હિંદુસ્તાનમાં કમ્યુનીસ્ટ પક્ષને ગેરકાયદેસર ઠરાવવામાં આવ્યો છે. આથી આ પક્ષ ખુદી રીતે પોતાના મતનો પ્રચાર કરી શકતો નથી. છૂપી રીતે આ પક્ષ શું પ્રચારકાર્ય કરતો હશે તે તો આપણી અરકારની છૂપી પોલિમને ખમર અમને જે પક્ષની કંઈક મિલતી છે તે આ મહાત્મા સમાજવાદી પક્ષની છે. આ

પક્ષનો સંબંધ જોડે મોસ્કોની સાથે નથી, છતાં રશિયન ક્રાંતિનો પ્રભાવ આ પક્ષ ઉપર લાગે છે. એટલું જ નહિ, પણ જો રશિયન ક્રાંતિ થઈ જ નહોતી, તો આ પક્ષના ઘણા ખર્ચ આગેવાનોએ માર્ક્સની આંખે નજર પણ ન નાખી હોત.

૬૮. પાશ્ચાત્યોની મંસ્કૃતિનો ઉદ્દ્ય, તેનો હિંદુસ્તાનમાં પ્રવેશ, અને આપણા હિંદુ સમાજ ઉપર તેની શી અમર થઈ, એનું દ્રષ્ટં વિવેચન આત્યાર સુધીમાં આપણે કર્યું. એ ઉપરથી જણાશે કે પાશ્ચાત્યોના સહવાસથી ઉત્પન્ન થએલ દેશાભિમાનને લીધે પૌરાણિક મંસ્કૃતિનો ભોપ થવા નાઓ છે. કોઈ પણ દેશદાય માટે મંદાયની કે કોઈ પણ દેવના ઉત્તમવની જરૂર નથી, એ વિચાર સર્વસામાન્ય થતો નય છે. પરંતુ આ દેશાભિમાનનો મોટો ગત્રુ મુસલમાની અભિમાન છે. વળી આ અભિમાનને એક બીજો ડર એ છે કે, જો કદાચ હિંદુસ્તાન સ્વતંત્ર થાય તો, જંગાલી હિંદુઓનું, મહારાષ્ટ્રીય હિંદુઓનું, ગુજરાતી હિંદુઓનું અને ગુજરાત હિંદુઓનું અભિમાન, એમ અનેક અભિમાન જાગ્રત થઈને તે બધા એકબીજાની માથે અથડાવા લાગશે, અને ફરી અંગ્રિજ કે બીજા એવા જ કોઈ પરદેશી ગણને હાથે જઈને હિંદુસ્તાનમાં શાંતિની સ્થાપના કરવી પડશે. આજે જંગાલી અને મિહારી, મરાઠી અને ગુજરાતી, આદ્ર અને તામીલ વગેરે ભોમમાં જે અડમાયડી ચાલુ છે એ જોતાં આ ડર અકારણ્ય છે, એમ કહી શકાતું નથી.

૬૯. આના ઉપાય તરીકે નમાજવાદીઓ કહે છે કે, 'આ ગત્રીયત્વનું શત્રુ કાંડવાનો જ અમારો પ્રયત્ન છે. અમારે મન આખા દેશનો શ્રમજીવી વર્ગ-પછી તે જંગાલી દોષ કે મિહારી દોષ, મહારાષ્ટ્રીય દોષ કે ગુજરાતી દોષ-સરખો જ છે. અમે આ મજૂર વર્ગના જોર ઉપર જ સ્વતંત્રતાની ઈમાગત અમુના માગીએ છીએ. રશિયન

સામ્રાજ્યમાં પણ અનેક દેશ અને અનેક લાપાઓ છે; છતાં આ બધાનું સંગઠન જે સમાજવાદી તત્ત્વ ઉપર કરી શકાયું તે હિંદુસ્તાનમાં પણ એમ શા માટે ન બને ?' સમાજવાદીઓની આ વિચારસરણી યોગ્ય લાગે છે. પરંતુ જાતિભેદ અને વર્ગભેદથી ઘસ્ટાયેલ આ દેશમાં એનો પ્રચાર કેટલા પ્રમાણમાં થશે, એ જાણતમાં વિચારવંત લોકો શંકાશીલ છે.

૭૦. દેશાભિમાન અને સમાજવાદનું એક સુપરિણામ અમને જણાય છે તે એ કે, આપણે આને લીધે પૌરાણિક સંસ્કૃતિના તમોયુગમાંથી બહાર નીકળવા લાગ્યા છીએ; સીધો વિચાર કરવાની આપણને ટેવ પડવા લાગી છે; અને સાંપ્રદાયિક જંગલમાં પ્રવેશ કરવાની હવે આપણને જરૂર જણાતી નથી. આટલા પુરતો તે આપણે પાશ્ચાત્યોનો અભાર માનવો ધટે.

વિભાગ પાંચમે

સંસ્કૃતિ અને અહિંસા

વન્ય સંસ્કૃતિ

૧. માનવી સંસ્કૃતિ સાથે અહિંસાનો નિકટનો સંબંધ છે. જેમ જેમ અહિંસાનો વિકાસ થતો જાય છે, તેમ તેમ સંસ્કૃતિ પણ વધતી જાય છે. માખાપના મનમાં જે પોતાનાં બાલકો પ્રત્યે અહિંસક બુદ્ધિ ન હોત તો, મનુષ્ય સમાજની તેમજ પશુપક્ષીઓના સમાજની વૃદ્ધિ થઈ શકત જ નહિ. પ્રાથમિક વન્યાવસ્થામાં બાળકોનું પાકન પોપણ કરવા માટે માનવી માખાપોને ફેટલાં કષ્ટો સહન કરવાં પડ્યાં હશે, એની તો કલ્પના જ કરવી રહી. પોતાના તથા પોતાની સંતતિના રક્ષણ માટે જ્યારે મનુષ્ય એક બીજાની ઉપર વિશ્વાસ રાખીને એક આગેવાનની આગેવાની તથા એકંત્ર થઈને શિકાર વગેરે કાર્યો કરવાં માટે પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે તેમની વન્ય-સંસ્કૃતિની શરૂઆત થાય છે એમ કહી શકાય.

૨. આવા કોઈ એક વન્ય સમૂહ સંબંધે જે વિચાર કરીએ, તો જણાશે કે, એ લોકો પોતાના આગેવાન ઉપર વિશ્વાસ મૂકે છે; તે જે ન્યાય ચૂકવે તે બધાને માન્ય હોય છે. પોતાની ટાળીમાંના માંદા કે જખમી લોકોને મદદ કરવા તેઓ તત્પર હોય છે; દુકામાં કહીએ તો તેમની અહિંસાત્મક વૃત્તિ તેમની ટાળી પુરતી જ હોય છે. પણ બીજી ટાળીના લોકો જે હાથમાં આવે તો તેમને સી તથા બાકી સહિત મારી નાખતાં પાછું ટાળી જોતા નથી, તેમને જે

જીવતા રાખે તો તેમ કરવાથી કસો લાભ થતો નથી. ઉલટું તેમને ખાવા માટે શિકાર આપવો પડે એટલે પોતાને તો અપવાસ કરવાનો વારો પણ આવે. પણ બીજી ટોળીને મારી નાખીને તેમનો તો નિકાલ કરી નાખવામાં આવે તો તે પ્રદેશનો શિકાર પણ આ ટોળીના હાથમાં આવે છે અને એમ થતાં પોતાના શિકારી સામ્રાજ્યની વૃદ્ધિ થાય છે. વ-વાવરયાની ઘણી ટોળીઓની બાબતમાં આવું બ-થું છે અને તેમાંની ઘણી ટોળાઓ તેને લીધે નાશ પામી છે. તેમના ઇતિહાસનું સ્મરણ થતાં સરીરના રોમેરોમ ખડા ચર્ષ જાય છે!

સામ્રાજ્ય અને તેના ગુણદોષ

૩. પણ ત્યારે આ ટોળાઓમાંના કેટલાક લોકો શિકારને બદલે અનાજ ઉપર જીવવા લાગ્યા, અને અનાજ ઉત્પન્ન કરવાનાં સાધનો તેમને મળ્યાં ત્યારે આ ઇતિહાસ એકદમ બદલાઈ ગયો. કંઈ નહિ તો, બીજી ટોળીમાંના સશક્ત માણસોને મારી નાખવાની હવે જરૂર રહી નહિ. તેમને પકડીને, તે ખેતીના કામે વળગાડવામાં આવતા તો તેમાંથી ઘણો લાભ થવા લાગ્યો. આ રીતે પકડી આવેલા લોકો મહેનત મજૂરી કરે, અને જીવનારી ટોળીના લોકો નિરાતે બેઠા બેઠા તેમજ ઉત્પન્ન કરેલી સંપત્તિનો ઉપભોગ કરીને રાત્નચાસનનો અને ધર્મનો વિચાર કરે. બાળિયોનિયામાં સરઆતમાં જે રાત્નો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં તે સુમેરિયન લોકોની હોંશિયાર ટોળીઓએ રથાપેલાં હતાં. કાંઈ ટોળી કાંઈ મુલક કબજે કરતી, ત્યાંએક સહેર વસાવતી અને પોતાનાથી હલકા દરજ્જાના લોકોને દામ બનાવીને તેમની પાસેથી બધાં અંગમહેનતનાં કામો કરાવતી. આ જાતની પ્રથા ત્યાં સર્વ ધર્મ વરિષ્ઠ લોકોને મહેનત મજૂરીમાંથી મુક્તિ મળવાથી ચિંપકલા, લેખનકલા, સુદક્ષા, ધોતુમંસોધનકલા વગેરે કલાઓનો વિકાસ કરવા માટે તેમને ઘણી સુમવડ મળી; અને ઉત્તરોત્તર આ નગરરાજ્યો બગવાન બનતાં ગયાં.

૪. પરંતુ પાડોશનાં નગરરાજ્યો સાથે યુદ્ધ કરવા માટે તેમને કાયમ તૈયાર રહેવું પડતું. આથી ક્ષત્રિયોનો વર્ગ ઉત્પન્ન થયો. દેવની કૃપાથી પોતાના શહેરનું રક્ષણ થઈ શકે છે એવી માન્યતાને લીધે દેવની પ્રાર્થના કરવા માટે એક જૂદો પૂજારી કે બ્રાહ્મણ વર્ગ ઉભો કરવો પડ્યો. ક્ષત્રિયોને યુદ્ધની ક્વાયત વગેરે શિક્ષણ સેવામાં વખત ગાળવો પડતો. પરંતુ દેવોની પૂજા કર્યા પછી બ્રાહ્મણોને બીજું કશું કામ કરવાનું નહિ હોવાથી લેખન-લેખનો અને જ્યોતિષનો વિકાસ કરવાની તેમને ઘણી તક મળી.

૫. જે શહેરો પાસે પાસે વસ્યાં; તથા તેમની સરહદો એક-બીજાની પાસે પાસે આવી ગઈ. પરિણામે સીમા સંબંધે તકરારો ઉત્પન્ન થવા લાગી; અને કોઈ કોઈ વાર આ તકરારોનો નિકાલ યુદ્ધથી કરવાની જરૂર ઉભી થઈ. આ રીતે ક્ષત્રિયોની વૃદ્ધિ થવા લાગી. તેઓ વધારે દિવસો સુધી નકામા બેસી રહી શકતા નહિ. એટલે હવે કંઈક બહાનું શોધી કાઢીને બીજા શહેર ઉપર હસ્તો કરવાની અને ત્યાંના ક્ષત્રિયોને પોતાના દાસ બનાવીને તેમનો બધો પ્રદેશ પોતાના શહેરની સાથે મેળવવાની પ્રથા શરૂ થઈ. આમાંથી સામ્રાજ્યસંસ્થા ઉભી થઈ. કલ્પના કરો કે, નાનાં નાનાં શહેરોમાં જે સતત લડાઈઓ ચાલુ રહેતી તેને બદલે સમ્રાટ એક સત્તા સ્થાપન કરવાને લીધે લોકોને કેટલી બધી શાંતિ અને સુખ મળ્યાં હશે. બાબિલોનિયામાં જૂદા જૂદા શહેરોના જૂદા જૂદા દેવો હતા. એક શહેર સૂર્યની પૂજા કરતું, તો બીજું ચંદ્રની પૂજા કરતું. જ્યારે સામ્રાજ્ય સ્થાપન થયું ત્યારે આ દેવોની સાથે સમ્રાટની પૂજા પણ થવા લાગી.

૬. જે બીના બાબિલોનિયામાં બની તે જ બીના સિંધુના પ્રદેશમાં પણ બની. ત્યાં પણ નાનાં શહેરો વસ્યાં હતાં અને તેમનામાં લયકર ચડાચડસી હશે એવું અનુમાન કરી શકાય છે.

આ શહેરોનો ખર્ચ કરીને ઈંદ્રે એકસતાત્મક રાજ્ય સ્થાપ્યું; આથી તે પુરંદર (શહેર તોડનારો) કહેવાયો, અને બીજા દેવાની માફક જ તેની પણ પૂજા થવા લાગી, એ પહેલાં વિલાગમાં બતાવ્યું છે.* એટલે ઈંદ્રે ગમે તેટલી કૂરતા કરી હોય તોપણ તેના સામ્રાજ્યને લીધે અહિંમતો વિકાસ વધારે થયો એમ કહેવામાં હરકત નથી. વરસના બારે માસ જૂદાં જૂદાં શહેરોમાં જે લોકોએ આદ્યા કરતી તે બધી બંધ પડી, અને લોકો નિરાંતે અને નિર્ભયતાથી આબુઆબુના પ્રદેશોમાં હરીફરી શકવા લાગ્યા. અધીત આવા માર્વાભૌમ રાજ્યને લોકો દેવ માને અને તેની પૂજા કરવા લાગે તો એમાં નવાઈ નથી.

૭. માર્વાભૌમ રાજ્ય પણ નિર્ભય હોવું શક્ય નથી. કોઈ એક માંડલિક ધીરે ધીરે પોતાની સત્તા વધારીને પોતે જ સાર્વાભૌમ થવા માગે છે, અને એમ ઘર્ષ શકે છે. સાર્વાભૌમ રાજ્યની હદ બહાર જે પહાત લોકો હોય છે, તેઓમાં આ મુધરેલા લોકોના અનુકરણને લીધે ઐક્ય થાય છે, અને શત્રુઓની અભિવૃદ્ધિ થાય છે. સામ્રાજ્યની છત્રછાયા તમે રહેનારા ક્ષત્રિયો મંપત્તિમાન થતા જાય છે; અને એશઆરામને લીધે નિરુપયોગી બને છે. આવા સંયોગોમાં સરહદ ઉપર રહેનારી ઉદ્યોગ-મુખ જંગલી ટોળાઓને આવા સામ્રાજ્યનો વિખર્ચ કરવાનું બહુ સહેલું ઘર્ષ પડે છે, અને નવીન સામ્રાજ્ય ઉપરિચત થાય છે. આમ યવાથી મુધારો જ થાય છે એવું નથી; કોઈ કોઈ વાર પીછેહઠ પણ થાય છે. પરંતુ મોટે ભાગે નવું સામ્રાજ્ય સ્થાપનારા પહાત લોકો મુધરેલા લોકો પાસેથી ધણા પાક શીખે છે. આ હકીકત બાબિલોનિયામાં હમ્મરો વરસો મુધી બન્યા હરી.

૮. પ્રથમ દક્ષિણ બાબિલોનિયામાં સુમેરિયનોના રાજ્યો ઉદય પામ્યા એશઆરામને પરિણામે ન્યારે આ રાજ્યોની અવનતિ થવા લાગી ત્યારે મસ્કૃતિમાં પછાત એવા અકકેડિયન કે સેમેટિક લોકોએ તેમને જીતી લઈને પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું. આ સેમેટિક લોકોની ભાષા માત્ર જૂદી રહી, બાકીની સુમેરિયન લોકોની બંની જ સંસ્કૃતિ તેમણે સ્વીકારી લીધી. કેશી લોકોની બાબતમાં પણ આવું જ બન્યું આ લોકો માત્ર ઘોડેચારીમાં કુશળ હતા, પણ સંસ્કૃતિની બાબતમાં તો તેઓ બાબિલોનિયન લોકો કરતા પણ પછાત હતા. તેઓએ બાબિલોનિયામાં પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપન કર્યા પછી કેટલેક કાળે ત્યાંની સંસ્કૃતિ જ નહિ, પરંતુ ભાષાનો પણ સ્વીકાર કર્યો રામન લોકોની બાબતમાં પણ આવું જ બન્યું ગ્રીમ દેશ જીતી લઈને તેમણે ગ્રીક લોકોને પોતાના દાસ બનાવ્યા, પણ આ દાસ જ તેમના ગુરુ બનીને બેઠા.

૯ આપણે ત્યાં શક લોકોની બાબતમાં પણ આવું જ બન્યું. તેમનો કુબદેવ મહાદેવ તે તેમણે એમને એમ ગણ્યો. બાકીની બીજી બંની બાબતમાં તેમણે હિંદુ સંસ્કૃતિ જ ગ્રહણ કરી રામ બિપગત હજુ, ગુર્જર, માનવ વગેરે જ ગલી લોકોની ટોળાઓએ પણ આ દેશમાં પ્રવેશ કરીને પોતાના રાજ્યો ગ્રાહ્યા પરંતુ યોગક આચારો બાદ કરતા બાબીના તેમના બધા આચારો અને દેવદેવીઓનો લોપ થયો તેમણે સમૂળપણે હિંદી મસ્કૃતિ આત્મ-સાત્ કરી ફણો અને ગુપ્તો વચ્ચે ભારે હિંદુશાઈ ચાલી ફણોએ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ઘણા અત્યાચાર કર્યા પણ ન્યારે આ લોકોએ પૂરી થઈ અને તેઓ અહીં સ્થાયી થયા ત્યારે ફણ* શબ્દની અટક સિવાય તેમનામાં બીજું કશું પગપીયત્વ ગળું નહિ.

• ફણ એ અટક (Surname) તરીકે આજે પલ્લવના કેટલાક લોકો પોતાને માટે વાપરે છે.

૧૦. પરંતુ ત્યારે આ પછાત લોકો સુધરેલા લોકો દાખલ થવા માગતા નથી, અથવા તો તેઓનો એક પથ ટોચ છે, ત્યારે તેઓ ગિત લોકો ઉપર અધિકાર નિવડે છે. પહેલા પ્રકારના લોકો એટલે જાગીરખા વચ્ચે મોમનો. આ લોકોએ મધ્ય એગ્રિયા અને કમળે કર્યું. પરંતુ મુસલમાનોની કે ખ્રિસ્તી લોકોની મંદીરો નહિ. આથી સમગ્ર દેશ, બુખારા વગેરે મધ્ય ગામો તથા ગણિયાની અત્યંત અવનતિ થઈ. આ સંસ્કૃતિ વગરના નાત પામવાની અહીં ઉપર આવી.

૧૧. બીજા પ્રકારના લોકોનું ઉદાહરણ મુસલમાને પ્રખોત ધર્મને લઈને તેઓ ત્યારે મધ્ય પશ્ચિમ દેશમાં પ્રત્યારે ત્યાંની સંસ્કૃતિ માટે તેમના મનમાં બીજું નહિ. ઈસ્લામ અને ઈસ્લામ દેશની ઉદ્ભવ સંસ્કૃતિને કોઈ નાખ્યો. હિંદુસ્તાનની સંસ્કૃતિ ને કે તેઓ સંકોચે શક્યા નહિ, છતાં પણ તેમની કાળજીદિંમાં તે મૃતપ્રાય દેશમાં આવી, હિંદુઓની હાલમાં નીચા જ ન હોય.

૧૨. ગામમાંનો બીજો દોષ એ છે કે, તેના ગેર વેપાર મુદ્દિમદ બને છે ગામ વચ્ચે ચાલી શકે એવી તેમની કોઈમ માન્યતા મધ્યક ક. ગામ અવનાગ પ્રવાસ બાને છે, એટલે તે ને કઈ કરે તે કોને તેને ખુબી ચાખવાના પ્રયત્નો કરવા પડે છે. નાત મદગેવ દોષ તો તેની પૂર્ણ, અને વાસુદેવ દોષ તો કોને મદના મેળવવા માટે જાતનો પણ આગળ આવે જાતની મુદ્દિની મદના ઉપર થઈ પડી ને મુસલ

૧૦. પરંતુ જ્યારે આ પછાત લોકો મુઘરેલા લોકોની મંસ્કૃતિમાં દાખલ થવા માગતા નથી, અથવા તો તેઓનો એક નવો જ ધર્મ-પંથ દોષ છે, ત્યારે તેઓ જિત લોકો ઉપર ભય કર આપત મમાન નિવડે છે. પહેલા પ્રકારના લોકો એટલે જંગીમખાન અને તેના વંશજ મોગલો. આ લોકોએ મધ્ય એશિયા અને પૂર્વ યુરોપ કબજે કર્યું; પરંતુ મુમલમાનોની કે ખ્રિસ્તી લોકોની મંસ્કૃતિ તેમણે સ્વીકારી નહિ. આથી સમરકંદ, બુખારા વગેરે મધ્ય એશિયાનાં ગાંઓ તથા ગિયાની અત્યંત અવનતિ થઈ. આ પ્રદેશોની મંસ્કૃતિ હાલમાં નાશ પામવાની અણી ઉપર આવી.

૧૧. બીજા પ્રકારના લોકોનું ઉદાહરણ મુમલમાનો છે. અવા-પ્રણીત ધર્મને લઈને તેઓ જ્યારે કોઈ પણ દેશમાં પ્રવેશ કરતા, ત્યારે ત્યાંની મંસ્કૃતિ માટે તેમના મનમાં બીચકુન આદર જ્ઞેતા નહિ. ઈસ્લામ અને ઈગિપ્ત દેશોની ઉત્કૃષ્ટ મંસ્કૃતિનો તેમણે નાશ કરી નાખ્યો. હિંદુસ્તાનની મંસ્કૃતિ જે કે તેઓ સંપૂર્ણપણે નષ્ટ કરી ચક્યા નહિ, છતાં પણ તેમની કાગ્જીદિમાં તે મંસ્કૃતિ ક્વચિત્ જતપ્રાય દશમાં આવી, હિંદુઓની હાલમાંગોએ તે માંમા જ ન ગ્હી.

૧૨. આત્માન્યનો બીજો દોષ એ છે કે, તેના જન તમે જ્ઞેતા મોટા જુદિમદ બને છે. ગામ વખરે આવી શકવાનું જ નથી એવી તેમની ચોક્કસ આન્યતા બધાય છે. ગામ પરમેશ્વરનો અવતાર ગણવા લાગે છે, એટલે તે જે કંઈ કરે તે બધું મદન દીને તેને ખુદી ગણવાના પ્રયત્નો કરવા પડે છે. ગામનો દેવ જ્ઞે મદદદેવ દોષ તે તેની પૂજા, અને વાસુદેવ દોષ નો તેની પૂજા દીને મદત્તા મેગવવા માટે આહ્વાનો પણ આમગ આવે છે. આવી જનની મુદિની મદના ઉત્પત્ત થવા પડી જે મુસલમાનો જેવ

પરચક આવે તો તેમાં સપડાઈને આ લોકો બિલકુલ કિંકર્તવ્યતા-મુદ્ધ બની બેસે છે.

૧૩. મોટી મંખ્યાના જનમમાજને દાસ્યમાં સમડવું પડે છે, એ સામ્રાજ્યનું મોટામાં મોટું દુષ્પરિણામ છે. રાજા પોતાની મરજીમાં આવે તેને દેવ બનાવે, મરદારો તે દેવની પૂજા કરે, પુત્રરીઓ (બ્રાહ્મણો કે મૌલવીઓ કે બીજા ગમે તે) દક્ષિણા ગ્રામ કરીને નવરાગમાં વખત ગુમાવે, અને બાકીના બધા લોકો આ બીજાના અમ ઉપર જીવતા બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયોની ગુલામી કરતાં કરતાં મહેનત મજૂરીમાં જેમ તેમ કરીને દિવસો પસાર કરે, આવી પરિસ્થિતિ સામ્રાજ્યોને લીધે ઉભી થાય છે. અને તેથી દબાએક્ષો અમજીવી વર્ગ સ્વદેશ માટે અને પોતાના ભવિષ્ય માટે ઉદાસીન બને છે. તેમને ખાતરી થાય છે કે, સ્વરાજ્ય હોય કે ઉદાસીન બને છે. તેમને ખાતરી થાય છે કે, સ્વરાજ્ય હોય કે પગરાજ્ય હોય, પણ અમારા નસીબમાં જે ગુલામી લખી છે તે કશાથી પણ જતી નથી. બહારથી એકસંપથી હલ્યો કગનાર ગમે તે લોકો આવુ સામ્રાજ્ય સહજમાં જતી શકે છે.

વ્યાપારી ક્રાંતિના ગુણદોષ.

૧૪. વ્યાપારી ક્રાંતિ થયા પછી દરેક દેશમાં મધ્યમ વર્ગનું વર્ચસ્વ સ્થપાવા લાગ્યું, અને તેથી આ રીણાતા લોકોને કંઈકે આરામ મળ્યો. વેપાર માટે શાંતિની જગ જતી. આથી વારંવાર જે બડબડેડા થતા તે બધ પડ્યા; લૂટકાદ બધ થઈ, અને ખેડૂત અને કારીગર લોકોને પોતાના કામકાજ બહુ શાંતિથી કરવાની તક મળી. ઉપરાંત તેમાં જે કાંઈ હોશિયાર હતા તેઓ જાતે મૂડીવાળા બની શક્યા. કેટલું આ મહદતર' જે દેશોમાં વ્યાપારી ક્રાંતિ થઈ તે દેશમાં જ માત્ર નહિ, પણ હિંદુસ્તાન' જેવા જિત દેશોના લોકોને પણ આ ફેરફાર બહુ ગમ્યો. અંગ્રેજોના

ગાંધીજી કહીયો નમોસ્તુ તુમી નાકીને છેડે મોનુ બાવીને હાં-
કરી શકાવુ એ લોકોને મન જાગુ મોની વાત હતી બ્રાહ્મમહાત્મના
આગેવાનો તો આ કેન્દ્રારને ઈશ્વરી વ્યવસ્થા (Divine
Dispensation) કહેવા લાગ્યા

૧૫ પણ લોકોને આ જામ ફૂલ થતા જાણી વાગ લાગી
નહિ નો વાસની અંદર ન આ નવી પદ્ધતિના દોષો લોકોના
તેવામાં આના એક બાણુ લોકોએ આરામમાં આગેવાનો દોષ,
ત્યાગે મીઠા બાણુ કેટલાક લોકો મા- માડ પોતાના પેનું આગે
પૂ વા માટે આખો દિવસ મનુગી જતા દોષ, આવી વિવિધ પરિ-
સ્થિતિ એક ન શરેના જુ. જુ. નેનોમાં ઉભી થઈ પડેલાના
જમાનામાં જેટલ વગરે કઈ નહિ તો પ્રજ્ઞી હવા તો જરૂર મળતી
હતી, તે પણ આ નવીન ગુણોને મળતી જુદા થઈ આગે
આજે મુનાઈ શરે મા મનુજનામાં જઈને લેઈશું તો, પચામ
સા વગર પડેલા ઈનાડ, જમની વોર દેખાના મનુરોની, તથા
કાનિ પડેના ગણિયાના મનુરોની રી દવા હમે તેની લખના આવી શકો

૧. પહેલા નામનો જુગાર ગીને પોતાની મંપતિ ઉડતા
હતા, પરંતુ તેમની આંધે જુગાર ગમનાગ તેમના ને જોવા સગા
વોરે લોકોની મજા નાની દોષ પણ આ વ્યાપારી જુગાર
ગમના ડચમાં અને લોકોની મનોના ડચમાં મમે તે માણુમ જુગાર
ગી શરે કે ધર્મગાનને જેમ પોતાની ટ્રીપટીને દોડમાં મૂકી નેમ
આગે આ નવા જુગારમાં ધર્મ જામુ નથી એ માણુ, પરંતુ
ઓઝોની ફુલા તો ધણી વા- ટ્રીપટી કરના પણ ખગલ થાય છે.
લોકો મનુજ પોતાની મદિનાની કમળી આવા ધર્મ જુગારમાં
જુગારે, અને તેને પગેલામે લેજાગ પધણુ જાગણમાં લોકો ધામા

નાખે' તો તે મજૂરની સ્ત્રીની શું સ્થિતિ થાય એની કલ્પના કરવી જ બસ છે ! આ રીતે ભયંકર જુગારનું વ્યસન સાર્વજનિક બનાવવામાં વ્યાપારી યુગે ઘણો મોટો ફાળો આપ્યો છે.

૧૭. યુરોપના મજૂરોને બેકારીના ભથ્થાને સ્વરૂપે જેમ તેમ શુજરાન ચલાવી રાકાય એટલું વેતન હજી મળે છે. પરંતુ જિત મુલકોમાં અને પછાત મુલકોમાં આ મૂઢીવાદી અમલ તો મજૂરોની જે દુર્દશા થાય છે તે અસીમ છે. નાનો એવો દુકાળ પડે કે લાખો લોકો અનાજ વગર ભૂખે મરી જાય છે; અને અનાજ ગ્યારે ખૂબ પાક્યું હોય ત્યારે પણ મોટા જનમમૂલ તો અર્ધ પેટે જ પોતાનો શુજરા કરતો હોય છે. ઘણી વાર તો એમ પણ લાગી જાય કે, આ રીતે વર્ષો સુધી દરિદ્રતામાં સળડતાં રહે તેના કરતાં તે બધા મૃત્યુ પામે તે સારું. અને જાણે કે એટલા જ ખાતર હોય તેમ, ઈન્દુલુ એન્જા, કોલેરા, પ્લેગ વગેરે રોગો પણ તેમના ઉપર હુમલા લઈ આવે છે. પણ એનાથી આ પ્રશ્નનો નીકાલ થતો નથી. આવા રોગચાળામાં તો ઘરડાઓ કરતાં સામ તાજા યુવાનો જ વધારે સપડાય છે, અને બાકી બચેલાની સ્થિતિ અગાઉ કરતાં પણ વધારે વિકટ બને છે.

૧૮. મૂઢીવાદી રાષ્ટ્રો પછાત રાષ્ટ્રો કરતાં જો કે વધારે સુસંપન્ન છે ખરાં, પરંતુ તેઓ ઉપર એક બીજું જ સંકટ આવી પડ્યું છે. આ રાષ્ટ્રોમાંના ઇંગ્લાંડ અને ફ્રાંસ બંને શક્ય તેટલો મુલક દબાવીને બેઠાં છે. જર્મનીને લાગે આફ્રિકાનો થોડોક મુલક આવ્યો હતો, પરંતુ જર્મન લોકોની વસ્તી વધતી જ જતી હતી એટલે તેને મળેલો ભાગ પૂરતો નહોતો. જાપાનના વધતા જતા બળથી અને યુરોપિયન રાષ્ટ્રોના અંદર અંદરના કુસંપને લીધે જર્મની આખો ચીન દેશ તાજે લઈ શક્યું નહિ એવો

સ્વાભાવિક રીતે જર્મનીની નજર ક્રાંતિ અને ઇંગ્લાંડની વસાહતો ઉપર પડી. અને આ જ કારણને લીધે ગયું મહાયુદ્ધ ઉપસ્થિત થવા પામ્યું. આજે જાપાન ચીનના એક પછી એક દેશ તોડવા લાગ્યું છે, અને મુસોલિનીએ આબિગિનિયાને સુધારવાના બહાને પરાસ્ત કર્યું છે. આ પ્રકારની મુશ્કે પડાવી લેવાની પ્રવૃત્તિને લીધે મૂઠીવાદી રાષ્ટ્રોમાં એકેય સાધવાનું કાર્ય અશક્ય બન્યું છે; આથી બધાં રાષ્ટ્રોને યુદ્ધની સંપૂર્ણ સન્નતા રાખવી પડે છે. કઈ જગાએ અનેક્યારે યુદ્ધનો દાવાનગ શરી નીકળશે તે નિશ્ચિત નથી. એક બાજુ બીજાં રાષ્ટ્રો સાથે યુદ્ધમાં ઉતરવાનો ભય, અને બીજી બાજુ દબાવેલ ક્રોધિત વર્ગ ક્રાંતિ કરશે એ ભય; આ બે ભયના સાબુસામાં આજે આ મૂઠીવાદી રાષ્ટ્રો તપાસામાં છે. અને ભયભીત રાષ્ટ્ર કે મનુષ્યને સુખ ક્યાંથી મળે !

૧૬. બોલ્શેવિક્ષે લેશને ક્રાંતિને લય નથી. કારણ કે બોલ્શેવિક્ષે ગાંધીપદ્ધતિને લીધે દલિત વર્ગોને તે ખામ લાભ થયો છે. આજે જો કોઈ જગ્યાએ બેઠારી ન હોય તો તે રશિયામાં; બીજા બધા દેશોમાં કોઠાવણ પ્રમાણમાં બેઠારી હોઈ જ છે. અને આ હકીકત રશિયન મનુષ્યને મળે છે. હતાં રશિયા પણ અવસુખ નથી. પૂર્વ તરફથી જાપાનની નજર બોલ્શેવિક્ષેના કુચક ઉપર છે; અને પશ્ચિમે તે આખું મૂઠીવાદી જાન તેમની વિરુદ્ધ ઉઠ્યું છે. અંગ્રજ મુસોલિનીમાં સુખ સગરના સાધનો વધારવા કદાચ બોલ્શેવિક્ષે લેશે યુદ્ધનાં સાધનો, અને તેથી પણ ખામ કાઢે વિશ્વનો નિર્પાટાભેર વધારવા માંડ્યાં છે. આજે રશિયાની જાતિ જાતિ ન હોવાથી રશિયાનાં કાષ્ઠાનાંઓને વખતસર કાચો કાચ ખરી રહેતો નથી, ખાલેમાં સંત્રસામયે પૂરતા પ્રમાણમાં ન હોય તે પ્રલયો ખોલી કાઢવાનું કામ એકદર રાખવું પડે છે. હતાં વિશ્વે સંધિવાનું અને બીજી યુદ્ધસામયો ઉત્પન્ન કરવાનું કામ તે જાતિ અને જોડનેર સહી રહેતું છે.

૨૦. આ આગામી યુદ્ધના સંકટમાંથી ઉગરી જવાની આશા હવે લગભગ નષ્ટ થઈ છે. સુતસદી લોકો માત્ર આજની વાત આવતી કાલ ઉપર ધડકેલતા જાય છે એટલું જ. શાંતિપર્વમાં એક વાત છે. 'એક માણસ ભયંકર જંગલમાં આવી ચડ્યો. તેમાંથી બહાર નીકળવાનો રસ્તો તેને ન મળે. સિંહ, વાઘ વગેરે હિંસક પ્રાણીઓના ભયથી તે આમતેમ દોડવા લાગ્યો. તે વનમાં વેલા અને ખડમાં ઢંકાએલી એક વાવ હતી. દોડતાં દોડતાં આ માણસ એ વાવમાં પડ્યો, અને વેલામાં અટવાઈને અદ્ધર લટકતો રહ્યો. તે વાવને કાંઠે આવેલ ઝાડ ઉપર મધનું એક પોડું હતું. તેમાંથી કેટલાંક મધનાં ટીપાં ટપકતાં હતાં. આથી તે માણસ પોતાની જીભ બહાર કાઢીને ઉપરથી પડતાં ટીપાં ચાટવા લાગ્યો.' આ ઉપમા* કેટલેક અંશે યુરોપીય મૂડીવાળાઓને લાગુ પડી શકે તેવી છે. મૂડીવાદે ઉત્પન્ન કરેલી લતાઓની જાળમાં તેઓ અટવાયા છે અને અદ્ધર લટકે છે. એક બાળુ બીજા મહાયુદ્ધને લીધે મૂડીવાદી વેવાઓ તૂટવાનો ભય, અને બીજી બાળુ કારખાનાના મધપૂડામાંની મજૂરરૂપી માખીઓ ખાઈ જાય એ ભય; એવા આ એ ભયમાં આ મૂડીવાળાઓ આજે સપડાયા છે. છતાં પણ એ મધપૂડા-આવે છે. આ દુર્ગુણ મનુષ્યેતર પ્રાણીઓમાં પણ જોવામાં આવે છે. સંકટમાંથી ઉગરી જવાનો માર્ગ તેમને બીલકુલ દેખાતો નથી.

૬. ખંડુ મૂળ તૃષ્ણા.

૨૧. શરીરને ટકાવવા માટે અસાવશ્યક એવી ચીજોનો ઉપયોગ કરવો તેને તૃષ્ણા કહેતા નથી. પરંતુ જ્યારે આ ઉપ-
બોધ વસ્તુઓનો મોહ વધતો જાય છે ત્યારે તેને તૃષ્ણા કહેવામાં આવે છે. આ દુર્ગુણ મનુષ્યેતર પ્રાણીઓમાં પણ જોવામાં આવે છે.

* કુંભકોણ સંસ્કરણ, અયાધ્ય, ૨૦૫. અહીં મૂળ ઉપમામાં થોડાક ફેરફાર કર્યા છે.

કોઈ ફતરારને જો આપણે ખૂબ ખાવાનું આપીએ અને એ બધું એનાથી ખાઈ શકાય નહિ, તોપણ, તે ત્યાં જ બેસી ગઈ છે અને આમપાસ બીજાં ફતરારોને આવવા દેતો નથી. મનુષ્ય જાતિમાં આ તૃષ્ણાની વૃદ્ધિ ખૂબ જોરથી થાય છે, જેને રોજના બે આના ન મળતા હોય તેને જો હવે રોજ પાંચ રૂપિયા મળવા લાગે તો તેટલાથી તેને સંતોષ થાય છે એવું નથી. પાંચને બદલે હવે રોજ દસ રૂપિયા મળે એ માટે તે સતત પ્રયત્ન કર્યા કરશે, અને જેમ લાલ મળતો જાય તેમ તેનો લોભ બમણો વધતો જશે.

૨૨. બૌદ્ધ ધર્મોમાં આ તૃષ્ણા ત્રણ પ્રકારની ગણવામાં આવી છે, કામતૃષ્ણા એટલે ઉપભોગ્ય વસ્તુઓની તૃષ્ણા, ભવતૃષ્ણા એટલે પગલોટ અબધેની તૃષ્ણા અને વિભવતૃષ્ણા એટલે વિનાશ પામવાની તૃષ્ણા. મનુષ્યને પૂરતા પ્રમાણમાં ઉપભોગ્ય વસ્તુઓ મળે તોપણ તેને સંતોષ થતો નથી. મૃત્યુ પછી ચિરકાળ સુધી સ્વર્ગ-સુખનો ઉપભોગ કરી શકાય એટલા માટે તે અમણુબ્રાહ્મણોને દાન આપે છે, યજ્ઞયાગ કરે છે, મતોપવાસ કરે છે, સર્વસંગપરિભ્રમ કરીને તપશ્વર્યા કરવા માટે પણ પ્રવૃત્ત થાય છે. વિભવતૃષ્ણાનો પ્રસાર ઉપરની બન્ને તૃષ્ણાઓ નોટલો ન દેાય તોપણ, તેનો પ્રભાવ ઓટો નથી પોતે મુત્ત પછી આખી દુનિયાનો અંત આવે છે (આપ મુલે પીઠે દુખ ગર્હ દુનિયા), એવું માનનારા લોકો પણ છે જ; અને આ તૃષ્ણાને લીધે પોતાનો અને બીજાઓનો નાશ કરતાં તેઓ જરા પણ આંચકો ખાતા નથી.

૨૩. કામતૃષ્ણા કે વિષયવાસનાને પરિણામે ફેટલા અનર્થો થાય છે તેનાં વિસ્તૃત વર્ણનો ત્રિપિટક વાસ્તુમયમાં અનેક મળે છે. તેમાંનાં કેટલાંક અવતરણો અહીં આપવાં યોગ્ય જણાય છે. મન્નિગ્રમ નિગ્રમના મહાદુકખ્કખંધ સુત્રમાં બિશ્વોને ઉદ્દેશીને જમવાન કહે

છે: “ હે લિશ્તુઓ, વિષયોપભોગમાં દોષ શું છે? દ્રોષ ઉત્પાદી સુવાન કારકુનનો ધંધો કરીને, વેપારધંધો કરીને કે મરકારી નોકરી કરીને પોતાનો નિર્વાહ ચલાવે છે. આ ધંધાને લીધે તે ઘણો હેરાન થાય છે. છતાં પણ તે ઉપભોગ્ય વસ્તુઓ મેળવવા માટે રાતદિવસ શ્રમ કરી કરે છે; અને જો તેમ કરવા છતાં પણ ઉપભોગ્ય વસ્તુઓ તેને મળે નહિ તો શોકાકુલ થાય છે, તથા પોતાનો પ્રયત્ન વ્યર્થ ગયો એવા વિચારથી મૂઠ બને છે. જો એ પ્રયત્નમાં તેને સફળતા મળે અને ધૂંછેલી વસ્તુઓ તેને મળે તો તે વસ્તુઓ રાત્રી અને ચોરો લૂંટી જાય નહિ, આગમાં બળી જાય નહિ, પાણીમાં તણાઈ જાય નહિ, કે અપ્રિય સગાંઓના હાથમાં ન જાય, માટે તેને સાચવવામાં ગરકાવ થાય છે, અને તેથી તે હેરાન થાય છે. પણ આટલી સંભાળ રાખવા છતાંય રાત્રીઓ કે ચોરલૂટારા તેની સંપત્તિ લૂંટી જાય છે, આગથી કે પાણીથી તેનો નાશ થાય છે; અથવા અપ્રિય સગાંઓ પકાવી લે છે, એ પ્રસંગે તેને અત્યંત દુઃખ થાય છે.

૨૪. “ અને હે લિશ્તુઓ, આ વિષયોને માટે જ રાત્રીઓ રાત્રીઓ સાથે લડે છે, ક્ષત્રિયો ક્ષત્રિયો સાથે, બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણો સાથે અને વૈશ્યો વૈશ્યો સાથે લડે છે; માતા પુત્ર માથે, પુત્ર માતા સાથે, પિતા પુત્ર સાથે, પુત્ર પિતા સાથે, ભાઈ બેન સાથે, બેન ભાઈ સાથે, અને મિત્રો મિત્રો સાથે લડે છે. તેમના કલહનું પરિણામ ઘણી વાર એવું આવે છે કે, તેઓ હાથથી, પાંચરથી, લાકડીઓથી કે ચરોથી એક બીજા ઉપર પ્રહાર કરે છે, અને તેથી તેઓ મરણ પામે છે, કે મરણાતિક દુઃખ ભોગવે છે...

૨૫. “ હે લિશ્તુઓ, કામોપભોગોની આસક્તિ છોડવાથી જ મનુષ્ય તેમાંથી મુક્ત થાય છે. (કેવળ બાહ્ય રૂપે કામોપભોગોનો ત્યાગ કરવાથી મક્તિ મળે છે એવું નથી.) ”

૨૬ તે પછી સુતનિષાતમા ‘મમસુત’ નામનું એક ખીજું મહત્વનું સુત છે તે ઘણું પ્રાચીન છે, અને મહાનિદેસમા તેના ઉપર કરેલી મોટી નીમ જોવામા આવે છે માટે તે આખું સુત અહીં આપું છું

કામ કામયમાનસ્સ તસ્સ ચૈ ત સમિજ્ઞસિતિ ।
 અદ્વા પીતિમનો હોતિ રજ્ઞા મમ્મો ‘યદિચ્છતિ ॥ ૧ ॥
 તસ્સ ચૈ કામયાનસ્સ છન્દજાતસ્સ જન્તુનો ।
 તે કામા પરિહાયન્તિ સહુવિદ્ધો ય રુપ્પતિ ॥ ૨ ॥
 યો કામે પરિવ્રજેતિ સપ્પસ્સેય પદા સિરા ।
 સોમ ધિમત્તિક લોકે સતો સમતિવત્તતિ ॥ ૩ ॥
 ચેત્ત વત્થું ! દુરઙ્ગ ચ ગયસ્સ દાસપોરિસ ।
 ધિયો ઘન્ધૂ પુથૂ કામે યો નરો બનુગિજ્ઞસિતિ ॥ ૪ ॥
 અયલા ન વલીયન્તિ મહન્તે ન પરિસ્સયા ।
 તતો ન દુષ્સમન્થેતિ નાય મિધ્ધમિયોદ્રકમ્ ॥ ૫ ॥
 તસ્મા જન્તુ સદા સતો કામાનિ પરિવ્રજ્યે ।
 તે પદ્દાય તરે ઓઘ નાથ સિત્થા ય પારયૂતિ ॥ ૬ ॥

વિગથોની ઈચ્છા કરનારાની તે ઈચ્છા જો તૃપ્ત થાય તો ઇચ્છિત વસ્તુનો લાભ થયાથી તેને ખરેખર જ આનંદ થાય છે ॥ ૧ ॥
 પણ વિવેચાપભોગમા તે પ્રાણીની વામનાઓ જો દરમૂન થાય, અને તે ઉપભોગ્ય વસ્તુઓ નાશ પામે તો ગાણ્યથી વિદ્ધ થયાની માફક તે દુઃખી થાય છે ॥ ૨ ॥ સાપના મુખ પાસેથી જોમ આપણે આપણે પગ દૂર રાખીએ છીએ, તેમ જો દુઃખી જ કામોપભોગનો ત્યાગ કરે છે, તે સ્મૃતિમાન, આ લોભમા તૃપ્તમાને, જો છે ॥ ૩ ॥ એવર, જામજમીયા, ધન, ગાય અને ઘોડા, લામ અને નામર, મીઠા અને જાનિઓ, આ પ્રમાણ અનેક કામોપ

ભોગોની જે ઈચ્છા ધરાવે છે, તેના અબલ પ્રતિસ્પર્ધી બલવાન થાય છે; અને તેને અનેક વિધો નડે છે. તેથી તૂટેલી નાવમાં પાણીની માફક તેના અંતઃકરણમાં દુઃખ પ્રવેશ કરે છે. ॥ ૪-૫ ॥ આથી પ્રાણીએ સદા સાવધાનતાપૂર્વક કામોપભોગનો ત્યાગ કરવો. હોડકામાં પેટેહું પાણી કાઢી નાખવાથી જેમ સામે પાર જવાય છે, તેમ કામોપભોગનો ત્યાગ કરીને તેણે પૂર તરી જવું. ॥ ૬ ॥

૨૭. મનુષ્યના અંતઃકરણમાં તૃષ્ણાના અંકુર કુટવા લાગે છે, ત્યારે તે અત્યંત સુંદર લાગે છે, પણ તૃષ્ણાનું જંગલ ઉગી જઈને તેના અંતઃકરણને ઘેરી લે છે, ત્યારે તેના જીવિતનો સમૂળ વિધ્વંસ થાય છે. મનિજનનિકાયના ચૂળધમ્મસમાદાન સુતમાં આ મંબંધે એક ઉત્કૃષ્ટ ઉપમા જોવામાં આવે છે. તે આ છે:—“ગ્રીભ-ઋતુની આખરમાં માલુવા* લતાને ફળો આવ્યાં, અને એક ફળ કુટી જઈને તેનું બીજ એક શાલવૃક્ષની નીચે પડ્યું. આથી તે શાલવૃક્ષ ઉપર વસનાર દેવતા* બચીત બની. ત્યારે તેની આત્મ-મિત્ર બીજી વનદેવતાઓ એકઠી થઈ અને બોલી, ‘હું ડરીશ નહિ. કદાચ આ બીજ મારે કે મૃગ ખાઈ જશે, અગ્નિ બાળી નાખશે, વનરક્ષકો તેને વધવા દેશે નહિ, ઉધઈ ખાઈ જશે, અથવા તે નિબંધ જશે.’

૨૮. “પરંતુ તે બીજને કોઈ પણ પ્રકારની આંચ ન આવવાથી ચોમામામા તેને અંકુર કુટયા, અને તે તરુણ કોમળ લતાએ તે

* આ લતા સિમાલયની તળેટીમાં જાય છે. અને તે જે જાડ ઉપર ચં છે તેના સમૂળ નાશ કરે છે એવી માન્યતા હતી.

• દેવતા શબ્દ સીલિંગનો હોય તોપણ તેનો અર્થ દેવ કે દેવી બન્ન થઈ શકે છે. વૃક્ષાધિષ્ઠિત દેવતા એટલે વૃક્ષનો આત્મા જ કહીએ તો ચાલે અહીં દેવતા શબ્દ દેવવાચક ગણવાનો છે.

શાલવૃક્ષને આલિંગન આપ્યું. ત્યારે તે શાલવૃક્ષ ઉપર રહેનારી દેવતાને લાગ્યું કે, 'મારાં આપ્તમિત્રાએ અને આદત્તી બધી ભયભીત કેમ કરી મૂકી? અને તો આ તરણુ લતાનો સ્પર્શ સુખ-કારક લાગે છે!' પણ ધીમે ધીમે માણવા લતા વધતી ગઈ. તે આખા વૃક્ષ ઉપર ઊભાઈ ગઈ, અને તેની ડાળાઓમાં પેસીને ડાળાઓ નીચે પડી ગઈ. ત્યારે વૃક્ષદેવતાએ મનમાં જ વિચાર કર્યો, 'અહાહા! આ જ તે ભય, જેનાથી મારા આપ્તમિત્રા ડરતાં હતાં! જેનાથી આજ હું દગ્ધકારક વેદના અનુભવું છું!'

૨૯. તૃપ્ત્યામાંથી ઉદ્ભવનારી કાર્યકારણ-પરંપરામાંથી કેવી અત્યંત અપાયકારક બાબતો પરિણમે છે, તે દીધનિઝાપના મહા-નિદાન મુત્તમાં વર્ણવેલ છે:—

इति सौ पनेनं मानन्द वेदनं पटिच्च तण्हा, तण्हं पटिच्च परियेस्सता, परियेस्सनं पटिच्च लामो, लामं पटिच्च विनिच्छियो, विनिच्छयं पटिच्च छन्दरागो, छन्दरागं पटिच्च अज्झोस्मानं, अज्झोस्मानं पटिच्च परिग्गहो, परिग्गहं पटिच्च मच्छरियं, मच्छरियं पटिच्च आरक्खो, आरक्खं पटिच्च आरक्खाधिकरणं दण्डादान-मत्थादान-कलह-विग्गह—विवाद-तुयंतुयं-पेसुञ्ज-मुसायादा अनेके पापका अकुमला घम्मा ममचन्तीति ॥

(આ પ્રમાણે, દે આનંદ, વેદનામાંથી તૃપ્ત્યા, તૃપ્ત્યામાંથી પર્યેષણ, પર્યેષણમાંથી લાભ, લાભમાંથી નિશ્ચય, નિશ્ચયમાંથી આસક્તિ, આમક્તિમાંથી અધ્યવસાન, અધ્યવસાનમાંથી પરિગ્રહ, પરિગ્રહમાંથી માત્સર્ય,* માત્સર્યમાંથી આરક્ષા, આરક્ષામાંથી દંડાદાન, શસ્ત્રાદાન, કલહ, વિગ્રહ, વિવાદ, હું તું, પૈમુન્ય, અમત્ય ભાવણુ વગેરે અનેક પાપકારક અકુશલ બાબતો ઉત્પન્ન થાય છે.)

* માત્સર્યનો અર્થ પોતાની સંપત્તિને કે જ્ઞાનને બીજાને લાભ ન મેળવે એવી ઝુલ્મ.

૩૦. કોઈ વ્યક્તિ ન્યારે વિષયવાસનામા બધાય છે ત્યારે તે વ્યક્તિમા ઉપરના ત્રણ અવતરણમા બતાવેના વિકારો અષ્ટપણે જોવામા આવે છે. ખૂબ મહેનત કરીને થોડાક પૈમા બેંકમા મૂકે અને જો તે બેંક લાંબો, તો તેથી માણસ ખિન્ન થાય છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ કોઈ કોઈ વાર ગાંડો પણ થાય છે. આ સપત્તિ માટે ક્ષત્રિયો ક્ષત્રિયોમા અને બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણોમા ઈવી લગાઈઓ થાય છે એ કોઈને કહેવાની જરૂર નથી જ. કુટુંબોમા થનારી તકરારોનું પ્રદર્શન આજની કોર્ટોમા વારંવાર થયા કરે છે આથી વ્યક્તિગત તૃષ્ણામાથી કેટલી ખાનાખરાખી થાય છે એ બાબત ઉપર ઝાઝું વિવેચન કરવાની આવશ્યકતા નથી ઉપરના ઉતારામા જો થોડો ધણો તકાવત કરવામા આવે તો આજની પરિસ્થિતિને પણ તે બરાબર લાગુ પડી શકે એવો છે પરંતુ આ તૃષ્ણા કે વિષયવાસના ન્યારે આમાજક સ્વરૂપમા પરિણત થાય છે, ત્યારે તેનું ખરું સ્વરૂપ માણસુ બનભવા વિદ્વાનો માટે પણ મુશ્કેલ બને છે, અને તેઓ પણ પચાંચે કરીને બધી ઘાતક બાબતો માટે કારણભૂત બને છે

૩૧. ભિક્ષુમધનો જ દાખરો લઈએ ભિક્ષુની વ્યક્તિગત સપત્તિમા તેના ત્રણ ચીવરો (વસ્ત્રો) અને એક ભિક્ષાપાત્ર, આ ભિક્ષાપાત્ર પણ માટીનું અને બહુબહુ તો લોખન્ડનું હવું, પણ રહેવા માટે મકાનની મનાઈ નહોતી. આથી શ્રદ્ધાળુ લોકો વિહારો બંધાવવા લાગ્યા, અને ભિક્ષુઓની વાસના વધતા વધતા તેનું પરિણામ પરિવ્રજામા આવ્યું એટલે કે, વિહારોની સેવાચારી માટે નોકરચાકર, જમીનજુમનો વગેરે બધું જ રાખવું પડ્યું અને તેનું મરક્ષણ કરવા માટે રાજાઓની મદદ લેવી પડી તિમેટ જેવા દેશોમા રાજાઓને એક ઝરે બેસાડીને ભિક્ષુમધે આ કાર્ય પોતાના જ હાથમા લઈ લીધું કેવળ શાસ્ત્રથી જ ચતુરો પ્રતિકાર કરવાનું અશક્ય હોવાથી ભિક્ષુઓને અનેક સાચી જોગી વાતો રચવી પડી, અને

રાજકારણને ઉપે પૈશ્વન્યનો પણ અગીકાર કરવો પડ્યો. બિશુમંધન આટલી ગંધી અધોગતિ થયા છતાં પણ, તેમના કંટલાક બિશુએ માટે તો, પોતાની અવનતિ થતી જાય છે એ અમજવું પણ મુશ્કેલ બન્યું. 'હું મારા આચાર બરાબર પાળું છું. શીલના નિયમોનું પૂર્ણ રીતે પાલન કરું છું. ધ્યાન સમાધિમાં દક્ષ છું. અને ને કદી કદી દત્તકથાઓ રચું છું તો તે કેવળ મંધના લાલ માટે જ રચું છું. તેમ કવ્વામા મારે કોઈ જાતનો સ્વાર્થ નથી.' આવી જાતની વિચારોથી ગ્રેસર્ધને જ બિશુઓ સાચી ખોટી વાતો લખવા પ્રવૃત્ત થયા હશે એટલે કે, સાધિકતૃષ્ણાને કારણે પોતાની આ અધોગતિ થતી જાય છે એ અમજવું તેમને માટે કઠીન થતું.

૨૨. 'જિટ મોયના કાણામાથી નીકળી શકશે, પણ શ્રીમત માણુસ સ્વર્ગમા જઈ શકશે નહિ,' એવો ઉપદેશ આપનારા ઇશુ ખ્રિસ્તના ભક્તો પરિગ્રહવાન કેમ બન્યા એ પણ ઉપર બતાવેલ બુદ્ધના બિશુસંધના ઉદાહરણ ઉપરથી સમજાશે. પાદરીઓનો સંધ આ બાબતમા બિશુમંધને વટી ગયો, એ બાબતમા શક નથી. બિશુઓ માત્ર પોતાના વિદારોના રક્ષણ ખાતર જ પુરાણો રચતા પણ આ પાદરી લોકોએ તો આખા જગતનું સામ્રાજ્ય મેળવવાનો ઘાટ ધડ્યો, અને કુરોડ જેવા ભયંકર ધર્મસુદ્ધો શરૂ કર્યા. 'મતનન કે, જે તૃષ્ણા વ્યક્તિમા પરિણત થાય ત્યારે અદપકાળમા કુરૂપ દેખાય છે અને અપાયકારક બને છે, તે જ તૃષ્ણા બ્યારે સાધિક સ્વરૂપે પરિણત થાય છે ત્યારે તેનું સૌન્દર્ય ઝટ નાશ પામતું નથી, અને તેના ભયંકર પગિણાઓ જોતાં અને સમજતા ઘણો મમય લાગે છે.

૨૩. પાદરી લોકોના કુખૂલ્યો બહાર આવવા લાગ્યા. પ્રસિદ્ધ ફ્રેંચ ધર્મકાર વૉલ્ટર તો તેમની પાછળ જ ખાઈ પીઈને પડ્યો. તેમના ઉપરની બદુજનસમાજની શ્રદ્ધા ઘટવા લાગી. આથી આ

પાદરીઓના સંઘનું આગ્રયરચાન તૃષ્ણાને નોખમકારક જણાયું. તેણે એક નવું સ્થાન શોધી કાઢ્યું. વૃદ્ધ બનતી વેસ્ટા જેમ શૃંગારાભૂષણની મદદથી યુવાન :બને છે, અને સ્થાનાંતર કરીને પુરુષોને મોઢ પમાડે છે, એમ તૃષ્ણાએ પોતાના અલિનવ વેશથી લોકોને મોઢ પમાડવાની શરૂઆત કરી. તેનું આ નવું સ્થળ રાષ્ટ્રીયત્વ હતું. અહીં તેનો પ્રભાવ વધારે પડ્યો. પાદરીનો સંઘ તો સામાન્ય જનતાથી અક્ષિત હોય, તેથી તે સંઘ સંબંધે જનતામાં અનાદર ઉત્પન્ન કરવાનું કાર્ય સરળ હતું. પરંતુ આ રાષ્ટ્રીયત્વનું એવું નથી. રાષ્ટ્ર તો નાના મોટા બધા લોકોનું ગણાય. આથી તૃષ્ણાને આ સ્થાન બહુ સારું મળી ગયું અને છેલ્લા મહાયુદ્ધ સુધી તેનું અહીં ઠીક ચાલ્યું.

૩૪. મહાનિદાન સુત્રમાં બતાવેલી કાર્યપરંપરા હાલના રાષ્ટ્રીય-ત્વને કઈ રીતે લાગુ પડે છે, એનું એક ઉદાહરણ આપણી સાથે જેમનો બહુ નજીકનો સંબંધ છે એવા અંગ્રેજોના રાષ્ટ્રીયત્વના આધારે બતાવવા માગીએ છીએ.

૩૫. દુષ્કાળ અને રોગો વારંવાર જગતનાં બધાં રાષ્ટ્રોમાં ફેલાતા હતા જ, પરંતુ બહુ જ થોડાં રાષ્ટ્રોને તેની જાણ થતી. સોળમા સૈકામાં આની જાણ ઈંગ્લાંડને પહેલી વાર થઈ એમ કહી શકાય. આ વેદનાને લીધે ઈંગ્લાંડના વરિષ્ઠ વર્ગમાં રાષ્ટ્રીય તૃષ્ણા ઉત્પન્ન થઈ. ગમે તેમ કરીને પણ, પોતાના રાષ્ટ્રની સંપત્તિ વધવી જોઈએ એમ તેમને લાગવા લાગ્યું. આ તૃષ્ણાને લીધે પર્યેષણાની શરૂઆત થઈ. એક બાબુ અમેરિકામાં વસવાટ કરવા માટે તે દોડ્યા, બીજી બાબુ ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપની સ્થાપીને પૂર્વ તરફના વ્યાપારમાં લાલ મેળવવાની ધમાધમી કરવા લાગ્યા; આવ! આવ! પ્રકારના પ્રયત્નો તેમણે શરૂ કર્યા. આ પર્યેષણામાં ઈર્ષ વાર લાલ થયો તો ઈર્ષ વાર અજાલ. આથી તેને માટે નિશ્ચય કરવાની જરૂર પડી. જ્યાં

લાભ થાય એમ હોય ત્યાં જ આપણુ ટદુ હંકારવું, અને જ્યાં અલાભ થાય ત્યાં પાછા હટવું, એવું શરૂ થયું. આથી લાભ મળે એવી જગ્યાઓ દહ કરવાનું અધ્યવસાન બળવત્તર થયું; અને તેથી પરિગ્રહ જન્મ્યો. આ ભારી હદ, અને તે બીજાની, એવી રીતે અધિકારક્ષેત્રનું બળુ ફેલાવા લાગ્યું. આથી પોતાની સંપત્તિને માટે માત્મચ્છેદ થયું; અને તેની રક્ષા કરવાની જરૂર પડી. સમુદ્ર ઉપર સ્વામિત્વ રહે એ માટે બીજાં રાજ્યોના નૌકાસૈન્ય કરતાં ઇંગ્લાંડનું નૌકાસૈન્ય બળવાન હોવું જોઈએ, એવી રાષ્ટ્રીય દષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ, અને બીજાં રાજ્યોની થોડી ઘણી પણ હરિદ્વાર્ષ જણાય કે તરત જ તેમનો પ્રતિકાર કરવા માટે આ શસ્ત્રસામગ્રીનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો; અને કલહ, વિગ્રહ, વિવાદ, હોંસાતોંસી, પેશુન્ય કે રાજકારણ અને અસત્ય લાપણુ અથવા વર્તમાનપત્રનો પ્રચાર વગેરે અનેક પાપકારક અકૃશલ બાબતોનો પ્રાદુર્ભાવ થયો.

૩૬. આ વધતી જતી રાષ્ટ્રીય તૃષ્ણાથી ડરનારા લોકો ઇંગ્લાંડમાં નહોતા એમ નહિ. ગોડસ્મિથ કહે છે—

‘ Ill fares the land, to hastening ills a prey,
Where wealth accumulates, and men decay.’

(આ દેશની દુર્દશા થવા લાગી છે. ત્વરિત આવનારી આપત્તિઓનો તે શિકાર બન્યો છે. અહીં સંપત્તિ થોકબંધ એકઠી થવા લાગી છે, પણ માણસોનો ધ્વાસ થાય છે.)
વળી તે લખે છે—

‘ While thus the land, adorn’d for pleasure all
In barren splendour feebly waits the fall.’

(આ રીતે આખો દેશ એશઆરામને અર્થે નિર્જીવ બપકાચી શણગારવામાં આવ્યો છે ખરો, પરંતુ દુર્બળતાને લીધે મ્યુત થવાની તૈયારીમાં છે.) ગોડસ્મિથનું આ આખું કાવ્ય (The

Deserted Village) ઇંગ્લાંડને ભાવિ સંકટોની સૂચના કરનારા વિચારોથી ભરપૂર છે. પણ તેનો લાવ કાણ પૂછે? તરુણ માણુવા સત્તાના આલિંગનથી જેમ શાલવૃક્ષનો આત્મા ઝરત થયો હતો તેમજ આ તરુણ રાષ્ટ્રીય તત્ત્વને લીધે ઇંગ્લાંડનો અંતરાત્મા ઝરત થયો હતો—તેને કશું સૂઝતું નહોતું. મોટા મોટા રાજકારણી પુરુષો, જેમનું ખ્યાનગી વર્તન અનિર્ધાર્ય હતું, તેવા પણ, આ રાષ્ટ્રીય લોભ માટે ગમે તે રાજખટપટ કરવા તત્પર હતા; અને એમાં કંઈ જ ખોટું નથી એવી તેમની પાકી ખાતરી હતી! દેશકાર્યને માટે એટલે કે દેશમાં બીજા દેશોની સંપત્તિ ઢસડી લાવવા માટે કરવામાં આવતાં કોઈ પણ કુકર્મને સત્કર્મ માનવામાં આવતું!

૩૭. આ રાષ્ટ્રીય તૃષ્ણાનો વિકાસ થતાં થતાં તેણે પ્રથમ અંગ્રેજ સામ્રાજ્યની ઉત્તર અમેરિકા રૂપી મોટી શાખા તોડી નાખી. એટલામાં પૂર્વ તરફ આ વૃક્ષને હિંદી સામ્રાજ્યના રૂપે નવા ફાળુગા ફુટવા લાગ્યા. આથી ઇંગ્લાંડને આ તૃષ્ણાનો તિરસ્કાર ન થતાં વધારે મોહ ઉત્પન્ન થયો. પરિણામે ગત મહાયુદ્ધ ઉદ્ભવ્યું. તે સમયે આ તૃષ્ણાના કાર્યની શરૂઆત સ્પષ્ટતાથી જોઈ શકાઈ. વસાહતો લગભગ વિલક્ષ્ય થઈ, અને આયર્લેન્ડ સામ્રાજ્યથી છૂટું પડ્યું, એટલું જ નહિ, પણ મૂળ વૃક્ષને બહુ હેરાન કરવા લાગ્યું. છતાં હજી આ તૃષ્ણાને આફ્રિકાની અને પૂર્વ તરફની શાખાઓનો આશ્રય છે. અને એ શાખાઓને પણ સંપૂર્ણપણે તોઆ સિવાય આ તૃષ્ણા આપોઆપ મરી જાય એવાં ચિહ્નો જણાતાં નથી.

૩૮. સ્પેનના નૌકાસૈન્યનો વિધ્વંસ કર્યો પછી, અંગ્રેજોની આ રાષ્ટ્રીય તૃષ્ણાને વિકસવા માટે પુષ્કળ અવકાશ મળ્યો. યુરોપનાં રાષ્ટ્રો અંદર અંદરની તકરારોમાં પડેલાં હોવાથી નૌકાસૈન્યની બાબતમાં તેઓ અંગ્રેજોની હરિશ્ચંદ્ર કરી શકે એ અશક્ય હતું. અમેરિકા પોતાનાં નૌકાસૈન્ય વધારીને ઇંગ્લાંડને વટી જત અફ; પરંતુ તેમ

પરિગ્રહી જન્યા, અને પરિગ્રહમાથી ઉત્પન્ન થનારા બધા દોષોના ભોગ જન્યા. આરાય, બીજી સામાન્ય પ્રજાની માફક આ સઘો પણ પરિગ્રહથી મુક્ત રહી શક્યા નહિ અપરિગ્રહ માત્ર ઉપદેશમા જ રહ્યો.

૪૨. બોદ્ધો અને જૈનો બધા પરિગ્રહોમા સ્ત્રીના પરિગ્રહને મોટો ગણતા એ તો ખુલ્લુ જ છે કે, એક વાર સ્ત્રી આવી કે, તેની પાછળ ધરમાર, નોકરચાકર, વાડીવજીદા બધુ ક્રમે ક્રમે આવવાનુ જ. આથી તેમના મત પ્રમાણે તો સ્ત્રીપરિગ્રહ જેવો બીજો કોઈ મોટો પરિગ્રહ નહોતો, અને આથી જ સઘોના નિયમોમા અગત્યનો નિયમ સ્ત્રીની માથે કોઈ પણ રીતે સમઘ ન સખવાનો હતો, અને એ નિયમનો લંગ એ મોટો ગુન્હો માનવામા આવતો. લિશ્તુણી-મઘની ઈર્ષ લિશ્તુણી પણ પુરુષોની માથે ઈર્ષ પણ પ્રકારનો સમઘ રાખી શકતી નહિ. સ્ત્રીપુરુષનો મબઘ એક બીજાને તુકશાનકારક છે અને તેમાથી જ મમારના બધા કુ જો વધે છે એવુ તેઓ માનતા. પગતુ હવે અનુભવ ઉપરથી એવુ જણાય છે કે, આ રીતે લિશ્તુઓના અને લિશ્તુણીઓના જૂદા જૂદા મઘો રચાવવાથી લાભને બદલે હાનિ જ વધારે પ્રમાણમા થઈ છે. ગરુઆતમા જો કે, આ સઘો નીતિમાન હતા, તોપણ પરિગ્રહી થયા પછી તેમની નીતિમત્તા ઘટવા લાગી, અને તેમાથી જ અનેક તંત્રો, નિગપૂજ વગેરે બીજાતસ બાબતોનો જન્મ થયો.

૪૩. હમણા હમણા સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યનો વિચાર ફેલાવાને લીધે, સ્ત્રી એ પરિગ્રહ નથી એવા વિચારની મતલ અભિવૃદ્ધિ થવા લાગી છે. જ્યાં સુધી સ્ત્રીને પરિગ્રહ માનવામા આવતો, ત્યાં સુધી સમાજની નૈતિક ઉન્નતિ થશે એમ માની શકાય નહિ સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્ય એ અહિંસા અને સંસ્કૃતિની કસોટી છે મનુષ્યની હિસક બુદ્ધિએ સ્ત્રીઓને ગુનામ બનાવી. સ્ત્રીઓના અતઃકરણ

ન હોત, તો આ ગુલામી સ્ત્રીઓએ કદી પણ સ્વીકારી ન હોત; તેઓએ આત્મહત્યા કરીને સમગ્ર માનવજાતિનો અંત આણ્યો હોત. પણ જેવી ભયંકર રીતોએ સહન કરીને પણ જો સ્ત્રીઓએ આપણને આજ સુધી જીવતા રાખ્યા હોય તો તે કેવળ આ માતૃપ્રેમને જ આભારી છે. પણ સ્ત્રીઓને આવી રીતે ગોંધી રાખીને મનુષ્યોએ તો પોતાની હિંસક બુદ્ધિની પરાકાષ્ઠાનું પ્રદર્શન કર્યું છે. આથી અહિંસાત્મક સંસ્કૃતિનો જો પૂર્ણપણે વિકાસ કરવો હોય તો, સ્ત્રીઓને પરિગ્રહ ન ગણતાં સર્વતોપરિ સ્વતંત્રતા આપવી પડશે. સ્વતંત્ર સ્ત્રીઓની મદદથી જ મંસ્કૃતિનો ઉદય થશે, તે જ મંસ્કૃતિ અહિંસાત્મક બનશે, અને તેથી જ માનવજાતિને માટે સુખકારક અને હિતાવહ થશે.

૪૪. આજે પાશ્ચાત્ય દેશોમાં જો સ્ત્રી-સ્વાતંત્ર્ય છે. એ ઉપર છ'તુ' છે એવું અમારું માનવું છે. લગભગ બધી સ્ત્રીઓ આર્થિક રીતે પુરોષો ઉપર અવલંબેલી હોવાથી ખરી રીતે સ્વતંત્ર હોતી નથી. પોતાનો પતિ દુબ્બસની હોય તો પણ કેવળ સંતતિના મોહને લીધે તેઓ છૂટાછેડા કરીને મુક્ત થઈ શકતી નથી એકાદ સ્ત્રી ધણીની સાથે છૂટાછેડા કરીને પોતાના જીવનનો નિર્વાહ જેમ તેમ કરીને ચલાવી શકશે ખરી, પરંતુ પોતાનાં બાળકોનું શું થશે, એ વિચારથી તે છૂટાછેડા કરતી નથી, અને ધણીનું બધું ફર્વતન મૂંગી મૂંગી સહન કરે છે. કારકૂની વગેરે ધંધા કરીને નિર્વાહ કરનારી ધણી સ્ત્રીઓ આજે પાશ્ચાત્ય દેશોમાં છે, પરંતુ તેઓ પણ સ્વતંત્ર નથી. તેમાંની કોઈક બાઈને એકાદ બાળક હોય એવી ઉત્કટ ઈચ્છા થાય તોપણ તે ઈચ્છા તે પૂરી પાડી શકતી નથી. તેમ કરવા જતાં તેને કાયમને માટે પુરુષનું દાસ્ય સ્વીકારવું પડશે, એવા કડુથી તે ઠેક સુધી અપરિણીત રહે છે, અને પરિણામે માતૃપ્રેમથી વંચિત રહે છે.

૪૫. સોવિએટ રશિયામાં સ્ત્રીઓને માતૃ સ્વાતંત્ર્ય આપ-

કરવાની તેને ખીલકુલ જરૂર નહોતી. કસ્ટુ ખુદ અમેરિકામાં જ મરજી પડે તેટલી સંપત્તિ મેળવી શકાય એમ હતું. આથી ઇંગ્લાંડ 'સમુદ્રરાણી'ની પદવી સહેલાઈથી પ્રાપ્ત કરી શક્યું. પરંતુ કામચુતમાં બતાવ્યા પ્રમાણે, આજે તેના અગ્રણ્ય પ્રતિસ્પર્ધી બજવાન યતાં જાય છે (અચલા નં ઘલોચન્ત). જૂમધ્ય સમુદ્રમાં ઇટાલિ અને ફ્રાંસ બન્ને દેશોનાં નૌકાસૈન્યો એકત્ર થાય, અને તેની મદદમાં તે દેશોનાં સુદ્ધવિમાનો ઉતરે તો જૂમધ્ય સમુદ્ર ઉપનો ઇંગ્લાંડનો કાબૂ નાખી દેતાં ઝાઝા દિવસ લાગે નહિ. અને જો એકવાર આ જલમાર્ગ ઇંગ્લાંડના હાથમાંથી ચાલ્યો જાય તો, તેનું પૂર્વ તરફનું સામ્રાજ્ય ટકી શકે એમ નથી. મતલબ, ઇંગ્લાંડના સામ્રાજ્યસોહને લીધે ઇંગ્લાંડ પોતે કમતાકાત બનતું જાય છે, અને બીજાં દુર્બળ રાષ્ટ્રો બજવાન યતાં જાય છે. આને પરિણામે ઇંગ્લાંડના માર્ગમાં અનેક વિધેા ઉપસ્થિત યતાં જાય છે (મદ્દન્તિ નં પરિસ્તયા).

૩૬. દેશમાં, વ્યક્તિગત તૃષ્ણા કરતાં સાંધિક તૃષ્ણા વધારે ભયંકર છે, અને માંધિક તૃષ્ણા કરતાં રાષ્ટ્રીય તૃષ્ણા વધારે હાનિકારક છે. શરુઆતમાં આ તૃષ્ણા જો કે બહુ નાજુક અને સુદર દેખાય છે, છતાં કેટલાક કાળ પછી તેનાં પરિણામ ઘાતક થયા વગર રહેતાં નથી. સાંધિક કે રાષ્ટ્રીય તૃષ્ણા વરિષ્ઠ વર્ગોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, અને યુદ્ધિમત્તામાં પછાત એવા લોકો ઉપર પોચાય છે. પરંતુ આ પછાત લોકો તરફથી જ્યારે પ્રતિકારની શરુઆત થાય છે ત્યારે તે જ તૃષ્ણા સંઘ તેમજ રાષ્ટ્રને નડતરરૂપ બને છે. આ તૃષ્ણાને લીધે સ્પેન દેશે અનેક પછાત દેશો ઉપર અનેક પ્રકારના અત્યાચાર કર્યા તેથી તે દેશો સ્પેનથી છૂટા પડ્યા, અને ખુદ સ્પેન નિર્વીર્ય અને હતાશ થઈને બેઠું. આમ છતાં આજે ઇટાલિ અને જર્મની આ જ તૃષ્ણાવતીને બહુ આનંદપૂર્વક આલિંગન આપીને ડાલી રહ્યાં છે. આમાં જ બધાં યુરોપીય રાષ્ટ્રોનાં દુઃખનું મૂળ છે.

અપરિગ્રહ

૪૦. તપશ્ચા અને કામવામના દૂર કરવા માટેના ઈલાજ તરીકે અપરિગ્રહ છે, એમ પાર્શ્વ અને બુદ્ધનું કહેવું જણાય છે. પાર્શ્વે તો પોતાના ચાર યામમાં અપરિગ્રહનો મમાવેશ 'કથો' છે, અને ઉપરના ચાર અવતરણોમાં જ નહિ, પણ બીજી અનેક જગ્યાએ ઉપભોગ્ય વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવાનો બુદ્ધે ઉપદેશ કરેલો છે એમ દેખાય છે. બુદ્ધ અને તેના સમકાલીન પાર્શ્વની પરંપરા અનુસારનાર વર્ધમાન તીર્થંકર વચ્ચે પરિગ્રહ મંબધે મતભેદ હતો ખરો, પણ તે વિગતોનો મતભેદ હતો, મુદ્દાનો નહિ. સ્ત્રી, દામદારી, જમીન-જુમલો વગેરે બધી ઉપભોગ્ય વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવાનો બન્ને ઉપદેશ કરતા હતા. માત્ર બુદ્ધનું કહેવું એટલું હતું કે, શરીરને અત્યંત ઉપયોગી હોય એટલા કપડા રાખરા, જ્યારે તેટલા કપડાનો પણ ત્યાગ કરવાનું વર્ધમાન તીર્થંકર કહેતા હતા. પરંતુ જોનોનો અને બૌદ્ધોનો અપરિગ્રહનો આ વિચાર તેમના સઘ પુરતો જ હતો. એક બાળુ પાચસો લિશ્તુઓ પોતાના સ્ત્રીપુત્ર અને નોકર-ચાકરોનો ત્યાગ કરીને સઘમાં પ્રવેશ કરતા, તો બીજી બાળુ એક જ રાત્રી તેમના કરતા બમણી સ્ત્રીઓ અને ચાર ગણા નોકર-ચાકર રાખે, એવું આ અપરિગ્રહનું બનવું હતું આ પ્રમાણે આ અપરિગ્રહનું ક્ષેત્ર સંકુચિત થયાથી તેમાંથી ઈષ્ટ પરિણામ નીપજવાને બદલે અનિષ્ટ પરિણામો નીપજ્યા.

૪૧. ધનસ પત્તિ, સ્ત્રીઓ અને દામદારીઓનો ત્યાગ કરીને ધણા બુદ્ધિમાન લોકો લિશ્તુઓ તથા જૈન સાધુઓ થયા, પરંતુ નિર્વાણની તથા રહેવા માટે જગ્યાની આવશ્યકતા તેમને હતી જ, અને આ આવશ્યકતાઓ સામાન્ય જનસમાજ પૂરી પાડી શકે એવું નહોતું, કારણ કે આ સઘો તો ખૂબ વધતા જતા હતા. આથી રાજાઓ પાસેથી બહિસો મેળવવાની આ સઘોને જરૂર પડી પરિણામે તેને

વામાં આવ્યું છે, અને એ બાબતમાં તો બધા મૂડીવાદી રાષ્ટ્રોએ તડી પાડી છે. સીએને રાષ્ટ્રીય માલમત્તામાં દાખલ કરવામાં આવી છે, એવી જૂમ મૂડીવાદી વર્તમાનપત્રો કરી રહ્યાં છે અને તેનો પ્રતિધ્વનિ હિંદમાં દિલ્હી સુધી પણ પહોંચ્યો છે * સપ્ટેમ્બરની ૧૨ મી (ઈ. સ. ૧૯૩૫) તારીખે મધ્યવર્તી ધાગસભામાં બાપણુ કરતાં નામદાર અરકાર બોલ્યા, “હાલના કાયદા મુજબ માલમત્તા જમ કરવી, કે ઉત્પાદનના સાધનોને રાષ્ટ્રીય માલીકીનાં કરવાં, એવી ભતની માર્ગ પણ કલ્પનાનું પ્રતિપાદન કરવા ખાટે સમ બતાવવામાં આવી નથી, અને સીએ એ પણ એક ઉત્પાદનનું સાધન જ છે.” (એડર, એડર, એવો અવાજ)

શ્રી ૦ સત્યમૂર્તિ—ધારાસભી પણ અભ્યતાના નિયમનું ઉલ્લંઘન ન કરી શકે

* કમ્યુનિસ્ટ લોકો સીએને રાષ્ટ્રીય કરવા માગે છે, એ જૂમ તો ઘણી વધતી છે. ઇ. સ. ૧૮૪૮ માં માર્ક્સ અને એન્ગેલ્સે પ્રસિદ્ધ કરેલ સામ્યવાદી બહેનનામાંથી જીવે પ્રમાણે હકીકત જોવામાં આવે છે —

“તમે કમ્યુનિસ્ટ લોકો સીએને રાષ્ટ્રીય કરવા માગો છો, એમ એક રવેરે બધા મૂડીવાદીઓ જૂમ પાડી રહ્યા છે

“મૂડીવાળા સીએને ઉત્પત્તિનું સાધન માને છે સંપત્તિના સાધનો સાર્વજનિક કરવા એવું તેઓ સાબળે છે, ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ તેઓ એમ માને છે કે, બીજા બાજતોનું અધિધ્ય એ જ સીએનું પણ ઘરો

“હાલ સીએને સાધન તરીકે ગણવામાં આવે છે, એ પરિસ્થિતિ નાખૂદ કરવી એ અમારૂં ખરું ક્યેવ છે, પણ એની તો તેમને શકા પણ ઉપજતી નથી.”

આ મુખે આજે ૮૦-૬૦ વરસ યવા હલ કેટલા દિવસ મૂડીવાળાઓ આ જૂમ ચાલુ રાખશે, એ કોણ કહી શકે ?

નામદાર સરકાર:—મેં એમ નથી કયું કે આ કલ્પનાનું હિંદુસ્તાનમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. કેટલાંક પુસ્તકોમાં તેનું પ્રતિ-પાદન કરવામાં આવ્યું છે...

૪૬. હાલનો અધિકારી વર્ગ કેટલી બેજવાબદારીથી અને ઉદ્દતાઈથી વર્તે છે, તેનો આ ઉત્તમ દાખલો છે. આપણા આધારશાસ્ત્રીએ મૂડીવાદી રાષ્ટ્રોમાંના સોવિએટવિરોધી વર્તમાનપત્રો સિવાય આ વિષય ઉપરનાં બીજાં કોઈ પુસ્તકો વાંચ્યાં હોય એવો સંભવ નથી. જો તેમણે વધારે વાંચ્યું હોત તો તેઓ આવું વિધાન ન કરત. રશિયામાં બધી સંપત્તિના માલેક જેમ બધા કામદાર પુરુષો છે, તેવી જ રીતે સ્ત્રીઓ પણ છે. દર એટલો કે, પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓને વધારે સગવડતાઓ આપવામાં આવેલ છે. કામગાર સ્ત્રી જો ગર્ભવતી હોય તો સુવાવડ પહેલાં ત્રણ મહિના અને પછી ત્રણ મહિના, એમ છ મહિના ચડતે પગારે હજારની રજા મળે છે, અને પછી તે જ્યારે કામ ઉપર હોય ત્યારે તેના બાળકની માવજત સરકાર તરફથી રાખવામાં આવેલી સુશિક્ષિત આપાઓ કરે છે. તે બાળક જરા મોટું થયા પછી તેના શિક્ષણની તો બધી જ જવાબદારી સરકાર પોતાને શિર ઉપાડી લે છે, એટલું જ નહિ પણ બપોરનું ભોજન પણ તેને મરકારી શાળામાં જ મળે છે. જે દેશમાં સ્ત્રીઓને આટલી બધી સગવડો આપવામાં આવે છે તે દેશમાં સ્ત્રીઓને રાષ્ટ્રીય માલેકીની ગણવામાં આવી છે, કે કમ્યુનિસ્ટ લોકો બધા જ દેશોની અંદર આવું કરવા માગે છે, એમ કહેવું એ નરી દુષ્ટતા છે. આમ કહેવાને બદલે રશિયામાં પુરુષોને રાષ્ટ્રીય માલેકીના ગણવામાં આવ્યા છે એમ કહેવું, એ કદાચ વધારે શાલશે. કારણ કે સ્ત્રીઓને આટલી સગવડો આપવાનો, અને ભાવિ પ્રજાને ઉત્કૃષ્ટ શિક્ષણ આપવાનો ભાર સ્ત્રીઓ કરતાં પુરુષો ઉપર વધારે મૂકવામાં આવ્યો છે.

૪૭. નામનાર હિંદીસરકારના જેવા વિધાનો બીજા દેશોના અધિકારીઓએ કચેલાં અમારા ગણવામાં નથી. પરંતુ દરેક જગ્યાએ અધિકારી વર્ગની વિચારસરણી એક જ પ્રકારની છે. તેમને પડત વર્ગ ઉપર જ નહિ, પણ પોતાના જ વર્ગની સ્ત્રીઓ ઉપર પણ અધિકાર ભોગવવાની ટેવ પડી છે, અને તેમની દષ્ટિએ સ્ત્રી એ પોતાના એકમાત્ર ગણ, અને ભાવિ યુદ્ધમાં તોપને મોઢે દેવાના નવા પ્રાણીઓ હિતજન કંઠવાનું એક જીવન જાગરું યત્ર છે. આથી બીજા યત્રોની માફક આ યત્ર ઉપર પણ પોતાનો જ અધિકાર હોવો જોઈએ એમ તેમને લાગે છે. અને જે કોઈ સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્ય માટે હિતજન હોય છે તેમના ઉપર તેઓ આ રીતે વૃગી પડે છે.

૪૮ આજે જેટલું પ્રાચીન સાહિત્ય જાતમાં અસ્તિત્વમાં છે, તેમાં સ્ત્રીને પરિગ્રહ માનવો નહિ, એવો વિચાર મૂર્ધ જગ્યાએ જોવામાં આવતો નથી. અર્થાત્, તે જગ્યામાં સ્ત્રીઓને સ્વાતંત્ર્ય મળે એ શક્ય જ નહોતું. 'ન સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યમર્હતિ' * આ મહત્ત્વ વાક્ય પ્રસિદ્ધ જ છે. બૌદ્ધ અને જૈનોએ બિનુઓના અને સાધ્વીઓના મધ સ્થાપીને સ્ત્રીઓને ધણુ સ્વાતંત્ર્ય આપ્યું પરંતુ આ સ્વાતંત્ર્ય તેમના મગો પુરતું જ હતું, અને આ સ્વાતંત્ર્ય મેળવવા માટે પણ તેમને અપત્યપ્રેમની કિંમત આપવી પડતી. તે જો વિવાહવંધનમાં બંધાય તો તેમની ગણના ઉત્કૃષ્ટ મપત્તિમાં કરવામાં આવતી. અર્થાત્ વૈદિક વાદ્યમયની માફક અમણવાદ્યમયમાં પણ સ્ત્રીઓનો મગાવેશ પરિગ્રહમાં જ કરવામાં આવ્યો છે.

* કસ્તુરના કિલ્લે કાર્યાં પુરો સૈવિવનિગમ્ ।

વિપન્નુ ચ સગ્ગન્ત્ય ચસ્યપ્યા જ્ઞાનાનો વચ્ચે ॥

નિહા રક્ષતિ કૌનાર મર્ના રમન્તિ વૌવને ।

રક્ષન્તિ સ્થવિર પુના ન સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યમર્હતિ ॥

મહાસંસ્કૃતિ, ૫૦ ૬ ૨-૩

૪૯. મધ્યયુગના ગ્રંથકારોમાં માત્ર એકલો વરાહમિહિર સ્ત્રીઓના પક્ષકાર તરીકે જણાય છે. તે કહે છે:—

येऽप्यङ्गनानां प्रचदन्ति दोषान् वैराग्यमार्गेण गुणान्विहाय ।
ते दुर्जना मे मनसो वितर्कः सद्भाषवाक्यानि न तानि तेषाम् ॥ ૫ ॥
प्रयुत सत्यं फत्तरोऽङ्गनानां दोषोऽस्ति यो नाचरितो मनुष्यैः ।
घाष्टर्येन पुम्भिः प्रमदा निरस्ता गुणाधिकास्ता मनुनाप्रचोक्तम् ॥ ૬ ॥

घट्टिलोम्ना तु षण्मासान् वेष्टितः खरचर्मणा ।
दारातिक्रमणे भिक्षां वेहीत्युक्त्वा विशुष्यति ॥ ૧૩ ॥

અહો ઘાષ્ટર્યમસાધૂનાં નિન્દતામનઘાઃ સ્ત્રિયઃ ।
મુષ્ણતામિવ ચૌરાણાં તિષ્ઠ ચૌરેતિ જલ્પતામ્ ॥ ૧૪ ॥ *

(જેઓ વૈરાગ્યમાર્ગનું અવલંબન કરીને સ્ત્રીઓના ગુણ ન જોતાં દોષોનું વર્ણન કરે છે, તેઓ દુર્જન છે, અને તેમનું કથન શુદ્ધ હોવાનું નથી, એમ કું માનું છું. ॥ ૫ ॥ સાચું બોલજો કે, એવો ક્યો દોષ સ્ત્રીઓમાં જોવામાં આવે છે, જેનું પુરુષોએ આચરણ નથી કર્યું ? કેવળ ધૃષ્ટતાને લીધે જ પુરુષોએ સ્ત્રીઓ ઉપર કબજો મેળવ્યો. તેઓ પુરુષો કરતાં વધારે ગુણવાન છે, એમ મનુ પણ કહે છે. ॥ ૬ ॥ જે પોતાની પત્નીનું અતિક્રમણ કરે છે, તેનું પ્રાચલિત એ છે કે, તેણે રૂંવાડી બહારની બાજુએ આવે એવી રીતે ગધેડાનું આમકું ઓઢવું, અને છ માસ સુધી ઘેર ઘેર ભિક્ષા માગવી. ॥ ૧૩ ॥ નિષ્પાપ સ્ત્રીઓની નિંદા કરનારા દુષ્ટોની આ કેટલી હિંમત ? ચોરી કરનાર ચોરો, ‘ચોર, ઉલો રહે’ એમ રાડો પાડે તેના જેવું જ આ છે. ॥ ૧૪ ॥)

૫૦. સ્ત્રીઓની આટલી તરફણ કરવા માટે વરાહમિહિરના

જેટલા ગુણગાન કરીએ તેટલા ઓછા છે એમ મને લાગે છે હતા પણ સી એ અમૂલ્ય રત્ન છે, જેટલે અન્યત્ર પ્રયત્નપૂર્વક તેનું જાતન કરવું જોઈએ, એ કલ્પનાથી તો વનાદગિહિર પણ મુક્ત નહોતો * મૂળવાદના શિખરે પહોંચેલા અમેરિકા જેવા દેશમાં આજે પણ સી સંબંધેની કલ્પના ઓછાવતા પ્રમાણમાં આના જેવી જ છે સીના સુખ માટે અને એશઆગમ માટે વન્દિ વર્મના પુત્રો પુત્રી પ્રયત્નો કરે છે અને આટઆટલું કર્યા છતાં પણ પુત્રી છૂટા-છેડાના કિંમતો તો બન્યા જ કરે છે * આનું કારણ એ છે કે, એવા અમૂલ્ય ત્વની પેઠે મહાગ ગંધવાદી સીઓની સ્વાતંત્ર્ય તુષિ થતી નથી પોતાની કમાણી ઉપર સી બધા સુધી જીવી ન શકે, લા સુધી ખર સ્વાતંત્ર્ય મળ્યું છે, એમ તેને લાગશે નહિ અને માતૃપ મેળવવાની ઈચ્છા ગંધવાદી સીઓ આગળના મૂડીવાદી જગતમાં પોતાની કમાણી ઉપર આધાર ગણીને જીવી શકે એ શક્ય નથી

૫૧ આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય વગર સીઓને માયુ સ્વાતંત્ર્ય મળવાનું નથી, એવા વિચારનો પુગ્ગર ડાર્ન માર્ક્સે કર્યો અને તેના અનુયાયી બોલ્શેવિક આગેવાનો આજે તે વિચારને અમલમાં મૂક્યા માગે છે તેમના માર્ગમાં અનેક વિધો ઉભા છે એમાં શક નથી, તેમાં સૌથી મોટું વિધ જુદ સીઓના જ સમ્બંધ છે. હજારો વર્ષો સુધી પાગલ-વની અધારી મટીંગમાં પૂગએલી સીઓને એકા એક સ્વાતંત્ર્યના પ્રખર મૂર્ધપ્રમસર્ગ પગ મૂકતા લોખંધ લાગે એમાં નવાઈ નથી પેરિયના ખાસ્તિયના કિંદનામાં ત્રીસ વર્ષ સુધી પુરાએલી

* આ જ અધ્યાયમાં તે કહે છે —

શ્રુત સ્થ સ્થ સ્મૃતમપિ જુગ દાદજનન
ન રત્ન સ્ત્રીઓડન્યત્ કવચિદપિ કૃત લોકવતિનામ

એક સ્ત્રીની વાતનું અહીં સ્મરણ થાય છે. જેનું રાજ્યકાંતિની શરૂઆતમાં આમાન્ય લોકોએ ન્યારે આ કિલાના પાયા પર ખોદી નાખ્યા, ત્યારે ત્યાં પૂરાએલા રાજકીય કેદીઓની સાથેસાથ આ સ્ત્રીને પણ સ્વતંત્રતા મળી. પણ તે સૂર્યપ્રકાશ જોઈને અત્યંત મહારાઈ ગઈ અને બોલી, ‘જો તમે મને મારી અંધારો કાઢીમાં ફરી પૂરશો નહિ, તો હું કોઈકનું ખૂન કરીને ફાંસીએ લટકીશ!’ ચિરકાલ સુધી જે સંસ્કારોથી મનુષ્ય ટેવાઈ ગયેલ હોય છે તે સંસ્કારો ગમે તેટલા ઘાતક હોય તોપણ માણસને ફેટલા પ્રિય લાગે છે !

૫૨. આથી કેવળ આર્થિક સ્વાતંત્ર્યથી સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યના પ્રશ્નો નિકાલ નહિ આવે. તે માટે સ્ત્રીઓને અને પુરુષોને યોગ્ય શિક્ષણ મળવાની જરૂર છે. સ્ત્રીઓને પોતાના માતૃપદની યોગ્યતા સમજાવવાની જરૂર છે, અને સ્ત્રીઓ એ ઉપલોગ્ય વસ્તુઓ નથી, પણ બાવિ પેઢીની માતા છે, અને તેથી તે પૂજ્ય છે, એવી શ્રદ્ધા પુરુષોમાં ઉત્પન્ન થવાની જરૂર છે. બોલ્શેવિકોએ પ્રથમ-સ્ત્રીઓના આર્થિક સ્વાતંત્ર્યની-પાયરી દઢ કરી છે; અને હવે બીજી શિક્ષણની પાયરી તેઓ મજબૂત પાયા ઉપર રચવાની તૈયારીમાં છે. દરમ્યાન સ્ત્રી-પુરુષોના હાથે કોઈ નૈતિક દોષો થાય તો તે ક્ષમ્ય ગણાવા ઘટે. માત્ર મસ્કરી કરીને કે નિંદા કરીને બોલ્શેવિકોના પ્રયત્નને ધિક્કારી કાઢવો એ અક્ષમ્ય અપરાધ છે. સ્ત્રીપરિવ્રલ્લમાંથી માનવ-જાતિને મુક્ત કરવાનો જો કોઈએ સાચો પ્રયત્ન કર્યો હોય તો તે માર્ક્સના અનુયાયી બોલ્શેવિકોએ જ કર્યો છે; અને એથી અમે તેમને અંતઃકરણ પૂર્વક ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

૫૩. જુદાના સમયમાં સ્ત્રીઓથી ઉતરતો બીજો પરિવ્રલ્લ દાસ-દાસીઓનો ગણવામાં આવતો હતો. બાબિલોનિયા, ઈજિપ્ત, ગ્રીસ વગેરે બધાં પ્રાચીન રાષ્ટ્રોમાં આ દાસદાસીઓની પ્રથા અસ્તિત્વમાં

હતી'જ. એટલું જ જસ નથી; પણ આ દાસોની સરથા ઉપર જ તે દેશની સંસ્કૃતિનો આધાર હતો. આપણે ત્યાં આ વર્ગના લોકો તે યદ્ હતા. વૈદિક કાળમાં દાસોની માફક આ યદોનું પણ ખરીદી વેચાણ ચતું. ધીમે ધીમે તેમનું પરિવર્તન નિઃશ્ચ જાતિમાં થતું ગયું. કારણ કે તેમની સંખ્યા એટલી જાધી વધતી ગઈ કે, વરિષ્ઠ જાતિના લોકોને આ યદોને દાસ તરીકે સાચવવાનું ભારે અશક્ય થઈ પડ્યું. યુરોપમાં પણ આવું જ બન્યું. દાસોની સંખ્યા વધતી ગયા પછી તેમની ગણના કુદ્રોમાં કરવાની શરૂ પડી. આ કુદ્રોને જામીનોની સાથે જ વેચી શકાતાં. આ પદ્ધતિ રશિયામાં ઈ. સ. ૧૮૬૧ સુધી પ્રચલિત હતી.

૫૪. ઉત્તર અમેરિકામાં ઇંગ્લીશ વસાહતો વધવા લાગી ત્યારે આ દાસોની પ્રયાત્ન પુનરુત્થાન વેમપૂર્વક થયું. દસ બાર અંગ્રેજ કંપનીઓએ ગુલામોનો નફાવાળો વેપાર શરૂ કર્યો. આ કંપનીના લોકો કથિયારજાત લોકોની મદદથી આફ્રિકાનાં સાન્ન તાન્ન મળજીત ઓપરેશને અને યુવાન છોકરાછોકરીઓને પકડતા, વહાણમાં નાખીને તેમને અમેરિકા લઈ જતા અને ત્યાંની મોટી મોટી બજારોમાં તેમનું ખુદ્દું વેચાણ કરતા. આ અત્યંત દુર વ્યાપાર ધણું વધી ચાલ્યો, અને અમેરિકાના જામીનદારોને આમાં કશું જ ખોટું જોઈ એમ લાગ્યું નહિ. અમેરિકાના સ્વાતંત્ર્યનો પાયો નાખનાર જુદા જુદા વૉશિંગ્ટન પાસે પણ સેંકડો ગુલામો હતા.

૫૫. અમેરિકામાંથી આ ગુલામોને નિર્મળ કરવાનું માન અબ્રાહમ લિંકનને મળ્યું. કારણ કે, આ ગુલામોને લીધે ગોરા લોકો ઉપર જ આપત્તિ આવી પડવાનો સંભવ દેખાવા લાગ્યો, અને ગુલામોની વિરુદ્ધનાં ઉત્તર અને પશ્ચિમનાં જાધાંસરથાનોના ગોરાઓની આગેવાની અકરમાલ લિંકનને મળી. ઉત્તરના ગોરા લોકોનાં ખેતરો

નાના નાના હતા, અને તે પણ બહુ ફળદ્રુપ નહોતાં. આથી આ લોકો દક્ષિણના ગુનામોના સ્વામી જે ભતની મોટા પાયા ઉપરની ખેતી ચલાવતા હતા, તેમની સાથે હરિશ્ચંદ્ર કરી શકે એવું નહોતું. ગુનામોના માલિકો પોતાનું ધાન્ય સોઢી કિંમતે વેચી શકતા, અને તેથી ઉત્તરના ખેડૂતોના ધાન્યની કિંમત પણ બજારમાં ખીનકુન ઓછી ઉપજતી. આથી દક્ષિણના જમીનદાર અને ઉત્તરના ખેડૂતો વચ્ચે વૈમનસ્ય વધતું જાય એ સ્વાભાવિક હતું.

૫૬ આયોવા વગેરે પશ્ચિમના સંસ્થાનો હજી તાજા જ ગોરા લોકોએ વસાવેલા હતા, અને દાસોના માલિકો પોતાના દાસોને લઈને આ નવા મુલકમાં પ્રવેશ કરવા માગતા હતા. ખેડાર પણ ફળદ્રુપ જમીન ધણી પડી હતી પણ ત્યાંના ગોરા વસાહતવાળાઓને એવા ભય લાગ્યો, કે જે એકવાર આ ગુલામોના માલિકો અહીં આવશે, તો પોતાના ગુલામોના જોરે બધા જ સંસ્થાનો ઓહિયા કરી જશે, એવો તેમને ડર પેડો અને તેથી તેઓ તથા ઉત્તરના ગોરા ખેડૂતો વચ્ચે મૈત્રી બધાઈ આવી. પરિસ્થિતિમાં ઉત્તરના તથા પૂર્વના સંસ્થાનોના લોકો દ્વારા દક્ષિણના ગુનામોના માલિકો ઉપર જોરદાર હક્ક થવા લાગ્યા, અને દિવસે દિવસે વિરોધ વધવા લાગ્યો. એવામાં અચાનક ઉત્તરના અને પૂર્વના ખેડૂતોની બહુમતિથી એ ગરીબ ખેડૂતો દીકરો સંસ્થાનોના પ્રમુખ તરીકે ચુટાયા. આ જ અમે રિકાનો સુપ્રસિદ્ધ અધ્યક્ષ અબ્રાહમ લિંકન હતા. ગુનામીની પ્રથા દક્ષિણના અગિયાર સંસ્થાનોની બહાર ન ફેલાય એ માટે તેણે પ્રથમ પ્રયત્ન શરૂ કર્યો. પરંતુ આ પ્રયત્ન એ દક્ષિણના દાસોના માલિકો માટે તો દારૂવિમોચનના પહેલા પગલા તરીકે લાગ્યો, અને તેથી તેમણે પોતાનો સ્વાતંત્ર્યનો ઝડો ફરકાવ્યો. ચાર વરસ સુધી યુદ્ધ ચાલ્યું અને તેમાં ઉત્તર અને પૂર્વના સંસ્થાનોના વિજય થયો, અને પરિણામે અમેરિકાની ગુલામી જ નહિ પણ બધા જ સુધરેલા રાષ્ટ્રોમાંથી ગુલામીની પ્રથા નાબૂદ થઈ.

૫૭. આ રીતે સુધરેલાં રાષ્ટ્રોમાં જૂની દાસપદ્ધતિનો અંત આવ્યો ખરો, પણ તેથી દાસપરિગ્રહની મનોવૃત્તિ હજી સુધી નાશ પામી નથી. અમેરિકાના નીગ્રો લોકો કાયદાથી જો કે ગુલામીમાંથી મુક્ત થયા છે, છતાં પણ તેમની સ્થિતિ તેમના દાસપૂર્વજો જેટલી જ વિકટ છે. નાના એવા કારણ માટે ધોળે દિવસે મોટા ગોરા જનસમૂહ સમક્ષ હજી આજે પણ નીગ્રોને જીવતા બાળી મૂકવામાં આવે છે ! અમેરિકામાં આને લિંચિંગ (Lynching) કહે છે. ગોરી સ્ત્રીઓ પણ નીગ્રો લોકોને બાળવામાં સામેલ થાય છે ! બીજી અનેક રીતે પણ નીગ્રો લોકોને હેરાનગતિ ભોગવવી પડે છે. આટલાં કષ્ટો સહન કરતાં કરતાં પણ નીગ્રો લોકોની દિવસે દિવસે અભિવૃદ્ધિ થતી જાય છે અને કોઈ વાર તેઓ આનું વેર વાળશે, એવો ગોરાઓને ડર લાગે છે.

૫૮. યુરોપીય ગોરા લોકોની દાસપરિગ્રહની લાલસા આફ્રિકાના અને પછાત એશિયાખંડના લાગલા પાડીને પોતાને કબજે કરવામાં પરિણત થઈ છે. બધા કાળા લોકોને પકડીને તેમને પોતાના ગુલામ બનાવવાની જવાબદારી તેમને નથી જોઈતી. કાળા લોકોના દેશમાં જઈને તેમના ઉપર કાજૂ જમાવવો, તેમની પાસેથી કાચો માલ તૈયાર કરાવીને યુરોપમાં લાવવો, અને પોતાનાં કારખાનાંમાં આ કાચા માલનો પાકો માલ તૈયાર કરીને અત્યંત ધનાઢ્ય થવું, એ એમનું ધોરણ છે. કાળા લોકો કાચો માલ તૈયાર કરે છે, એટલું જ નહિ, પણ તેમને જો આધુનિક સુધારાનો અરકો લગાડવામાં આવે તો, પોતાના ગોરા માલિકોએ તૈયાર કરેલો પાકો માલ તેઓ ખરીદે છે. આમ આ પછાત લોકો એકી વખતે ગુલામ અને ધરાક બને છે; ઉપરાંત તેમને પોષવાની જવાબદારી ગોરા માલિકો ઉપર રહેતી નથી.

૫૯. અમેરિકન જમીનદારોને જેમ તેમનો દાસપરિગ્રહ નડ્યો,

તેની જ રીતે તેની આ નવી આદત્તિ યુરોપીય ગોરા માલેકોને નડશે એમા શક નથી. દક્ષિણના સંસ્થાનોને જ નહિ, પણ બધા જ અમેરિકન મસ્થાનોને તેમની આ ગુલામીનું પરિપાલન પોતાની તરફ પેઢીના રક્તપ્રવાહથી કરવું પડ્યું. દાસ્યવિમોચનના યુદ્ધમા લાખો યુવાન અમેરિકનો માર્યા ગયા એ ઇતિહાસપ્રમિદ્ધ હકીકત છે. યુરોપિયન ગોરાઓએ પોતાના પાપના પ્રક્ષાલનની શરૂઆત ગત મહાયુદ્ધથી કરી છે. પરંતુ તેમના આ રક્તસ્નાનો ક્યારે પૂરા થશે એ કહી શકાય એમ નથી. કાળા લોકો ઉપર કાબૂ મેળવવાનો તેમનો લોભ ઓછો થયો નથી. અને જ્યાં સુધી તેમની આ દાસ-પત્રિહની વાસના આજુ ગ્હેશે, ત્યાં સુધી ઉત્તરોત્તર વધારે મોટા રક્તસ્નાનો કરીને તે પાપવામનાનું તેમણે પ્રક્ષાલન કરવું પડશે.

૬૦. આ અભિનવ દામવામનામાથી માત્ર રશિયા મુક્ત થયું છે સમરકંદ, બુખારા, વગેરે જગાના પછાત લોકો ઉપર ઝારશાહીમા જે અત્યાચારો થતા, તે હાલની કમ્યુનિસ્ટ કારકીર્દીમા બંધ થયા છે. એટલું જ નહિ, પણ આ લોકોને સમાનતા ઉપર લઈ આવવાના બોલ્શે-વિકોના પ્રયત્નો આજુ જ છે આ મુસલમાન દેશોમા સ્ત્રીઓ પડદામા સબડતી હતી, તેમને બોલ્શેવિકો પડદામાથી બહાર લાવ્યા, અને તેમના શિક્ષણની બધી જવાબદારી પોતાને માથે લઈ લીધી જેઓને માટે શક્ય હોય એવા વાચકો આ સંબંધેનું 'The Red Star in Samarkand' નામનું Anna L Strong નામની અમે-રિકન વિદુષીનું લખેલું પુસ્તક જરૂર વાંચે અને એ પુસ્તકની તથા મિમ મેથોના 'Mother India'ની તુલના કરે

૬૧ પરંતુ મિસ મેથોના વખાણ કરનારા મૂડીવાળાઓને બોલ્શેવિકોનું આ કાર્ય કેમ રુચે ? તેઓ એવો ખૂમાટો ઉઠાવી રહ્યા છે કે, બોલ્શેવિકો પોતાનું 'ગરુ સામ્રાજ્ય' (Red Empire)

બવે ફેનાવવા માગે છે આધુનિક ગુલામોને મુક્ત કરવા, એ જો રાત્રી સામ્રાજ્યશાહી ગણાય તો નીમોને મુક્ત કરનાર નિકનને કાળી સામ્રાજ્યશાહીનો સ્થાપક કેમ ન ગણવો ? મતનમ કે, આ અભિનવ ગુલામીના દુષ્પરિણામોનો અનુભવ હજી યુરોપના મૂડી વાળાઓને મળ્યો નથી જ્યાં સુધી પોતાના દેશના બેકાર લોકોને થોડું ધણું વેતન આપીને શાત રાખી શકાય છે, ત્યાં સુધી તેઓ આ ગુલામી ચાલુ રાખી શકશે પરંતુ તેમનો અંદર અંદરનો કનહ કઈ રીતે બધ થાય ? ઈંગ્લાંડ અને ફ્રાંસ પાસે પુષ્કળ પ્રમાણમાં ગુલામો છે, તે ઈટાલિને પણ કેમ ન હોય ? અને જો ગુલામો જર્મનીના હાથમાંથી છટીને ઈંગ્લાંડ અને ફ્રાંસના તાબામાં ગયા તે જર્મનીને પાછા કેમ ન મળે ?

૬૨ રશિયન લોકો આ અભિનવ દાસ્યના દુષ્પરિણામો આટલા વહેના જોઈ શક્યા તે માટે તેમનું ખરેખર અભિનંદન કરવું જોઈએ આખી દુનિયાને આ દાસ્યમાંથી મુક્ત કરવા તેઓ અસમર્થ છે છતાં પોતાના સામ્રાજ્યમાંથી તો આ પ્રધાને તેમણે સમૂળ નાબૂદ કરી છે અને ચીન દેશ આમાંથી મુક્ત થાય એ માટે તેઓ ઉત્કૃષ્ટિ જણાય છે આમાં એમનો સ્વાર્થ હોઈ શકે દક્ષિણ અમેરિકાના નાના નાના રાજ્યોને યુરોપીય રાજાઓની પરાધીનતામાંથી મુક્ત કરવામાં મુક્ત મર્યાદાનો આગેવાનોનો સ્વાર્થ હતો જ પણ એ સ્વાર્થ ઉઘાડે દરજ્જાનો હતો પોતાની આમપાસ જો રાજસત્તા બચવાન થતી જાય તો, પોતાની પ્રજા મતાક પદ્ધતિનો લોપ થશે, એ તેમને લાય હતો અને આ કારણથી જ યુરોપીય રાજાઓની ધૃસરીમાંથી મુક્ત થવામાં દક્ષિણ અમેરિકાના સરકારોને તેમણે મદદ કરી બોલ્શેવિકનો સ્વાર્થ પણ આ જાતનો જ છે ચીન દેશની સરહદ તેમની અડોઅડ આવી ગઈ છે ત્યાં જો જાપાનની મૂડીવાદી સત્તા સ્થિર થાય, તો તેનાથી

પોતાની સમાજસત્તાને નુકશાન થશે, એવો તેમને ભય છે, અને કેવળ પોતાની સમાજસત્તાના રક્ષણ માટે, ચીનમાં પણ તેઓ સમાજસત્તા સ્થાપવા માગે છે. આવો સ્વાર્થ એ સ્વાર્થ હોય તો પણ ઉચ્ચ કોટિનો છે, એ કોણ કબૂલ નહિ કરે ?

૧૩. ઉપરના વિવેચન ઉપરથી એટલું જણાશે કે, સ્ત્રીને કે દાસદાસીઓને પરિગ્રહમાં દાખલ કરવાથી મનુષ્યજાતિ ઉપર અનેક મંકડો આવી પડે છે. તેમને મૂર્ખ સ્વતંત્રતા આપીને તેમની માથે સમભાવથી વર્તવું, એ મનુષ્યજીવનના વિકાસ માટે અત્યંત આવશ્યક છે. જૌહીની અને જૈનોની માન્યતા પ્રમાણે સ્ત્રીપુત્રોનો અને દાસદાસીઓનો ત્યાગ કરીને મન્યાસ લેવાથી, આ બંને પરિગ્રહોમાંથી મનુષ્યજાતિ મુક્ત નહિ થાય, એ ઇતિહાસનો અનુભવ છે. આખી મનુષ્યજાતિ તો એક બાબુએ રહી, પણ આ શ્રમણો પોતે પણ આ પરિગ્રહોમાંથી મુક્ત થઈ શકતા નથી. આરામિષ્ટ અને વિહારસેવકોના કપે તેઓ દાસપરિગ્રહ સ્વીકારે છે, અને એ માટે સાચાખોટા પુરાણો રચીને અતિપરિમહી સંજ્ઞાઓની ખુશામદ કરવાનો વારો તેમને માથે આવે છે, એ બીજા વિભાગમાં બતાવ્યું છે * એટલે આ બાબતમાં કાર્લ માર્ક્સ અને તેના સમાજવાદી અનુયાયીઓ જે માર્ગ બતાવે છે તેજ યોગ્ય લાગે છે.

૧૪ સ્ત્રીઓ અને શુદ્ધાઓ પછી જન્મીનજીવનનાનો પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાય છે. બધી સ્ત્રીઓને સ્વાતંત્ર્ય આપવામાં આવે, કાળા ગોરામાં ભેદ ન રહેતા સર્વ મનુષ્યના હક્કો સમાન થાય, તો પણ જન્મીન અને બીજા ઉત્પાદનના માધનો જે ખાનગી માલેકીના રહે, તો સ્ત્રીઓની કે દાસોની સ્વતંત્રતા અત્પ્રકાશ પણ દબી શકશે નહિ. જન્મીન ઉપર મહેનત કરીને પેટ ભરનારા બધા કુલોનું અવિત જન્મીન-દારોના હાથમાં રહેવાનું, અને કારખાનામાં કામ કરનારા મજૂરોનું

જીવન કારખાનાના માલીકના હાથમાં રહેવાનું એ સ્પષ્ટ છે. આપું ન અને માટે બોલ્શેવિકના મત પ્રમાણે જમીન, કારખાનાં અને તેને ઉપયોગી-બેંકો, રેલવે વગેરે-બધાં સાધનો સામાજિક માલીકીનાં બનાવવાં જોઈએ.

૬૫. જોદો અને જૈનોનો ઉપાય આ બાબતમાં પણ નિરુપયોગી નિવડ્યો છે. ઘણાં માણસો જે જમીનો ને ધરખાર છોડીને મંન્યાસી થાય તો તેનાથી આખા સમાજનું અને કાળાંતરે આવા સંન્યાસી સંધોનું પણ અહિંત જ થાય છે. જમીન ઉપર ખેડનારા ને કામ કરનારા કોઈકે તો જોઈએ જ. બધાં સ્ત્રીપુરુષો જે જમીનોનો ત્યાગ કરીને સંન્યાસી થાય, તો ચોડા કાળમાં જ બધાને શૂષ્કે મરવાનો વારો આવે. પોતાનો જીવનનિર્વાહ અથાવવા માટે જ આ મંન્યાસી મંધોને રાજ્યો પાસેથી ધનામો મેળવવાં પડ્યાં. અને તેમ કરવાથી તેમની અધોગતિ કેમ થઈ એ ત્રીજા ભાગમાં વિસ્તાર-પૂર્વક દર્શાવવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ જમીનનુમતાનો ત્યાગ કરવાથી આ અપરિગ્રહની મિદ્ધિ થવી શક્ય નથી. જે બધાને જીવવું હશે, તો બધાએ મહેનત કરવી પડશે. રાજ્ય અને જમીનદારો ભયંકર એકચારામમાં દિવસો ગાળે, અને અમણુધાત્તો એકી-પણામાં દિવસો ગાળે તો અમજીવી સમાજ ઉપર અતિશય બોલો આવીને તે ભાર નીચે તેઓ છુદાઈ જાય, અને તેનાં દુષ્પરિણામો બધાને જ એક સરખી રીતે ભોગવવાં પડે. આથી જમીનનુમતાના પરિગ્રહનો ત્યાગ કરવો એટલે આ પરિગ્રહ સામાજિક માલીકીનો બનાવવો, એવો જે સમાજવાદીઓનો સિદ્ધાન્ત છે, તે જ માનવજાતિની ઉચ્ચતિ માટે હિતકારક છે.

સત્યાગ્રહ

૬૬. સત્યાગ્રહ એટલે અહિંમા અને સત્ય એ જે યામના પાયા ઉપર ઉભા રહીને દુષ્ટ કાયદાઓનો પ્રતિકાર કરવો, અને તેમ કરતાં

જે કશો સહન કરવા પડે તે સતોપપૂર્વક મહન કરવા. પરંતુ આ સત્યાગ્રહથી આપણે જે સ્વરાજ્ય મેળવવાના છીએ તે કેવા પ્રકારનું હશે, તેની ઘણાને ખબર નથી, અને સત્યાગ્રહના અધિનાયક મહાત્મા ગાંધીજી પણ આ સબધમાં વિશદતાથી સ્પષ્ટતા કરતા નથી. આથી કેટલાક ક્ષેત્રે મોહમા પડ્યા છે, અને વાગવાર મહાત્મા ગાંધીજીને આ બામતના ખુલાસા પૂછે છે હાખવા તરીકે ૧૯૩૪ ના જુલાઈમાં મહાત્મા ગાંધીજી સચુક્ત પ્રાતમા પ્રવાસ કરતા હતા ત્યારે, ત્યાંના જમીનદારોએ તેમને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે, આપ જે સ્વરાજ્ય મેળવવા માંગો છો તેમાં અમારું શું થશે? મહાત્માજીએ જવાબ આપ્યો કે, 'તમે જનતાના પાલક છો એમ સમજીને જો વર્તશો, તો સ્વરાજ્યમાં તમારે કોઈનાથી ડરવાનું કારણ નથી.' એ જ રીતે ગાંધીજી કોઈ રાજના મહેમાન થાય છે ત્યારે, 'રાજાઓએ રામરાજ્યનો આદર્શ પોતાની નજર સામે રાખીને વર્તન કરવું' એવો ઉપદેશ કરે છે.

૬૭ મહાત્માજીના આ ઉપદેશથી મોટા માણસોને સતોપ મળતો હશે, પરંતુ અમારા જેવા સામાન્ય માણસને આ ઉપદેશ ગળે ઉતરતો નથી. ઇતિહાસના પરિશીલનથી અમારી એવી માન્યતા બધાઈ છે કે, ઉપર વર્ણવેલ અપરિગ્રહ સિવાય સત્ય અને અહિંસા કદી પણ ટકવાના નથી. રાજા કે જમીનદારનો અમે દ્વેષ કરતા નથી. પરિસ્થિતિએ તેમને ઉત્પન્ન કર્યા છે પરંતુ તેમને આપણા પાલક ગણવા એ મર્વધા અયોગ્ય છે. તેમના પૂર્વજોએ કેવળ હિંસાત્મક બુદ્ધિ તથા બળથી સપત્તિ મેળવી, અને આજે પણ હિંસાના બળથી જ તેઓ તેનું રક્ષણ કરે છે આ રીતે હિંસામાં રચીપચી રહેલા ક્ષોડોને મત્થના અને અહિંમાના પાલક બનાવના એ ચોરના હાથમાં તિજોરીની ચાવીઓ સોંપી દેવા જેવું હાસ્યાસ્પદ ગણાય.

૬૮ ઈસુખ્રિસ્તની પાસે એક યુવાન ધનાઢ્ય ગૃહસ્થ આવ્યો અને બોલ્યો, 'સદ્ગુરુજી, ચિરંજીવ થવા માટે મારે કેવા પ્રકારનું

આચરણ કરવું?’ ઈસુએ જવાબ આપ્યો, ‘મને તું સેદશુરુ શા માટે કહે છે? માત્ર પરમેશ્વર સત્ છે. હતાં પણ ને તારે જીવનમાં પ્રવેશ કરવો હોય તો, તું પરમેશ્વરની આજ્ઞા પાળ.’ આથી તે યુવાને પૂછ્યું, ‘કઈ આજ્ઞાઓ છે?’ ઈસુએ જવાબ આપ્યો, ‘હત્યા કરીશ નહિ, પરદારાગમન કરીશ નહિ, ચોરી કરીશ નહિ, અને અસત્ય બોલીશ નહિ. માળાપત્નું માન જાળવજે, અને પાંદોશી ઉપર પ્રેમ કરજે.’ ત્યારે તે યુવાને કહ્યું, ‘આ બધા નિયમો તો હું નાનપણથી પાળતો આવ્યો છું. હવે મારામાં શાની ઉણપ છે?’ ઈસુએ જવાબ આપ્યો, ‘તું નિર્દોષ થવા માગતો હો, તો જા અને તારી સંપત્તિ વેચી નાખીને તેના જે પૈસા ઉપજે તે બધા ગરીબોમાં વહેંચી દે. એમ કરવાથી તને દિવ્ય બળનો મળશે. અને પછી મારી પાસે આવીને મારો અનુયાયી થા.’ આથી તે યુવાન જખવાણો પડીને લાંથી આશ્રિત થયો. કારણ કે, તેનો પરિગ્રહ ઘણો જબરો હતો. પછી ઈસુએ પોતાના અનુયાયીઓને કહ્યું, ‘હું કહું છું કે, ધનાઢ્ય માણસનો સ્વર્ગમાં પ્રવેશ થવો મુશ્કેલ છે. અને ફરી તમને કહું છું કે, હિંદ સોયના છિદ્રમાંથી નીકળી શકશે, પણ શ્રીમંત માણસ ઈશ્વરી રાજ્યમાં પ્રવેશ કરી શકશે નહિ.’ (Matthew 19, 16-24)

૬૯. આવી જ જાતનો ઉપદેશ આજના આપણા રાજાઓ અને જમીનદારોને મહાત્માજી આપે એ થોડ્ય છે. અને એવો ઉપદેશ કરના તેઓ મગર્થ છે: “ભાઈઓ, તમારા પૂર્વજોએ આ સંપત્તિ હિંમત બુદ્ધિ અને બળથી મેળવી છે, અને આજે હિંસાત્મક બળના આધારે જ તેનું રક્ષણ તમે કરો છો. હિંસાત્મક બળ આજે અંગ્રેજોના હાથમાં એકત્રિત થયું છે; અને તેથી તમારે અંગ્રેજોનો આશરો લેવો પડે છે. આવા પ્રકારની સંપત્તિ માથે લાદને તમે અહિંસાના અને સત્યના સામ્રાજ્યમાં કેવી રીતે આવી શકશો?

જિંટ મોયના કાણુમા પ્રવેશ કરી ગકરો, પણ તમે અહિમાત્મક - સામાન્યમા પ્રવેશ કરી શકશો નહિ. છતાં આજે જ તમારી મર્યાદા વેચી નાખીને ગરીબોને વહેચી આપો, એવો અમારો આગ્રહ નથી. માત્ર મમય આવે ત્યારે અહિંમા અને સત્યનુ સામાન્ય સ્થાપના માટે તમે એક પગે તૈયાર રહેજો.

૭૦. " અમારા સ્વરાજ્યમા તમારા જેવા પરિગ્રહી માણુમોને જો પ્રવેશ થાય તો, તેમા એક દિવસ પણ અહિંમા અને મત્ય રહી શકશે નહિ. તમારા પરિગ્રહના રક્ષણ માટે અમારે આઠે પહોર હિંસા છડવા તત્પર રહેવું પડશે અને આટલાથી ન પતવાને લીધે અમણુદાસજીને જેમ માયા જોડા પુરાણો રચવા પશ્ચા તેમ અમારે પણ રચવા પડશે અથવા તો હાલના અધિકારી વર્ગની માફક સેફગાર્ડની ઘટના અને રાષ્ટ્રસંઘની રચના કરવી પડશે એટલે અમારે અસત્યના અને હિંમના મહાપકમા આલોટવું પડશે. આથી પરિગ્રહી લોકોને અમે અમારા સ્વરાજ્યમા જગા આપવા માગતા નથી "

૭૧ આના જવાબમા હાલના મુસપત્ર લોક કહેશે કે, 'જો એમ હોય તો અમે અગ્રેજોને છોડી કેમ ન જાલી રાખીએ ?' " પણ, ગૃહમંત્રી, અગ્રેજોને છોડી જાવવાથી તમારી એસ્ટેટ અને રાજ્યો તમે ચિરકાળ સાચવી શકશો એમ જો માનતા હો તો તે તમારો ચોક્કસ જામ છે જાગ્રુ અને તેના ઉમંગવાનું મામથ્ય અગ્રેજો કરતા ટેટલામ ગણુ વધારે હતું પણ એ મામથ્ય ક્યા ગયું ? જે જાર કરોડો માણુસોને રણસેત્રમા મૃત્યુના મુખમા મોકલી શક્યો, તે જ જાર પોતે સ્ત્રીપુત્રો સહિત અમહાય ધર્મને મરણુ પામ્યો. આજે રશિયાના એ ઉન્નત અગ્રી ઉમંગવો ક્યા છે ? પેરિમ, ન્યુયૉર્ક વગેરે શહેરોમા દરવાનના કે મોટર લોકવાનાં કામો કરીને જેમ તેમ કરીને તેઓ પોતાનો પેટપુજારો કરે છે ' પાશ્ચાત્ય મૂડી-વાળાઓએ આટલોય આશરો આજે તેમને આપ્યો છે, પણ તમને

આચરવું કરવું ?' ઈસુએ જવાબ આપ્યો, 'મને તુ સદ્ગુરુ શા માટે કહે છે ? માન પરમેશ્વર સત છે હતા પણ જો તારે જીવનમા પ્રવેશ કરવો હોય તો, તુ પરમેશ્વરની આજ્ઞા પાળ' આથી તે યુવાને પૂછ્યું, 'કઈ આજ્ઞાઓ છે ?' ઈસુએ જવાબ આપ્યો, 'હત્યા કરીશ નહિ, પરદારાગમન કરીશ નહિ, ચોગી કરીશ નહિ, અને અસત્ય બોલીશ નહિ માળાપનુ માન જાળવજો, અને પાડોશી ઉપર પ્રેમ કરજો.' ત્યારે તે યુવાને કહ્યું, 'આ બધા નિયમો તો હું નાનું પણથી પાળતો આવ્યો છું હવે મારામા શાની ઉણપ છે ?' ઈસુએ જવાબ આપ્યો, 'તુ નિર્દોષ થવા માગતો હો, તો જ અને તારી સંપત્તિ વેચી નામીને તેના જે પૈસા ઉપજો તે બધા ગરીબોમા વહેચી દે એમ કહવાથી તને દિવ્ય ખજાનો મળશે અને પછી મારી પાસે આવીને મારો અનુયાયી થા' આથી તે યુવાન જખવાણો પડીને લાચી આનંદો થયો મરણ કે, તેનો પરિશ્રમ થણો જમરો હતો પછી ઈસુએ પોતાના અનુયાયીઓને કહ્યું, 'હું કહું છું કે ધનાઢ્ય માણસનો સ્વર્ગમા પ્રવેશ થવો મુશ્કેલ છે અને ફરી તમને કહું છું કે, હાથ મોયના હિંદમાથી નીકળી શકશે, પણ થીમત માણસ ઈશ્વરી રાજ્યમા પ્રવેશ કરી શકશે નહિ' (Matthew 19, 16-24)

૬૯ આવી જ જાતનો ઉપદેશ આજના આપણા રાજાઓ અને જમીનદારોને મહાત્માજી આપે એ ચોખ્ખું છે અને એવો ઉપદેશ કરવા તેઓ મમર્ય છે "ભાઈઓ, તમારા પૂર્વજોએ આ સંપત્તિ હિંમત બુદ્ધિ અને જગથી મેળવી છે, અને આજે હિંસાત્મક બળના આધારે જ તેનું રક્ષણ તમે કરો છો હિંસાત્મક બળ આજે અંગ્રેજોના હાથમા એકત્રિત થયું છે, અને તેથી તમારે અંગ્રેજોનો આશરો લેવો પડે છે આવા પ્રમારની સંપત્તિ સાથે લાંબને તમે અહિંસાના અને સત્યના સામ્રાજ્યમા કેવી રીતે આવી શકશો ?

હિંદ સોયના કાણુમાં પ્રવેશ કરી શકશે, પણ તમે અહિંમાત્રક - માત્રાન્યમાં પ્રવેશ કરી શકશો નહિ. હતા આજે જ તમારી મંપત્તિ । વેચી નાખીને ગરીબોને વહેચી આપો, એવો અમારો આગ્રહ નથી. માત્ર મમય આવે ત્યારે અહિંમાં અને મત્પનુ માત્રાન્ય રથાપવા માટે તમે એક પગે તૈયાર રહેજો.

૭૦. " અમારા સ્વરાન્યમાં તમાગ જેવા પરિગ્રહી માણુઓને જો પ્રવેશ થાય તો, તેમાં એક દિવસ પણ અહિંસા અને મત્પ ટકી શકશે નહિ તમારા પરિગ્રહના રક્ષણ માટે અમારે આડે પહોર હિંસા કરવા તત્પર રહેવું પડશે અને આટલાથી ન પતવાને લીધે શ્રમણુદ્ધાલ્લોને જેમ માયા ખોટા પુરાણો રચવા પડ્યા તેમ અમારે પણ રચવા પડશે, અથવા તો હાનના અધિકારી વર્ગની માફક સેક્રગાર્ડઝની ઘટના અને ગબ્ડસ ઘની રચના કરવી પડશે એટલે અમારે અસત્યના અને હિંમાના મહાપકમાં આલોટલું પડશે. આથી પરિગ્રહી ક્ષેત્રને અમે અમારા સ્વરાન્યમાં જગ્યા આપવા માગતા નથી "

૭૧ આના જવાબમાં હાલના સુસપન લોક કહેશે કે, 'જો એમ હોય તો અમે અગ્રેજોનો છોડો કેમ ન જાલી રાખીએ ?' " પણ, ગૃહસ્થો, અગ્રેજોનો છોડો જાલવાથી તમારી એસ્ટેટ અને રાન્યો તમે ચિરમજી સાચવી શકશો એમ જો માનતા હો તો તે તમારો ચોક્કસો ભ્રમ છે કારણુ અને તેના ઉમરાવોનું મામધ્ય અગ્રેજો કરતા ટેલાય ગણુ વધારે હતું પણ એ મામધ્ય કયા ગણુ ? જે કાર કરોડો માણુઓને રણક્ષેત્રમાં મૃત્યુના મુખમાં મોકલી શક્યો, તે જ કાર પોતે સ્ત્રીપુત્રો સહિત અમહાય યર્ધને મરણુ પામ્યો. આજે રશિયાના એ ઉન્નત અમીર ઉમરાવો કયા છે ? પેરિમ, ન્યુયૉર્ક વગેરે શહેરોમાં દરવાનના કે મોટર હાકવાના કામો કરીને જેમ તેમ કરીને તેઓ પોતાનો પેટગુમરો કરે છે । પાશ્ચાત્ય મૂડીવાળાઓએ આટલોય આસરો આજે તેમને આપ્યો છે, પણ તમને

તો એ આશરો મળવો પણ અશક્ય છે હિંદુસ્તાન છોડીને લે તમારે નામી જવાનો વારો આવે, તો એશિયાટિક તરીકે અમેરિકામાં તો તમારો પ્રવેશ જ થઈ શકશે નહિ, અને યુરોપમાં લે તમને પ્રવેશ મળે તો પણ દરવાન કે મોટર હાંકનારના કામો તમને કાઈ આપશે નહિ. કારણ કે યુરોપના કામદારો જ બેકારીમાં સપડાયા છે આ પરિસ્થિતિમાં તમે અંગ્રેજીને શરણે જઈને થોડો કાળ આત્મગૃહણ કરી શકશો, પણ નિર્ભય થઈ શકશો નહિ. અને મતલબથીત બનીને જીવન પીતાવણુ એ તો ચોકળો નરકવામ છે. આમાંથી લે તમારે મોક્ષ જોઈતો હોય, તો તમારા પરિચ્છની વામનાનો લાગ કરો અને અમારી માથે આવો. બધા સોજાની મેવામાં જે અપ્રતિમ આનંદ છે, તેના તમે ભાગીદાર થાઓ. ”*

આ ઉપદેશ મહાત્મા ગાંધીજીના મુખમાં નહિ શોભે એમ કહી શકે ?

* વિનયપિટકના સુવ્રવ ગર્ભા શાક્યોના રાજ બદ્ધિયની વાત આવે છે. બીજા પાંચ સાક્યકુમાર અને છઠ્ઠો દંભમ, એમ છ જણની સાથે તે યુવાની-માં જ જિહ્વુ થયો અને એકાંતવાસમાં રહેવા લાગ્યો. ત્યારે તે “બહો સુખ બહો સુખ” એવા ઉદ્ગાર કાઢ્યા કરતો હતો. આ ઉદ્ગાર સાંભળીને ક્રેટકાચ બિશ્નુએને એવી રાજા ઉપજા કે, તેને પોતાના રાજ્યમુખનું સ્મરણ થવું હોતું જોઈએ ભગવાનને આ વાતની ખબર પડી, અને તેમણે બદ્ધિયને જાણાવીને આ બાબતમાં તપાસ કરી ત્યારે બદ્ધિય બોલ્યો, “ભગવન્, હું ત્યારે રાજા હતો ત્યારે મારા રક્ષણ માટે રાજમહેવમાં અને રાજમહેવની બહાર, નગરમાં અને બહાર, દેશમાં અને દેસ બહાર સર્વજ્ઞ તૈયારી રાખવામાં આવતી એમ છતાં પણ હું ભયશીત, ઉદ્વિગ્ન, સારાક અને વસ્ત વૃત્તિવાળો રહેતો. પરંતુ હવે હું અરણ્યમાં કે એકાંતવાસમાં નિર્ભય, અનુદ્વિગ્ન, નિરાક અને નિઃસ્વવૃત્તિથી સચાર કંઈ છું, અને તેથી જ મારા મુખમાંથી ‘બહો સુખ, બહો સુખ’ એવા ઉદ્ગાર નીકળે છે.”

રાજ્યમુખના ત્યાગથી ઉત્તર થતા આનંદની અવ વાત થઈ વળી શાંતિદેવાચાર્ય પોતાના ‘બોધિચર્મવતાર’ નામના ગ્રંથમાં લખે છે —

૭૨. આના ઉપર પરિગ્રહી મંપત્ર લોકો સવાલ કરશે કે, “તમે અમારી જમીનો અને રાજ્યો જગરદસ્તીથી ખાલસા કરશો ?” તેનો જવાબ અમે એવો આપીએ છીએ કે,—“એનો આધાર તમારા ઉપર છે. તમારા અંતઃકરણમાં સામાન્ય જનતા પ્રત્યે જે અનુકંપા ઉપજે, પાર્શ્વની જેમ અને બુદ્ધની જેમ પરિગ્રહમાં તમને હય જણાય, તો તમારી જમીન વગેરે તમારી પાસેથી પડાવી સેવાની જરૂર જ રહેશે નહિ. જાપાનમાં ધણા માંડગિક રાજાઓ હતા, અને તે બધા પોતપોતાના અધિકાર માટે અંદર અંદર લડતા હતા. પરંતુ જ્યારે તેમનામાં રાષ્ટ્રપ્રેમ જાગ્રત થયો, ત્યારે મિકાડોદ્વારા તેમણે પોતાના બધા અધિકારો સ્વદેશાર્પણ કર્યા. તેમના કરતાં પણ તમે હીન છો એવું અમે માનતા નથી. જે દેશમાં પાર્શ્વ અને બુદ્ધ જેવા ત્યાગી તત્ત્વજ અને પ્રાણિમાત્રની સેવામાં દક્ષ રહેનારા અશોક જેવા રાજાઓ જન્મ્યા છે, તે જ દેશના તમે રાજાઓ અને જમીનદારો આવી મહા વિશ્રુતિઓનું અનુકરણ કરવા અસમર્થ છો એવું અમને લાગતું નથી. કેવળ સ્વદેશ માટે જ નહિ પણ સર્વ માનવજાતિની ઉન્નતિ માટે તમારે

सर्वस्यागच्छ निर्वाणं निर्वाणायिं च मे मनः ।

त्यक्तव्य चेन्मया सर्वं वर सत्त्वेषु दीयताम् ॥

(સર્વસ્થનો ત્યાગ એ જ નિર્વાણ છે, અને તેની હું ઇચ્છા કરું છું. જે મારે સર્વસ્વ છોડવું હોય તો તે પ્રાણિમાત્રના હિત માટે આપી દેવું સાફ.)

मुच्यमानेषु सत्त्वेषु ये ते प्रामोक्षसागराः ।

તૈરેવ નનુ પર્યાપ્તં મોક્ષેનારસિકેન કિમ્ ॥

(પ્રાણિમાત્ર દુઃખમાંથી મુક્ત થતાં જે આનંદસાગરની પ્રાપ્તિ થતો, તેટલાથી શુ તૃપ્તિ નહિ થાય ? અરસિક મોક્ષનું શું કામ છે ?)

પોતાની મોટી મોટી જમીનોનો મનુષ્યજાતિ માટે ત્યાગ કરવાથી અમારા ધનિકો આવા અપ્રતિમ આનંદના લાગીદાર થવાનું પસંદ નહિ કરે ?

આ તમારા નાના એવા પરિગ્રહનો ત્યાગ કરવા તત્પર થવું જોઈએ. જો આ ત્યાગનો તમે અમલ કરી બનાવશો તો તમારી કીર્તિ જગતના ઇતિહાસના અંત સુધી અજરામર થશે. પણ જો તમે સ્વાર્થી થઈને તમારી જગીરો સાચવીને બેસી રહેશો તો તમારા પ્રત્યે કોને આદર રહેશે? તમે આ હીન વૃત્તિ છોડો, અને મહાત્મા ગાંધીજી કહે છે, તે પ્રમાણે હિંદુસ્તાનના ખરા પાતક કે માર્ગદર્શક બનો. એ માટે તમને જનશૂન કરવાનો અમે ઇચ્છ્ય તે પ્રયત્ન કર્યું અને તેમાં અમને યશ મળશે એવી આશા રાખીને આગળ વધ્યું. ”

૭૩. જોમ રાજ્યઓનો, જમીનદારોનો અને બીજા ધનિક વર્ગનો સંપત્તિપરિગ્રહ આપણા દેશને અડચણકરતા થાય છે, તેટલો જ કે તેથી પણ વધારે આમાન્ય સોશિયો સાંપ્રદાયિકતાપરિગ્રહ અડચણકારક થાય છે. સાંપ્રદાયિકતા એ અપ્રીય છે એવું મમાનવાઈએ કહે છે અને અમને આગે એનો અનુભવ થતો જાય છે. પરંતુ સાંપ્રદાયિકતાનું વ્યમન ઓછું કરવા માટે ગરીબતાનું નવું વ્યમન સ્વીકારવું ચોક્કસ જણાતું નથી. સાંપ્રદાયિકતા જો અપ્રીય છે તો રાષ્ટ્રીયતા દાદ છે; અને તેનાં કુલ્પરિભ્રામો પાશ્ચાત્ય દેશોને અને જાપાનને આગે કેવાં ભોગવવાં પડે છે એ અમે જોઈએ છીએ. એટલે ધનિકને સંપત્તિપરિગ્રહમાંથી, આમાન્ય જનતાને સાંપ્રદાયિકતાપરિગ્રહમાંથી અને અનુકરણશીલ શિક્ષિત વર્ગને રાષ્ટ્રીયતાપરિગ્રહમાંથી મુક્ત કરવા એ આજના આપણા આગેવાનોનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. ઓછામાં ઓછું તેઓએ નો આ જવા પરિગ્રહોમાંથી મુક્ત થવું જોઈએ. પોને જો જો આ પરિગ્રહમાં ખૂંચેલા દોષ તો બીજાનો તેઓ ઉદાર કરે એ અનંબવિત છે. સત્યાગ્રહની મિદિ માટે આ પરિગ્રહોનું અને તેમાંથી મુક્ત થવાનાં સાધનોનું જ્ઞાન અને તદનુરૂપ આવરણ અત્યંત આવશ્યક છે.

પ્રજ્ઞા અને અહિંસા

૭૪. પશુપક્ષીઓમાં એક પ્રકારનું જ્ઞાન હોય છે, પણ તેને પ્રજ્ઞા કહી શકાય નહિ. પૂર્વાનુભવથી જે જ્ઞાનનો વિકાસ થાય છે તેને પ્રજ્ઞા કહે છે. આવી પ્રજ્ઞા માત્ર મનુષ્યજાતિમાં જ જોવામાં આવે છે. હાથી વગેરે પશુઓ આજથી પાંચ હજાર વર્ષ પહેલાં ટાળામાં રહેતા હતા, તેવી જ રીતે આજે પણ રહે છે. જૂદી જૂદી જાતનાં પક્ષીઓ આજથી પાંચ હજાર વર્ષ પહેલાં જે જાતના માળા ખાંધતા હતા એવા જ માળા આજે પણ ખાંધે છે. એટલે કે, આ પશુપક્ષીઓના જ્ઞાનમાં તેમના પૂર્વાનુભવથી અભિવૃદ્ધિ થતી નથી. પરંતુ મનુષ્યનું આધુનિક જ્ઞાન તે પોતાના પૂર્વાનુભવનો ધણો ઉપયોગ કરે છે. માણસ પાસે પશુની માફક પોતાના સંરક્ષણ માટે શીંગડાં, નખો વગેરે સાધનો નથી, છતાં કેવળ પોતાની પ્રજ્ઞાના જોરે મનુષ્ય જૂદી જૂદી જાતનાં શસ્ત્રો તૈયાર કરીને પોતાનું સંરક્ષણ કરવા સમર્થ થાય છે. પ્રજ્ઞાનો વિકાસ થવા માટે જેમ પૂર્વાનુભવની આવશ્યકતા છે તેમજ આજીવન ધૃતિની પણ આવશ્યકતા છે. માત્ર એક જ મનુષ્યના અનુભવથી જ્ઞાનનો વિકાસ થઈ શકતો નથી. તેના અનુભવનો ઉપયોગ તેના સમકક્ષીન, કે તેની પછી આવનારા લોકો કરે છે, અને તેમ કરવાથી મનુષ્યસમાજની પ્રજ્ઞાનો સતત વિકાસ થવા કરે છે.

૭૫. પરંતુ પ્રજ્ઞાના પ્રમાણમાં જે અહિંસાનો વિકાસ ન થાય તો તેવી પ્રજ્ઞાથી જેટલો લાભ થયો તેટલો જોઈએ તેટલો થતો નથી. ધારો કે, એક ટાળીએ નવી જાતનાં હથિયારોની શોધ કરી અને તેના ઉપયોગથી શિકાર વગેરે કરીને પોતાનો નિર્વાહ કરવા લાગ્યા. પણ જો તેમની અહિંસાનો એટલે કે દયાનો જો તેટલા પ્રમાણમાં વિકાસ ન થયો હોય તો, જે જાતનું તેઓ પશુઓ સાથે વર્તન

રાખે છે, એવું જ બીજી ટોળીના લોકો માથે પણ ગણશે. એમને
જો બીજી દુર્મળ ટોળીઓ તેમને મળે તો તેમને તેઓ મારી નાખે
છે અને ટેલિક ટોળીના લોકો તો પોતાના યત્નઓનું મામ પણ
ખાય છે. મતનમ કે, પ્રજા મનુષ્યસમાજની ઉત્પત્તિમાં કાગલોડત
અને પગિણાએ તારક બને છે ખરી, પણ જો દયાની માથે માથે
તે ન આવે તો મારક પણ થાય છે.

૭૬. આધુનિક મનુષ્યસમાજમાં પણ આવું બનેલું જોવામાં આવે
છે ઑસ્ટ્રેલિયા કે અમેરિકામાં જો. લોકોએ જઈને ત્યાંની વગભગ
બની મૂળ જાતિઓને નાશ કરી નાખી છે. આફ્રિકાના નીચો
લોકોને જો કે તેઓએ મદાર થોં નથી, તોપણ તેમના ઉપર
ભયકર જુલમો કર્યા છે તેમજે લાખો નીચોને આફ્રિકામાંથી
પકડીને અમેરિકા લઈ જઈને વસાવ્યાનો ઉત્તેજ અમે અગાઉ કરી
મયા હીએ. હિંદુસ્તાનમાં તેઓ આવે છે વર્તાવી સમ્પાદ નથી,
હતા પણ અપતિ-રોપણના અવરોધે તેમજે અહીં પણ પુરુષ
અસાચાર કર્યા છે અને આ બધું શા માટે? કાગલ કે, તેઓ
પોતાની પ્રજાને પગિણાએ આગળ વધ્યા, પણ તેમની દયા તેમના
દેશ પુગતી જ ગઈ. આ બંને ગુણોમાં જે મમત્વ જોઈતું હતું તે
તેઓ ઉપજાવી સમ્પાદ નહિ, તેથી તેઓના હાથે આવા અત્યાચારો
થયા, અને હજી પણ થયા કરે છે.

૭૭. માત્રાજક વિશામત્ત ઉદ્દેશ જ્ઞાન ધાવનારા મર્મ
માર્મ જેવો તત્ત્વવેત્તા ભાવ્યે જ બીજો મર્મ થયો હશે. પરંતુ
યુરોપિયન લોકોની સક્રિય વૃત્તિ અને પણ નહીં, તેજે સામ્રાજ્ય
પદ્ધતિથી એમ મિદ્દ કરી જતાવ્યું કે, આખી દુનિયાના પીડિત
લોકોનું જો સમર્થન કરવામાં આવે તો તેનાથી પીડાને દૂર કરીને
એક અત્યંત સુખાવદ એવી આગ્રાહી ઘટના તૈયાર કરી શકાય.

પરંતુ આ કાર્યમાં અહિંસાનો ઉપયોગ કરી શકાશે એમ તેને બીવકુલ સૂઝતું નહિ આખી દુનિયાના પીડિતોએ એકત્ર થઈને પીડાનો મહાર કરવો જોઈએ, એવું તેનું દહેવું હતું અને તેને અનુમરોને જ ગંધિયન ક્રાંતિ થઈ છે.

૭૮. બધા પીડિત લોકો કે મજૂરો જે એકત્ર થાય તો પછી પીડાનો મહાર કરવાની જરૂર જ રહેશે નહિ. પરંતુ જે સંસ્કૃતિમાં માર્કસનો જન્મ થયો તે સંસ્કૃતિની પરપરા જ એવી છે કે, કોઈ વિરોધી ન હોય તો તેને એન પડતું નથી. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના આદિ પ્રવર્તકો ગ્રીક લોકો હતા તેમની બધી સંસ્કૃતિ તેમના શહેર પુન્ટી જ હતી અર્થાત્ બીજા શહેરો માથે તેમનો પૂર્ણ વિરોધ હતો. આધુનિક યુરોપમાં આ સંસ્કૃતિ રાષ્ટ્રીયત્વમાં પરિણામ પામી છે. પોતાના ગણ આંતર દાર્ષ પણ કુટુંબ કરવું યોગ્ય છે, એવું યુરોપીય રાષ્ટ્રના લોકો સમજે છે ગ્રીક લોકોને જેમ બીજા શહેરો વિરોધી લાગતા, તેમ આ રાષ્ટ્રોને બીજા રાષ્ટ્રો વિરોધી લાગે છે, અને આવી અડચણમાં સિવાય સંસ્કૃતિની ઉત્પત્તિ થવાની નથી, એમ તેમના આગેવાનો પ્રતિપાદન કરે છે. આમાંથી કાનું માર્કસે એ માર્ગ કાઢ્યો કે, બધા મજૂરવર્ગને એક કરીને મૂડીવાળા લોકોની સામે તેમને કરવા એટલે કે આજે જે ગણ રાષ્ટ્ર વચ્ચે વિરોધ છે, તે મૂડીવાળા અને મજૂર વચ્ચે કેવી નાખવો. અને એક વાર મૂડીવાદ નાશ પામ્યા પછી આ વિરોધ આપોઆપ નષ્ટ થશે કારણકે કોટા કાઢવા જેવી આ સુક્તિ છે.

૭૯ પરંતુ આ સુક્તિમાં એક ભય છે જે કારણકે કાઢવા જતા, પહેલો કોટા નીકળ્યા પહેલાં, બીજો કોટા ભાગી જશે અને તેની અણી પગમાં ગ્રહી જશે, તો પહેલા કટા પણ વધારે દુખ થશે. આજે ઈટાલિ અને જર્મનીમાં આ ગિયતિ ઉત્પન્ન થઈ છે રાષ્ટ્રીયત્વનો કોટા કાઢવા માટે મહાજવાદના કારણે પ્રવૃત્ત થયો, પણ પહેલો કોટા નીકળતા બીજો કોટા પણ એમાં જ સામેલ થયો.

૮૦. મશત્ત્ર ક્રાંતિ કરીને મૂડીવાળાઓને મારો, એમ કહેવા કરતાં 'મૂડીવાળાઓ ખાતર શત્રુ ગ્રહણ કરશે નહિ,' એવો ટોક્સટોયનો ઉપદેશ વધારે હિતાવહ હતો. રશિયન ક્રાંતિને મશ મળવામાં કેટલેક અંશે આ ઉપદેશ કારણ બન્યો છે. જાર લોકોને જબરદસ્તીથી રણમેદાનમાં મોકલી શક્યો. પણ જ્યારે લોકોની જ લડવાની ઇચ્છા નહોતી ત્યારે જારશાહી આપોઆપ ઉથલી પડી. મહાયુદ્ધની શરૂઆતમાં જ પાશ્ચાત્ય રાષ્ટ્રોના બધા જ મજૂરોએ જો આત્મ સત્યાગ્રહ કર્યો હોત, તો તે યુદ્ધ એક અઘવાડિયામાં જ સમાપ્ત થાત, અને મૂડીવાળા મત્તાધિકારીઓનો વર્ગ જારશાહીની જેમ આપોઆપ જ ઉથલી પડત. કારણ. માર્ક્સની પ્રમાણે જો મહાત્મા ગાંધીજીની અહિંમાની મદદ મળી હોત તો પાશ્ચાત્ય રાષ્ટ્રો મહાયુદ્ધની ધોર આદતમાં સપડાયા જ નહોત.

૮૧. આપણા દેશમાં પાશ્વ અને જુદે 'અહિંસાનો પ્રવાહ સામાન્ય લોકોના હિત તરફ વાળ્યો. પરંતુ રાજકીય ક્ષેત્રમાં તેનો પ્રવેશ ન થયાથી તે સાંપ્રદાયિકતાના ખાબોચિયામાં પડ્યો રહ્યો, અને તેની આસપાસ પુરાણોનું જંગલ ઉગી નીકળ્યું. તે પ્રવાહને ગતિ આપીને રાજકીય ક્ષેત્ર તરફ વાળવાનો મહાત્મા ગાંધીજીનો પ્રયત્ન ખરેખર અભિનંદનીય છે, પરંતુ દિશાબૂલ થવાથી એ પ્રવાહ વચ્ચે જ અટકી પડ્યો છે. એક રીતે આ સાચું થયું છે. કારણ, જો તે એમને એમ આગળ જાત તો રાષ્ટ્રીયતાના કીચડમાં પડીને અપાયકારક બનત. અહિંમાને જો સમાજવાદીઓની પ્રમાણે મદદ મળે તો જ તેનો પ્રવાહ ચોક્કસ દિશાએ વળશે અને માનવજાતિના કલ્યાણનું કારણ બનશે.

સમાપ્ત

આધારભૂત ગ્રંથોનું સ્પષ્ટીકરણ

ऋ०=ઋગ્વેદ.

મહાભારત, ઔઘ. શ્રીપાદ દામોદર માતવળેકરે કરેલા હિંદી અનુવાદ
મહિત. શકે ૧૮૪૫-૧૮૫૪.

મહાભારત, કુંભકોણ. સરકરણ કરનાર' ટી. આર. કૃષ્ણાચાર્ય, અને
ટી. આર. વ્યામાચાર્ય. નિર્ણય માગર પ્રેસ. સને ૧૯૦૬-૧૯૦૯.

ગૃહસ્થહિતા. ધરાહમિહિરકૃત. લક્ષ્મીન્ય કટેશ્વર પ્રેસ, મુબઈ.
શકે ૧૮૪૮.

શ્રીમન્નુશ્ચીમૂલકલ્પ. આનો એક ભાગ. તેનું અંગ્રેજી નામ—
Imperial History of India, by K. P. Jayswal
Lahore. 1934.

ધોકાલલોકમકાશ. વિભાગ ૩-૪. શ્રી જ્ઞેનધર્મ-પ્રમારક મહા,
ભાવનગર. અને ૧૯૩૪.

તત્ત્વસંગ્રહ. વડોદરા. મન ૧૯૨૬.

તિપિટક, મયામગાધરીય મસ્કરણ બીજા વર્ષ ૨૪૭૦

જાતક-મટ્ટકથા. Edited by Fausboll, London.
1877-1896.

ફયોર સાદયકા ધીજક. વ્યંકટેશ્વર પ્રેમ. શકે ૧૮૨૬.

તુફારામાચી ગાથા. નિર્ણયમાગર પ્રેસ. મન ૧૯૨૭.

A History of Sumer and Akkad, by L. W. King.
London 1916.

A History of Babylon, by L. W. King. London. 1915.

Myths of Babylonia and Assyria,
by Donald A. Mackenzie. London.

Buddhist Records of the Western World (Si-yü-Ki).

Translated by Samuel Beal—London 1906

Alberuni's India. Translated by E. C. Sachau.
London 1910.

The Early History of India,

by Vincent A. Smith. Oxford. 1924.

Political History of Ancient India,

by Hemchandra Raychaudhari. Calcutta. 1927.

Ancient India, by Krishna-swami Aiyangar.

London 1911.

Mediaeval India, by S. Lane-Poole.

London. 1926.

Vaishnavism, Shaivism and Minor Religious Systems,

by Sir R. G. Bhandarkar. Poona. 1928.

A Peep into the Early History of India,

by Sir R. G. Bhandarkar.

Tarapore Sons, Bombay. 1930.

The Outline of History, by H. G. Wells. London.

નોંધ—આ ઉપરાંત જે મધ્યના આધાર સેવામાં આપ્યા છે તે
મધ્યના સ્પષ્ટીકરણની આમ જરૂર નથી.

વિ. એટલે આ પુસ્તકનો વિભાગ દખન તરીકે, ૧૫ ૩૭
ઉપરની ફૂટનોટમાં વિ. ૧, ૪૮-૫૪ સંબંધ છે તેનો અર્થ વિભાગ
૧, ૨૩મ ૪૮ થી ૫૪ સુધી.

હિન્દી સંસ્કૃતિ અને અહિંસા

શુદ્ધિપત્રક

પૃષ્ઠ	પેરા	લાઈન	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૬	ફૂટનોટ		વિં ૧૨૦-૨૩	વિં ૧; ૨૦-૨૩
૭	૧૦	૩	દેશી	કેશી
૧૧	૧૦	૭	અતે	અને
૨૩	૪૬	૪	ચત્મા	ચત્રા
૭૫	૬૦	૮	હોય ? "	હોય ? "x
૭૮	૬૮	૨-૩	બ્રાહ્મણોને	બ્રાહ્મણોને અને
૭૯	૭૧	૩	કરવા, વૃથા	કરવા, ગાળભેળ દેવી
			નહિ અને ખીમને પણ તેથી વિકૃત કરવા,	
૮૫	૯૦	૮	શિક્ષાદિત્ય	શીક્ષાદિત્ય (જ્યાં
			જ્યાં આ નામ આવે ત્યાં શી દીર્ઘ સમજવું)	
૮૭	૯૪	૩	ચાહુ સર્ચ	ચાહુસર્ચ
૯૨	૧૦૭	૧૩	બુદ્ધ ધર્મ	બુદ્ધધર્મ
૧૭૬	૧૭૨	૪	અને	અને
૧૬૦	૧૬૮	૯	સેનેટનું	સેનનું
૧૬૪	ફૂટનોટ	૨	સમયા	સયામ
૧૬૭	૨૧૧	૭	પરિણામે ૫	પરિણામે
૨૦૦	ફૂટનોટ		(Foreward)	(Foreword)
૨૦૬	૨૩૦	૨	ગોતમ	ગોતમ
૨૦૮	ફૂટનોટ	-	x	*
૨૨૮	૨૬૯	૪	અને	અને જૈન
૨૩૨	૨૭૮	૧	પંચોતેર	૪૫
"	"	૪	આ સાધુસંતોનાં વચનોમાં (ન જોઈએ)	
૨૬૧	ફૂટનોટ	૧	Congnegated	Congregated
૨૬૭	૩૧	૧૦	ચાસ્તી	સસ્તી
૩૦૨	૩૮	૭	અમુદ્ર ઉપનો	અમુદ્ર ઉપરનો
૩૦૮	૪૭	૧	હિંદી સરકારના	મરકારના—
૩૧૫	૫૯	૩	પરિપાલન	પરિપાલન

જે ધર્મ સાચવવાને ભગવાને અવતાર ધારણ કર્યા,
જે ધર્મરક્ષા માટે શિવાજી છત્રપતી જેવાએ પ્રાણ અર્પ્યા,

તે

હિંદુધર્મની પાઠમાળા

મૂળ લેખક : સ્વ. રાયબહાદુર લાલા જૈજનાથ
રીટાયર મેમન જજ, આગ્રા

એમણે લખેલું આ હિંદી પુસ્તક ઉત્તર હિંદુસ્તાનની
શાળાઓમાં ટેકસ્ટબુક તરીકે ચાલે છે અને તે પુસ્તક ઉપરથી
યોગ્ય ફેરફાર સાથે સરળ ગુજરાતી ભાષામાં આ ભાષાંતર
કરવામાં આવ્યું છે.

હિંદુધર્મની ઉત્પત્તિ, તેનું મૂળ અને તેના સિદ્ધાંતો મમળવતું
આ પુસ્તક એક જ વૈશ્યુમમા તેગ ભાગ અને ૧૨૨ પાઠમાં પૂર્ણ કરવામાં
આવ્યું છે. તેમાં ભાગનો સાથે જ સમાવેશ કરી તેમાં અધ્યાત્મ,
શાસ્ત્રવિચાર, મત્સંગ, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, સમાનતા, નિષ્કામ ક્રમ, અનન્ય
ભક્તિ, ધારણા, ધ્યાન ને સમાધિ, નપ, સસાગની નિત્યાનિત્યતા,
જીવનનું સ્વરૂપ, જીવનમુક્તિ પુરુષો, સ્વામી ભારતગર્ભ, સ્વામી પરમ-
દસ રામકૃષ્ણ, સ્વામી ગમનીર્થ વગેરે વગેરે વિષયોથી મોટા અને
તેના માધનોનો અચ્છો ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો છે.

ગોનરી નામનું પાકું પુસ્તક : કાઉન સાઈઝના પૃષ્ઠ ૪૨૬
હિંમત શ્રી. સાગરજી હવે ઘોડી જ નકસી સીલકે છે.

મહાભારતના અઠારે પર્વના સંપૂર્ણ સારરૂપે

સંક્ષિપ્ત મહાભારત

મૂળ સંસ્કૃતના જ આધારે સરળ ભાષામાં અને મજા શૈલીમાં
કથા—વાર્તારૂપે આ ધર્મગ્રંથ લખાયેલો છે.

કદ—રોયલ આઠ પેજ સાઈઝનાં મનનીય લાંબા ઉપોદ્ધવાત
સાથે લગભગ ૪૦૦ પાનાં. એન્ડીક કાગળ, દસ ચિત્રો. તેમાં મહા-
ભારતના આત્મા શ્રીકૃષ્ણનું ત્રીરંગી ચિત્ર છે. પુઠું પાકું :
સોનેરી નામો વડે અત્યંત સુશોભિત. કિંમત રૂ. સાડાચાર.

સંક્ષિપ્ત રામાયણ

શ્રી વાલ્મિકી રામાયણના સાતે કાંડ સરળ ગુજરાતીમાં
કથા—વાર્તા રૂપે સરળ ગદ્યમાં

લેખક : સ્વ રત્નપતિરામ ઉદયમરામ પંડેયા, બી.એ.
પૃષ્ઠ ઉરપ : આઠ ચિત્રો : સુશોભિત ને મજાજુત સોનેરી
નામ વાળું પાકું પુઠું. [કિંમત રૂપીઆ બે]

ગીતા પરિચય

મૂળ લેખક :—બાળુ રામદયાળ મજમુદાર, એમ.એ.

૩મી આઠ પેજ ૨૦૦ પૃષ્ઠનો મનનીય આ ધર્મગ્રંથ સર્વ
મતાનુયાયીઓને સરખો જ ઉપયોગી છે. કિંમત રૂ. દોઢ.
આ પુસ્તકમાં નીચે પ્રમાણે ૧૦ પ્રકરણો છે :—

પ્ર૦ ૧ હુ-ગીતાનો આદર
પ્ર૦ ૨ જી-ગીતાનું સ્થાન,
કાળ અને પાત્ર
પ્ર૦ ૩ જી-ગીતાનું વિશેષપણ
પ્ર૦ ૪ યુ-ગીતામાં શક્તિનો સંચાર
પ્ર૦ ૫ મુ-ગીતાનો સ્થૂલ પરિચય

પ્ર૦ ૬ હુ-ગીતાનો રક્ષામંત્ર
પ્ર૦ ૭ મુ-ગીતાનો લક્ષ્યસંકેત
પ્ર૦ ૮ મુ-ગીતાનો કમચ્ચિંકેત
પ્ર૦ ૯ મુ-ગીતા
પ્ર૦ ૧૦ મુ-ગીતાકત ધર્મનું
પ્રાચીનત્વ.

સંવાદમાલા

વિદ્વાન લેખકોની ઇર્મીઓ અને મોતેરી નામકું
મુંદરે પાઠ પુઠું કીર્મત રૂ. ૨-૮-૦ આ મ-યમા પ્રતિ-
ષ્ઠિત ગ્રામર વિદ્વાનો કૃત્ત છત્રીસ મંવાદો છે તેમાના
કેટલાકની રિગત.—

૨૧ ગજવિ કવિ કલાપીના	મવાદ-ચાર
૨૫. મર્મિલકર રતનજી ભટ્ટ-કાન્તના	પાચ
એ. ન્દાનાનાન દનપત્રગમ કવિના	બે
શ્રી. નગમિદગવ બોળાનાથ દોવેડીવાનો	એક
પ્રો. ભગવતગાય કથાભુગાય કોડોગનો	એક
પ્રો. અનિસુખસકર કમળાસકર ત્રિવેળો	એક
શ્રી સાગરના	બે
શ્રીમદ્ ઉપેન્દ્રાચાર્યજીના	બે
રેડી વિદ્યાગૌરી ગમ્ભીરાર્ધ નીનકરના	બે
શ્રી મુશોલ-બીમજી હરજીવન નહેતાના	બે

કલાપી-કાન્તના સંવાદો

આમાં મનન કરવા યોગ્ય નવ મંવાદો છે. કીર્મત ૦-૧૨-૦

૨૫ રાજવિ કવિ કલાપીના - ૨૫ કાન્તના:—

૧ જોમસ અને તોગન	૫ સમન્મિદ અને ચદ
૨ મેનાનની અને ગોપીચદ.	૬ શામ્યમુનિ અને સુમદા
૩ ભર્તૃહરી અને વિક્રમ	૭ મિદ્ધાર્થ અને રાહુન
૪ ગાનધર અને ગોપીચદ	૮ ચન્દ્રકાન્ત અને અનામિકા.
	૯ ગણો કુભો અને મીરા.

(કલાપી) રવીડનબોર્ગના ધર્મવિચારો

અનંત આખ્યાનમાળા:

ભાગ પહેલો-કી મત ૩. ૩-૪-૦ ભાગ ૨ જો-કી મત ૩. ૨-૦-૦
(બન્ને ભાગ સાથે લેનારને સાકી ૩. ચારમાં મળે છે.)

ગુજરાત-કાઠીયાવાડમાં શ્રેષ્ઠ પંડિતના કીર્તનકાર તન્દિકે પ્રસિદ્ધ
થઈ ગયેલા રાધનપુર મેટના માણ દીવાન શ્રીચૈભુવ અનંતપ્રસાદ-
શુનાં ગદ્યપદ્યાત્મક ધાર્મિક આખ્યાનો લગભગ ૧૨૦ લખેલાં છે.
તેમાંનાં આ બે ભાગમાં નીચેના ૩૯ આખ્યાનો આપ્યાં છે.—

ભાગ પહેલામાં.

- ૧ અઝમિલ
- ૨ અમૃતપાન
- ૩ અનંતપુરપરવામી
- ૪ અર્જુનને ઈન્દ્રપ્રસ્થની
પ્રાપ્તિ
- ૫ અર્જુન વનવાસ
- ૬ અર્જુનપર પ્રીતિ
- ૭-૮ અર્જુન અને કણ્વ
- ૯ અર્જુનનું અવસાન

- ૧૦ શ્રીઆરાધરણી
- ૧૧ ઉર્મિલદાસજી
- ૧૨ એકનાથસ્વામી
- ૧૩ અંગતસિંહ
- ૧૪ અંબરીષ મહારાજ
- ૧૫ કળીશજી
- ૧૬ કલ્પમહેવલુતિ
- ૧૭ કામદેવજી
- ૧૮ કુરેગ સ્વામી

ભાગ બીજામાં.

- ૧૯ કુર્મદાસ
- ૨૦ કૃષ્ણ જન્મમંગલ
- ૨૧ કૃષ્ણદાસ
- ૨૨ કૃષ્ણદાસ પયહારી
- ૨૩ કૃષ્ણની ફેલાસયાત્રા
- ૨૪ કેવળ કુખાજી
- ૨૫ કસવધ
- ૨૬ ગજેન્દ્રમોક્ષ

- ૨૭ ગદાધર ભટ્ટજી
- ૨૮ ગંગાજીનું પુતાન
- ૨૯ ચોખામેળા
- ૩૦ ચંદ્રદાસ
- ૩૧ છાતુડાસજી
- ૩૨ જગમિત્ર
- ૩૩ જનુબાઈ
- ૩૪ જયદેવ સ્વામી

આ આખ્યાનમાળાનાં બન્ને ભાગ જાણી ગણી કામળ ઉપર
ઝાપેલા હોઈ બાંધણી પાકી ને મજબુત સોનેરી નામવાળા
સુંદર પુઠાની કરેલી છે.

ગુજરાતી નવલિકા સાહિત્યમાં નવી જ ભાત પાડતું-
 શૌર્ય, પ્રેમ, સાહસ, પતિવ્રત અને
 વીરતાની છોળો ઉછાળતું -

સ્વદેશભિમાન અને સ્વાભિમાનની ગોગ્ગરી આવનાથી જવાબ
 બરેલુ, રાજસ્થાન, મોગનાઇ, ગુજરાત અને મગઢા ઇતિહાસની
 આખી કરાવતું

સ્વતન્ત્ર-મૌલિક-નવુ પુસ્તક-

ઐતિહાસિક કથામંજરી

આ પુસ્તકનો પ્રસ્તાવ દો બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ
 ઝવેરીએ લખેલો છે.

આ ઐતિહાસિક કથામંજરીમાં આવતી ૨૦ નવલિકાઓ:-

૧ ઇચ્છનકુમારી અને બોળો બીમ.	૧૧ વીર ચંદાન્ત.
૨ મયોગિના	૧૨ વીર બાલુજી ચંદાવત.
૩ પદ્મિની.	૧૩ કુમાગસિંહનો કુરમાતી.
૪ ગણેા કુબો	૧૪ ભેગમ રોસનઆરા.
૫ ગણા રાયમલ	૧૫ બાજી પ્રજા દેશપાટિ
૬ વીર ચંદ્રસિંહ	૧૬ વીર ભોળાજીરાવ.
૭ ત્યાગમૂર્તિ પન્ના	૧૭ અટકી વીર દુર્ગાદાસ.
૮ ચિતોડનો ધેશ.	૧૮ વીર મુસારિરાવ
૯ હલદીધાટનું યુદ્ધ.	૧૯ વીરાંગના લક્ષ્મીબાઈ.
૧૦ સ્વદેશભક્ત બામાચાહ.	૨૦ માનિનીદેવી.

કાઠિન સાધજ પૃષ્ઠ ૪૪૦ સોનેરી નામનું પાકું પુઠું
 કિંમત રૂ. ૨-૮-૦

જીવનલાલ અમરશી મહેતા અમદાવાદ
 જીવનલાલ એન્ડ સન્સ; મુંબઈ-૨